

Айтын Қалам

“Дауға салса, алмастай қиған, ойға салса,
қорғасындай балқыған, өмірдің кез келген
орайында әрі қару, әрі қалқан болған, әрі байыр-
ғы, әрі жас, отты да ойнақы Ана тілінен артық қазақ
үшін бұ дүниеде ештеңе жоқ”.

Нұрсұлтан НАЗАРБАЕВ,
Қазақстан Республикасының
Президенті

(1943–1993)

ОРАЛХАН БӨКЕЕВ

Хикаяттар

Алтын
ҚАЛАМ
Алматы
2010

УДК 821.512.122

ББК 84 қаз. 7-44

Б 78

**ҚАЗАҚСТАН ЖАЗУШЫЛАР ОДАҒЫНЫҢ
75 ЖЫЛДЫҚ МЕРЕЙТОЙЫНА, ТӘУЕЛСІЗДІГІМІЗДІҢ
20 ЖЫЛДЫҒЫНА ОРАЙ**

**XX ҒАСЫРДАҒЫ ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНІҢ ОЗЫҚ ҰЛГІЛІ
КЛАССИКАЛЫҚ ШЫҒАРМАЛАРЫ «АЛТЫН ҚАЛАМ» СЕРИЯСЫ
БОЙЫНША «САМҰРЫҚ-ҚАЗЫНА» ҰЛТТЫҚ ӘЛ-АУҚАТ ҚОРЫ
БАСҚАРМАСЫНЫҢ ДЕМЕУШЛІК КӨМЕК КӨРСЕТУІМЕН
БАСЫЛЫП ШЫҚТЫ**

Ақылдастар алқасы

Нұрлан Оразалин — *төраға, жоба жетекшісі;*

Мүшелері —

Асылбекұлы Серік, Әшімжан Жанарбек,
Есдәулет Ұлықбек, Жайлыбай Ғалым,
Қалиев Сұлтан, Құныпияұлы Кәдірбек,
Мәженқызы Райхан, Михайлов Валерий,
Оразбаев Иранбек, Сарыбалаұлы Бақыт,
Шаханов Берік, Шаштайұлы Жұмабай

Бөкеев О.

**Б 78 Атау-кере (Қауіпті будан). Мұзтау (Соңғы ерте):
хикаяттар/ Оралхан Бөкеев.**

— Алматы: «Ан Арыс» баспасы, 2010. — 320 б.

ISBN 978-601-7130-85-5

Өткен ғасырдың жетпісінші жылдары өзінің талантымен жұртты жалт қаратқан Оралхан Бөкеев қолтаңбасы қазақ әдебиеті әлемінен айшықты орнын алды. Оның ойтолғанысына арқау болған жаратылыс құбылыстары ерекше көркемдік бейнелерге айналып жүре беретін шындық. Романтикалық сарын, драматизм, жаңашылдық пафос айқын сезіліп жататын жазбалары әсіресе жастар жүрегіне отты сезім ұялатып, өмірге күштарлық үмітін оятты. Оның қай шығармасын алсаң да отансүйгіштік рухы менмұндалап тұрады.

Көпшілік қауымға ұсынылып отырған бұл хикаяттарыда нағыз шеберліктің жемісі екендігін оқыған жұрт таным-талғамымен таразылай түсері сөзсіз.

ҰЛТТЫҢ ҰЛЫ ҚАЗЫНАСЫ

Уақыт – сыншы...

Уақыт – төреші...

Жұмыр бас пендеге Алладан бұйырған адамшылық ұлы қасиеттердің қай-қайсысы да сол төреші, сыншы уақыттың таразысына ілігіп, безбенінен аман өткенде ғана адамзат баласының игілігіне айналмақ.

Көркем сөз – адам баласына Ұлы Жаратушыдан бұйырған сондай айрықша қасиеттердің бірі.

Қазақтың әдебиеті өзінің арғы-бергі ұлы кезеңдерінде ұлт мерейін үстем етер, халқымыздың ойлау, пайымдау қабілетінің орасан кеңдігі мен ересен тереңдігін танытар жалпыадамзаттық биікке көтерілген көркем туындылар мен кемел тұлғаларға бай.

Өткен жылы Қазақстан Жазушылар одағының 75 жылдық мерейтойына орай, жиырмасыншы ғасырдағы қазақ әдебиетінің озық үлгілі классикалық шығармаларының бір шоғыры «Алтын қалам» сериясы бойынша «Нұр Отан» халықтық-демократиялық партиясының демеушілік қолдауымен жарық көрген болатын.

Қара орман қазақ оқырманына жол тартқан айтулы серияның мақсаты мен мұраты – «алтын дәуір әдебиеті» атанып, ұлт руханиятын байыта түскен көркем туындыларды насихаттау, жаһандану жағдайында өмір сүріп отырған жаңа буын, жас ұрпақ санасының қалыптасуына ықпал ету. Ұлтымыз дамудың жаңа үлгілерімен бетпе-бет келіп, өркеніет өрісі алуан-алуан мінез таныта бастаған бүгінгідей күрмеуі қиын, күрделі кезеңде ұлттық ойлау мен ұлттық болмысымызды сақтау үшін күресу ең басты нәрсе екенін естен шығаруға болмайды. Өйткені ұлт рухы мен ұлт тілі – бүгінгі таңдағы құндылық атаулының ең асылы.

Біздің халқымыз – Сөзді Кіе тұтқан, сөзге тоқтаған, сөзбен жауының бетін қайырып, дүниелік құбылыстардың жақсы-жаманын екшеген, заманалар жігін айырып, Сөзбен өзінің тағдыр-талайын анықтаған халық. Өмір сүру салты мен дүниені тану қалпы да Сөз арқылы өрістеген. Соның нәтижесінде ондаған ғасырларға созылған көшпелі өркеніет қалыптастырған ел басқару институттары мен үрдістері де осы Сөз дейтін киелі өнермен тікелей байланыста

болған. Ғасырлар бойы үзілмей, жалғасып келе жатқан Заратуштра мен Анахарсистің, Майқы би мен Тоныкөктің, Әбу Насыр әл-Фараби мен Қожа Ахмет Иассаудың, Махмұт Қашқари мен Жүсіп Баласағұнның, Мұхаммед Хайдар Дулати мен Қадырғали Жалайридің, Асан Қайғы мен Шалкиіздің, Ақтамберді мен Бұқар жыраудың, Махамбет пен Абайдың, Шоқан мен Жамбылдың рухына деген жалпыхалықтық құрмет пен махаббат соның айғағы.

Жаңа ғасыр айдынына тәуелсіз ел ретінде желкен жайып, сансапалақ тарихи оқиғалардың дауылы мен сүреңіне бой алдырмай, өркениет өрінен өз үнімен, өзгеше даму үлгі-үрдісімен танылып, кең өрістен көрініп келе жатқан Қазақ Елі алдағы жылы өзінің егемендік туын көтергенінің жиырма жылдығын атағалы отыр.

Бұл – ұлттың ұлы байлығы.

Бұл – ұлттың мәңгілік өмірін қамтамасыз ету жолындағы ерлік пен өрлікке, намыс пен жігерге, күреске толы жылдар.

Халықаралық беделі аса зор Еуропадағы қауіпсіздік пен ынтымақтастық ұйымына төрағалық жасау міндетін абыроймен атқарған Алаш жұрты осынау тарих көзімен қарағанда меілінше қысқа көрінетін уақыт аралығында өзінің елдік тағдырын анықтайтын саяси-экономикалық реформалармен қатар, рухани кеңістігімізді жаңа айдындарға алып шығар батыл-батыл қадамдарды жасады. Әсіресе ұлттың тарихи жадын бекітіп, санасын оң жолға бағыттауда айрықша роль атқарған «Мәдени мұра» бағдарламасын ерекше бөліп айтуымыз керек.

Қазақ әдебиеті – әлемді толық танып қана қоймай, қазақ халқының бай рухани қазынасын әлемге лайықты түрде танытқан, танытып келе жатқан үлкен әдебиет, қазыналы, бай әдебиет.

Сондықтан да дүниенің өтпелі екенін сезіне отырып, мәңгілікпен қатар тұрып, терезесін тең ұстап сырласу, ой толғау, заманға сөз арнау, адамдар жүрегіне жол іздеу тәрізді сөз сиқырының құдіретті көркем тәсілдерін еркін игерген қазақтың көркем әдебиеті жиырма бірінші жүзжылдыққа шаңырағы шайқалмай, жиған-тергенін шашпай-төкпей жетіп отыр.

Бұл – ұлттың теңдесі жоқ ең ұлы рухани қазынасы.

«Самұрық-қазына» ұлттық әл-ауқат қорының қолдауымен оқырман қолына тигелі отырған 2010 жылғы «Алтын қалам» сериясының жалғасы сол пікіріміздің дәлелі.

Нұрлан ОРАЗАЛИН,
Ақылдастар алқасының төрағасы, жоба жетекшісі,
Мемлекеттік сыйлықтың лауреаты

Хикаяттар

Атау-кере (Қауіпті будан)

*Ара жасаған қоғамдық өмірдің
деңгейіне жету үшін, адам баласының
алдында әлі талай ұзақ жол жатыр.
Матерлинк.*

*Көптен кеткен көмусіз қалар.
Халық нақылынан.*

1

Ол Бек-Алқаға жылына бір рет міндетті түрде қатынайтын. Туган ауыл, ел-жұртын емешегі үзіліп сағынғандықтан емес (қайбір екі туып, бір қалғаны бар), жыл бойғы табан ет, маңдай тердің құнын шығарып, ұшы-қиыры таусылмас шаруасының шалғайын қайыру үшін, етектегі елге — Үлкен Жерге асығатын. Ал шаруа, басқаны қайдам, Ерік үшін қайта айналып орнына келе берер күн мен түн секілді мәңгілік қозғалыстағы, мәңгілік айналымдағы дүбірлі дүние, таусылмас қазына.

Сонау Таулы Алтай өлкесімен қолтықтасып жатқан «Қатын суының» дәл кемеріндегі омартадан мынау Бұқтырма өзенін мінбелей орналасқан Бек-Алқаға дейін атпен жүрсең — күншілік жол. Онда да таңның алғашқы хабаршы сәулелері тарап, елең-алаң шақ туа атқа мінбесең, қонаға жете алмай қаласың. Ерік бүгін тым ерте шыққан. Түнге қалсаң, тау арасындағы шөп көмкеріп тастаған жалғыз аяқ соқпақтан адасып, соқыраңдап сорың қайнайды, тек — астындағы атыңның жершілдігіне сенер едің. «Шашты» деп аталар асудың үстіне шыққанда, мұқым ойпат: сонау Алтайдың күміс шаш-бауындай ирелеңдей аққан Бұқтырма өзені; сол ерке өзенді еміп, екі жағалауына өңірдегі түймедей қаз-қатар орналасқан үлкенді-кішілі ауыл; сол ауылдың ара-арасын күр жіптей шуатыла жалғап жатқан жіңішке жол; сол жолдың үстінде шаңнан шашу шаша құйғытқан замана көлігі — машиналар — бәр-бәрінің үстiнен тас лақтырсаң, тұтып қалардай тұнып тұрған қою мұнар омарташы жігіттің көз алдына әлдеқандай бір сиқырлы сұлулықты елестеткен. Бірақ ол осына көк мұнар қабыздаған көркем көрініске терең тебіреніспен сүйсіне қойған жоқ. Тіпті сол сылаңдаған сұлулықты әдібін ашып түсіне де қоймапты; жоқ іздегендей қанағатсыз көңілмен ұзақ қарап тұрды да, аспанмен таласқан заңғар асуды бауыздай бауырлап кетер қолдың тамырындай сан ирек, сан тарау соқпақты қуалап құлдай бастаған; құлдаған сайын, жайлаудың әлгіндегі жаныңды жаннатқа бастап аймалаған салқын самалы биікте қалып, тамыздың таңдай кептірер аптабы алдынан анталай ұмтылды. Ол етектеген сайын, өрмекшінің торындай көзге көріне шымырлап қайнап тұрған ыстық леп ындынын қаңсыта бастаған; ат тұяғы тиген сәтте сырт-сырт етіп ыршып түсер шегірткенің миыңды тербеп зәрезап қылар шырылы құлақ тұндырады; ойдың шөбі пісіп қалған — мұрынға ерменнің кермек иісі келеді, ал басы сарғайыңқы тартып, қаулап өскен ақ ерменді кешіп өткенінде, басынан тозаңы ұшып, тиген жерін сап-сары ала тоңғақтап тастайды.

«Ауыл биыл ыстықекен» деп ойлады. Басындағы қалпағын шешіп, маңдайындағы моншақтаған терді алақанымен сыпырып тастады. Кеудесіндегі тері жарғақты да шешіп, ердің алдындағы қанжығасына байлады. Астындағы жол жорғасы бар көкбестінің алғашында құлағының түбі ғана жіпсіп еді, енді тоқымының шетінен ылжырап көбік шығып,

күннің ыстығы мен еңіске қарай тарбаяқтаған лоқылдақ жүріс қарадай қинап, қан сорпасын шығарды. Көкбестінің арқасындағы тепсе темір үзетін төртбақ жігіт қана салмақ болып келе жатқан жоқ-тын; көкбестінің белінде әрқайсысы елу килограмм тартар екі сүйретпе бал бар еді. Ал дүниеде балдан тәтті әрі ауыр нәрсе жоқ. Жылқының терісінен мұнтаздап илеп, әдемілеп тіккен тері қоржынды жергілікті кержақ-орыстар «сума» деп атайтын. Сұйықтың қай түрін құйсаң да бір тамшы ақпайтын, не жыртылып, тозбайтын тері қоржынды Еріктің әкесінің әкесі ұстап, атадан балаға мирас боп келе жатқан киелі мүлік еді. Еріктің әкесі Қандауыр жарықтық тері қоржынның игілігі онша көре қоймаған, тек анда-санда ерігіп аңға шыққанда, ердің артқы қасына іле салатын. Қанжығасы қанданып, олжалы оралған күнді Ерікке көруге жазбапты. Тура жүріп, тура сөйлейтін Қандауырдың тым-тым қара қылды қақ жарған әділдігі тұқым қуалап, Ерікке жұта қойған жоқ-ты; әкесін көзі тірісінде көрмей, мұның қызыл шақа кезінде күні бүтінге дейін түсініп болмас белгісіз сапарға аттанып кетуі тәлім-тәрбиесіне әсерін тигізгендей; сондықтан да әу бастан тек өзі ғана таңдап алған жолға түсті. Қазір де сол — өзі таңдап, өзі сайлап алған жолымен келеді...

Ауыл биыл ыстық екенін вертолетші жігіт Андрейден естіген. Шілде бойы шілңгірыстық басып, күнгей-күнгейдің шөбін күйдіріп, жаялықтай сарғайтып жіберіпті. Енді, міне, бедірейген аспанның омырауы семіп, тамыз басталғалы да бір тамбай, жеркөктің апшысын қуырып тұр. Етекке түскен соң, көк бесті жол жорғасына салды. Барар жерге тезірек апарып тастап, арқасындағы зілбатпан жүктен құтылғысы келгендей көсіле жортақтап, ауыздығын сүзе соза тарта жөнелген. Жас мал болғанда жүріске мықты, астынан ит өтіп жатса да, жымыраң қақпайтын мінезді жылқыны Ерік жан жолдасындай жақсы көретін. Құлын кезінен құндаққа орағандай мәпелеп өсірді, шошаң етер жерге шоқырақтатпай, осындай азамат тақымы, арғымақ арқасы сыналар ұзақ та еңку-еңку сапарға сақтайтын. Әзірге екеуі де сыр алдырған жоқ. Маңдай мен сауырдан сорғалаған бір күнгі тер деген не, тәйірі, ертең-ақ жайлауға қайтып оралған соң, екеуі қарға аунаған түлкідей түрленіп шыға келмей ме?!

Кемері тастақтанып басталар қара суға жеткенде, көкбесті тізгінді жұлқа тартып су ішкісі келгенін білдірді.

Тізеден келетін өзенді күрпілдете кешіп, шымырлаған майда толқындарды түмсығымен жара, суды тартып-тартып ішетін әдетімен жүре сыңғытты. Ерік еңкейіп барып ауыздығын алды. Өзі де сол аттың бауырына түсе еңкейген қалпымен, алақанымен көсіп-көсіп уысына ілінген суды ұрттап шөлін қандырған. Оқыс келген зұлматтан үріккен майда шабақтар тым-тырақай жосыла жөнелді. Күннің аптабы Алтайдың бұлақ суларын жылыта алмас еді. Әр шақырым сайын таудың құзар басынан сарқырай құлап, Бұқтырмаға құяр бұлақ бастауын қардан алатындықтан да, жаздың жуан ортасында тісімізді зыр еткізер суықтығын сақтап қалатын. Омарташы жігіт мұздай сумен ыстықтан барбия бастаған бетін сипап, дәреттегендей қайта-қайта қуаттана жуды. Қара судың ортасында рақаттанған көкбесті мен иесі жол соқты ұзақ жүрістен соң, қалжаланғандай тәтті бір әсерге еніп еді. Жаз туа, шыжбындап тыным таппайтын жылқының құйрығы сута малынып тұрса да, сауырын жағаттан көк бас сонаны тынымсыз сабалайды. Қылқұйрықтан шашыраған су Еріктің бет-аузын бұлғады, бірақ омарташы о жар мінез танытпады. Көкбестінің қаз мойнына қонған сонаны қамшысымен қағып түсірді де, «шу, жануар» деген емеуірінмен тебініп қалды. Арғы жағалауға шыққан соң, аттан түсіп, бел жазып дем алды. Тоғай іші гүілдеген қан базар тіршілік: жігіттің білер, білмес жәндіктері сайран салуда. Әлдебір талдың жапырағына ара келіп қонды. «Бал арасы екен. Бұл маңда кімнің омартасы бар еді» деп, есіне түсіріп еді, ешкімнің есімі есіне орала қоймады. Әлгі бал арасы ендігі сәтте көкбестінің белін мықшитып тұрған тері қоржынды айналсоқтай бастады. «Пәтшағардың иісшілін» деп, бар шаршауын арадан алғысы келгендей қамшысымен тартып жіберіп еді, мұндай дәлшіл болар ма, сеспей қатқаны. Қара жолдың үстіне ат тұяғы ойған шұңқыршада түк-түк аяғы дірілдеп біраз жатты да, жан тәсілімін берді.

«Есектің еті арам, күші адал» дейді екен қазақтар, еңдеше, ара жазғанның «тартқаны — бал, шаққаны — у» деп, осына ойдың санасына орала кеткеніне насаттанғандай атқа қонды. Тоғай арасындағы суыртпақ жол ауылдың шетіне алып шықты. Бұл кезде күн екіндіге таяп, бағанағы ыстықтың беті қайта бастаған.

Еріктің былтырдан бері ауылға келгені осы. Өзгермеген. Өзгергені өзі ғана секілді, көшеде көрген жұрттың бәрі

бұған үрке қарайтындай сезікті сезінді. Бұрынғыдай емес, бұл ауылдың адамдары бұлдана есендесетіндей, бейне бір кісікиік көргендей көздерінің астымен сүзе қарайды, не болмаса байқамағансып, байырқаламай асығыс өте шығады. Соңғы кезде адамдар мінезіне санамен кіріп, сыздата бұлдіріп жүрген осына тоқмойындық ауылдастарының баяғы жайсаң жаны қай жылдардан бастап қасаңдай бастағанын, зейін қойып, зерттер зерде Ерікте бар-жоғын білмейміз; біздің білетініміз: замана көші байсалданып, баянды ғұмыр кешкен сайын, өмір сүру жеңілденіп, сауық-сайран көбейген сайын, санамыз сарабдал тартып, таңғажайып оқиғаның куәсі болған сайын, құлқынымызға күм түскендей қатал да қайырымсыз; ешкімге де, еш нәрсеге де сенбейтін сезімсіз «сергектік» жайлағандай еді бойымызды. Тек алға, алға ғана тура тартқан: жасықтық пен жалтақтықтан ада асау батылдық, балталасаң да қыңқ етпес батырлық сықылды болғанымен, көсегемізді көгертпес көк беттікке бой алдырар кісәпірліктің көрігін көбірек басып жүрген жоқпыз ба, деген күнәлі ой тұрткілеп мазаны алар еді. Еріктің туган ауылынан кеткеніне, сонда да мүлдемге емес, үш-ақ жыл боса да өзін осыншалық жат, өзгеше бір өгейлікпен қарсы алады деген ой үш ұйқтаса түсіне кірген жоқ.

Бұл ауылдан қара үзіп, қарада бой, қарда ізін қалдырмай ауып кеткен ешкім жоқ, өзі жылына бір рет қатынап, хабар-ошарын алып-ақ тұрады. Бұлар Алтайдың басындағы омартаға көшкенде, көздері күлімдеп, көсегесі көгерердей хош көңілмен қуанған да осы — Бек-Алқалықтар болатын. Енді, міне, енді, әне: есік-терезелерінен сығалап, «апырау, қайта көшіп келе ме» деген қауіпті ой тұртпектеген ауылдың қатын-қалашы (еркектері шөпте) Еріктің соңынан жыртыыса қарап қалған. Біздің жігіт байқамағансыды, олар көрмегенсіді. Ол көкбестінің басын есік-терезесі айқұш-үйқыш тақтаймен шегеленген өз үйіне тіреді, аулалары биік еді. Ауласын тақтаймен биік етіп қоршап, ішінде атан сойып жатсаң да тірі пенде көре алмайтын үйлер бұл ауылда жеке дара емес. Ағаш қақпасы қаңқ етіп жабылған соң жабығынан да сығалай алмайсың. Білгенінді істе. Еріктің үйі баяғыда әкесі кержақ-орыстардан сатып алған екі қабатты ағаш үй. Бірінші қабаты жартылай жерге кіріп тұратын бұл үйлердің, өзгеге ұқсамас ерекшелігі бар. Бөлмелері тар, бірақ биік. Екінші қабатына іштен де, сырттан да кіретін есігі

бар. Терезелерінің сыртқы жақтауы самырсын тақтайдан оюлап әшекейленген, маңдайшасында қос түмсық самұрық құстың суреті оюлап салынған. Патша заманынан қалған осы бір жалғыз белгі әлі күнге тұр, ешкім мән беріп, тиісті орынға хабарлап тиісе қойған жоқ, небір тарихи айтыстартыс, құбылмалы құбылыстардан есен-аман өтті. Күн жеп тозған, ептеп жарықшақтана сызат түскені болмаса, сол қалпы, тағы да бір ғасырдың айғай-шуына төтеп беріп шыдайтын секілді. Еріктің әкесі ер мінезді, ақ көңіл, адал да атпал азамат болғанымен, үй шаруасына салақ, дүние-боқты парық қылмайтын арсыл-гүрсіл, ашуының алды бар, арты жоқ адам еді; оның еңгезердей бойы, гүрілдеп сөйлейтін даусы мен мұңдалап, ауылдың бір шетінде отырса, екінші шетіне үні тарап, дабырлап, өзін өзі әшкерелеп қоятын ғажап адам еді; ауылдастары «вейлка» деп атап кеткен Қандауырдан төрт құбыласы сай мұра қалмаған, тек Ерік ер жеткенде ғана, бұл шаңырақтың шашылып кеткен шаруашылығы жинақталып, берекесі кіріп еді. Шешесі айтып отырады: «Ұлым менің әкеме тартқан пысық, қолы месекерлі. Бірақ...» Сол «бірақтың...» ақыры әлі күнге айтыла қойған жоқ.

Қос қабатты ағаш үйдің бірінші қабатына кіретін есіктің жұдырықтай құлыбын ашты. Темір топсасы тоттана бастаған есік әдеттегіден де қатты жан дауысы шыға ойбайлай ашылды. Ішке кірген Еріктің бетіне өрмекшінің торы жабысып, мұрнына сыз тартқан жер иісі келді. Терезенің алдындағы баяғыда өліп қурап қалған қара шыбын, бұл кіргенде тырағайлап қашқан қара тышқан, шаң басқан әр түрлі мүліктер, бұрыш-бұрышқа ау секілді тұтылған өрмекшінің торы — бар-барлығы азынаған иесіздіктің, бақсының моласындай өгейліктің жүдеу кейпін елестетеді. Ерік алғашында жан-жағына жалтақтап қарап, тұла бойын қорқыныш па, әлде жан сыздатар жалғыздық па, — өзі де біліп, сезе бермес өзгеше бір мұңлы хал тұтқындап, өз үйінен өзі жерігендей жиіркене меңірейіп тұрып қалған. Ол екінші қабатқа көтерілер сатымен өрлеп барып, есігін көтеріп еді, қас қылғандай оның да мөңіреп қоя бергені.

Еріктің үйі дөңнің үстінде еді. Терезеден қарағанда анау ауылдың қора-қопсысы, мал-жаны, әсіресе үйіне кімнің кіріп шыққаны алақандағыдай көрінетін. Дөңнің үстінде Бек-Алқаның қарауылындай қасқайып тұрған бұл үйдің иесінен осы ауылдың жасырын қалар сыры болмай-

тын. Екінші қабаттағы бөлмеге көтеріліп, тақтай қақпалы терезені ашып, әйнектен сонау ойда ордадай болып жатқан ел-жұртына көз салды. «Моп-момақан, — деп күбірледі, — ішіне кірші, ордалы жылан секілді». «Кіндік қаның тамып, тұсауыңды кескен, балалығыңның бал дәурені өткен ата қонысыңа атаңның құны бардай неге өшігесін?» деп, жер-жебіріне жетіп, тәубеге келтірер адам жоқ болған соң, күпір ойға бара береді де...

«Бекзат менің келгенімді білді ме екен?» Терезенің қақпағын айқара ашып қойды. Бұл — Еріктің түскенін сатушы әйел Бекзатқа сездірер белгісі еді.

Ол қайтадан далаға шықты. Бір аяғының салмағын бір аяғына салып, терден саталақ-саталақ болып жуас тұрған көкбестінің шап айылын босатып қойды. Алыс жолдан шаршап келген аттың ер-тоқымын бірден алмайды, арқасына ыстық шығып кетеді. Тері қоржындағы балды үйге кіргізген жоқ, біреу-міреу құйып әкетпеді ме дегендей, етігінің үшімен түртіп-түртіп қалды. Бал құйылған тері қоржын сиырдың жас өкпесіндей былақ етіп барып тынышталды. Ағаш үйдің айналасын, қора-қопсысын ине жоғалтқандай тінткілеп, тексеріп шықты. Бәрі орнында секілді. Тек қана қыста сиыр қамайтын бітеу қораның есігі ашылып қалған, «жұмыртқа іздеген балалар-ау» деп күбір етті де, сым темірмен шандып тұрып байлап тастады. Бұдан соң, екінші қабатқа қайта көтерілді. Ауыл жым-жырт, әлдеқандай улы апатқа ұшырап, ауа көшіп кеткендей... Дүкеннің алдында өз құйрығымен өзін сабалап салт ат байлаулы тұр. Бірақ дүкенге кіріп-шығып сабылысқан ешкімді көзі шалған жоқ. «Бекзат үйінде-ау деймін. Магазин жабық қой... Онда анау ат неге байлаулы тұр?..» Арашы жігіттің жүрегін қызғаныштың асыранды ала мысығы тырнап алды. «Перінің қызы Бекторы деп бекер айтпаған-ау сен сайқалды». «Жо-жоқ, ол ондай емес. Адал, бірақ кісіден жем жеп үйренген» деп өз ойына өзі қарсы шықты. Неге екені белгісіз, бұдан бес жыл бұрын қойып кеткен темекі есіне түсіп, кеңсірігі кебе қатты аңсағаны... Қалталарын сипалап, қаңсыған көңілде ашудың зілсіздеу, шалқып та, шаршып та кетпейтін оты бір тұтанып, бір сөніп мазасын алған.

«Үйінде болу керек...»

«Апыр-ау, сонда анау аттың иесі қайда? Жер жұтты ма?»

«Басқа бір үйде шай ішіп отырған шығар...»

«Почему басқа бір үйде?..»

«Не болса да жетіп барсам қайтеді?»

«Түнде де түндігін желпілдетуге болар».

Бұл шақта батыста барыстай болып сұлап жатқан таудың жон арқасына иегі ілінген күннің шапағы әр үйдің шатыр-шатырларын жалынымен жалап, тура Ерік үңіліп отырған терезеге түскен. Батар күннің бояуы қандай қою болады дейсің, алқызыл, сәуленің алауына оранған Бек-Алқа мүлдем көрінбей қалды. Дүкеннің бұрышында соқа басы ғана байлаулы тұрған ат жалқындана жанып, оттан шыққандай қыпқызыл жылқыға айналған. Терезенің шынысына түскен шапақ Еріктің жанарына қайта құйылып, ол да маздап жанғандай еді. «Қой, болмас» деп кері бұрыла бергенінде, оның құлағына «Дүние, құдым сені сегізімнен...» деп, барқырап әндеткен әлдекімнің масаң даусы естілді. Пенде дегеннің көңіл қызық қой; әлгі әлдекімнің шатты-бұтты бастаған әуенін «Жақсыны тани болар негізінен...» деп, дауыстай қайталап, қағып әкеткенін өзі де байқамай қалды да, артынша оқыс қылығына мырс етіп күліп жіберді. Күн салып қанша қарағанымен, батар күннің нұрында адасып жүрген, ауылды басына көтеріп барқыраған «әншіні» табаңда тани алмады. Әлгіндегі батысты өртеген «жез табақ» таудың тасасына сусып түсіп кеткенде, үлкен бір пәледен құтылғандай Ерік «уһ» деген. Әне, ауыл жазған, масатының үстіне төге салған асықтай моп-момақан үйіріліп жатыр. «Монтансуын...» тыныштық бұзылды. Тыныш екіндінің шырқын бұзған өрістен қайтқан сиырлар еді: азан-қазан мәңгіреп, үй-үйге тарай бастаған. Кейбір қаңғыбас қарасанды қолдарында шошайған шыбықтары бар балалар қораға айдап кіргізіп жүр. Еріктің есіне қазақтың шегір көз баласы елестеді. Ол да қасқа сиырдың құйрығынан ұстап желінін салпылдата, тышқақтата қуып келе жатыр еді. Шешесі: «Қуалама сиырды, ісініп кетеді» деп ұрсар еді. Одан бері не заман...

Әне, Бекзаттың моншасынан будақ-будақ түтін шықты.

«Менің келгенімді білген екен! Сен көлденең өткен көк аттыны сиқырлап шақырып, дізгініне оралып үйіне түсіріп алар перінің қызы Бекторы емессің. Сен — бекзатсың! Менің, Бекзатымсың!»

Ес-ақылдан айрыла қуанған Ерік дүкеннің алдында әлі байлаулы тұрған атқа көзі қайта түсіп, тасыған көңілін су сепкендей басты. «Тәңірім-ау, қайда анау қасқыр жегірдің иесі?»

Бекзаттың монша жағып күтіп отырғаны рас еді.

Тамылжып тамыз айы туған күннен бастап, таудың бұрымы іспетті қырдан ойға құлап түскен бұралаң жолға қарап ұзақты күн телміру — Бекзаттың екі-үш жылдан бергі ауруға айналған айнымас әдеті еді. Бүгін де дүкеннен ауық-ауық шығып, сонау Шашты деп аталар асудың құзар басынан құлдилар сыбай атты жолаушы көрінбей ме екен деп, алағы мол көңілмен елеңдеп мазасызданған. Қайдан сап ете қалғанын кім білсін, дүкенге бір маскүнем кіріп кетіп, зықын шығарған. Еріктің таудан түскенін байқай алмай қалды. Анау текшедегі үйінің үстіңгі терезесі айқара ашылғанын көзі шалғанда ғана барып, «басым ауырып тұр», деген сылтаумен дүкенді асығыс жауып, үйіне қарай құстай ұшқан-ды. Екі иіні талып мойынағашпен жанталаса су тасыды, отын жарып, моншаның көмекейі — тас пешін толтырды, түтінге қақалып жүріп от жақты. Екі жылдан бері дәмдес, сырлас, төсектес болып жүрсе де, Ерік ауылға қатынаған сайын, ұрын түсуге келгендей, жүрегі өрекіп, сабырсыз санамен сасқалақтап қалатын. Бәлкім, жылында жалғыз-ақ рет қана сағына көрісуінен бе, мүмкін, осы бір шегір көз ақ сұр жігітті бар ділімен елжірей жақсы көре ме, әйтеуір, Ерікпен жолығар күн Бекзат үшін қадір түні — торғын шымылдықты толқыта ашып кірер махаббат түні секілді еді. Қазір де өз жанында әмір жоқ, тағат таппай ұшып-қонып жүр; не істеп, не қойғанын өзі де білмейді. Зар еңіреп тілері: «әттең-ай, үйге арақ сұрап ешкім келмесе екен; әттең-ай осы ауылдың «радиосы» атанған қайқы қара келіншектің сумақайлығынан сақтаса екен...».

Осындайда Бек-Алқаның — жұрт көзінен оңаша, жаныңа жан жуытпай істер оңаша тірлігіне тіреніш болары — дизель моторының қуатымен үш-төрт сағат қана жанар электр шамы керек кезінде сөніп қалатыны-ай. Бекзаттың ендігі бір тәңірге жалынары — көрші үйлердің әйнегінен самаладай боп жарқырап, өз үйіне кімнің кіріп, кімнің шыққанын саусақпен санап беретін электрдің жанбауы, моторы қақалып от алмай қалуы. Бағана Еріктің келгенін сезісімен-ақ, алдын ала қам жасап, мотористің қойнына бір жарты арақ тығып жіберген. Соғыстан контузия алып оралған майдангердің «Дүние қудым сені сегізімнен...» деген әнін Ерік те естіген. Демек, бүгін әр тұстан сайтанның отындай жылтылдаған шам болмаса, бұл ауылды көрдей қараңғылық басады. Қай үйдің шайы бұрын қайнаса, содан іше салатын және де кәсібі жеті күн елден, жеті күн жер-

ден болып келетін қайсыбір сатушының әдетінше Бекзат та ошағының түтінін анда-санда ғана шығаратын. Салт басты, сабау қамшылы әйелдің бұл еркелігін Бек-Алқалықтар көтерер еді. Сынапша сусып, қолға қоныс таба бермейтін тиын-тебен таусылып қалса, Бекзат та ауылдастарының әжетін ашып, көңілін қайтарған емес. Енді, міне, сол бір жылдан бері иесі жоқ иен үйдей — қайқайып қара басы тұрар бір бөлмелі ағаш баспананың ауласынан аспандап түтін шықты. Ерігіп отырған ел-жұртты елең еткізіп, ұрыны ұстап берер де осы — будақтаған бұйра түтін. Бірақ Бекзат жасқанған жоқ, өз рақатынан өзі бас тартпас әжет мінез, өр серпін қылықпен есік алдындағы жерошаққа кеше бригадирдің қатыны әкеліп берген етті асты. Өле алмай жүр дейсіз бе, мұндайда оның қулығына сыралғы ауылдастары аттап баспайтын; тек Бекзат білдірмегенсіп, көрші-қоландары байқамағанситын. Мұның өзі сырттай бақылаған кісіге жетесіз режиссер қойған нашар да сенімсіздеу спектакльге өте-мөте ұқсайтын. Басты рольде — Бекзат, көпшілік сахнада — ауыл адамдары...

Күн батып, қас қарайды.

Моншаның әлі жанып біте қоймаған отты шалаларын «сирағынан» ұстап далаға бір-бірлеп лақтырды. Қорымғып үйген қапқара ыс басқан тастардың үстіндегі қазанда ысыған суға тау аршасының бір-екі талын тастады. Шомылатын, сабаланатын сөрелерді ақ жоңқасын шығара жуып-шайды. Үшқаттың қабығынан жасалған ысқышпен қайың сыбыртқы, хош иісті сабын, сандығынан жаңа ғана суырып алған әдемі гүлі бар қытайлық сүлгі әкеліп қойды. Ондық шамның білтесін басыңқырап еді, онсыз да қара моншаның іші қара көлеңкеленіп, еркіңнен тыс маужыратып, балқытар сиқырлы үңгірге айналған. Сосын өзі ышқырына қайыра қыстыра салған етегін түсіріп, қос мықынын таянып тұрып күрсінді. Іле-шала жылады.

Бұл кезде жер жарықтықтың алып түндігі іспетті қара көк аспанның түбі тесіліп, самсап жұлдыздар шыққан. Ауылдың кешкі қарбаласы сабасына түсіп; саябыр тауып, енді не істесеңдер де еріктерінде дегендей, түншыққан түн басталған-ды. Тамыздың алғашқы аптасы өтіп, жаңа туган ай екінші жұманың аяғында ортасынан қақ тілген қауындай жартыкештене семіріп келе жатқан: қазір сонау қарабарқын таудың үстінде дәл алдында арыстанша аузын ашқан, қарабауыр бұлттың өңешіне жым-жырт

жылжыған еді. Анда-санда иесіне жарамсақтана шәу етіп еріншектене үрген иттің үні, ашқарақ па, балажан ба, қу мүйіз сиырдың озандаған мәңіренісі, үйіне кештетіп оралған ұры машинаның гүрілі, енесінен ажырап қалды ма екен — шырқырап кісінеген құлын, ойда жоқ олжаға батқан мотористің өз ықтиярымен ессіз шырқап салған әні — бар-барлығы Алтай қойнауында момақан жатқан Бек-Алқаның тіршілік тынысын, жүрек соғысын білдірген-ай. Ендігі сәтте жартыкеш ай әлгі арыстан — бұлттың арандай аузына кірген. Төңіректің жұқалтаң жарығы жоғалып, түндігін жалқан киіз үйдей қоп-қою қомағай қараңғылық меңдеген.

Осы мезетте жотадағы үйден ештеп басып, байырқалап тың-тындап омарташы жігіт те, монша жағып, зарыға күтіп отырған әйелге мысықтабандай беттеп келе жатыр еді.

— Аманбысың, азаматым! — Міне... осы екі-ақ, екі ғана сөз ғой Ерікті жер-түбінен жеткізетін... «Аманбысың, азаматым!» — деген аһ үрған ақ тілеуді естіген еркектің аман жүрмеуі мүмкін бе?! Өзекті жанға тіршілігіңнен мән-мазмұны тірнектеп жиган дүниенің ғана емес, емес... жаныңды жарылқар имандай сөз, тілеуқор көңілден ниет, өзіңді өзгеден әлдеқайда жоғары қойып — төбесіне қойып бағалар әйелдің маздап жанған махаббаты екен-ау. Рас, рас, Ерік «аманбысың, азаматым!» деген демімен бетіңді шарпыр шапақты лебізді тек қана Бекзаттан еститін. Ал ол осы асыл сөзді тек қана Ерікке айтатынына көзі жете ме...

«Баған дүкеннің бұрышында байлаулы тұрған ат кімдікі екен?»

— Терезенің пердесін жауып қой, сырттан қараған елге аквариумдағы балықтай көрінерміз, — деді де, Бекзаттың мойнына оралған білегінен босанды. Пердені жауып келген Бекзат жігітті тағы да қатты қысып құшақтады да, оның түктенген бетіне өз бетін құшырлана үйкеп-үйкеп жіберді.

— Сағындым ғой, сағындырдың ғой, ара баққан арыстан.

— Сағынбасам іздеп келер ме едім алыстан! — Осы бір екі жақты есендесудің барысында өз-өзінен туып қалған болымсыз ұйқасқа жарыса күліп, мауықтарын баса алмай тұрып қалды.

— Есіктің ілгегін салдың ба? — деді өзімсінген Ерік.

— Жоқ. Әлі ерте... моншаға түсіп ал.

— Баста, ендеше...

Екеуі құшақтасқан күйі тас моншаға кірді. Есікті ашқанда, қамалып тұрған құп-құрғақ ыстықтың аптабы бетті шарпи сыртқа ұмтылған.

— Өртеп-ақ жаққан екенсің.

— Сенен немді аяйын. Сағыныштан шығар...

— Ыстыққа күйіп өлсін дегенің бе? — деп, Ерік әзілдеген болды. Бірақ басқа-басқа, бұл жігітке әзіл айту жараспайтын. Балшықтан төртбұрыштап қолапайсыз соға салған секілді, төртбақ денесі селкілдеп рақаттана күлгенін естіген, суық та сұсты ақ сұр бетінің жайсаңдана жадырағанын көрген пенде жоқ-ау, әй, жоқ. Қытықсыз, қылаусыз жартастай болып жаратыла салған Ерік, өзге өзекті жан шексілесі қатып күліп жатқанда, миығынан ғана сәл жымып тұрып жүре беретін.

Асықпай шешіне бастады.

— Мен дастарқан жасай берейін, — деп шегіншектене шыға берген Бекзаттың иығынан ұстап өзіне тарты. — Қалсаңшы.

— Түу, қолыңның қаттысы-ай. Әуелі сен жуынып шық, содан соң... моншаның табына қайта келерміз, қазір тым ыстық қой. — Есікті жауып, ептеп басып шығып кетті.

«Мұның перінің қызы екені рас, — деп ойлады өне бойынан тер сорғалап рақаттанып отырған омарташы. — Сұлулығы айнаның ширегіне де келмейді, бірақ өзіне магнитше тартар сиқырлы ма екен. Егер ондай құдірет колынан келсе, біржола өзіне басыбайлы байлап алмас па еді. Бәлкім, «қыз қылығымен» деген сөз рас шығар. Не алыстамайды, не тым-тым жақындатпайды. Бұл не сонда...»

— Менің сенен басқа ешкімім жоқ. Қазақтың «көзімді ашып көргенім, аузымды ашып сүйгенім» дейтіні осы шығар. Екі көзім төрт болып бір жыл бойы күтемін. Тәңірім-ау, неге ғана екі-үш рет келмейді екенсің жылына...

— Жер шалғай, әйтпесе аптасына ат сабылтар едім.

Тыныштық. Сыбырласып, сырласқан төсектегілерден басқа күллі әлемнің жүрегі тоқтап қалғандай тым-тырыс. Моторист-майдангердің әләулайы таусылған ба, әлде бір бұрышта ұйқтап қалды ма екен байғұс — әйтеуір, сап болған.

— Жасым ұлғайған сайын, саған деген құштарлық құлпыра түскені несі екен?..

— Махаббат жас талғамайды, бақ бас талғамайды деген...

— Бұл өзің шығарған мақал ма? — Еркелей күліп Еріктің мұрнынан шымшыды:

— Мен шығарған мақал көп, әттең, жинап жүрер адам жоқ.

— Есіңде ме, Ерік, мен сені алғаш көргенде: көзің неге шегір, біз секілді көре аласың ба. әлде саған көгеріп көріне ме дегенім.

— Иә, сөйтіп қатырғансың. Ол кезде сен қыз едің...

— Кәрі қыз де... — Жігіттің кеудесіне басын қойды.

— Жүрегің аспай-саспай соғады, ал менікі тарсылдап аузымнан атып кеткелі тұр. Менің бір байқағаным: сен қатты қуана да, қатты қорқа да алмайтын секілдісің. Қанша құмар қандыра аймаласаң да, тұла бойыңнан салқындық сезем. Кез келген уақта бастап, кез келген уақта аяқтай алатын...

— Мүмкін, — деді ендігі сәтті есінеп, көзіне ұйқы тығылып, маужырай бастаған Ерік. — Биыл бал сұраушылар көп пе?

Бекзат әңгіменің ауанынан ауа жайыла суық сұрақ қойған «арысына» сәл өкпелеп қалды, үндеген жоқ, мұрны пысылдап сұлық жата берді.

— Екі сума бал әкелдім — екі фляга шығатын шығар. Таза әрі мөлдір. Майский деп килограммын бес сомнан айда. Кім тексеріп, біліп жатыр.

— Тым болмаса жалғыз түніңді есеп-қисап араластырмай қисаң еді. Дүниеде балдан да тәтті, балдан да қымбат нәрселер бар емес пе... Бал дегеніміз — араның боғы емес пе? — Жылады. Долылық қысып емес, нәзік өкпемен егіле булығып жым-жырт жылады. Оның жасқа толы жанарын аюдікіндей алақанымен сипап сүртіп, тамағынан иіскеп мекіренген болды, бәрібір алғашқы сәттегідей күйіп-жанған жоқ, уату ырымы үшін жасалған жасанды да жарамсақ әрекет екенін Бекзат та сезген. Дегенмен, бұдан ары тоң-торыс болып, іргесін аулақ салуға дәті құрғыр шыдамаған, әйелдік әлсіздік жеңіп, өксіген күйі құшағына кіре берген. Еркегінен айрылып қалу — Бекзат үшін өліммен бірдей еді. Ал Ерік болса, әдеттегі салқын сабырымен асықпай, арпалысып, аптықпай, бүйірінде бүлкідеп жатқан әйелді өзіне икемдеді.

Ертеңінде ерте тұрып кетуге ыңғайланған омарташы кеше кештен бері сары масадай ызындап, миын шаққан сұрағын қойды:

— Кеше дүкеннің алдында байлаулы тұрған шабдар аттың иесі кім?

— Білмеймін, — деді жиылмаған төсектің үстінде шашы дудырап, ұйқылы-ояу, мең-зең отырған сатушы. — Аузы-басынан арақ сасыған біреу мініп келді де, менен бір шөлмек «Портвейн» сұрады. Бейшараның 45 тиыны жетпей қалды. Үсті-басы адам қарағысыз кір және жағымсыз иіс шығып тұрды. Тезірек құтылайын деп, ақшасы жетпесе де бере салдым. Ат байлаулы қалды. Өзі жоқ болып кетті. Қылығына қарағанда көрші ауылдан міне қашып келген-ау.

— Қисынды айттың.

— Сенбегенің бе?

— Не нәрсеге де күмәнмен қарау — әдетім.

— Сен баяғыдан осындай едің, ешкімге сенбейтіңсің.

— Баяғымды баяндап беретіндей, төсек стажың толған жоқ еді ғой. Келгеніңе үшінші жаз.

— Білем деген кісіге ол аз уақыт емес... Неге сондай екенбіз?

— Қандай?

— Тойғаннан соң, тоқтының еті топырақ татитынын айтамын да...

— Жә, тәжікелесіп қалармыз, үйіңе не сатып аласың, соны айт, — деп, орнынан тұрып киіне бастады. Осы шағын ғана аласалау үйдің дәл ортасында тіреуі секілді тұрған Ерік Бекзаттың жұмыр денесін жаңа көргендей қадала қарады.

— Немене, бір түннің ішінде арықтатып тастадым деп тұрсың ба?

— Әй, осы жалт-жұлт мінезің, орып түсер тілің-ау менің дегбірімді алатын.

Екеуі екі босағаға сүйеніп, бір-біріне телміре тесіліп тұрып қалды.

— Мен енді сені қайтып көре алмайтын секілдімін. Бұл — ақырғы жолығуымыз ба деп қорқамын.

— Тұрмысқа шықпақсың ба? Әлде бұл ауылдан қашқалы жүрсің бе?

— Мен күйеуге тиген күні, Бұқтырма теріс ағар. Ал қашу жағына келсек... мен өзіңнен сұрайын деп едім: осыншалық мол ақшаның керегі не, мүмкін, сен қашқалы жүрген шығарсың.

Бекзаттың сұрауы түйеден түскендей болды ма, Ерік жауап берместен түйіле ойланып тұрды. Тұрды да: «Ақша мен әйел ер-азаматқа ешқашанда артықтық жасаған емес», — деп, есікті оқыс ашып шыға жөнелді.

Ерік ауылдағы барлық шаруаларын тындырып, керек-жарағын түгендеп болған соң, түнде тоғай арасына арқандап қойған көкбестіні жетектеп өз үйіне келді. Қараса, қақпасы ашық қалған екен. Қайран қала атын жетектеген күйі аулаға кірді. Көкбесті құлағын тіге қорс ете түсті. Тура есік алдында бүк түсіп ұйқтап жатқан алба-жұлба адамды енді ғана байқаған Ерік те сескене тұрып қалды. Көкбестіні байырқалата арқасынан қағып дінгекке байлады да, жетім балаша қол-аяғын бауырына ала бүрісіп жатқан маскүнемнің жанына жақындады. Үсті-басы адам көргісіз кірқожалақ, ұзын болып өсіп кеткен шашы құйын ұрғандай дудырап білтеленген, кір басқан аяғына әбден тозығы жеткен бәтеңкені шұлықсыз сұға салған және өмір-бақи шешпейтін болуы керек, бауы шиеленген, ауының, өңірінің бірде-бір түймесі салынбаған. Ең сұмдығы сол — жатқан жері, жамбасы су, астына жіберіп қойғанын сезбеген-ау, жазған. Көгеріп, көзінің асты көлкілдеп кеткен беті кісі танығысыз. Ерік тосырқап, әрі жиіркене қарап біраз тұрды да, аяғымен түрткілеп: «Ей, тұр, давай; әкеңнің төрінде жатқан жоқсың» деді. Маскүнем оянган жоқ. Еңкейіп барып алқам-салқам жағасынан жұлқылады — былқ етер емес: «Мына нәлеттің түрі таныс» деп ойлады. Әсіресе құс қанатындай иіле біткен қап-қара қасын көрген секілді. Үңіле жақындап еді, тұла бойынан мүңкіген жағымсыз иістен тыжырына шегініп кетті. «Қайдан көрдім?» Маскүнемнің оянар түрі жоқ. Үстіне сар еткізіп құя салатын маңайда су жоқ, амалсыз тағы да тепкілеп еді, болар-болмас ыңырсыды. «Е, әйтеуір, бойында жаның бар екен, әйтпесе мен өлтірді деп, пәле жабар еді».

Әрең дегенде басын қалқайтып отырғызды. Белгісіз адам әуелі «қайда жатырмын» дегендей жан-жағына кіржие қарады, содан соң ғана желкесін есіней қасып, жанарын Ерікке қадады.

— Құдай берді! — деп, орнынан қуана тұрды. — Іздегенім сен едің! «Өлмегенге өлі балық» деген осы, Ерік. Аманбысың, кластасым!

Өзін құшақтағалы ұмтылған маскүнемнің кеудесінен жақтырмай итеріп қалғанда, ол тәлтіректеп барып тыраң ете түсті. Көтерем сиырдай орнынан әрең көтерілген. Көтерілген соң буынын мықтап тұрып бекіте алды да:

— Танымай тұрмысың, Қарабауыр. Баяғы кезім болса, аяғыңды аспаннан келтірер едім, — деді. Оның әбден арақ өтіп лайланған көзі кең ашылып, қанталанып кеткен қарашығынан болар-болмас от — әлі де мүлдем сөне қоймаған ашу ұшқыны, бәлкім, намыс шоғы жылтырады. Қара нардай қайқайып тұрған омарташының жұлындары дір етіп, бір түрлі сескеніп қалды. Осы сескеніс он шақты жылды араға салып барып, іздеп тауып алғанына қайран қалудан туған-ды. Қайран қалмасқа амалы жоқ еді, өйткені ол «қарабауыр» деген намысын шабақтар сөзді жалғыз-ақ адамнан еститін және кек қайтаруға шамасы жетпей, бей-амал күй кешіп іштей кектенетін және де анау иілген құс қанат қастың астындағы аялы қара көзде әмбе жылт еткен ұшқынды да бір-ақ жігіттен көрген, көрген сәтте ғана асау бермес асау мінезі пәс тартып, мысы басылатын. «Сол, — деп дауыстап жіберді. Соның өзі. Таған ғой мынау!» Иә, оның алдында адамдық сиықтан айрылып, ербиіп тұрған маскүнем мектепте он жыл бойы бір партада отырған, Алматыда бес жыл қатар оқыған, аспирантураны тауысқан, ешкім жауырынын жерге тигізіп көрмеген жігіттің сұлтаны, қыз-келіншектің сырттаны Таған еді! «Құдай-ау, бұл қайдан жүр? Өлмеп пе еді?».

— Иә, мен әлі тірімін, Қарабауыр! — деген сөзден селк етіп, сасқалақтап ойын жинап алды.

— Мықты екенсің онда. — Басқа еш нәрсе аузына түсе қойған жоқ.

— Менің мықты екенімді білмеуші ме едің. Өлмегеніме қуансаң, басымды жаз, — деді ыржалақтап. Еріктің есақылын жинаған осы сөз болды.

— «Е, бәсе, негіп күшейіп кетті десем».

— Басыңды жазбақ түгіл, астауға құйып шомылдырайын. Тек айтқанымды істейсің, айдағаныма жүресің, айтақтағаныма үресің.

— Көк есегің болайын, көкетай. — Шөге түсіп аяғынан құшақтады. — Зекетіңмін. Құлыңмын.

«Әбден біткен екенсің, Қарабура» (Бұл Тағанның бір кездегі лақап аты еді. Бүгінде оны ешкім де бұлай атап, әспенсітпейді). Адамдықтан кері азып, маймылға айналып-ақ кеткен екенсің».

Қолы-басы дірілдеп, аш аруақ секілді еңбектеп жүрген мүскін, расында да, орангутанға өте-мөте ұқсап кеткен.

— Жә, түр енді, — тері қоржынды ақтарып, вертолетпен оқта-текте ұшып келіп тұрар бастықтарға арнап ала

салған көкмойын шөлмектің бірін күнге шағылыстыра суырып алғанда, мойын тамыры билеудей маскүнем тобықтай жұтқыншағы бүлкілдеп, көзі бағжаң ете қалды. Кеберсіген быт-шыт ернін жалап, жараның орнындай үңірейген ұясына кіріп кеткен көзі жыпылық қаға еңіреп жіберген.

— Құлың болайын, Ерікжан.

Сұқ саусағымен бір нұқып қаңылтыр тығынды ішіне кіргізе ашып лақтырып жіберіп Тағанға: — Аш аузыңды, — деді. Анау бөбежігі көрінгенше аңырайта аузын ашты. Жуылмай, аттың тісінше түбі қарайып кеткен тісін ақсита, қып-қызыл болып үңірейте ырситқан өңешіне бүлк-бүлк құйып еді, ашырқанған да, шашалған да жоқ. Ерік таң қалды.

— Тағы да, — деді Таған тамсана ұмтылып, — тағы да бірер тамыз. Ағынан гөрі қызылы тәуір еді.

«Иттің ішіне сары май жақпайды» деген-ау. Дегенмен, осы Қарабураны өзі айтқандай көк есек ретінде пайдалансам қайтер еді». Омарташы өз ойына өзі қуанды. «Бич! Иә, иә, кез келген бичті жұмысқа биіксіз-ақ салар күш — арақ-шарап. Анамның ағаш күбісіне бал сыра ашытып, күніне бір литр жұтқызып қойса, бар жұмысты осы атқармай ма? Табылған ақыл».

— Ей, Қарабура, сен маған еріп жүр. Аузыңнан арақ алдыңнан тамақ кетпейді.

— Рас айтасың ба, алдамайсың ба? — деді екі көзімен Еріктің қолындағы шөлмекті ішіп-жей. — Иен таудың басында арақ заводың бар ма?

— Арақ заводы жоқ болса да, сыра заводы бар. Шырмауық салып қайнатқан Алтайдың бал сырасы грузиндердің виносынан кем деп кім айтты.

— Да, да, — деп тамсанды. — Медеуха... ішкенмін... Айда, ердім соңыңнан, милициясы, дружиннигі, он бес тәулігі жоқ бостандыққа аттанайық. Тек анауыңнан тағы бір жұтқыз.

— Жұтасың, осының бәрі сенікі, мен ішіп жатқам жоқ. Ол аз десең, мына сумканың іші толған сенің горючиің...

— Құлдыңың болайын, Ерікжан. Білемін, сен бала кезіңнен ішпейтінсің. Мен дайынмын, бірақ... Көрші ауылдан мініп кеткен атты иесіне қайтару керек еді...

«Құлым болатының рас, — деп ойлады көкбестіні шығарып, қақпаны мықтап жауып тұрған Ерік. — Сасық сары сырамен суара берсем, Қатын суына көпір салып берерсің».

— Ауыл арасы жақын, атты өздері-ақ іздеп тауып алады, сайтан алады дейсің бе, сойып жейтін сорпалығы да жоқ. Кеттік, — деді. Шөлмектегі аштыдан тағы бір ұрттатты да, ауызын тығындап, қоржынына салды. Атқа қонды. «Шашты» деп аталатын асуға қарай желе-жорта жөнелгенде, маскүнем жігіт аңшының соңынан ерген тазы иттей жаяу сүмендеп еді. Ол қалжырап қалыңқырап қойғанда, басын шұлғи аяндаған көкбестінің тізгінін тартып аялдатады да, енді-енді құйрық тістесті-ау деген кезде, тақымын қыса сау желе жөнелтеді. Асудың дәл алқымына тақалғанда, аттан түсіп, жан тері шыға ендіккен бала кезгі досына, қазіргі «құлына» арақтан молырақ ішкізді.

— Сені аттың артына мінгестіре алмаймын. Жол ұзақ, тау биік, жас мал еңгезердей екі жігітті көтере алмай қызыл май болып, өкпесі күйіп кетеді. Біздер қайбір қаңбақтай жеңіл едік. Екеуіміз де бұрынғы палуанбыз. Қазақша күрестен... — деп мысқылдады. Оның жатып атар әжуасын ұғар шама Тағанда жоқ еді. Көз алдында көлбеңдеген арақ-сайқал ғана ежелден қалмай келе жатқан көңілдесіндей қылмындап, көзін қысып жымындап жетелейді-ай, дедектетті-ай. Әлсін-әлі өз-өзінен шөлдеп құрғап, өз-өзінен жыбырлап жоқтан өзгені дәмепіп тұрар өңеш, құлағына «іш-іш» деп сыбырлап тұрар азғырынды «ақ сайтан», тамырынан қан емес, әбден шімідікке айналып кеткен ап-ащы бір нәрсе жүріп, шаршаған, жүдеген, тозған жүрек — барбарлығы кейде істеп, кейде істемей қалар милау бастың басқаруымен, екі аяқты сорлатып келе жатыр еді; Тағанның он екі мүшесі, бүкіл адамдық ағзасы азып, басшысы есалаң да есерсоқ шашылып кеткен шаруашылық сыңды кетеуі кете, әбден шамасынан айрыла шалдыққан еді; бұл шақтағы оның организмі Гитлер тұсындағы Германия секілді зобалаң зорлықтан, орынсыз шабуылдан, жыңды сүрей қатыгез жүрістен титықтаған еді; егер аттың құйрығына бір шөлмек арақ байлап артыңнан ертіп отырсаң, Таған сияқты маскүнемдердің етпеттеп түсіп, жер тырмалап қалғанша салпақтары сөзсіз еді...

Көкбестінің төс айылын тартып, өмілдірігін тарылатып болған соң, Ерік атқа қайта қонды. Жағасы жайлауда, мойны сорайып, эрозияға ұшыраған даладай сортаңданған бетінен айғыз-айғыз тер сорғалаған Қарабура да ербиіп орнынан тұрды.

— Менен көз жазып қалма, — деді артына бұрылып Ерік.

— Қап тауын асып кетсең де, іздеп табамын, — деді Таған.

— Сенің иісшіл ит екеніңді баяғыдан білемін, — деді Ерік.

— Сенің атақты аңқос екеніңді мен де білемін... Бірақ екеуіміз де жетісіп келе жатқан жоқпыз. Бірдейміз.

— Неге? — деп таңырқай сұрады ерге бір жамбастай артына қарап отырған омарташы.

— Былтыр АТП-да емделгенім бар еді. Сонда деймін-ау... Сонда қоршауда жүрген маскүнемдер де, сол маскүнемдерді сырттай бақылап күзететіндер де қашып та, ешқайда ұзап та кете алмайтын айырмасы біреу — іште, екіншісі — сыртта.

Ерік ләм деп жауап берген жоқ. «Мына иттің ақылы азбаған ба, — деп ойлады. — Оны омартаға барғанда тексеріп көрерміз. Дегенмен, намысын орынсыз найзаламай, алдап жұмсау керек-ау. Мұндайлар артына қарамай кекшіл келеді. Ашуланған күні үйімді өртеп кетіп жүрер» Арттан: — Өзегім өртеніп барады, — деп қурайға қақалғандай қарлыққан үн естілді.

— Асудың үстіне шыққан соң, тамақ жібітеміз. Шыда, — деді де атын сипай қамшылады.

Шаштының үстіне алдымен шыққан Ерік сонау етекте таман бір отырып, бір жүріп, әйтеуір, жансебілділікпен өрге қарай ілби тырмысқан мүсәпірге қарап басын шайқады: «Қандай сор екен айдап келе жатқан. Биік мансап, ұлы мақсатқа өрлеп келе жатқандай жанталасуын бейшараның...».

Таудың үстінде желемік бар. Осы өңірдің «Үстіне шапқан жолдың шыға келсем, алдымнан самал-салқын соғады-ай жел» деп, өлеңге қосар сабырлы самалы осы. Бұдан былай жасыл түсті жайлаудың шыбынсыз жазы басталады: не дірілдеп жаурамайсың, не пысынап ыстықтамайсың, «ойхой, дүние — серуен, адам бір көшкен — керуен» деп, қымызға қызған қазақтардың мұңсыз-қамсыз қарқ-қарқ күліп, малдас құрып, кеңес ашып отырар жұмағы да осы; әзірше техниканың иісі тимей, құйқасы тың, ағашы асқақ, шалғыны жайқалып, хош иісті гүлі бұрқырап, бұлақтары сарқылмай сарқырап тұрған да — осынау кең қонысты, бейбіт өрісті Шабанбай жайлауы еді. Омарташы жігітті

алтыны қалғандай асықтыратын, алыстау ұзап кеткенде, үзілмес сағынышпен өзіне шақыратын да анау көкке шоқтығы тиіп, үстінен қарға ұшырмай жатқан көкмұнар таулар, көз қытықтар көркем көріністер еді. Туған жерінің кайталанбас әдемілігі, бейне бір, ән салып тұрғандай жаныңды жаңғыртар әулиелігі әсте жалықтырған емес, қайта мың жылда да тізгін үзіп кетпес ынтызар сиқырмен байлап-матап тастағандай еді. Еріктің табиғи қалпын сақтап, жараған аттай жайсаң қуат берген Алтайдың тылсым тыныштығында қаздай қалқып, үйректей жүзіп жүрген жайы бар.

Оның маужырап кеткен мамыра ойын Тағанның ырсыр еткен ентікке үні бұзды. Аяқ жағына кеудесі әбден титықтап сырылдаған аш аруақ келіп құлады.

— Ұрттат анауыңды... өлтірмесең!

2

Атақты «Мұзтау» деп аталатын шың Алтайдың мәңгі жығылмас, шаңырағы шайқалмас ақ отауы сынды еді. Міне, осына шілденің ми қайнатар ыстығында пұшпағы шетінемей жататын, мұз құрсаулы шыңның алқымынан бұлақ болып басталып, арыны қатты арқыраған өзенге айналатын суды жергілікті қазақтар «Қатын суы» деп атағалы қа-а-а-шан, одан бері де мың жыл өткен шығар-ау. Сол, әсіресе, бас жағы ақ айран болып басталып, Таулы Алтай өлкесіне жақындағанда, тау-таудың омырауынан сандаған бұлақ саулап қосылып мөлдірленіп барып Обьқа құятын ағынды өзеннің солтүстігін алтайлықтар, оңтүстігін қазақтар жайлайтын. Қатын-Қарағай ауданы мен оған іргелес Үлкен-Нарын ауданының үйір-үйір жылқысы, қора-қора қойы, табын-табын сиыры жаз бойы емін-еркін шүйгіндеп, тау басына алғашқы қар түскенде ғана, етекке мамырлай көшуші еді. Міне, сол Қатын суына Тихой (Тихая) өзені келіп құятын. Осы бір шағын өзеннің ерекшелігі сол, Алтайдан мұқым өзен күнбатысқа бет алса, «Тихой» керісінші терең сайды қуалап күншығысқа ағатын. Өрге қарай аққан өзен тоқтап тұрған су секілді толқынсыз, айғай-шұсыл, жым-жырт жатар еді. Бәлкім, сондықтан да «Момақан» деп атап кеткен секілді. Қатынға құйған Момақанның мөлдір суы біразға дейін ашулы өзеннің аққұла суына қосылмай, түсін бұзбастан қатарласа — жағаласа ағып барып, күштінің ырқына

көнгендей өз бояуынан, өз келбетінен, өз тағдырынан айрылатын жарықтық. Дәл осы үлкенді-кішілі екі өзеннің құйылысындағы алақандай жазықта ағаштан қиып салған керіскедей үй тұр. Арпалысқан әлемнің әлегінен, даңғазда мазасыз тіршілігінен қашып келіп, немесе ұлы шерулі көштен адасып қалып, жападан-жалғыз қалған бұл үйдің иесі — біз жоғарыда әңгіме еткен Ерік есімді омарташы жігіт. Алматыдағы дене тәрбиесі институтын бітірген, күрестен спорт шебері Еріктің жалпақ дүниенің барлық қызығынан жеріп, атты адам араға бір қонып, (онда да жаз айында, қыста жан баласы қатынай алмайды) әрең жетер ит өлген жерге кетуінің сырын ешкім де білмейді. Бұл үйдің ала жаздай анда-санда келіп тұрар жалғыз-ақ қонағы бар. Ол — орманды өрттен қорғаушы, вертолетші жігіт Прохор Александрович Лаптев. Омарташы мемлекетке тапсырар балды осы кісіден беріп жіберетін және үлкен жермен арадағы байланыс тек Лаптев арқылы жасалар еді.

Қазір мұнда бұрынғыдан ары тыныштық. Қатын суының гүрілі осы өңірдің ешқашан толастамас музыкасы секілді еді. Зейін қоймай тыңдаған адамға тек жалғыз-ақ әуенмен құлақты тұндыра шуылдағанымен, сан түрлі ғажап үн шығаратын; айталық, көктем туып, ақ жал толқындарын аспанға лақтыра тасығандағы арқыраған даусын қазіргі тамылжыған тамыздағы орташа екпінмен аққан сырылына ұқсатуға бола ма; ол, күз туа, жуасып қоңыр әуенге басса, қыс айында қысыла қыңсылаған күбір-сыбырға көшетін. Бұл өзен қандай қатты аязда қатып көрген жоқ, тек жағалауындағы суға тағзым ете бас иіп, тамырына ілініп малынып жататын ағаштар мен жардың жиегі ғана мұз моншақ тағынып, жыт етіп күннің көзі шықса, қыз өңіріндегі маржандай жылтырайтын. Қатын суының ағыс-үніне үйренген адам басқа жерге барса, түн баласында өзеннің гүріліне үйреніп алғаны сонша, көз ілмеуші еді. Ал бөтеннен келген кісі бұл үйде ұйқтай алмайтын. Табиғат иеміз бар байлығын үйіп-төге салған түкпірдің өз қызығы, өз азығы өзінде, қоғамдасқан өмірдің заңынсыз-ақ өгейсімей ғұмыр кешіп жатар еді. Дегенмен, осы «сен тимесең, мен тимен» оңаша да, бейбіт тірлік те, жұмыр басты пенде екені рас болса, жанын жеп, жалықтырады-ай; жүрек сыздатар сағыныштың, дабырласып сөйлесер, айғайласып ұрсысар көршінің мінез-құлқын, қол беріп амандасар қошеметін, қарасы бар, ағы бар адамдардың сан түрлі бет-жүзін көксіп мұңға батырады-ай...

Бәрінен де бұрын ес біліп, етек жапқалы, барлық ғұмырын қадірлі халқы, жағалай жұртымен өткізіп, «көппен көрген ұлы той» деген ұлағатты сөзді имандай тұтып келген Еріктің шешесі — Нюра Фадеевнаға да қиын тиді. Ал Еріктің жары Айнаға Қап тауын асып кетсе де бәрібір, күйеуі қайда — бұл сонда, қосағымен қоса ағарудан өзге арман да, мақсат та жоқ. Тау қойнауындағы жалғыз үйдің күйбің-күйбің шаруасы жалықтырған емес, белі талып шаршаған да емес. Күйеуі әр жылдың осы мезгілінде ауылға аттанып, ұшқан құстың қанаты талып әрең жетер құзар таудың басында енесі екеуі ғана қалатын. Енесі жасы ұлғайған адам, оның үстіне, міне, жарты жыл болды саржамбас күй кешіп, төсек тартқан сал ауру, екі аяғын баса алмайды, оның асты-үстін тазалап, тамағын әзірлеп, сусын жұтқызып отыру да Айнаның мойнында. Ара бағу — қолы билген адамға әуресі жоқ таза жұмыс: өздері жайылады, өздері еқбектенеді, өзін ғана емес өзгені де асырайды, тек уағында тексеріп, дер кезінде балын жинап, ауру-сырқаудан сақтасаң, шаш-етектен байлыққа батырар берекелі шаруа. Бірақ бұл үйде ара өсіруден басқа да тіршіліктің көзі мол. Тайынша, торпағын қоса есептегенде, оннан аса сиыр малы, бес-алты жылқы, елу шақты қойдың қысқы азығын дайындаудың өзі-ақ ерлі-зайыптыларды сүріндіріп жығатын. Әсіресе, бірер күн ғана ашылып, қалған мезгілде төпелеп жаңбыры құйып тұрар өлкенің шөбін шірітпей, қораға үйіп алудан азапты жұмыс жоқ. Қоғадай болып бойлап өсе беретін балдырлы шалғынның малға жұғымы аз, қырдың бір түп күреңсесіне бір шөмелесі татымайтын қурайлы келеді, сондықтан да мая-мая пішен дайындамасқа лажың жоқ. Әуелі қос тігіп, шабылған пішенді соның үстіне үйгенде ғана, шірітпей кептіріп алар еді. Екі-үш күннен бері ғана қабағы ашылған күннің әр сағатын пайдаланып қалу үшін, жалғыз өзі жанталасқан Айна ертеңнен қара кешке дейін тыным таппай шөп үйеді. Оның ара-арасында үш биенің алты-жеті уақ сауымы бар. Қас қылғандай күннің дәл Ерік кеткенде шайдай ашылғанына налыды. Ал енесінен қайран жоқ, қайта-қайта үйге жүгіріп несебін тазалап, тамағын беріп, әуре-сарсаңға түсіп жүр. Талай жылдан бері шындап шаршағаны да осы шығар. Екі иіні талып, арқасы удай ашып, екі алақаны мен табаны күйіп, түні бойы ұйқтай алмады. Бір жағынан кемпірдің де аңылап-үһілегені, өз-өзімен күбірлеп сөйлегені, «құдай-ау, неге алмайсың» деп зарлағаны бұған

да запыран болып тиіп, көрер таңды көзімен атқызар еді. Отыздан асса да өңін бермеген сұңғақ бойлы, үлкен қара көзді, ақ құба, дөңгелек жүзді Айнаның келбеті екі-ақ күнде кеспірсізденіп, соғыс кезіндегі әйелдердің кебін киген-ді.

Таудың күні тез батады, жай шығады. Бүгін де күнгей жалаңаштанып, теріс қарап ұйқтап жатқан алып аюдай дөңкиген таудың ар жағынан ыңырана көтеріліп, ең әуелі қарағай, самырсындарын қыл ұшын жалап, қарсы таудың беткейін қыздырып барып, айлақтағы жалғыз үйдің терезесін тілгілеген.

Айна әдеттегіден де ерте тұрды. Есік алдындағы үстін шатырлап, қолдан қалап қойған пешке от жақты, пештің үстіндегі шойын қазанға су құйды. Беті-қолын жуып, тілерсегіне түсетін шашын тарап, төбесіне түйді. Табиғат сыйға тартқан көл-көсір мол шаштың ұйысқанын жазып, тарап өруден қиын нәрсе жоқ-ты. Ыза болған күні кесіп тастамаққа сан рет оқталса да, енесі: «Қайшыңды жалақтатпа, мен өлген күні қиасың», — деп, келісімін бермейтін. Енесінің сөзін екі етпейтін Айна лажы тау-сылып, «қойдым, апа, қойдым» деп, бетінен сүйетін. Ене мен келін арасындағы сыйластыққа толы қарым-қатынас әншейін үлкенді-кішінің ізет тұтуы ғана емес, жо-жоқ, одан гөрі терең де телегей шын жақсы көруге ұласқан сүйіспеншілік еді: Сондықтан да абысындардай сырласатын, шешесі мен қызындай сыйласатын. «Құдайға күнәлі болсам да, ұлымнан гөрі сені жақсы көрем, келінжан» деп, Нюра кемпір айналып-толғанатын.

Айнаның құлағы Қатын суының күркіріне, анау қаз-қатар тізілген ағаш жәшкте дамыл таппай бір кіріп, бір шығып гуілдеген араның ызыңына әбден үйренген. Қора жақта әтеш шақырып, тауық қыт-қыттап жүр. Нарын ауданындағы құс фермасынан вертолетші жігіт әкеліп берген бройлер текті он балапан бүгінде ұрық шашып, отыздан асып кеткен ақарлы-шақарлы «семья». Тайганың арасындағы ақ тауықтардың көбейіп кеткені сонша, адам ауқатынан асып, өз жұмыртқасын өзіне беретін. Жапандағы жалғыз үйде ішіп-жеудің небір түр-түрі ырғын, ас та төк — ит басына іркіт төгіліп жататын. Тіпті тауда өмір бақи өспейтін көкөніс, жеміс-жидекке дейін Прохор Александрович Зырянь қаласынан қап-қап қылып жеткізіп тастайтын.

Пештің үстіндегі қазандағы су жылыған соң, жез құманға құйып Нүрке кемпірге (ауылдастары Нюраны Нүрке деп атап кеткен) апарды. Ол ояу еді. Кәріліктен бе, әлде екі аяғы сырқырап тынышын ала ма, әтеш алғаш шақырғаннан-ақ, қыбырлап, жөткірініп ояу жататын. Темір төсегінің аяқ жағына байлап қойған қайыс белдеуден тартып басын көтерді. Айна да жастығынан демеп, арқасын тиянақтап қойды.

— Шүкір, күн бүгін де ашық екен, — деді Нүрке кемпір келіні құйған шым-шым сумен беті-қолын жуып.

— Иә, шайдай ашық, апа.

— Жалғыз өзіңе қиын болды-ау. Менің түрім болса мынау, тобан аяқ болып ас ішіп, аяқ босатқан.

— О не дегеніңіз, апа, осы күніңізге зар болып қиналмасақ. Ерік бүгін келер.

Нүрке кемпір сау кезінде дәрет алып, намаз оқып әдеттенгендіктен бе, ұзақ жуынатын. Бір қолымен жез легенді, екінші қолымен жез құманды ұстап тұрған Айна енесінің осына туасы біткен кірпияз тазалығына таң қалатын әрі сүйсінетін. Қазір де сәл жымыып, асықпай су құйып тұр.

— Рақмет, Айнаш! — деді қос білегін, бет-аузын асықпай сырбаздай сұрткен Нүрке. — Дүниеде өз аяғыңмен барып дүзге отырғаннан артық арман бар ма екен. Жас балаша астыға жаялық төсетіп, артық-ауысты саған тасытып...

— Ештеңе етпес, апа, — деп енесінің сөзін бөлді. — Жұғып қалар дейсіз бе? Осындай жұмысты арамсынбай-ақ атқарып, жанын сақтайтын адамдар бар емес пе. Әлі-ақ жазылып кетесіз... маған шөп жиысасыз...

— Енді қайтып тұрмасымды білемін...

Шай жасалды. Ене мен келін бабымен сораптап ұзақ ішті. Екі иініне дем алып, қарағайдың қызулы шоғына қайнаған самаурынның оттығы жылтырап, бүлк-бүлк қайнап тұр. — Прохорға мың да бір рақмет, — деді Нүрке, — үнді шайын үзген жоқ.

— Расында да, дәндеп алыппыз. Дегенмен, осы «үндінің» өзі қымбатқа түсіп жүр-ау деймін.

Шалқалай ашық тұрған есіктен Қатын суының ақ жал толқыны көрінеді. Оның ар жағында беткейіне арша аралас бұта-қарағай өскен тау, таудың қыр желкесінен жалдана өскен орманның ұштары шалынады. Қаңғылектеген ара кірді үйге. Әуелі айнала ұшып барлау жасап, тіміскілеп

жемтік іздеді, содан соң стол үстіндегі мөлдіреген балды төңіректеді. Шай ішіп отырғандар осынау үйреншікті «түліктері» шағады-ау деп сескенбеді, жасқап үркіткен де жоқ. Ара өз қалдығын жаңа көргендей ұшқалақтана ұшып келді де, бал сауыттың ішіне қона қалған. Қонғаны бар болсын, қоймалжың тәттіге белшесінен батып, тырбаңдады дерсің. Айна ептеп қана қанатынан көтеріп алып, тиместен есік алдына шығарып тастады.

— Араның адамнан айырмасы болсайшы, — деді осы көріністі мұқият мұғдарлап отырған кемпір. — Жиган байлығың да бал секілді. Күндердің күні малтығып өлесің.

— Айырмасы көп, апа, — деді ыдыс-аяқты самаурында қалған ыстық сумен жуып отырған Айна. — Араның байлығы адамдар үшін, ал біздікі... біздікі өзіміз үшін ғана.

— Тек түбі тыныш болсын де... Күні ертең жиган-тергеніңе ие болар ұрпағың жоқ болған соң, дүние-боқтың керегі не? Шыр еткенге зар қылған тәңірдің тәлкегіне не дауа...

Айқара ашылған есіктен анау жап-жасыл тауға қарап отырған көк көз кемпірдің қоламтана бастаған тозыңқы жанарында кісі аяйтын арманға толы мұң бар еді. Күн шалмай қағаздай ағарған, әбден әжім айғыздаған жүзі сазара қатып, ерні дірілдеді. Келіні аласының аузынан шыққан осы бір өкінішке, өкпеге толы алғашқы сөзді тосырқай тыңдап отырды да, дастарқанды толық жинамастан асығыс шыға жөнелді. «Албасты басып, алжып отырмын ба, қайдан ғана айтып едім», — деп өзіне өзі ұрысты Нүрке кемпір. — Жас балаша мәпелеп баққан келінімді ренжітіп алдым-ау. Бала деген немене... итте де, құста да бар. «Жақсыдан жаман туар — бір аяқ асқа алғысыз, жаманнан жақсы туар — адам айтса нанғысыз» деген емес пе бұрынғылар. Ол жылбысқа кім білсін кім боп туарын. Әкесінің сақалына жармасқандарды да талай көргенбіз. Апыр-ай, Айнашжан өкпелеп қалды-ау...»

Айнашжан енесіне тіпті де өкпелеген жоқ еді. Сол жүтіре шыққан қалпы қазықтың басында ілулі тұрған нөктаны білегіне іле салып, таңғы салқынмен жайылып жүрген жылқыларға барды. Жануарлар жатырқаған жоқ. Енесінен туа салып, Айнашқа үйренген құлындар да тырағайлап қашпай, нөкталауына көнген. Екеуін бірдей енелеріне қосақтады да, арқан бойы көтеріліп қалған күнге көзін қарықтыра бір қарап пішендікке беттеді. Тобықтан

түскен шық алғашқы жылумен жылтылдай ағып, кербезде не кешіп келе жатқан келіншектің балтырын сулады. Шөп әлі кебе қойған жоқ, енді бірер сағаттан соң ғана жиюға жарайды. Айна асығыс аққан өзеннің жағасына жақындады. Жардың жиегінде Ерік орнатқан тақтай орындық бар еді, оның бетін де шық басып дымданып тұр екен, алақанымен бір сипады да отыра кетті. Бұл — Айнаның үйреншікті жері. Рас, енесіне реніш білдірмеді. Бірақ көңілінде көптен бері көлеңкелі тартқан уайым бар, көбеңсіп жатқан күдік бар, жалғыз-ақ ырғақпен өтіп бара жатқан өмірінің өткенді қойып, жыл өткен сайын, өрши түскен өксігі бар. Бар! Одан құтылудың жолын таба алмаған. Таба алмаған соң, істеген сайын таусылмай балалай беретін жұмысты алданыш етер еді; одан да жалыққандай, анда-санда жар жағасына келіп, өзеннің асау ағысына қарап түпсіз терең ойға батар еді; түпсіз терең ой мұны Алтайдан алысқа, студенттік шағы өткен Алматыға алып кетер еді.

Түпсіз ойдың тұңғиығына тұншыққан Айна қайтадан бетіне қалқып шыға алмай ұзақ отырды. Көзден де, көңілден де баяғыда қашаңдап кеткен жастық дәурен — қыз кезі, бірге өсіп, біте қайнасқан достары, туған-туысқандары есіне түсті. Қыздар институтының жаратылыстану факультетінде оқып жүрген шақта, қолаң шашын қос бұрымдап өріп, жанынан өткен адамды жалт қаратар сұлулығымен талайды таң қалдырмап па еді... Құрбылары шашын қиып күзеген байталдай болып жүргенде, хас маңдайдан қақ жарып тарап, бір талын шашау шығармай өрген шашын жалау ғып жайнап, жігіт біткеннің аузының суын құртқан. Жас жігіттерді қойып, анау жаграпия пәнінен сабақ беретін бурыл шашты ағайды айтсаңшы... Сұтын қадап қырындап, сабақтың артынан алып қалып, зачет қоймай қиғылық салды емес пе. Қазақ мұғалімдерінің осы бір сүйеккесінді сүйкімсіз әдеті, әсіресе, Айнаның жынына тиетін. Әлгі бурыл шаш қыр соңынан қалмаған соң, институтты тастауға мәжбүр болған. АХБК-ға жұмысқа орналасты. Сөйтіп жүріп оқуға өте кеш түскен өзінен ересек Ерікпен танысты, Айтып-айтпай не керек, Ерік әдемі еді ғой: қара торы, сұңғақ, бәрінің де көзі — азиялық әлпетіне ойда жоқта орналасқан еуропалық көгілдір тартқан көзі мен қара бұйра шашы... Екеуі қолтықтасып қатар келе жатқанда, көлде жүзген аққудай аса жарасатын, дос-жарандарының бәрі қызыға да қызғана қарайтын. Ерік күресті қойған соң ғана,

төртпақтанып толып кетті ғой... Оқу бітірген жылы үйленді. Ерік аудан орталығындағы спорт мектебіне орналасқанда, дипломы жоқ Айна интернатта тәрбиеші болды. Осылайша он жыл өмірлері оңды-солды, мән-мағынасыз өте шыққан екен. Мамандықтарын тастап ара бағып кеткендеріне де осы жазда бес жыл толған. Тәңірім-ау, сонда не қызық көрді? Көрер қызығымыз алда дейін десе, өзі отыздан асып, Ерік қырыққа толыпты. Баяғыда бір шал кемпіріне «кешке берген айраныңды ұрайын» деген екен ендеше, ғұмырының аяулы шағы ертеңге ауып, сарықарын тартар шақтағы қонған бақтың, қоңсыған байлықтың керегі бар ма өзі...

Айна артына бұрылып еді. Момақан өзеннің жағалауында бірігіп жайылып жүрген жылқы, сиыр, қойларды көрді. Таңғы салқынмен шық суына малынған шөпті сонылап кәперсіз оттайды. «Әй, осы малдан айырмам шамалы-ау менің» деп ойлады. Өзіне бүтін төтеден ұялаған азғырынды ойдан арылғысы келді ме, Қатын суын тізеге дейін кешіп барып, мұздай суды бетіне шашты. Алыстан, биіктеу тұстан қараған адамға жалаң аяғымен етегін түре су кешкен келіншек, қынарын қалың қайың, тал, толан-топшы, шырша-самырсын көмкерген өзен, анау кәперсіз жайылған төрт түлік, түтіні будақтаған ағаш үй, жыпырлаған араның ұясы — бәрі-бәрі ертеkteгдей ересен әдемі еді. Қатын суы қаншалықты қазымырлана бұлқынғанмен, соншалықты сұлу еді сайқал... Жек көре тұрып, есіңнен жаңылып еріксіз ғашық боласың — жақындасаң ажал бүріккен ақ жал толқыннан шошынасың әрі құмарпаз құштарлықпен жақсы көресің. Сүп-суық суынан тісіңнің сырқырағанына қарамай қомағайлана жұтасың. Әлгінде ғана үнді шайына қанғанына қарамастан, Айна да уысын толтыра жұтып-жұтып жіберген. Әйелінің осы бір әдетін Ерік қойдыра алмай-ақ қойды. Не ішіп, не жесе де, өзенге қарай тұра жүгірер еді, өзен суынан бір ұрттамай, шөлі де, құмары да қанбас-ты. Иә, бұл жерде бәрі таза, барлығына бостандық, тек торға қамалған тауықтар ғана қыт-қыттап кең дүниенің еркіндігін сағынатын тәрізді, бірақ «ой-хой, дүниеде» бостандықты сағынғандар тым көп еді. Бұл жалғандағы ең сорлы нәрсе — өзіңді өзің тұтқындау, өзіңнен өзің қашып құтыла алмау, бұған дейінгі жиіркенішті әрі жаныңды жарылқамай жаралайтын ойсыз қылықтарың мен опасыз әрекеттеріңнен құлан-таза арыла алмау, немесе тазалықтың нарқын бағамдай отырып, рухыңа, болмысыңа,

тіпті, тәңірім-ау, табиғатыңа жат оғаштықтың ортасында сүңгілесіп жүру емес пе? Рас, Айнаның жан сарайы азан-да жауған қардай таза, тұманың суындай мөлдір, балиғатқа толмаған баладай аңқау да адал, жақсы мен жаманның, сұлулық пен сұмдықтың ара жігін ажыратып, өмір екеш өмірдің өміршендігі мен өшпенділігін де саналай алатын зейін бар; өзіндік көзқарас пен пайымы да жетерлік; олай болса неге ғана арқандаулы аттай өзімшілдігі басым өгей өмірді таңдады екен; неге ғана бұйығы тірліктің бұйдасын үзіп, мынау бәрі бар, бірақ еш нәрсе жоқ шыңырауда шыңғыра бермей, шырқау биікке ұмтылмайды екен; неге ғана... неге ғана... Пенде дегеніміз — жалғыз-ақ адамның, мысалы, Еріктің жалауын көтеріп, көнтері гұмыр кешсе айып па? Қай-да-а-ан білейін...

Үлкен ойдың жетегінде жүріп құлындарды нөкталады; үлкен ойдың жетегінде жүріп сиыр сауды; үлкен ойдың жетегінде жүріп самаурыңға су құйып, шоқ салды; үлкен ойдың жетегінде жүріп барлық шаруаны тындырды... күн қыза, дестедегі шөпті жинай бастады. Әуелі әр дестені бір жерге шүйкелеп үйді. Содан соң биыл қара басып қысыр қалған кер биені жегіп; әлгі пішенді сүйретпеге салды. Кеше төбесі шықпай, жапырайып қалған шөмелеге тасымалдай бастаған. Шық суынан әлі де арыла алмай дымқыл тартқан пішен тырма мен айырдың илеуіне түсіп, ары-бері аударыстыра келгенде өз-өзінен дегдіп қалған. Осы қаракетпен түске дейін жан дәрмен қимылдаған Айна шаруасын іркіп, үйге барды. Енесі мұны жайдары қарсы алды. Таңертең шай үстінде оқыстан айтып қалған сөзінің артын жуып-шайғаны емес, мәймөңкесі жоқ көңілімен шынайы жақсы көруі еді.

— Шаршадың-ау, Айнажан. Таудың шөбі ащы ішектей шуатылған қандай ұзын, әрі ауыр болады. Білем ғой мен, білемін, айырлағамыз, арпалысып үйгенбіз.

— Шөлдеген шығарсыз, апа, қайыңның нәрін ішесіз бе, әлде қымыз әкелейін бе?

— Қайыңның суын қайтем, қымыз болса...

— Жалғыз өзім көтере алмаймын, сізді далаға шығарып күншуақтатсам деп едім... Егер ара болсам ғой... Салмағы он-ақ грамм, бірақ өзінен жиырма есе ауыр жүк көтере алатын күштілігіне таң қаламын.

— Рақмет, Айнаш. Жалғанның терезеден түскен жарығына жарылқансам да жетер. Демінді алып, тамағыңды іш.

- Балық қуырайын ба, апа?
- Керек емес. Еркін тұзын көп салып жіберген бе, ащы екен, шөлдете береді.
- Ендеше, бастаңғымыз болсын, ет асайын.
- Өзің біл, қалқам.

Айна шоланнан ет алып, тазалап жуып қазанға салды. Таудың күні қызық: арқанды қыздырып, алдыңды жауратады: Далада жүріп-жүріп үйге кірсең, мұздан жасалған үңгірге енгендей қалтыратып жібереді. Қарағай дөңбектен қиып, мүктеп салған үйдің ерекшелігі сол — жазда салқын, қыста жылы болушы еді. Қазір бұл жерде не ыстық, не суық емес, моншаның табы секілді жайма-шуақ маужыратып ұйқыңды келтірер жылылық ұялаған. Аралар әлемі толассыз жұмыс қамында. Қаз-қатар тізілген қораптардың танадай тесігінен дамылсыз кіріп, шығып: мәңгілік қозғалыстық ұясына айналған. Осыны алты аяғы, төрт қанаты бар шыбынның жұмбақты тірлігі Айнаны біржола өзіне баурап, сиқырлап алғандай еді. Қанша білдім, үйрендім, кітаптан оқып, көзіммен көрдім дегенімен әйтеуір, бір түйінін шеше алмай, өмірінің сырына қаныға алмай, семьясының заңдылығын түкпілікті ұға алмай қайран қалатын. Міне, қазір де быжынаған араның арасында тұрып та, ақылды жәндіктің асқан ерлігіне қайран қала сүйсінеді. «Өмір сүруді арадан үйренуіміз керек шығар» деп ойлады.

Биенің сауыны болып қалған екен, ағаш күбіні білегіне іліп, самырсынның түбінде үйездеп тұрған жылқыларға беттеді. Әуелі торқасқа биенің қосағын ағытты. Байлап отырған екі биенің екеуі де жуас, Айнаның жалғыз өзіне-ақ сауғыза беретін. Атбұршағы аралас тау шалғынына ыңырана тоятын биелер сүтті, әрі арқандап қойғандай осы маңнан ұзап шығандап жайылмайтын. Борбайына жабысып бір тізелеп, тізесіне шелек қондырып, қос емшегін созғылаған әйелдің әдемі, бірақ қатқыл тартқан саусақтарына сүйсінгендей иіп, жатырқаған емес. Шелекке тызақтаған саумал ақ көбіктеніп, иісі бұрқырап мұрын жарады-ай. Бие сауыны аяқталған соң, күбідегі сүтті сабаға құйып, толқыта пісті, қазандағы еттің көбігін алып қақпағын ашыңқырап қойды, айырын арқалап тағы да пішендікке аяңдады.

Іргеде тұнып тұрған орманнан шауқарғаның тоқылы, күшігеннің кісінегені естіледі.

«Күшіген көп кісінесе, күн жауады деуші еді, өзіне көрінсін».

Елік әуілдеді. Анау бір самырсынның бұтағында қолында аппақ қып аршып алған балқарағайы бар тиін жүр, ал түбіндегі сала-сала боп адырайған тамырдың қуысынан баршатышқан жылтындайды. Екі ұрты томпайған, тегі, балқарағай дәнін толтырып алып, ініне асығыс тасып жүрау. «Барлығымыз да — жан-жануардың толайымы қыстың қамына дайындалудамыз», — деп жымиды Айна, тер басқан бетіне жабысқан шөптің қоқымын жаулығымен сүртіп тұрып. — Шұқылап зерттеген адамға осы көріністің қай-қайсысы да ғажап-ау. «Табиғат ешқашанда өз құпиясын ашпайды» дегенді оқығаны бар еді, алайда тым-тым ашып тастасақ, тағы пәле. Пәле болатын себебі — табиғат-ана абыройдан айрылады, содан соң ашуланады. Айталық, қазір жер бетінде табиғат апаты тым көбейіп кетті, түбі неге апарып соғарын кім білсін; бекерден-бекер мәңкітіндей не көрінді. Ашуланады ғой жарықтық...

Иен таудың ішінде пішен үйіп жүрген келіншек екі қолы жұмыста болғанымен, ойы алыста, бәлкім, біз түсіне бермейтін басқа-басқа, тек бір өзі ғана байыбына баратын өзге-өзгеше әлемі бар шығар-ау. Рас, жалғыз жүргенде кісінің ойына оралмайтын дүние жоқ, армандамайтын, қиял құсын құшырлана ұшырмайтын биік жоқ. Сыңарынан айрылған аққудай, жаулығы ағараңдап, шөп жинап жүрген келіншек көбінесе өткенін, қайтып қайырылмастай кош-қошын әлдеқашан айтқан қыз кезін — қырмызы шағын есіне алар еді. Сол қызығы мол қыз кезі көлбеңдеп, кей кейде көз алдынан өтіп бара жатар еді; жалқы сәт, аялдамашы, ежелгіні еске алып сырласайықшы дегендей ұмтылғысы, ұстағысы келер еді; боталаған жанарын жұмыстан мүйізденген қолымен уқалап қалғанында, буалдыр сағым, бүрқыраған Қатын суын ғана көрер еді. Айнаның жалғыз-ақ алданышы бар еді, ол — еңбек.

«Мен Ана ара емеспін, — деп оалайтын ол. — Мен — жұмыс арасымын. Өмір бақида ұйқы дегенді білмейтін, сеспей қатқанынша шырын жинап ызыңдап өтер байгүс аралар сол толассыз еңбегін өзгелер жеп жатқанын кайдан сезінсін. Ал адамның айырмашылығы еңбек — егіннің жемісін теріп жеуінде, ертеңгі мұрат-мақсаттарға талпынуында емес пе? Олай болса... мен кім үшін жан ұшыра жан-таласамын. Орысша айтқанда: «во имя чего?»

Осы бір азғырынды ой соңғы кезде Айнаның миын шіркейдей айналдырып алды.

«Сонда не істеу керек?»

Білмейді, білсе өстіп өгей өмір кешіп жүрер ме еді. Тағы да бие сауымы болды.

Күн сабалақ-сабалақ самырсын бөктерген таудың ар жағына түсіп кетті. Көз байланып, қас карайды. Жынысты орманның салқын кеші басталысымен, аралар да арпалысқан тірлігін байырқалатып, жым-жырт ұясына кіріп кеткен. Тек Айна ғана дамыл табар емес. «Көресінді көрмей, көрге кірмейсің» деген сөзді дәлелдегісі келгендей, міне, таң бозынан аяқ суытып, дамылдаған жоқ. Даладағы шаруаны тәмамдап тастаған соң, енесінің асты-үстін тазалады, арқасынан демеп отырғызды. Үн елеп, кеспе жасады. Нүрке кемпір әсіресе ұсақ кескен созылмалы кеспе көжені ұнатушы еді. Табаққа ет түсіріп әкеліп, оны бипаздап турады, тау сарымсағын қосып тұздық жасады. Дәмі келіскен асты енесінің алдына қойып, шыға берген келініне: — Өзің де отырсаңшы, Айнаш, — деді кемпір.

— Қазір, апа, жей беріңіз, мен кеспе көжені пісіріп әкеле қояйын, — деді.

Ене мен келін керосин шамның жарығымен ауқаттанып отырған қоңыр тыныштықты аламойнақ иттің үргені бұзды. Күні бойы тышқан аулап қаңғып кеткен ит шабаланып қатты үрген соң, Айна тысқа шыққан. «Аламойнақ, жат!» — деп еді, бәрібір тынышталмай, орманға қарап арсылдады-ай. Ай әлі туа қойған жоқ, таудың қалқасында қамалып жатыр, оңтүстік шығыста жұқалаң жарық бар. Сап түзеген самырсындар тұңғиық ойда: мылқау мүлгиді. Қатын суының бұлқынғанмен арнасын бұзып кете алмасын сезе ме екен, әсіресе, түн баласында күркіреп-сарқырап қатты ашуланатындай үні өктем естілетін. Басқышта тұрып байқағанмен, көзге еш нәрсе көріне қойған жоқ. Алғашында ауылдан оралған Ерік пе екен деген дәмесінен қайтты, ит иесін күншілік жерден сезеді, сондықтан да өңешін жыртып үрмейтін.

«Қой, Аламойнақ, мазамызды алма».

Қора жақтан жүгіріп келген ит Айнаға бірер еркелеп алды да, тағы да қарауытқан теріске қарап саңқылдады.

«Мынаған бірдеңе көрінген шығар».

Сиыр мәңіреді. Жылқылар осқырынды. Малдың тынышы бұзылған секілді. Келіншек жүрексінейін деді. Үйге қайта кірді.

— Апа, маңайда бір нәрсе жүрген тәрізді.

— Әнегүні қонжығын ерткен аю көрдім деп едің, сол шығар омартаны торып жүрген, шықпай-ақ қой.

— Араның ұясын қиратып кетеді ғой, — деп, күпәйкесін киіп, қос ауыз мылтықты қолына алды.

— Қиратпақ түгіл, түк қалдырмай жеп кетсе екен, ама-нымызда ауылға қайтатын, — деп күңкілдеді енесі.

— Өзімізді де асап қойса қайтеміз, апа, — деп күлді.

— Бүйтіп тобан аяқ болып жатқанша, аюдың қорегіне жарасам арман жоқ. Алтайдың аюы кісі жеп дәндемеген.

Айна сайланып далаға қайта шыққанда, ағаш-жалды алып таудың артындағы ай шапшаң көтеріліп қалған екен, маңай сүттен бастапты. Бір шетін әлдекім кесіп алған секілді кетіңкі. Қолында қос ауыз мылтығы бар келіншек жасқаншақтана басып үйдің сыртын айналды. Аламойнақ та етегіне оратыла үріп, Айнаға демеу беріп келе жатыр. Оған да жан керек-ау, алдына түсіп арсылдамайды және бір елі сонда қалмайды да. Араның ұялары ағараңдап орнында тұр, қора жақта тыныштық. Жайшылықта алаңқайда жусап жатар сиыр, түнгі салқында күрт-күрт шайнап, барлық шөпті жеп тауысып қоярдай, қомағайлана жайылатын жылқылар да үрке қашып; үйдің іргесіне жиналып тұр. «Аюдың келгені анық» деп ойлады Айна. Жүрегі кеудесін балғалай жөнелді. Қаттырақ дем алса, аузынан ыршып шығып кетердей, іштей тынып алға жылжыды. Тас байлап алғандай табаны әрең көтеріледі. «Қолымда қос оғы бар мылтық, несіне қорқам» деп, өз-өзіне қайрат берді де, ұзаңқырап шығып, баспа-лап төңіректі шолды. Жартысы жоқ айдың сәулесі титтей заттың нобайын дабырайтып, үңірейтіп, абажадай үлкейтіп, албастыдай әжуалап, құбыжықтай құбылып көрсетеді. Қимылдап, кыбырлап өзіне жақындаған сияқтанады, немесе атып тұрып бас салатындай. Айнаның түн ішінде далаға жалғыз шығуы бір бұл емес болса да, осы жолғыдай оскырына қорықпаған. Тіпті бұл қорқыныш та емес, осындайда қорған болар азаматыңды сағыну шығар... «Өзі берген жанды өзі алар, не көрінді соншама» деп дауыстай адымдап қараңғылыққа мелдеген орманға беттеді. Адамның айдынын сезген Аламойнақ та алдына түсіп, саңқылдай үріп енді ғана үзай беріп еді, күндіз үйездеген жылқылар тұратын бай самырсынның түбінен қыңсылай шәңкідеп кері қашты. Сол самырсынның түбінен екі аяғына тік тұрып, ақырған аюды көргенде, Айнаның мылтығы қолынан түсіп-ақ кеткені. Аю мен Адам есік пен төрдей қашықтықта бетпе-

бет келіп қалған. Әйелдің өне бойы ток соғып өткендей, жұлынын қуалап ып-ыстық бір нәрсе ағып өтті. Құдіретті күш бір секундта қара жерге қаға салғандай сілейтіп, кірпік қақтастан мелшиіп тұр. Әрине, аю сасқан жоқ, неге екені белгісіз, ол да қозғалмаған. Айнаның пыр етіп ұшып кеткен жаны қайта айналып қонған сәтте, еңкейіп мылтықты алғысы келді-ақ, амал не, сіресіп қалған денесі бағынбайды. Аю ақылды болып шықты. Жанында шоқайып-шоқайып, енесі не істесе соны қайталаған екі қонжығын томпаңдата ертіп, бұрылып жүре берді.

«Үһ, зәрем қалмады-ау, — деп күліп жіберді Айна. — Мені кісіге санап менсінбей кетті-ау». Қысылтаяң шақта түкке аспай қалған мылтықты жерден көтеріп алып, мүлдем кәперсіз әрі асықпай борсаңдап бара жатқан аюды көздеді: шүріппені бармағымен басып-ақ қалғысы келді; батылы жетпеді білем, батылы жеткен, тіпті оқтың дәл тиюі де мүмкін еді, атпады, бәлкім, аяды, ол мақұлықта бұған тиіскен жоқ қой; «ендеше, қашқан жауға қатын да батырдың керін істеп қайтем» деп, кері бұрылған. Ал Аламойнақ өршелене жер тырнап, «мен де қарап қалғам жоқ» деген бопсамен ұзақ үрген. Иесіне итінің бұл ынжықтығы ұнамады білем: «Жаман ит үрумен жағады» деп. «Кетші ары құлағымды сарсытпай» деп, мылтығымен жасқап зекіген-ді. Айнадан алғаш естіген ұрысына қайран қалған Аламойнақ құйрығын бұлғақтата ырбаңдап, жағын қарыстырды.

— Ол не екен, Айнаш? — Үйге кіріп, күпәйкесін шешіп тұрған келіні: «Аю екен» деген сөзді, «сиыр екен» дегендей аса жайбарақат айтты.

— Айттым ғой, Алтайдың аюы адамға шаппайды.

— Рас айтасыз, апа, біз тиіспесек, олар тиіспейді екен... Түу, тамағымыз суып қалды-ау.

— Баяғыда Қандауыр жарықтық айтып отырушы еді, — деп, Нүрке кемпір бір әңгіменің ұшығын шығарды, — осы Шаштының асуындағы жыланша ирелендеген жалғыз аяқ сүрлеумен түнделетіп келе жатқанында, алдынан екі аю қарсы шығады. Астындағы аты бір орнынан қозғалмай арбалғандай оқырып, қаққан қазықтай қатып қалған да, жануар шошығанынан тыздақтата сиіп жіберген екен...

— Менде ондай болған жоқ, апа, — деп келіні сықылықтай күлді.

— Содан не істерін білмеген Қандауыр өтірік тебінген болып, атын шу-шулейді. Бұрыла қашатын жер жоқ; ар

жағы ит тұмсығы өтпейтін жыныс орман, аяқ жағы терең күз... Аюлар мұрнын шүйіре марқайып қарапты да, «ендеше, жолды біз берейік» дегендей, бұрылып орманға кіріп кеткен екен. Аюдан ақылды хайуан жоқ деп, сүйсініп отырушы еді жарықтық.

— Сіз ол кісіні шын жақсы көріп қосылдыңыз ба? — деп Айна оқыстау сұрақ қойған.

— Ой, ол бір таусылмас хикая, — деді енесі жастығына жайғаса жантайып.

— Айтып беріңізші, апатай. Сіздердің өмір тарихтарыңызды мен білмеймін. Еріктен қанша рет қадалып сұрасам да... айтпай қойды. Түріңіз болмаса сізді орыстың қызы деуге кісінің сенгісі келмейді. Мен осы үйге келін болып түскеннен бастап, өз тіліңізде ләм деп сөйлегеніңізді естіген емеспін, әлде, ұмытып қалдыңыз ба?

— Соны өзім де білмеймін, — деп жымиған кемпір әдемі де әсерлі әлдене есіне түскендей жадырап сала берді. Нюра, яғни қазақтар Фадейдің қызы Нүрке деп атап кеткен бұл кісі жас кезінде сұлу да сұңғақ болғаны осылай оқта-текте көңілденіп, көзінде ұшқын ұялағанда, әйгіленіп қалатын. Әсіресе, үлкен де ұялы көк көзі қартаймай, жалт етіп қарағанда, жанарынан нұр төгіліп, жаныңды шуаққа бөлейтін. Сөйлеген сөзі орнықты әрі байсалды. Жүріс-тұрысынан да бекзаттық пен абзал аналық сезілуші еді. Алғаш осы үйдің табалдырығын аттаған күні Айна жерге кірердей ұялып еді. Оған кінәлы — Ерік, анасының ұлты орыс екенін айтпаған. Оны жаңа түскен келін қайдан білсін, алдынан шыққан орыс әйеліне «здравствуйте» деп, сәлем берген. Сонда енесі таза қазақ тілінде: «Қадамың құтты болсын, қарағым! Қосағыңмен қоса ағарып, бақытты ғұмыр кешіңдер!» — деп, алақанын жайыл заулатып бата беріп, құшақтап бетінен сүйіп еді. Одан бері де он жыл уақыт өткен екен-ау... уақытты уысына ұстап тұрар кім бар.

— Мен Еріктің әкесі Қандауырға тұрмысқа шыққан жылы, жарықтық атамыз, атын атау әдепсіз болар, қайын атамды айтамын, — деп пысықтай түсіндірді, — Меккеден оралып, қажы атанып қайтқан. Үркердей үш келінін бірдей, оның ішінде мен де бар, мұсылманша оқытып, хат танытты. Мен сол күннен бастап бес уақ намаз оқып, шаригаттың шәлісін жамылдым. Оны өзің де білесің, Айнажан, екі аяқтан айрылғанша, ораза-намазды қаза қылғаным жоқ. Қайын атамыздың ісләм діні жайында, пайғамбарлар мен

сақабалар туралы әңгімесі бізді ешқашан жалықтырмайтын және біз күмән-күдіксіз сенетінбіз. Алғашында мен қазақ тілін жарытып білмейтінмін, мұқым ауыл балалары шүлдірлегенімді қызық көріп, сөйлете беруге әуес еді... Иә, ол да бір дәурен, қимас шақ еді-ау.

— ...Әке-шешем және бүкіл Фадеевтер әулеті қазаққа тұрмысқа шығатынымды естігенде, үзілді-кесілді қарсы болды, әкем мен ағайым тіпті өлтіреміз деп те қорқытты. Біздің кержақтар орыстың ішіндегі төменгі жақтан ауып келген аса діншілі. Естуімше, патша ағзамның өзі ішкері жаққа жер аударыпты, неге екенін білмеймін, «кержақтар» атанғанбыз.

— Үйінен су бермейді екен, ал алда-жалда су сұрап іше қалсаң, сол ыдысты қайтып пайдаланбайды екен, бөтен біреу ұстаған есіктің тұтқасын ыстық сумен жуады екен деуші еді, рас па? — деп сұрады енесінің әңгімесін ұйып тыңдаған Айна.

— Баяғыда одан да сорақы әдеттері бар еді, қазір оның журнағы да қалмай, жергілікті елмен сіңісіп кетті ғой... Әкемнен гөрі шешем қатал болды. Мені Қандауыр бір-ақ күннің ішінде алып қашып ауылына алып барған күннің ертеңінде, артымыздан шешемнің өзі бастаған қуғыншылар келді, түрлерінен адам шошырлық ашулы, бәрінің қолында мылтық. Төбелес, барымтадесе қолықышып, ереуілдеп кетер қазақтар қарап қалсын ба, барында шиті мылтық, жоғында шоқпар, сойылдарын қоқайтып олар да «мен атайын, сен тұр» деп қаптады. Сонымен не керек, екі жақ бітімге келісе алмай «тұрысатын жерін» белгілеп, Бек-Алқаның ағаштан ада беткейіне қарай бет алған. Кержақтардың оқтаулы мылтығына қарсы төтеп берер қару қазақтарда жоқ еді, тек бірен-саран аңшылары ғана қолдарына шиті мылтығын ұстап, намыстың айдауымен қиқулап жөнелген. Екі ауыл қанды шайқасқа кас қағым сәтте әзір болды. Құлынды бие беріп сатып алған бесатарын мойнына асып Қандауыр да аттанып кетті. Торғын шымылдықтың ар жағында толған айдай толысып мен отырмын. «Қанды аяқ болды-ау, шоқынды» деп, мені қарғап-сілеп абысын-ажындарым жүр. Шымылдықты ашпаған күйі атам тіл қатты:

«Келінжан, өзің бәтуаға келтірмесең, екі елдің арасы ашылып, азаматымыздан айрылғалы тұрмыз. Сені

ықылассыз алып кетті деп, күш бермей тұр... Менің қазақша сөзімді түсіндің бе?»

«Ұқтым, ата, өзім барайын» деп, шымылдықты сыдыра атып шыққаным. Бұл оқыс қимылдан шошына шалқалап, «астапыралла-лап» шегіншектеген атама қараған қайда, кермедегі кербестіге міне шаптым. Үстімдегі қазақша кигізген бүрмелі етек көйлек желбіреп, басымдағы үкілі тақияны жел ұшырып әкетті. Екі жақтың жігіттері сақадай сай, бетпе-бет келіп тұр екен, тура орталарына ағызып шықтым. Өз туғандарыма: «Мен өз еркіммен келген адамын. Мен Қандауырды сүйемін! Тоқтатыңдар шайқасты!» — деп, орысша да, қазақша да үш рет қайталап, дәл орталарында атымды ойнатып тұрып алдым. Не істерлерін білмеді. Атыса жөнелейін десе — оқ маған тиюі мүмкін. Осы кезде шешем келді жаныма: «Ақымақ қыз, қайт үйге! Дінімізді қорлама!» — деді мені қамшымен тартып жіберуге ыңғайланып. «Айналайын, анашым, бер батаңды, амалым жоқ, екіқабатпын» дегенімде ғана, жібіп, зар еңіреп жылады-ай. Ал мен бұл сөзді өтірік айтып едім. «Қор болғаның осы... қызым... енді қайтып сенің қара жүзіңді, қазақ жалаған бетіңді көрмеймін, лағнет, лағнет» деп, аттарын ойнақшытып, көздері қанталаған туыстарымды ертіп, кері шаба жөнелді. Ат шаптырып той жасады, қазақтардың барлық ырымымен Қандауыр екеуіміздің некемізді қиды. Құдай-ау, әлі есімде: басымда кимешек, шылауыш киіп, ақ шатырдай боп бие саууға шыққанымда, бүкіл ауыл мәзмейрам боп қарап еді-ау. Әсіресе, бір тізелеп, биенің борбайына жабыса қалғанымды кержақ қызынан мұндай өнер күтпеген атам: «Көресіңдер әлі, бұл келінім барлығыңнан озады» деп масаттанған. Ал Қандауыр екеуіміз қосылмай тұрып-ақ, қазақтардың бүкіл тұрмыс-тіршілігіне жасырын дайындалғанбыз, ана тілін үйреткен де Қандауыр.

— Қандауыр деген не сөз? — деді Айна енесін қымтаңқырап қойып.

— Тек, о несі-ай, атасының атын атағаны несі... — Кешіріңіз, — деді қызара ұялған келіні. — Байқамай қалдым, әншейін сөз төркінін білгім келіп еді...

— Қандауыр деген ұстараның бір түрі, кіп-кішкене айбалта секілді, асыл темірден соғады. Басының қаны тасығанда, төбе шашты дөңгелете қырып, қандауырмен шетіп, лоңқа төңкеретін. Ішінде ауасы жоқ стақан артық қанды сорып, өзіне жинап алады. Бізге көрші Сарқыт деген

кемпір болды, төбені қойып маңайдан, мұрынның үшнен қан ала беретін, жарықтық жақсы адам еді, жатқан жерің жаннат болсын (Нүрке бетін сипады). Сол кісі айтатын, бұл қан алудың ең қиындығы — емші кісінің қандауырды тамырға көлденең салмай, жарып салуында деп. Ол кемпір бұл дүниеден аттанған соң, басының қаны тасыған талай адам аттанып кетті соңынан... Иә, ол кісі бетімдегі жараны да жазып еді, сондықтан да есімнен, бес уақ намазымнан қалдырмай атап отыратынмын. Алғашында маған бала тоқтамады, не түсік тастаймын, не болмаса қырқынан шыққан соң, қызылша шығып өліп қалады, не керек, бұл қорлықтан өз анам қайтыс болған соң ғана, көзім ашылды... қатал кісі еді-ау, жарықтық. Қатал еді... оның да топырағы торқа болсын, ғайбаттап қайтейін аруақты, емшек сүтін емізген шешем ғой...

Енесінің бұл жұмбақты сөзіне түсіне алмаған Айна сұрақ қоймаққа оқталды да, көптен бері ашыла айтқан әңгімесінің арқауын үзем бе деп үндемеді. Оны Нүрке кемпір де сезгендей.

— Шешем марқұм, күйеуі Фадей өлген соң, бүкіл шаруашылықты өз қолына алған өжет те өр көкірек кісі еді. Қазіргі қазақтар Бек-Алқа, орыстар Фадиха деп атайтын село сол менің шешемнің иелігінде болатын. Кержақтардың ішіндегі ең шонжарлысы, мыңдап марал өсіріп, пантысын Қытайға сататын. Жас кезімнен мен де тағы маралды тау-тастан қуып, ат құлағында ойнап өстім. Шіркін-ай, омартамыз қандай көп еді... Еріктің анау ербиген отыз шақты ұясы ширегіне де келмейді. Бүкіл орыстар, тіпті қоңсылас қазақтар да шешемнен зәресі қалмай қорқатын. Қандауыр екеуіміз ғана айбынынан жасқанбаған (кемпір күлімсіреді). Қорқатын себебі Анна Филомоновнаның кісіні жадылайтын сұңғыла өнері бар-тын. Сен, Айнашжан, сенбе, Алла атынан айтайын, оқып-оқып қара суды теріс ағызатын. Талайға қас қылып қан қақсатты-ау, жарықтық. Сол сиқыршылық өнерін маған үйретемін деп жүргенде, қазаққа қатындыққа қашып, айрылып қалдым, сырын ешкімге ашпаған күйінде көз жұмды. Үйренбегеніме өкінбеймін де, бұл жалғанда адам баласына, мейлі ол жақсы, мейлі жаман болсын, қастандық жасағаннан қасіретті не бар, дұшпаныңнан кек алам деп күнәға бату, күпіршілік жасау кайсыбір дінде де иманды жол емес қой.

— Сіз апа, анаңызға тартпаған екенсіз...

— «Бір биеден ала да, құла да туады» демей ме қазақ, туыстарым әжесіне тартқан десетін. Қандауырмен қосылғанымызға бір жыл толып, аузы-мұрнымнан шығып екіқабат болып отырған шағымда, шешемнен сәлемдеме келді. «Нюра кешірсін мені, өзім үйінің есігін ашпауға бекіндім, мойныма қарыз болар, жасауын алсын» деп, төсек-орын, көрпе-жастығымды беріп жіберген екен. «Айналайын, анашым!» деп, есім шыға қатты қуандым. Өзің білесің, келін, жасаусыз қыздың қазақтар үшін қадірі болмайтынын, әсіресе, абысындарым бетін шымшып сайқымазақ қылып жүрген. Құс жастығымды жастанып, құс көрпемді жамылып, өсек-аяңнан құтылған күні бір түшіркеніп ұйқтадым-ау. Ертеңінде... ертеңінде бүкіл бетім, тамағым, омырауым — барлығы көнектей боп ісіп шыға келді. Артынша іріңдеп, тесіле бастады. Міне, осылайша өмір мен өлімнің екі ортасында жатып, шешеме ат шаптырып, кісі жіберіп «ішім сезеді, жадылағанын қайтарсын» деп, зар еңіреп, зар жұтып Қандауырды да жібердім. «Мен емес жадыгөйлеген, қайын атасы қажыға барған молла ғой, үшкіріп жазсын діні мықты болса», — деп міз бақпаған. Атамның ондай құдіреті жоқ. Аллаға жалбарынғанға жазыла ма... Сиқыршылық та және одан науқастанған адамды емдеу де ешбір құдайдың ісі емес, дәрі-дәрмектің ғана күші келерін Сарқыт кемпір дәлелдеді. Халық емімен-ақ асқынған аурудың бетін қайтарды. Мынау тамағымдағы дақ содан қалған, қарағым, әйтпесе екі аяқтының аруы едім. Енесі өз сөзіне өзі күлді.

— Сіз қазір де сұлусыз, апа. — Айна енесінің бетінен сүйді.

— Сұлулық бізден қалғалы қа-ша-а-ан. — Кемпір үйдің босағасына қарап әлдебір ойға берілгендей, әлдене ойына оралғандай үнсіз жатты. — Әйел адамның әдемі болғаны жақсы ғой, — деді бұдан соң, — бірақ ақыл мен көрік андасанда тоқайласып, жұптасып өмір сүре алады. Менің шешем де келбетті кісі еді, амал не, мінез-құлқы қатты болатын. Байлар тәркіге ұшырап, жер аударыла бастағанда, барлық бұғыларды сатыдан шығарып, өз үйін өзі өртеп, арғы бетке қашты. Пахомов дегеннің партизан отрядымен болған арадағы атыста ағайым Александр оққа ұшады, қызылдардың қолына түспеуге бекінген анам улы шөп

қайнатып ішіп өлген екен. Сөйтіп, бергі бетте бір әулеттен жалғыз қалдым, ал ауылдың аты Фадиха атанып кетті.

Жарықтық күйеуім балажанды кісі еді ғой... амал не! Еріктің ер жеткенін көре алмады... Көзі тірі кезіндегі сәбидің бір де біреуі тоқтамады. Айтып-айтпай не керек, не көрмедік, неге көнбедік... Ерігім біртоға, тұйық, сенер кісісі болмаған соң, шаруақой болып өсті. Мектеп бітірген соң да, мені жалғыз тастап кетуге қимай, оқуға кешеуілдеп барды ғой. Алматыда жүргенде, көп қиыншылық көрген секілді. Өйткені колхоз совхозға ауысып, апалас-төпелеске ұшыраған кезеңде, мен пенсиясыз қалдым, кейін ғой кемпір бас сайын 28 сом «айлық» тағайындағаны, әйтеуір, елде бардың ерні қимылдап жұтамадық, халықтан айналайын, қарнымызды ашырмады. Жалғыз бала қатты болады деуші еді, содан ба, Ерігім өсе келе жұртқа жұтымы жоқ, даланың тағысы секілді тәккапарлау болып кетті. Саған да обал, келін шырақ, ішім сезеді, құсалық бар, қайтейін, Алтайдың аңғарына қамап ұстайтын аң емессің...

— Қойыңызшы, апа, мен тіпті де жалғызсырап жүргенім жоқ. Тағдырымды Ерікке тапсырғанмын, Мүзтауды асамын десе де, қалармын ба соңынан.

— Рақмет, айнама, Еріктен артық көрмесем, кем көрмейтінім бір Құдайға хақ. Екеуіңнің жамандықтарыңды көрмей, бір күрек топырақ бұйырып, алдарыңда кеткеннен озық мұрат бар ма мен үшін.

— Сіз... апа, сіз орыс та, қазақ та емессіз... сіз басқа бір... ұлтсыз... жер бетінде жоқ ұлттың өкілісіз. Ол ұлттың аты — аяулы АНА. Әттең, сіздей адам жалғыз-ақ па деп қорқамын...

Айнаның шамның сәулесімен боталаған жанары жа-саурай, енесін қатты қысып құшақтады. Неге екенін өзі де білмеді, екі иығы селкілдеп, ағыл-тегіл жылаған. Байтақ ел, бақытты күндерін аңсады ма, өз анасының жұпар иісін сағынып, кең кеудесіне басын қойғысы келген шығар, бәлкім, бұған дейін көкірегінде бұғып жатып, әбден қысылып, әбден сыздаған мұңның ененің еміренісінен кейін иіп, бұлақ боп, көздің жасы боп, сарқырап аққаны ма екен... Кім білсін, кімнің ішіне кім кіріп шыққан... бәрімізде де ашылмаған сыр, айтылмаған сөз бар-ау...

Қазақтар Бек-Алқа, орыстар Фадиха деп атап кеткен ауылдан шыққан қос жолаушының жүрістері маңдымады: астында елпек аты бар Еріктің бір өзі ғана болса ба-я-ғы-да-а-ақ сау желіп, соза тартып ұзап кетер еді.

Әттең... не керек, соңында ілбіген «сапарласы» бар, жүруінен отыруы көп, әрең-ақ еріп келеді байгүс. Қазақтар «Мың жолдыны бір сорлы байлайды» деп бекер айтпаған. Тастап-ақ кетейін десе, даяр тұрған «құлдан» аяқ астынан айрылып қалғысы жоқ, ал атының артына мінгестіріп алайын десе — көкбестіні аяйды. Сондықтан да асықпай, асқан шыдамдылыққа басып, өгіз аяқмен келе жатқан. Әлгі бір әзірде бір шөлмек арақтың ақырын сарқып тұрып ішіп алған Таған жүрте шамасы әбден келмеген соң, таудың құлын жоғалып кетер шалғынына етпетінен түсіп, тырп етпей жатып алған. Тәлтіректеп келе жатқан шығар, деген оймен омарташы көпке дейін артына бұрылмап еді, жалт қарағанында — жоқ болып шықты. Алғашында, қашып кетті ме деп, сасып-ақ қалғаны. Көкбестіге қамшы басып, келген жолымен кері құйын-перен шапқылай жөнелді: зым-зия, жер жұтқандай... «Сайтан ба, сағым ба? Атаңа нәлет, пияншік, басыма бәле болып тимесін... Әй, бірақ осы қуыс қурайды іздеуші, сұраушысы жоқ та шығар-ау» деген оймен ойқтастап ары да шапқылады, бері де шапқылады. Таудың бұта-қараған, қалың ағаш, жайқалған шалғынына адам түгіл түйе жоғалса табуың екіталай. Үзеңгісін шөптің басы қағып, бойлап өскен шалғынды қақ жара көп іздеді, амалы таусылған соң: «Таған, әй, Қарабура, қайдасың?» — деп дауыстады. Тура алдына алып самолеттей ауыр көтеріліп, дүрілдеп ұшқан ұлардан астындағы көкбесті қорс етіп үрке жөнелгенде, Ерік ердің қасынан ұстап әрең қалды. «Қап, әкенді...» деп, тақымына қысқан мылтықты алып оқтағанша, таудың алып құсы көзден таса ұзап кеткен. Ашу қысқан омарташы сонда да ентігін баса алмай, ұлар ұшқан жақты көздеп, шүріппені басып қалған. Мылтық үніне әбден үйренген ат мыңқ еткен жоқ, тек қамшылар жақ қапталдағы шөптің арасынан «ойбай» деп, бажылдай атып тұрған маскүнемнің үнінен ғана көкбесті және жалт ете түскен — Ерік бұл жолы да ердің қасынан ұстап құламай қалды. «Алла, әкең-ай...» деп барып, ербиген Тағанның жон арқасынан ала қамшысымен осып өтті...

Шынжырдай болып өрілген қамшы күн жеп, кір жеп онсыз да әбден тозған помази көйлекті қақ айырды, бірақ Таған өзіне емес тулаққа тигендей, ауырсынған да жоқ, тіпті кірпігін де қақпады. Әлі де болса әлін жоғалта қоймаған ұзын кірпіктерін көтере, сүзіле қарап тұра берген. Ол Ерікті мүлдем көріп тұрмағандай, меңіреу күйде еді. Омарташы таң қалды, алайда таң қалғанын білдірмеді. «Жұр, кетейік» деп, атын тебініп алға түсе берді. Таған жақ ашпаған қалпы соңынан ерген.

Екі жігіт алдарында бір шынтақтай сұлап жатқан белден асып, жалғыз аяқ жолмен қабырғалай құлдағанда, сонау етектен ымырт-айдаһардың жалғыз көзіндей от жылытырады. Жүрістерін жеделдетіп, тезірек жетпесе сол үміт жұлдызындай болып елестеген жарық тұра қашатындай-ақ, шаршағандарын ұмытып асыға түсті. Еріктің астындағы көкбесті де құлағын қайшылай елпек аяңдады. Ең әуелі сай табанындағы үйдің иті үрді де, көп ұзамай арсылдап алдарынан шықты. Ат үстіндегі Ерікке ештеңе емес-ау, соңында ербендеп жаяу келе жатқан Тағанның дал-дұлын шығаруы мүмкін еді. Қосамжарлана үрген қос ит алдымен атты кісінің алды-артын орап байқақтап көрді де, одан еш нәрсе шықпасын сезгендей Тағанға ұмтылған. Қайқы құйрық екі иттің екпін асап қоятындай-ақ қорқынышты еді, бойында жаны бар адам шыдап тұра алмас аянышты оқиға басталуы мүмкін еді, қанша қатыгез десек те Еріктің өзі сескене, көкбестіні кері бұрған. Тағанға көмекке ұмтылған Жағаласа жарысқан иттер ойқастаған күйі Тағанға жетті де, алба-жұлба албастыдан ала түсуге жасқанғандай, жалтарып тайсақтады. Маскүнем сасар емес. Тіпті бұрылып қарамады да. «Мені қауып жарымассыңдар» дегендей. Екі ит үруін пышақ кескендей тыйып, шоқиып екеуі екі жерде отырып қалған. Бұл ғажап көрініс Ерікті және бір қайран қалдырған. «Мынаның сиқыры бар шығар» деп ойлады да, атын қайта бұрып, борт-борт желе жөнелді.

Сайға жасырына орналасқан жалғыз үйге Таған жеткенде, Ерік атын байлап кіріп кеткен екен. Неге екені белгісіз, Таған үйге бірден кіріп бармай; қашаға сүйеніп тұрып қалды. Күндізгі қарбалас тіршілік тырапай асып, іңірмен бірге іріп, таусылғандай тыныштық. Аспан ашық еді. Самсап жұлдыздар туа бастаған. Алғашқы болып қарсы алған иттер де желе-жортып келді де, қашаға сүйеніп құр сұлдері тұрған бейбақты аяғандай иіскелеп, біраз айналсоқтады: жігіт міз

баққан жоқ, біреу өлтіріп сүйеп кеткендей, қыбырсыз. Сығырайыңқы терезеден түскен болымсыз жарық қана тау ішіндегі өмірдің жалқы шырақшысындай-тын. Меңзең, дел-сал бейуақтың күнә, пәле-жала, айқай-шудан таза мұнтаздай мұңы бар еді. Таудың түнгі салқыны да ептеп сыз татып, «и-щ-ай» дегізіп жауратады. Күні бойғы сүргіннен аяқ-қолы сал болып шаршаған Тағаш ес-ақылын енді ғана жинағандай, өз-өзіне келе бастады, өз-өзінен есеп ала бастады. Қаншаға ұзарын кім білсін, әйтеуір, қайдан келіп, қайда тұрғанын ажыратар халдің қалтқысы дір еткендей болған.

Сайдың іші салқын, өзекті қуалай сылдырап бұлақ ағады. Жасбаланың тіліндей былдырлаған үні қазіргі қаймақшыған тыныштықты бұзбай, қайта әдемі бір жарасыммен жуастау қыздың шашбауындай сылдырлайды. Арақтан аузы құрмамаған соңғы он жылында басы зеңіп, ауырмаған, не болмаса жүрегі айнып лоқсып көрмеген Тағанның алғаш рет асқазаны астан-кестеңі шықты. Бәлкім, бұл ауру бұрыннан-ақ бар шығар; сол қыжылды сезуге мұршасы жетпей, ақыл-естен айрылып қалатын шығар; мүмкін, таңғы тәбетін өңкей бір «барматухамен» ашып, сол «жарықтыққа» үйреніп кеткен ағзасы күні бойы үздіксіз ішкен ақ арақты жатырқап, ауырсынып тұр ма екен? Қалай десек те Тағанның бұған дейінгі өлексе өміріне зәуде «зауалдың» сыналап кіргені — сынап кіргені рас еді. Ол оған таңғалған жоқ, оның қайран қалып тұрғаны: ішімдік шіркіннің жақпағанын, немесе жақпайтынын өзгенің үгітімен емес, тұңғыш рет өзінің — өзекті жанының сезінуі әрі «осының түбі немен аяқталар екен» деп сескене сезіктенуі-тін. «Ішпесе қайтер еді?» — Он жылдан соң ойына оралған осы сөз арақпен арадағы айқастың тұңғыш жеңісін әпергендей... «Ішсеңші, бірақ ақылыңды ішпе» дейтіндерді иттің етінен ары жек көретін Таған: «Лажы, мүлдем ішпеу керек екен-ау» деген түйсігін түйіндей бергенде және осы тұжырымына айды аспанға шығара қуана берген кезінде, ағаш үйдің есігі арс етіп ашылған. Ашылғанда: «Ей, қайдасың, кірсеңші үйге!» — деген Еріктің өгіздей өкірген даусы күл-паршасын шығарды, шығарды да мүлдемге ұмыттырды.

Ол сыңсып ашылатын тақтай есіктің тұтқасын ұстап түрмеге кіретіндей сұмдық қорқынышпен состиып тұрып қалған. Өздері әзірде ғана асып түскен жотаның ар жағынан жартыкеш айдың шеті қылтиды. «Ай әлі бар екен-ау». Он

жылдан бері айдың жоғалып кетпей әлі күнге аспанда жүзіп жүргеніне таңырқағандай бағжырая қараған.

Үй ұядай жылы екен. Табада қуырылып жатқан балықтың иісі мұрынды жарып барады. Таған жұтынып, қарны ашқанын сезді. Үйдің иесі өзін Захар, әйелін Марфа деп таныстырды. Ерік етігін шешіп тастап, пеш түбіндегі орындықта арқасын қыздырып маужырап отыр. Көзі тарс жұмулы, рақатқа батқан сыңайы байқалады. Жасқаншақтана кіріп, босағада ебедейсіз тұрып қалған Тағанға әйел: «Проходите, садитесь», — деді. Бір аттап барып тақтай орындыққа жайғасты. Дастарқан жасады. Захар темекісін бұрқыратып шұлық тоқып отыр. Көрден жаңа ғана шыққандай, мыж-мыж боп тұрған бөтен жігітке көзінің астымен қарап қояды. Еріктің екі беті бал-бұл жанып, жып-жылы үйдің шуағына масайғандай қалғи бастады.

— Дастарқанға келіңдер, — деген әйелдің оқыс даусынан селк етіп, салбырап, енді болмаса иығынан домалап түсіп кетердей болған басын жұлқа көтеріп алды. Дастарқанға мөп-мөддір бал, қолдан пісірген нан, таудың сарымсағы қойылған. Осы тағамдардың дәл ортасындағы табада әлі де шыжғырылғаны басылмаған балық былқып жатыр. Көзі ақиған ақ шабақтың бірін енді ала берген Тағанға алая қараған Ерік: — Қолыңды жусаңшы, бес баттам қылмай, — деп күңк етті. Таған сасып қалды. Әкесі зекіген жас балаша жаутандап кейін шегінді де, ләм деместен шыға жөнелді:

— Ұят болды-ау, — деді Марфа. — Дардай жігітке даусыңды көтергенің не?

— Бал сырадан бір стақан берсең, атасының құнын кешеді, — деді Ерік балықтың ең үлкенін өзіне қарай мысықша сүйреген күйі.

— Мұны қайдан қазып тауып алдың? — деді Захар. — Өзінің есі дұрыс па?

— Есі дұрыс болса, осынау ит арқасы қиянға аттыға еріп таңы айрылар ма еді? Маскүнем деген рудың елшісі. Қолбала ретінде ұстауға ертіп келемін. Қыстай бағып-қағып, егер жақпай жатса, келесі жылы жазда тауып алған жеріме апарып тастармын.

— Азып-тозып кеткені болмаса, түбі жаман кісіге ұқсамайды. Кірпіктері қандай ұзын, еркектердің көзі осыншалық әдемі боларын бірінші көруім, — деді Марфа. Әйелінің сезімталдығы Захарға ұнамады білем, қызбалық-сыз қызғанышпен:

— Біздің қатынның қолына түссе, жуып-шайып, қарағайдай азамат қылып алар еді. Мені де түрмеде отырғанымда ғашық болып, кісі жасаған...

— Әй, сені қайдам (есік жақты нұсқап), анау алпыс әйел бақса да, адам болмас. Қаны араққа айналып кеткен, вино-кровьемен ауырады.

— Рас, иісі жаман екен, — деді Марфа. Онысы екі омарташының қытымыр сезімінен құтылғысы келгені сияқтанды. Осы кезде Таған қайта кірді. Бағанағы өзі ұстаған балық сол қалпында жатыр екен, құйрығынан тартып алдындағы тарелкаға түсіріп алды. Марфаның екі көзі Тағанның тоттанып кеткен кір-кір дірілдеген қолына түсті, жүрегі сазып аяды да, жеңіл күрсінді. Орнынан тұрған Захар пештің үстіндегі ашуы жетіп, тығынын атқылаған сырадан құманға құйып әкелді. Иісі мұрынды жарады. Төрт стақан қойып, толтыра құйды. Таған аузына енді апара берген балықтың бір кесегін тастай салып, сыраға ұмтылған. Көз ілеспейтін шапшаңдықпен қылғып салды да, бос стақанды Захарға қайта ұсынды. Келесісін де жалғыз-ақ деммен жұтып жіберіп: — Уһ, жанымды бойыма әрең шақырдым-ау, күні бойы сасық арақ ішіп, ішім күйіп қалып еді, — деді бітеу жарасының аузы ашылғандай, құрыстары жазыла жайрандап.

— Ал енді бұл тегін концертін бастайды, — деді Ерік жақтырмай. — Көбірек беріп сілейтіп тастағаннан басқа лаж жоқ.

— Ендеше, енді бірді құй, — деді Таған ыдысын тосып. Захар пеш үстіндегі ағаш күбіде ақырып тұрған отыз литр сырасын аясын ба, ықыластана құйды. Таған да тартынған жоқ, тағы ішті.

— Тамақ жесеңізші, — деді Марфа жалынғандай. — Аш қарынға қалай іше бересіз.

— Мастығым тарқап кетеді, — деді ырсия күліп. — Сыра да тамақ. Әйтпесе баяғыда аштан өліп қалмас па едім. Сыраңыз зәмзәм екен.

— Сен... енді доғар, Қарабура. Ертең ере алмай қаласың, — деді Ерік.

— Маған осы үй де жетеді. Кімнің жұмысын істесем де бәрібір, құтырған бурадай бүрқыраған бал сырасы ашып тұрса болды емес пе.

— Біз жалшы ұстамаймыз, — деді Марфа. — Жалғыз сиыр, жалғыз атты өзіміз-ақ бағып-қағып аламыз.

— Еркектердің сөзіне араласып нең бар, ыдыс-аяғыңды жина, — деді Захар езуінен тек ұйқтарда ғана түсетін темекісін қайта тұтатып. Ерік пеш түбіндегі орындыққа қайта жайғасты. Стол басында жалғыз қалған Таған өз қолымен сырадан құйып алды.

— Мен осы бір нәрсеге таң қаламын, — деді сұқ саусағын шошайтып. — Неге біз осы өтірік сөйлейміз, өтірік күлеміз, қысқасы — өтірік өмір сүреміз, а? Неге біз осы өзіміздің бұл әлемге артық, түкке де керегіміз жоқ бейшара мүскін екенімізді мойындамаймыз. Қазір жоқ болып кеттік делік. Сен де, ей орыс, сен де, ей қазақ... Жоқпыз... дүниенің қылшығы қисая ма? Қайта Ұлы мәртебелі табиғат-ананың организмі тазарар еді, көк жөтелден сауығар еді... Білем-білем, «сен неге тірі жүрсің?» деп, сұрағалы отырсыңдар. Мен... мен... осы қарапайым ғана қағиданы сендерге түсіндіру үшін жүрмін... Осы күйкі тірлікке душар қылған мына мені атарға оқтары жоқ сендер, мен... сендерге ерегесіп, ыза болған соң, амалсыз ішем...

— Мына философқа жатар орын тауып беріңдер, — деген Ерік орнынан шапшаң тұрып далаға шығып кетті. Таған сырадан тағы бір стақан сылқитып алды. Темекісін бықсытқан Захар Тағанның арқасына қағып:

— Дегенмен, сөзіңнің жаны бар. Жүр, братан, ұйқтар орныңды көрсетейін, — деді.

— Маған төсек салып әуре болмай-ақ қойыңдар. Қай тұсқа құлаймын — сол төсек... Анаң да — қара жер, атаң да — қара жер... ла-лау...

Тұра беріп тәлтіректеген жігіттің қолтығынан деген Захар тысқа беттеді.

«НЕГЕ БІЗ ОСЫ ҚАТЫГЕЗ ДЕ, ҚАСИЕТСІЗ БОЛЫП КЕТТІК... НЕГЕ БІЗ ОСЫ...»

Тағанның әлдекімге ашулы, әлдекімге наразы да азалы үні бәсеңдемеген калпы, есік жабылғанша Марфаның құлағын жаңғырта сарсытып еді.

— Адамды осыншама аздыратыны бар, неге ғана шығарады екен арақты, — деді өз-өзінен сөйлеген әйел нәумез үнмен. — Бәлкім, қалай ішуді білмейтін шығармыз... Әйтпесе шет елдегілер мен кавказдықтар баяғыда маскүнем болып кетпес пе еді...

Есік алдына шыққан соң, Таған жаңа танысқан орыс досының мойнынан тас қылып күшақтап алды: — Мен орыс халқын шексіз сүйем, Захар. Өйткені олар қазақ

мінездес, әрі тағдырлас — ашуының алды бар, арты жоқ, аңқау да адал. Әрі еңбекқор. Әйтсе де Россияда — орыстар, Қазақстанда — қазақтар нашар тұрады. Саудаласуды да, жауласуды да, дауласуды да білмейді. Құшақтары кең, кімді болсын аймалай береді... бірақ сол құшағында тұрғанның пышағын байқамайды... Бірақ, Захарчик, сен мені тым жақсы көрмейсің-ау... біле-білсең екеуіміз бір ұлтпыз, өйткені екеуіміз де ішеміз. Ал анау Ерік басқа... басқа ол... оның ұлты жоқ. Сонда деймін-ау, қайсымыз қауіптіміз... Мәселе осында... Баяғы өткен заманда біреу айтқан екен: «Заман-заман, заман-ай, жылдан-жылға заманы жұмбақ болған заман-ай; сарқыраған өзені бұлақ болған заман-ай... ақылы азып сенері пышақ болған заман-ай...» Захаржан, салқын сыраңнан тағы бір стақан жұтқызып жіберші, сынық сүйем жетпей тұр.

— Бүгінге жетер... жоқ-жоқ, сен ойлап қалма, сырасын аяды деп, шомылам десең де құйып берер едім. Әй, қазағым-ай, неге осыншама жаныңды жаралап ішеді екенсің. Несін жасырайын, ішу жағынан саған күлер түрім жоқ, әйткенмен «аудың жанында шошқа жылмақтай» деген емес пе... Жүр, жатқызайын...

— Екеуіміз бірге құшақтасып тұрып ұйқтайық.

— Кешір досым, әйелімнің білегі кеудемде жатпаса, көз іле алмаймын. Сен батқан батпаққа мен де батқанмын, жуып-шайып адам қатарына қосқан — Марфа.

— Ал менің әйелім, — деді Таған Захардың мойнынан қыса түсіп, — қой батпаққа итеріп жіберген. Содан бері әлі шыға алмай тырбанып жүрмін.

Тұргын үйдің аяқ жағындағы сарайға қолтықтап апарды. Мұнда қыстыгүні бал арасының ұясын қоятын да, жаз шыға қаңырап бос тұратын. Әлі де ауылға алып кете қоймаған төрт-бес флягі балдың аузы тас бекітулі. Сарайға кірген соң, Захар сіріңке тұтатып, шынысы жоқ жайдақ шамды жақты. Мұрынды балдың иісі жарады. Кіре беріс ірге жақта ағаш нар бар екен, үстінде жүні шыққан ескілеу көрпе мен жағасы жоқ көнетоз тон жатыр.

— Сен, братан, ренжіме, өзің де көрдің, үй жалғыз, бөлме — тар, бізбен бірге пысынағанша, ауасы таза кең сарайда жалғыз дем алғаның дұрыс болар. Кейде өзім де әйелімнен қашып осында ұйқтаймын. Рахат.

— Мұнда сыра жоқ па? — деді нарға сұлай кеткен Таған.

— Бүгіндікке жетер. Ертең де күн бар ғой.

— Салынып ішетіндердің ештеп қана тататындардан жалғыз-ақ айырмашылығы бар, ағайын. Олар ешқашан да ертең де күн бар-ау деп ойламайды. Ақырзаман орнайтын-дай барлығын бүгін сарқа ішіп тауысып тастағысы келеді.

— Білем-білем, — деді Захар, — баяғыда мен де солай ойлайтынмын. Ал енді жақсы жатып жайлы тұр.

— Дегенмен, бір стақан әкеліп берсең қайтеді... Ақырғысы болсын, құдай үшін, ертеңнің есебінен.

— Мақұл, — деген Захар шығып кетті де, аз-кем уақыттан соң бір стақан сыра әкеліп берді. Орнынан қарғып тұрған Таған қолы қалтақтап сіміріп жіберді де, нарға жалп етіп құлап түсті. Жатқан калпында сұқ саусағын шошайтты: — Неге біз осы... жанымызда жанып тұрған отты не су құйып өшіреміз, не болмаса май құйып лаулата өртеп жібереміз. НЕГЕ БІЗ ОСЫ бұл дүниенің барлық мүлкін арғы дүниеге арқалап кетердей, мұрнымыздан қан аққанша дүние-боқ жиямыз, а? Айтыңдаршы, ағайын, салт басым, сабау қамшымнан басқа түтім жоқ менің сендерден қай жерім кем? Кімнің тұнығын шайқаппын, кімдердің ырысын ішіп тауысыппын. Соншалықты неге жек көресіңдер. Мен — талантпын. Менің білетінімнің, тәңірім-ау, бес процентін игерсеңдер, әлдеқашан данышпан болып әлемнің билігін қолдарыңа алмайсыңдар ма? Ей, Захар, сен жақсы орыссың, түрің таныс, бір жерден көрген сияқтымын. Қайдан? Мүмкін, айықтырғыштан, бәлкім, АТП-дан...

Бұл кезде Захар жоқ еді, Тағанның «НЕГЕ БІЗ ОСЫ...» деп басталар лекциясы тұтана бергенде-ақ, сарайдың есігін нығыздап жауып, ештеп басып шығып кеткен. Тағанға бәрібір еді. Соңғы он жылда жағы сембей айтып келе жатқан жалғыз ауыз өлеңін бастап жіберді. Қарлыққан даусы — тек өзіне ғана сүйкімді естілер үні ала көлеңке сәулемен меңірейіп тұрған ағаш бөренелерге тарс-тарс соғылып, кейін шегініп жатты. Бұл сарайда жалғыз тесік — есік болмаса, саңылаусыз бітеу еді, сондықтан да Тағанның әні құмығып, ешкімнің мазасын алмай іште өліп, іште тыпырлаған.

Жігітіңде мін жоқ,

Калтасында дым жоқ,

Ішейін деп ішпеймін,

Ерегесіп ішемін, хала-лау, алау-лау...

Мені маскүнем қылған сендер... НЕГЕ БІЗ ОСЫ...

Тау ішінде бозғылт елес бар. Әр заттың ажарын анық танытпаса да, нобайын болжататын. Айдың шығуы қандай тез болса, омырауын жұлдыздар көп нүктелеп тастаған аспанға өрледі де, соншалық шапшаң шабыспен зытып барады. Күндізгі солқылдақ жүрістен шалдыққан көкбестінің ер-тоқымын алып, қақтанған арқасын шапалақтаған Ерік балта мен қазық алып қырға жетелеп кетті. Айрандай ұйыған тыныштық қазық қаққанда дір-дір етіп, түн баласында шаңқылдап қатты естіледі екен. Захар омарташының қасқыр алатындай қақсап тыным таппайтын кос иті шәу етіп үрудің ырымын жасады да, қайтып үн шығарған жоқ. Қыр жайлап, шет қонып жүретін шопан, омарташы атаулының иттері адамдай ақылды болушы еді, — үйге келерінде аттан аударып алардай арпылдайды да, иесіне бөтен емес екенін сезген соң, қайтып жақ ашпайтын. Қанжығасынан өмір бақида тастамайтын қыл арқанмен көкбестінің аяғын қазық баушалып арқандады. Әлгінде бұлақ суынан сыңғыта ішкен жануар таудың бұршақты отына бас қойды. Балтаны білемдей ұстап кері оралған Еріктің есіне Қатын суының ар жағынан аптасына жалғыз рет, тек жұма күні ғана көрінер қызыл орамалды қыз түсті. Міне, осынау Алтайдың қыз көктемінен бері көз алдынан көлеңдеп, бейне бір қол жетпес армандай, күндіз-түні қиялынан, не түсінен шықпай қойды. Ол күні бүгінге дейін оның кім екенін, нендей кәсіппен шұғылданатынын білмейді, тым болмағанда жалғыз рет тілдесіп, аты-жөндерін де сұраған емес. Ал Қатын суын қақжарып өте шығар қауқар Ерікте жоқ, тіпті Ерік қана емес, әзірге бірде-бір адамның күш-қуаты мен тас жұтар тәуекелі жете қоймаған. Тек қоңыр күздің, аяғында ғана ашуы қайтып, сабасына түскенде, жоғары сағасынан кеудесі мықты атпен өтуте болатын. Әйтпесе өткел жоқ. Ерік ақ боз атқа мініп аргы жағаға жақындаған Қызға өңеш жырта айқайлап, сан рет атын сұраған. Әлде мұның даусын өзеннің күркірі бұзып естіртпейді, әлде жұмбақты қыз қырсығып айтпайды, неге екені белгісіз, ала жаздай атын сұрап біле алмады. Біржола түңіліп; аптаның аяғында барғысы келмей қасарысқанымен, дәт шіркін шыдамай солай қарай — жағаға қарай жетелейтін. Қызыл жаулықты Қыз да келуін қоймайды, намазы қаза болатындай, тау асып асығыс құлдайды, өзеннің жиегінде жарты сағаттай аялдайды, содан соң атына қарғып мініп, тау асып ғайып болады. «Алыстан қарағанда әдемі, әттең, жақыннан көрер ме еді»

деген ой бірте-бірте көкіректің көксеуіне айналып, бұтан дейінгі жайма-шуақ тірлігінің айдынына тас лақтырған; осыған дейін әйел атаулыға шын ғашық болып, аһ ұрар арманмен құлай сүйіп көрмеген қасаң да қатыгез жаны қазан түбіндегі майдай еріп, тоңы жібіген, тіпті шымырлап қайнағандай ма-ау. Бұл не сонда? Бәлкім, кітаптан оқып, кинодан көретін махаббат осы шығар; бұтан дейін сенгенді қойып, өзгелер өзеуреп дәлеңдегенде, селкілдеп күлетін басы енді сол махаббат машақатына байланып, әңкі-тәңкі. «Жоқ, бұл ғашықтық емес», — деп өз-өзін жұбататын. — Өткел бермес өзеннен өте алмаған соң, пайда болған әншейін әуестік қой; пенде дегенің не нәрсеге қолы жетпесе, соған құштар келмей ме; әйтпесе сол қыздың қойнына бір түн жатайыншы, ертеңінде айнып шыға келмесіме бәс тігемін». «Ол сенің ғана түсінігің», деп іштей бір үн бас көтеретін. Қалай десек те сол қызды жақыннан бір көру — бұл жалғандағы жалғыз арманы. Біздің жігітте бәрі бар, бірақ түк жоқ екен, иә, ең керектісін таба алмай жүруі мүмкін ғой. Сонда маскүнем Тағаннан айырмасы бар ма, бар болса ол не? Баспанасы, байлығы, ішпейтіні, жары.. Жары демекші, оны да жас кезінде жақсы көріп үйленгенді... Алайда жас шағында кісі қателікке көп ұрынады; тегінде, адамға ақыл қартайғанда керек-ау, алжымас үшін, алжаспас үшін... Ендеше, сол жасқа тән көп-көп қателіктің бірі — Айнаға қосылуы шығар. Шын махаббат қырықтың қырқасына шыққанда оянары ойымызға келмей жүр ме?

Қашаға, бағана Таған сүйеніп тұрған қашаға екі білегін артып ойға батқан Ерік алғаш рет: «ОСЫ МЕНІҢ БАЛАМ НЕГЕ ЖОҚ?» — деп күбірлеп қалды. Өз үнінен өзі шошыды да, бұл сұрақты тезірек ұмытуға тырысқандай үйге беттеді.

Ертеңінде Тағанды әрең тұрғызып алды. Өмір бақиды көз алдынан кетпейтін, әсіресе, ес-ақылдан айрыла ішкенде, жыпырлаған жүздеген адамға айналып кетер аудитория, яғни бұдан лекция тыңдауға жиналған елестерге дәрісін беріп, аузынан ақ көбік аға сөйлеп, түсіндіріп, әбден талыққанда ғана барып, көз шырымын алған. Әсіресе, бүгін «студенттері» көп болды. Ерте дүние тарихынан қойылған барлық сұрақтарға жауап беріп болған соң, бүгінгі заманның көкейкесті мәселелеріне көшкен. Халықаралық жағдайдың шиеленісіп тұрғанын, әсіресе, адамзат басына ядролық апаттың төніп тұрғанын, ал адамзат бұл қауіпті жағдайға тек қана тым-тым миылығынан душар болғанын,

ақылдан азап шегіп отырғанын шегелей ұғындырды. Бірақ ол осыншалық ақ тер, кара тері шып-шып шыға айтқан сөзін бірде-бір аяқты тыңдай алмағанын сезген жоқ-ты, жазған-ай. Егер әлем саясаткерлері мен тарихшылары Тағанға ізгілік, ақиқат, болашақ туралы болжамдар мен өмірлік проблемалардан емтихан тапсырса, ешқайсысы да зачет ала алмас еді. Ондай атты күн қа-й-да-а... «НЕГЕ БІЗ ОСЫ...»

Жұлқылағанға оянбайтынын білетін Ерік жарты шелек су әкеліп басына құя салды.

— Төсек-орнымды сулайсың, — деп Захар ара түсіп еді, «кептіріп аласың» деп, оның сөзін тыңдаған жоқ. Орнынан атып тұрар қуат Тағанда жоқ еді. Алғашында не болғанын білмей, нар үстінде мең-зең отырып қалған. Ауыр түстен айыға алмаған адамша сәл қозғалса жарылып кетейін деп тұрған басын қос қолдап сығымдаған күйі: «Өлтірмесендер бір стақан сыра беріндер», — деп ышқынды. Захардың бұл бас «мәселесі» жөнінен тәжірибесі бұрыннан бар еді, «салқын сыраны» ұсына берді. Бір деммен қағып салған Таған:

— Бұл дүниеде бас жазғаннан рақат не бар, — деп орнынан тұрды.

— Беті-қолыңды жу, аттанамыз, — деді екі қолын қусырынып, талтайып тұрған Ерік.

— Мен сені гестапо екен деп қалдым, — деп қыршаңқыланды Таған. — Бетімді бір шелек сумен өзің жуып бердің емес пе.

Захар мырс етіп күлді. Күлді де: — Мынаның тілі удай екен, — деді.

Ерік ашуланған жоқ. Сол салмақты қалпын сақтаған күйі: — Тілінен басқа не қалды дейсің. Бүйте берсе одан да айрылар, — деп, сарайдың тақтай еденін сарт-сарт басып шығып кеткен.

— Иә, — деді Таған. — Иә, эс-эс-тің офицерлері біздің ортамызда да бар, киімі басқа болған соң, байқамаймыз. — Захар бұл жолы күлген жоқ.

— Сен онымен тәжікелесе берме, жым-жырт болып кетуің ғажап емес.

— Мен қазір де жым-жыртпын, жоқпын, сондықтан да еш нәрсе қорқыныш емес... Тамыр, одан да андағы сыраңнан қайталап жібер.

Күн бүгін де ашық еді. Қараңғыдан шыққан Таған көзі жыпылықтап, жарықты жатырқағандай күн көзіне қарай

алмады. Басқыштан тәлтіректей түсіп омарта жәшіктері қойылған тұсқа беттей беріп еді, оның қолтығынан Захар ұстай алды.

— Ол жаққа барма, ара шағып алады.

— Патшалар жаяу баратын үй қайда?

— Жүр көрсетейін, — деп ерте жөнелді. — Көрінген бұтаның түбіне сари салмай, әжетхана іздегеніңе қарағанда, кезінде мәдениетті жігіт болғансың-ау, тегі...

— Үлкені келіп қалды... Кішісіне дәретхана іздемеймін, шалбарым бар ғой...

— Мен саған таң қаламын, Тағанщик, — деді Захар. — Ойың мен сөзің керемет-ақ секілді, ал іс-әрекетің... нағыз маскүнемдікі. Сонда деймін-ау, ішпей қоюға неужели ақылың жетпейді.

— Егер мен секілді адамдар арақты қойса, онда біраз бастықтартағынтапсырып, жансақтайалмай қалареді. Қазір, тамыр, жетесіздер жетіскен заман, олар біз секілді ішпейді, сауысқаннан сақ, түлкідей айлалы, қасқырдай қорқау. Егер ОЛАР ішсе, ақымақтығы ашылып қалады, сондықтан да өзінен гөрі ақылды әрі қауіпті басы істейтіндерді есебін тауып іштіріп жібереді. Мен СОЛАРДЫҢ құрбанымын.

— Да-а-а, — деді ойланғандай Захар. — Сөзіңнің жаны бар. Дегенмен, адам өз кемшілігін өзгеден көруі қате.

Көкбестіні ерттеп тұрған Ерік:

— Захар, өу, Захар, — деді дауыстап. — Бал жоспары қалай болып тұр. Орындай аласың ба?

— Әрең-әрең. Сенікі секілді асыл тұқымды араларым жоқ...

— Қант алдырған шығарсың... Қысқа дайындық бар ма?

— Қыста араның өз балын өзіне беремін-ау деймін.

— Нағыз большевик екенсің, қант жесе ішіне жақпай ма? — Ара да адам ғой, өз еңбегін өзінен аяғым келмейді.

— Жөн-жөн, — деді Ерік. — Ендеше, бала-шағанды да тек балмен асыра, ақшаны не қыласың.

— Ақша мен ақылдың артығы бар ма, коллега. Тек арам болмаса жарады ма...

Шай ішкен соң, жолға шықты: Ерік — атта, Таған — жаяу. Олардың артынан қарап қалған Марфа күйеуінің әдетіне салып, даусын соза: — Да-а-а-а, — деді — Анау жігітке обал-ақ... кірпігі қандай ұзын...

— Ұзын кірпікті үлкен көз жасты болады дейді қазақтар, — деді Захар. Содан соң қалай ғана есінде қалып қойғаны

белгісіз, маскүнем жігіт — Тағанның «Неге біз осы...» деген сөзін өз-өзінен қайталаған.

Алдарындағы белеске шыққанда, аумақты жазық көрінді. Сол жазықты сары жұрттап тастаған қалың жылқы жан-жағынан бұлақ саулап шалшықтаған саздауды омыраулай кешіп, сонылап жайылады. Шұрқыраған жануарлардың да өз дүрдараздығы бар: окта-текте кісінеп, шабысып қалған айғырлардың үні шығады. Әрқайсысы өз үйірін құлағын жымыра, басын жерге сала қайырарда, байқаусызда маңайлап қалған сәуіріктердің сауырынан тістеп, жаралап, тырқырата қуып тастайды. Бұл — Жалпақсаз деп аталар жайлау, жылқылы ауыл ала жаздай осынау мыңғырған мал жайылса да, ырық бермес жаннаты жерді жайлап, совхоз орталығына саба-саба қымыз сауып жөнелтетін. Биіктен қарағанда анау Жалпақсаздың жағасына қадалған қос танадай екі киіз үй, оның алдында ойнап жүрген балалар, кермеде байлаулы тұрған жылқышының аты, жерошақтың басында көк түтінді көлбей ұшырып, ас қамымен күйбеңдеп жүрген ақ жаулықты әйел — бәр-бәрі көз қуантып, көңіліңді қытықтар бояуы қанық әдемі сурет секілді еді. Мынау жалпақ жаһанда атом бомбасы бар-ау, жұлдызды соғыс деген жалмауыз пайда болыпты-ау, деген сияқты миыңды күрт қылар мазасыз сұрақтардан ада, ата-бабасының ерте-ерте ертедегі мәңгі бейбіт, әрі берекелі де баянды кәсібінің қордасын үзбей, қорғап-қоршап отырған өркені өскір жылқышылар бейбіт өмір, тыныш өңірдің ендігі қалған жалғыз жанашырындай кәперсіз тірліктің түтінін шығарады-ай. Бәлкім, біз — технократияның өкілдері, осына жылқының жусағанындай мамыражай тіршіліктен тым-тым ертерек қол үзіп, албасты ажалымызға қарай асығып бара жатқан шығармыз; бәлкім, осына бейбіт гүмырдың, бейкүнә адамдарының обалына қаларымызды ойламайтын шығармыз; бәлкім, адамдар да азамат соғысының аттарындай арбада ажал бүркіп, пулемет сүйреп келе жатқанын сезбей, мақсатты жорықтың жол ортасында қанға бөгіп, ұрпақсыз-ұрансыз қалар... Жер бетінде өткен соғыстан соң да жетіліп кеткен адамзат болашағы өздері байыбына бара қоймаған айқастың құрбаны боларын аспансығандар сезе ме, — сезеді, бірақ өлерміндікпен өшігеді өмірге. Неге? Бұл сұрақтың жауабын мал баққан қаймана ел бере алмақ емес. Сондықтан да аяйсың әрі осы бір өз жанында өмір жоқ

бейнетқорлардың кәперсіз кәсібіне қызығасың. Ен, бастысы — олар — қару жасамайды екен.

«НЕГЕ БІЗ ОСЫ?...»

Жылқылы ауылдан таудан құлдайлаған қос жолаушыға қарай үш бірдей ит оқтай зулаған. Саңқылдай үріп жандарына келді, бірі ат үстіндегі Ерікті аударып тастардай қатты өршеленеді, ал қалған екеуі Тағанды иіскелей еріп келеді. «Ит қаппайтын кісі болады деген, тегі, рас екен» деп ойлаған Ерік құлақ етін жеп, алды-артын ораған аламойнаққа қамшы сілтеп еді, ит одан ары жінікті. Осы кезде жаяу салпақтаған Таған: «Қой енді!» — деп еді, жағы семді. Енді ол үш иттің қоршауында ежелгі таныстарындай тайрандай басып келе жатты. Үйлеріне өре шығып, осы көріністі бақылап тұрған жұрт қайран қалып еді. Әсіресе, балалар мәз.

— Тамақ берген шығар, — деді бірі.

— Кет әрі, біздің ит ешқашан тамаққа алданбайды, — деді екіншісі.

— Дуалайтыны бар шығар, — деді үшіншісі.

— Атама да ит үрмейді, — деді төртіншісі.

— Ондайлар ұры болады, — деді бесіншісі:

— Сонда... атам ұры ма? — деді алтыншысы.

— Атамды білмеймін, ал анау келе жатқан — ұры, — деді жетіншісі. Қалған үш бала әңгімеге араласа қойған жоқ, ал бесікте жатқан және тәй-тәй басып жүрген сәбилерді қоспағандағы он екі бала да Жалпақсазда отырған жылқышының кіндігінен еді. Байлық басы бала дейтініміз — осы шығар-ау...

«НЕГЕ БІЗ ОСЫ?...»

Таудан төмен қарай домалаңдап келе жатқан адамның ұры да, қары да емес, әншейін диуанаға айналып кеткен маскүнем Таған екенін жас балаларды қойып, жылқышылардың өздері қайдан білсін. Үш итті бірдей еркелете соңынан ертіп киіз үйдің іргесіне тақалғанда, көп баланың бірі: «Ой, мынау қайыршы ғой!», — деп дауыстап жіберген. Бұл сөз әбден шаршаған Тағанның болар-болмас қана істеп тұрған миына шаншудай қадалды, капелімде селк ете түскені соншалық — бір орнында қатты да қалды. Жо-жоқ, алаңғасар баланың аузынан асығыс шыққан сөзді намыс көргенінен емес, қаншалықты қажып, тілім-тілімі шығып тентіреп жүргенде де, ешқашан, ешкімнен естімеген соң тосылғаны, я жасығанынан да емес шығар, бұл сөзді сонау бір «гүлдену шағым» деп есептейтін үйлі-баранды мәре-

сәре кезеңінде, әйелі ғайбаттаған сәтте, шапалақпен тар-тып жіберіп, «ой, қайыршының» қарымтасын қайтарғаны есіне түскеннен-ау. Тентек ұлды әкесі үйге қуып тықты да, баласы үшін кешірім өтінгендей, қос қолын ұсынып қауқалақтай амандасты. Жылқышының жылы-жылы сөзі, ықыласқа толы диалогсыз Тағанға әсер етпеді білем, өз қолын суықтау ұсынды да, әлгіндегі бір он жылдан соң кек жайлаудың төсінде алдынан шыққан сөзді ұмыта алмай, дел-сал күй кешкен. Ол ұзақ ұйқтап қалып, қатты айқайдан шошып оянғандай әсерде еді, баяғыда оқыстан орнынан қозғалып кетіп, енді орнына қайта түскен санасы, мұның алдына өмір сүрудің көп сұрақтарын көлденең тартқандай, шақшадай басы шарадай бола бастағаны рас еді. Үйге кіріп, сол жақ босаға жақтағы ердің үстіне отыра кеткенде де, үй иесі алдына қымыз ұсынып бәйек болғанда да, «қайыршыдан» қашып құтыла алмады. Бұл адамдық ар-ұяттың оянғаны болса — ақсарбас, ал ескі жараның орны сыздап қана басылса... онда ақылынан азған жігітпен мүрдем қоштасқанымыз. Оны өмір көрсетер, әзірше қымыз іше тұралық. Ақ баласын көрсе жүрегі айнып тұрар Таған пісуі жеткен салқын қымыздың бір тостағанын жұтып жіберіп, жеңін иіскеді. «Ауру қалса да әдет қалмайды» деген, отырғандар, әсіресе, Ерік басын шайқап мырс-мырс күлді, тек жылқышы ғана көзінің қиығымен қарап сыр берген жоқ.

— Бұл жігітті танымадық қой, — деді тостағанға қымыз толтырып.

— Жолдасым, — деді Ерік арқасын керегеге тірей шіреніп. — Ауылдың ыстығында қаңсып жүргенше, жайлауға шығып, аунап-қунап дем алып қайт деп, ертіп келемін.

— Ертіп жүргенше, мінгесіп жүргендерің жолдастыққа жараспаушы ма еді?..

— Өзі ғой, аяғым ұйыды, қанын тарқатам деп жаяу жүрген. Бұлар үшін тауға шығу — культпоход, тасқа өрмелеймін деп арқан сұрауы да мүмкін.

Таған үнсіз. Өз қолына таянып бір шынтақтай жатқан күйі көзін жұмды. Үй иесі «жолдастардың» арасындағы жігі ашылып кеткен бір жайсыздықты іш сезді ме, әңгімені әрі қарай қаузамады. Сәл тыныштық орнады. Даладан балалардың асыр салып ойнағаны естіледі. Киіз үйдің есігі айқара ашық еді, сол айқара ашық есіктен Жалпақсазда

шұрқыраған үйір-үйір жылқылар шыбынсыз жайлаудың жұмағында жүзгендей бейбіт жайылады; саздаудың арғы жағалауында сарала қаз көлбеңдейді. Осынау апшысы қуырылған монданақтай жер шарының әлі де болса кеуде кере кең тыныстар, алаңсыз аяқ көсілер көрікті бір пұшпағы аман сақталғанына тәубе айтар едің. Бірақ көзіңді қытықтар мұндай мақпал көрініс барған сайын базары тарқап, келмеске кетіп бара жатқанын осы отырғандар ойлаған емес. Лапылдап жанған өрт өз ауылының, өз ошағының шетіне келіп етегі жанғанша кәперсіз, айрандай аптап, күбідей пісіп отыра берер қазақы мінезден қашан құтыла алар; жүздеген жылдар қанына тарап, сүйегіне сіңіп кеткен бейғамдық, даласындай кеңдік кесірін де аз тигізген жоқ; неге екені белгісіз, өздері сиыспай жүрсе де өзгелерге сый көрсетуге, жер бөліп, жеңін кесіп беруге келгенде алдына жан салмайтын елдің көп еншісі жат жұрттық болып кеткен. Қалғанының қайырымын, береке-бірлігін тілеген ағайынның алдында төрт түлік малы маңғыстап жатса, одан артық бақыт сұрамаушы еді. Кейінгі жылдары одан да айрылып, бірыңғай тірлікке — тусыған жерді туырлықтай тілуге көшкен. Ойдағы ұлтарақтай құйқалы жердің жонарқасын жыртып тастап егін салмақ болып еді, әпербақан «тыңгерлердің» бұл әрекетінен түк шықпады. Арқаның апай төс даласы болса бірсәрі, қысы мен жазын айырып болмас Алтайдың алақандай алаңқайы игеруге көнбей шамданып қалды ма, әлгі жыртылған жердің бәріне алабота мен кеңдір өсіп, күзде қурайға айналып, үп етіп жел соқса болды, сай-сүйегіңді сырқыратар азалы үн шығарар еді; жарықтық өр Алтайдың арқасы мыңғырған малдың тұяғын сағынып, қышуын басар дүбірді аңсап іштен тынар еді, ішін тартып өксір еді.

Жолаушылардың екеуі де қалғып кеткен секілді. Жылқышы орнынан тұрып, бие сауысута шықты. Ересек ұлы саздағы жылқыларды қиқаулай қайырып жүр, енесіне қосақталған құлындар айдағанға көңгісі келмегендей тартыншақ тартады. Қолын артына ұстап желі басында тұрған жылқышы ұлына:

— Қатты айдама, биелерді исіндіресің, — деп айғай салды. Осы айғайдан атып тұрған Таған ербиіп есік алдына шықты. Аспан ойылып жерге түсіп кетпегеніне көзі жеткендей «уһ» деп, өз-өзінен ауыр дем алып ыңыршаққа құйрық тіреп керегеге арқасын сүйей отыра кеткен: анау

танаулары пырылдап, керме желі басына жосыла жөңкілген жылқыларды алғаш та ақырғы рет көргендей көзін тайдырмай ұзақ қарады. Өзіне беттей қаптап келе жатқан қалың хайуан тапап өтердей... «ШІРКІН-АЙ, АТТАН ҚҰЛАП ӨЛСЕМ НЕ АРМАН» деген ой иектеді; «ШІРКІН-АЙ, АЙҒЫРҒА АЙНАЛЫП КЕТСЕМШІ» деген тағы бір ой жылтылдады. «Енді мен ешқашан да айғыр бола алмаспын, қан сиіп зорыққан атпын мен, иә-иә, арқасынан ер түспейтін, жауыры өмірбақи жазылмайтын жұмыс көлігімін. Өмірде жұмыс көліктері көп-ақ, бірақ солардың ішінде де сорлылары бар». Тамағы кеберсіп, асқазаны ашқылтым бірдеме іздеді. «Жылқышылар сыра ашытпайды, ол — белгілі, ал қымыз, таңдайдағы жабысқақ шөлді баспай тұр. Не істеу керек? Кенезем кеуіп тұрғаны-ай... Шөлім басылмай-ақ өтетін шығармын-ау бұл жалғаннан».

Киіз үйдің іргесінде иі қанбаған терідей былбырап отырған Таған жылқылы ауылдың жайма-шуақ тірлігіне құр бекер бажырайып қарағаны болмаса, көңілі селт еткен жоқ, дүниенің толайым қызығынан жерігендей жиіркенішпен немкеттілеу ойда еді. Кең әлемнің осыншалық тарылып, жалғыз жұтым шарапқа зар қылып коюын кешірмейді және өзінің қазіргі халін түсінбейтіндерге аяушылығы да жоқ; бір ұрттам арақ үшін танкіден де тайсалмай барар еді, несі бар, Ұлы Отан соғысында солдаттар да сөйткен... Қызып алып қызылшеке ұрыс ашқаннан артық не бар бұл жалғанда; Сырдың суы сирағынан келер ме еді... Кермеде өз салмағын бір аяғынан ауыстырып, келесі аяғына салып тұрған көкбестіге қарады мөлііп. Көкбестіге емес-ау, аттың артында бөктерілген тері қоржынға тесілген. Сол қоржынның ішінде сөз жоқ, арақ бар. Амал не, «қауіпті зона», рұқсатсыз алуға дәрмен жоқ. Еріктен сұрап көрсе қайтер еді... Тағанның жымсыма ойын оқып қойғандай үйден Ерік шықты. Әуелі есіней керілді, содан соң қос тізесін қапсыра құшақтап бүкшиіп отырған Тағанға: — Аттанайық, Қарабура, — деді.

— Анауыңнан бір жұтқызбасаң, қозғалатын шамам жоқ, — деді міз бақпай.

— Нешауа, шыдай тұр, үйге барған соң бір астау сыра құйып беремін, беті-қолыңды жусаң да жетеді.

— Сол молшылыққа тұмсығым тигенше өліп қалармын.

— Өлсең жайлаудың топырағы жұмсақ, таза жерге көеміз.

— Өзіңнің осы жаққа үйірсектеп жүргенің содан екен ғой...

Сауын аяқталып, қарына ағаш шелек ілген әйел мен қолында ноқтасы бар жылқышы бұларға қарай беттеді. Итаяқ жастанып жатқан үш ит бірдей «ау-у-у» деп, басын басып кеткендей атып тұрды да, оң жақтағы таз шоқыға қарай атыла жөнелді. Қыбырлаған жанның бары солай карады. Күнгейі тақыр таудан төмен жалғыз салт атты шоқытып келеді. Оның да соңына ерткен тазы иті бар. «Ой, қазір иттер таласады-ау» деп, қанды шайқас көруге құмартқан Ерік елегізіп қалып еді, ол үміті ақталмады, өзіне арсылдай ұмтылған үшеуіне салт аттының жалғыз тазысы «пішту» деп қараған да жоқ, менсінбеген қалпы бұлкегінен жаңылмай иесіне ере берді. Аналар асығыс іс жасағанына ұялғандай бет алды лағып кетті.

— Аңшының иті біздің Тағанға ұқсайды екен. Қарашы, қалай-қалай жасқанбай жортады.

— Бұл тауып айтқаның емес, — деді орнынан көтерем сиырдай созалаңдап тұрған Таған кіржиіп. — Қауып айтқаның.

— Бабыңды бір саптыаяқ сырамен-ақ табармын, шешенім.

— Сол күнге жетсек...

Орта жастан асып кеткен, сақал-мұрты ақшулан жолаушы аттан түсіп, жағалай қол беріп амандасып шықты. Кезек Ерікке келгенде:

— Ә, сенбеедің, таумиллионері, — деп кекетті. Омарташы шамданған жоқ. Жайдары қалпын бұзбастан:

— Қалай, ақсақал, бомбаубежищенің құрылысы аяқталды ма? — деді, темекісін тұтатып:

— Оның ішінде саған орын жоқ, дәмеппей-ақ қой.

— Керек болса, өзім де қазып аламын және сенікінен гөрі қауіпсіз...

— Өзің сыйсаң да ақшаң сыймас.

— Сенің сандығыңа ұрлыққа түскен жоқ едім ғой.

Бұл екеуінің арасындағы шөлкем-шалысты бұрыннан білетін жылқышы кермалдастыра бермей, пәтуасыз сөздің түбіне тезірек су құйғысы келген сыңаймен: — Бала-шағаң аман-есен бе?.. Жүріңіздер, үйге кіріп қымыз ішейік, — деді ергенегі шалқалай ашылған есікті нұсқап.

— Осы фронтовиктерге таң қаламын, — деді әлі әпірі басылмаған Ерік. — Жастарға сүйкенбесе, оқ атқандарын бұлдамаса, ішкен астары батпайтын секілді.

— Сен секілді кергіген кесірлерді көргенде, жауды жеңгеніме өкінем... Жайлауда жүрген жалғызы мынандай, қаладағы қағынғандары қандай екен, тәубе...

Етігінің қонышын қамшысымен салып қалды. Енді бір сөз айтса, қолындағы қамшысымен Ерікті қақ шекеден осып өтетіндей долданып айтты.

— Майдангерлердің бәрі бірдей батыр емесі секілді, біздің де ішімізде ала-құламыз бар, ағасы, — деді зымиян жымыяспен. — Басқа жерді қайдам, ауылымыздағы екі ардагердің бірі — молла, екіншісі, есі ауысып тышқаншылап кетті...

— Тышқан терісіне сен құнықпай жүрген шығарсың. Суырға құрған он қақпанымды қапқа салып, қақшып кеткенінді екі дүниеде де кешпеймін.

— Осы сендерге не жетпейді? — деді жылқышы қабағын түйе қыржиып. — Алтайға сыймай жүрсіндер ме? Аңшы ағаның жөні бір басқа, саған не жорық, ей, Ерік... Әкеңдей адаммен айтысып.

— Сақалдан қадір қашқалы қа-а-ш-ан — деді Ерік мырс етіп.

— Байқаймын, осы екеуі де көмусіз қалады, — деген сөзге жалт қарасып еді, бұл «ұлагатты» ойдың иесі — жағасы жайлауда, алқам-салқам меңірейіп тұрған Таған екен.

— Былжырапсың, үшеуіміз де... Әйда, кеттік! — деді Ерік атына беттей. — Алтай аман болса, бұл қырқылжың шалмен талай кездесерміз.

— Пәшес ала алмаған жанды сен алсаң, тостым артын. Тұрысатын жеріңді айт, кімнің мерген екенін сонда сынармыз... жастығымды ала жығылатын қауқар әлі де бар, шырақ.

— Таусылмаңыз, ақсақал, жоқтан өзгеге шаршамаңыз, жүріңіз, қымыз ішейік. Жан торсығыңызды ұмытқан жоқсыз ба? Балаларға қымыз құйып берейік. — Жылқышы Аңшының қолтығынан демей киіз үйге қарап ыңғайлады.

Омарташы жігіт көкбестіге қарғып мінді де, сау желе жөнелді. Осы салпақтаған жүріске кешелі-бері үйреніп қалған Таған да иесіне адал иттей артына жалтақ-жалтақ қарап сүмендеп еді. Табалдырықтан аттай беріп жалт бұрылған аңшы шал:

— Анау қасындағысы кім? Тазыны адамнан ұстайтын болған ба... Шығады одан, шығады... — деді зығырданы қайнап.

— Бірге оқыған жолдасы-ау деймін, қазып сұраған жоқпын.

— Неге екенін білмеймін, осыны көрсем, көз алдыма пәшес елестейді.

Киіз үйден толқыта піскен сабаның күрпілі естіліп, саумалдық иісі мұрныңды жарады. Жалпақсазға қайтадан мелдеген жылқылар әлемнің әлегін түсінбейтін мақұлық тірлігіне мәз қалыпта бейқам оттайды.

Аттылы-жаяулы қос жолаушы шыршалардан көкке найза шаншыған сайға түсіп көрінбей кетті.

4

Тал түс шалқар түске ойысып, екі тәуліктен бері төбеден төңкеріле қараған күннің шуағына масайраған тау табиғаты таңғажайып қуанышпен жарқырай жайнап, қуана құлпырып тұр еді. Өмір нұрын сепкен айналайын күннің, «ата-анадай» елжіреуі, әсіресе, ара атты бейнетқор «халықтың» асығын алшысынан түсірген-ді. Серейіп қатып қалғанынша қанаты талмай, мәңгілік тынымсыздықпен болар АРАЛАР мұқым Қатын суы өңірін құлақ тұндыра ызыңға бөлеп, жиын-терін шаруашылығының көп дауысты хорын шырқап, әр гүлдің басына түмсық тығып, батпан құйрық байлықты ұясына тасып тауыса алмай жүр. Өз ғұмырында ұйқтауды білмейтін, «бел жазып» дем алуды білмейтін шыбын руынан шыққан осына құйтақандай ғана АРАНЫҢ сана-сезімі, түйсігі-түсінігі болмаса да, табиғат жаратқан, біздер үшін беймәлім әрекеті әрқашанда адамдар ақыл-ойынан асып кетер еді; өмір сүру, ұрпақ қалдыру ұранына, «конструкциясына» қылау түсірмей өңдеп-өзгертпей, қатып қалған заңын бұзақыланып бұзбай, ғасырдан ғасырға ұластыруы қайран қалдырар еді; ата-бабасынан бермен қимыл-әрекет, «ой-сана, салт-дәстүрін» бір жұп-жалғыз арнаға түсіріп алған АРАЛАР мемлекетінен адамдардың үйренері ұлан-ғайыр еді; бірақ болмыстың ең бір есті де естияр өкілі ЕКІ АЯҚТЫЛАР сүйегіне сіңіп қалған менмендігі басып, үлгі-өнеге, тәлім-тәрбие алғанды қойып, ара жазғандардың аузындағысын жырып жер еді; тірнектеп жинаған шырынды шыр қалдырмай өздерінің қажетіне жаратып, ал ол араға қант беріп қан қақсататын; ал қант жеген бейшаралардың тұқымы барған сайын кетеуі кете, азып-тозып барады-ай; ең ғажабы — араның араны

еңбексіз табылған табысқа ашылған соң, бұрынғыдай емес еріншек тартып, үй айналасындағы қоқыстан қоректенуге үйреніп алар еді; қазақтың «қолдан жем жеген құс алысқа ұшпайды» деуінде терең пәлсапа жатыр-ау, өздері берген қантты өздеріне қайтадан саңғытып беріп, бал емес әп-сәтте қоймалжың тартып, көпке бармай беріш болып қатып қалар езілген қант жеген кісілерге миығынан «күліп» қарар еді; әлемдегі әрі ақылды, әрі аңқау адамзаттың жан-жануар, құрт-құмырсқаға жасаған аярылығы күндердің күні болғанда қайта айналып өздерін табарын парықтамайтын және жер жаһандағы барлық тіршілік иелерінің ішінде тек АДАМЗАТ қана алданып отырғанын пайымдаған емес; сондықтан да «ара жасаған қоғамдық өмірдің деңгейіне жету үшін, адам баласының, алдында әлі де тым ұзақ жол жатыр» деп, баға берген Матерлинктің сөзіне иланбасқа шарасы жоқ.

Қатын суы айлағына орналасқан Еріктің омартасына да АРАЛАР мемлекеті өздерінің антикалық заңымен ғұмыр кешуде. Мемлекеттің ішкі құрылысына, еңбек бөлісіне өзгеріс кірмеген, тек ұяның сыртқы түрі ғана цивилизацияланған, демек, бұрынғыдай шіріген ағаштың ішіне мекендемей, тақтайдан қиып жасаған ұя-үйшіктерде орналасқан. Сол ұя-үйшіктің танадай ғана тесігі арқылы сыртқы дүниемен байланыс жасайды. Бағзыдан бергі қоғамдық құрылыстың интуициялық ережелері сол қалпында қалса да, жалпы ара психологиясындағы ерекшеліктердің ептеп өзгере бастағанын аңғаруға болушы еді. Айталық, анау таудың арғы бетіндегі Захар бағымындағы аралардан гөрі Еріктің аралары екі-үш жылдан бері жалқау тартқан секілді, бұрынғыдай кең өріс іздеп алысқа самғамай, көбінесе үй маңайын айналсоқтап, беті ашық қалған тамақ, көзге шалынар даяр тәттілерді торуылдайтын әдет тапты. Кеше осындай оңайға әуес араның бірі дастарқан үстіндегі балға малтығып қалғанына куә болғанбыз. Осына үйкүшік қылық көлденең көзге байқалмағанымен, тәжірибелі омарташыға ой салмай қоя алмас. Бірақ тек қана сан қутан, көлем көздеген Ерік өз омартасындағы қанаттылардың тектілі, еңбекқорлығы жоғалып, қабілет-мүмкіндіктері күн өткен сайын кеміп бара жатқанын бағамдайтын. Жалғыз-ақ секундта, яғни қас қағымда қанатын үш жүз рет қағып үлгеретін қағылез жәндіктің қоғамдық болмысындағы алғы шарт жұмыскерлік десек, осы бір ұлы қасиетінен айырудың аз-ақ алдында тұрмыз. Адамзат өз жаратылысында, алғашқы

қауымдық құрылыста дейінші, бүтінгі ғылыми-техникалық заман-дағыдан әлдеқайда көп еңбек етіп, күш жұмсайтын, тек кейін еңбекті жеңілдетеміз деген сылтаумен әр түрлі құрал-жабдық, айла-тәсілдер ойлап тауып, еңбекқорлық қабілетін жоғалта бастады. Тіпті ең қарапайым қажеттілік — тамақ істеп ішудің өзін автоматтандырдық... Қазір біз негұрлым тұяқ серпіп қимылдамай-ақ, шалқамыздан түсіп жатып шалқар байлыққа кенелтер құрал жасалған сайын, жанымыз жарылқана түседі. «Көрші үйдегі әжейді шайға шақырып келші» деп, өз балаңызды жұмсаңызшы «Телефон соға салмаймысың» деп, өзіңді жазғырар. Ал сол бала әжейдің үйіне бару жолында және әжейдің үйінде қаншама өзі білмес тосын оқиғалармен танысар еді. Қазір біз қайнаған өмірді шай ішіп отырып-ақ телевизордан көре аламыз. Тәңірім-ау, телевизорлық өмір — өмір емес қой. Жүргізушінің сөзін естіп, сене алмай, өзің барып араласып, көзбен көргенге, құлағыңмен естігенге, денеңмен сезінгенге не жетер. Қазір-ақ біз жатып ішер жалқаулықтың бұрынғы-соңды болып көрмеген жаңа дәуірін кешудеміз. Өзіміз ойлап тапқан жеңілдіктер бойкүйездіктің бесігінде әлдилеген сайын маужырап, бойымыз балқып, апиын ішіп алжасқандай, дел-сал, ұйқылы-ояу хал мендеп барады-ау. Рас, миымыз жұмыс істейді, біліміміз мұхиттай, бірақ бүкіл ағзамыз қимылсыз, қозғалыссыз, тұйық су секілді борсып, бірте-бірте өле бастамағанына кім кепіл. Біз таңертең ерте тұрып, қайшыласқан машинамен жағаласа тыртыңдап жүгірер бірер шақырымдық ит бұлкегіміз арқылы, адамзат деген алыптың тау қонарып, тас бұзар алапат күшін сақтап қала аламыз ба? Жо-жоқ, адамзатты жұмаққа жеткізер ақыл-ойы ғана емес, төрт аяқтап хайуандармен бірге жайылып жүрген жерінен алып шығып, сананың сандал көгіне мінгізген қара күші де... Неге біз қол еңбегінен қашқанда, сол қол еңбегі — мұқым еңбек атаулының анасы екенін ұмытып, күрек пен кетпенді, балта мен балғаны музейге қоюға асығамыз. Бәлкім, қой үстінде бозторғай жұмыртқалаған тыныш өмір, бейбіт ғұмырдың бойтұмары сол қарапайым еңбек құралдары шығар. Еңсенді езер еңбек ләззатынан, қол-аяғың салдырап шаршап келіп етігіңді шешуге де шамаң келмей ұйқтаудан рақат не бар бұл жалғанда. Бәлкім, адам факторы — ең бір әлсіреген, техникаға иек сүйеп, еріншек тартқан... Бәлкім, дәл қазірге «Асқан ақылдылықпен» миымызды шағып жасаған, адам баласын

жаппай қыратын қару-жарақты ертерек ойлап тапқанда, жер бетіндегі тіршілік атаулы сахараға айналып кетер ме еді. Бәлкім, миллиардтаған жылдар бойы гармониялық шынжыр тізбегін сақтап, бір-бірімен селбескен табиғат иеміздің көлденеңнен қосылған артық бөлшегіндей АДАМ сол біте қайнасқан тізбекті бытырлатып үзуге жасар әрекетін тоқтату әлі де кеш емес шығар...

Аралар қоғамының манифесінде әркімнің қабілетіне қарай, әркімнің еңбегіне қарай, еңбек етпеген ішіп-жемейді деген тарау жоқ-ты. Олар жұмыс істемеген ұяластарының белінен екіге бөліп тастайды, тіпті шағылыс үшін ғана қажет еркек араның өзін суық түсе ұясынан тепкілеп шығарып, еңбексіз табылған олжаға ортақтастырмас еді. Әрине, бұл қатал заң, бірақ аса қажетті заң әрі ғасырлар бойы езін-өзі ақтаған заң. Алайда оларда биліктің барлығын омарташыға беріп, солардың құлақ кесті құлына айналғанын ұғар зерде жоқ еді; алайда дүниенің кілтін өз қолына алған адамзат төбесінен бақылап, басқарып тұрған бір тылсым күш барын сезбей жүр ме екен... мүмкін, мүмкін емес нәрсе жоқ.

Жер жер болып жаралған күнді ешкім білмек емес, демек, тіпті адамзат өзінің қашан және қалай жаратылғанын тек топшылап айтқаны болмаса, анық-қанығына жете алмады. Бірақ адамзаттың ұлы да ұятты қателігі жалғыз бұл ғана емес, емес... Атыңнан айналайын АДАМНЫҢ ең сұмдық қатесі сол — ол, асығыс аттағаны соншама, қайда бара жатқанын және жер бетінен қашан жойылып кетерін білмеуі еді...

Күн бүгін де ашық болды. Қанаттары қайырылып, тіршіліктен айрылғанша мәңгілік қозғалысын толастатпайтын аралар ғарасат майданын кешуде. Ашық күннің әр сәтін, тіпті адамзаттың өзінен де артық пайдаланып қалғысы келгендей, омартадан ұзап ұшып, шырын сорып, нәр тартып ертеден қара кешке дейін дамыл таппайды-ай. Әсіресе, осы өңірге екі жылдан бері қоныстанған «қауіпті будан», яғни ғылыми тілде «жауыз ара» деп аталар араның жаңа тұқымы алапат еңбекқор еді. Жұмысын жергілікті шыбындардан гөрі тым ерте бастайды да, күн батқан соң да, екі сағат нәр таситын. Араның осы бір бұл елде жоқ түрін алғаш рет вертолетші жігіттен естігенде, Ерік жанын қоярға жер таппай аса қызыққан және «не алсаң да маған тауып бер» деп, ұшқыш жолдасына қолқа салған. «Наука и жизнь» журналынан «Қауіпті гибрид» деген

мақаланы оқып шыққан соң, аңсары одан ары ауып, қалай да қолға түсірудің жолын іздеді. Ал бұл араның қысқаша өмірбаяны былай еді: 1956 жылы генетик-селекционер У.Керр африкалық бал арасын алып келеді де, жергілікті тұқыммен будандастырады. Африканың аралары шапшаң, әрі алысқа ұшады, анасы балалағыш. Буданнан пайда болған африкаландырылған араның сыртқы пішінінде пәлендей айырмашылық болмағанымен, еңбекқор және қауіп төнсе, тобымен шабуыл жасайтын өте агрессивті болып қалыптасқан. «Жауыз ара» атануы да содан. Айталық, осы Африка мен Европа арасының арасынан пайда болған буданның шығуынан 1969 жылы Бразилияда 200 адам өліп, мыңдаған адам жарақат алған. Кісілер үшін жергілікті, яғни өз арамыздан гөрі африкаландырылғандардың уы әлдеқайда қауіпті. Шарықтап тым алысқа ұша беретіндіктен, Европалық аралармен шағылысып үлгерген. Табиғат күпиясы қызық қой, неге екені белгісіз, жергілікті араның Аналары осы «жауыз араның» еркегімен шағылысуга тым құмар. Сондықтан да өз арамыздың кейінгі балаларының мінез-құлқы өзгеріп, африкалана бастаған. Мұның өзі байқап, салыстыра зерделегенде, адамдардың бойындағы шет елге деген қызығушылық психологиясын еске салушы еді. Африкаланған жаңа тұқымды шыбын-шіркейді қойып, адамдарымыздың арасында да ондайлардың барын көзіміз көріп жүр...

Міне, осы «жауыз араны» шет елге ұшатын самолётте істейтін әріптестері арқылы жең үшіннен жалғасып әкеліп бергенде, Ерік бөркін аспанға атып, вертолетші Прохор Александровичтің бетінің сау-тамтығын қалдырмай сүйіп еді-ау. Мұхиттың арғы бетінен даңғарадай магнитофон алып өтетін пысық жігіттерге сіріңкенің қорабына салған шыбын бұйым гүрлы ма екен. Апталық алыс жол, мыңдаған шақырымдық қашықтықты аттап өтіп Алтайға қоныс аударған «қауіпті гибрид» бүгінде қаулап өсіп, жеке бір ұяны мекендеген. Тегінде, тентек жаратылған жәндік мұндағы тіршілігін шапшаң құрап, тез дамытты. Алтайлық жеңілтектеу ана аралардың біразы шағылысып та үлгерді. Енді, міне, кейбір ұялардан африкаландырылған араның сойқан ұрпақтары бас көтере бастады. Сөйтіп Алтай — Америка — Африка тұқымдас жаңа, мүлдем таңсық, мінез-құлқын, ата-тегін ешбір омарташы ажыратып та, ұтып та болмайтын «жастар» жаратылды.

Өз бағымындағы аралар ішінде жүріп жатқан жұмбақты процестен Айна хабарсыз-тын. Жаңа тұқымды «импорт» араның ұясын ғана біледі, онда да Ерік көп жолатпайтын, балын өзі ғана ағызып алатын. Тіпті осы бір шет елдік шыбынмен көп әуестенуге зауқы соқпайтын. Күн бата өз аралары жым-жырт жатып қалғанда, қас қарайғанша зу-зу ұшып, тыным таппайтын мазасыздығына қайран қалар еді. Осы бір жайды енесіне айтқанда, Нүрке кемпір: «Жат жұрттық ешқашан да жарытқан да, жерсінген де емес, бүгін балын берсе, ертең уын ұсынады; түбі тыныш болғай» — деп, ауыр күрсініп еді.

Түстен кейін қолы қалт еткенде, қаз-қатар орналасқан ұяларды қарап, кейбірінің қақпағын ашып, балдың қорын тексеріп келе жатқан Айна «жауыз араның» үйінен айналып өтті. Сырттай қарағанда ешбір бөтендігі жоқ будандар да көздей тесіктен бірі кіріп, бірі шығып дамыл таппай жүр. Моп-момақан. Бірақ өз-өзіңнен сескенесің. Алтай тауының аюы мен қасқырынан шайлықпаған келіншек анау арпалысқан бөтендерден, расында да, жүрексінер еді. Арадай анталап шағып алар деген қауіптен туған жүрексіну емес, басқа-басқа, өзі де байыбына барып, бағамына жетпеген беймәлім қорқыныш меңдей беретін. Бәлкім, бұл шыбын мен шыбын жаны арасындағы ешкімге білінбес, білінбегендіктен де жаныңды жегідей жейтін мәңгілік шайқас шығар-ау...

Екі-үш күннен бері үйген шөмеленің саны көбейіп, алыстан қарағанда тау арасына орналасқан ағаш үйді қаумалап қоршаған шөп-қос секілді, немесе анасын жағаттаған қаздың балапандарына ұқсастығынан ба, көзге көркем көріністенеді. Ендігі жұмыс осы шүпірлеген балапан-шөмелелерді атпен қораға тасымалдап, маялап үю болатын. Онда да жалпайтпай, су өтіп шіріместей ғып, үшкірлеп төбесін шығара, нығыздап таптап жинау керек. Оған жалғыз Айнаның шамасы жетпейтін еді. Шабылған жердің дестесін түтелдей жинап біткен келіншектің көңілінде алаң бар. Жылда ары дегенде бір жарым тәуліктен аспай қайтып оралатын Еріктің қас қылғанда, дәл күн ашықта осыншалықты кешігуі ештеңе елендеткен әрі қалып бара жатқан шаруаның қамы қинап қарадай қамыққан, суыртпақ жолға қарай-қарай көз талдырған. Егер Ерік ертең де кешіксе, кербиеге қамыт салып, амал жоқ, жалғыз өзі тасуға бел буган-ды. Түс ауа жұмыссыз қалғандай, омартаның ішін аралап, ұсақ-

түйек істің басын қайырып жүргені де содан еді. Биенің сауымы келіп, ағаш күбіні білегіне іліп тұрып та орманның ішінен суыртпақталар жалғыз аяқ сұрлеуте қарағыштадай-ай. Бұл ой мен жонды жалғап жатар соқпақтың кісі аяғы шөп таптамағандықтан, қайта-қайта шапғын басып қалар нобайы, тек Тихой өзеншесінен өтер өткел тұсы ғана ақтаңдақтанып анық көрінетін. Қалың жынысты орманның ішінен қылт етіп шыққан жолаушы лық етіп осы өткелге түскенде ғана, анық ажары танылып, омарта орналасқан жазаңға лекіте аяндап шыға келетін. Енді, міне, сол өткел үшінші күн жым-жырт жатыр. Осы жым-жырттық еді Айнаның жанын жалғыздықтың аралына апарып тастайтын, содан соң қыл бұрау салғандай қинайтын, жазықсыз жапа шектіретін.... дені сау, төрт құбыласы тең пенде шіркін үшін бұдан артық азап бар ма, бұдан артық тозақ бар ма. Тәңірім! Жоқ еді, жоқ еді... аурудың ең бір асқынған түрі де осы — жалғыздық атты жалмауы-ыз...

Айна дәл бүгінгідей көңілі азынап жалғызсырап та, санамен сарғайып сансырап та көрген жоқ. Неге екенін білмейді, биелерді сауып болған соң, алғаш рет өз үйіне өзі кіргісі келмей, жоқтан өзгені сылтауратып сыртта жүріп алды. Ертеңді қара кеш ермек етер енесінің әңгімесі де жалықтырғандай ма. Жо-жоқ, ол ондай күнәлы ойға барған жоқ, тек, әншейін, жалғыздықтан жерінген сайын, оңаша күйді аңсайтын дел-сал халдің илеуіне көніп, ырқына бағынуы шығар. Тағы да Қатын суының жағасындағы өзінің меншікті мекеніне барды. Ендігі қалған дәтке қуат, жанға суат осы — арқыраған асау өзен ғана. Берекесі жоқ бей-берекет дүниеде бір нәрседен зәрезап болмаса, осы — Қатын суы аталар өзен еді. Кейде-кейде өз көңіліне, өз өміріне ұқсастық тауып, не себептен «Қатын суы» аталуы тарихын білгісі келетін. Ал өзен тарихын Нүрке кемпір де, Еркін де білмейді. «Бәлкім, мен секілді жалғыздықтан жаны жанған әйел, өрт болып лаулаған жалынын басар шипа іздеп суға секіріп, ағып өлген шығар...» Оқыстан туған осы ойына өзі қуанып қалды; қуанып қалғаны бар болсын, іле-шала: «Мен де секіріп кетсем қайтеді?» деген азғырынды ой және иектеген. Алдымен жай әуестік үшін ғана болып басталып еді, санасынан тіпті қуаласа шықпайтындай, жабысканы соншалық, жүрегі өрекіп, өзен жағасына бірте-бірте тым жақындап қалғанын байқамады. Бетін судың салқын лебі шарпығанда ғана, есін жигандай сескене шегініп кеткен.

Өзен мың жылғы қалпында, өгіздей өкіріп, толқынынан толқын балалап, бар даусымен бастырмалата ән шырқайды. Өзіне қадала қараған қаршадай келіншекті тылсым күшпен қойнына тартып, қақшып алып қақпақылдата жөнелмек... Әлгі бір сайтандай сап ете түскен әзәзіл ойдан күтқарған. ту сыртынан күмбірлей кісінеген жылқының үні болды. Артына жалт қарағанда, Тихойдың өткелінен салып ұрып өте берген Ерікті көрді. Көрді де: «Тәңірім-ай, келдің бе?» — деп, екі бетін алақанымен басқан күйі шөге түсіп, еңіреп жылап жіберген. Әйел затына тән босандық немесе долылықтан емес, адам төзгісіз ауыр азаптан құтқарушысын оқыстан көріп, көбік ата шалқып-тасыған қуанышынан жылаған... Жыласын.. жыласын...

«Неге біз осы оқта-текте жылап алмаймыз? Неге?» Ерік көкбестісін лекілдете аяндап аяулы жарының қасына келді. Айна белі кеткендей отырған орнынан тұра алмады. «Ой, саған не көрінді?» — деген ерінің сөзін естімеген секілді, қос жанарынан сорғалаған жас жүзін жуып, мен-зең отыр. Шошына аттан секіріп түсіп, қолтығынан демегенде ғана, Айна мойнына асылып, бетін күйеуінің тер сасыған кең кеудесіне басып өксіп-өксіп еңіреген.

— Не болды, Айнаш? — Күн иісі аңқыған қолаң шашынан иіскеп, арқасынан сипап өзіне тартты. — Амансыңдар ма?

— Аманбыз, — деді өксігін баса алмаған Айна.

— Тәтеме бір нәрсе болып қалған екен деп... Апыр-ай, мұндайың жоқ еді, не көрінді. Қой, жаман ырым бастама.

— Қойдым, — деді келіншегі көзінің жасын балаша алақанымен сүрткілеп, мұрнын тартып. — Мұншалықты кешікпеуші едің...

Екеуі көкбестіні жетекке алып, үйге қарай қатарласа аяңдай берген кезде:

«Ау, ағайын, мен қалай өтем судан?» — деп барқыраған дауыс оқыс тоқтатты. Тихойдың ар жақ жиегінде делдиіп тұрған самтыр-самтыр кісіні көргенде, Айна шошына таң қалып: «Мұнысы кім?» — деп Еріктің бетіне қарады.

— Жолдасым ғой, — деуі самарқау шықты. — Әй, Қарабура, кіндігіңнен де келмейді, кешіп өт! — деп айқайлады.

— Шалбарымды қайтем, ойбай, су болып қалады ғой.

— Суланбай жүрген шалбар ма... Ештеңе етпес, шешіп қолыңа ұстап ал. Ұялатын нең қалып еді...

— Көлік апарайық, — деген әйелінің сөзін тыңдаған да жоқ, қыпша белінен құшақтаған қалпы үйге қарай икемдей ертіп кеткен. Таған да қырсықты білем, бергі бетке өтетін ниет білдірмей, өзеннің жағасына жайғасып тұрып жан-тайып жатып қалды.

Орманның арасынан Аламойнақ шықты арсалаңдап. Баршатышқан қуамын деп жүріп иесінің келгенін кейін байқап қалғанына кешірім тілегендей, құйрығын бұлғаңдатып, Еріктің кеудесіне шапшыды, иттің алдыңғы екі аяғынан ұстап алған Ерік жас балаша тәй-тәй бастырып жетелеп барды да, құлағының түбінен қасып, арқасынан сипап қоя берді. Арғы жағалауда қалған бөтен кісінің иісін енді сезген иісшіл Аламойнақ ендігі мезетте солай қарай үре ұмтылған-ды.

— Үй-бай-ау, ұстайық, — деп оқталған Айнаны Ерік тоқтатты.

— Ой, ол сүмелекті ит қаппайды екен.

Абалап жүтірген Аламойнақ Тихойдың жағасына зымырап жеткенімен, су кешіп өте шығуға жасқанды ма, әлде Тағанның табиғи мысы басты ма, шоқайып отырып қалған. Таған жатқан орнынан қозғалған жоқ, жан тапсырғандай қимылсыз.

Жалғыз ұлы есіктен еңсеріле кіріп келгенде, сал болып жатқан шешесі құшағын аша ұмсынып: — Құлыным-ау, есен-сау келдің бе? — деп, аналық абзалдықпен аңырап еді. Айшылық алыс жолдан оралғандай-ақ, Ерігін бауырына басып, екі бетінен кезек шөпілдете сүйді-ай. Осыншалық мол мейірім күтпеді ме, Ерік ыңғайсыздана күліп жіберген.

— Ауғанға барып келгендей-ақ қарсы алдыңдар-ау.

— Енді қайтейік, бір үйдегі бір азаматтан айдың-күннің аманында айрылып қалсақ... Ел аман, жұрт тыныш па екен, әйтеуір.

— Еліңіз — орнында, ештеңе ете қояр түрі жоқ. Желдей есіп; желпініп отыр. Бір тоқсанға бөлінген арақты бір айда ішіп тауысып, жоспарын асыра орындапты.

— Апыр-ай, баяғыдан сондай еді, — деді Нүрке кемпір басын шайқап. — Ауылдағы арақ таусылмайынша, бірде-біреуі шошаң етіп жұмысқа шықпайтын. Радиодан арақ сатылмайды, енді ішпейміз деп күнде қақсайды, сол тәртіп жете қоймаған екен-ау: Қай-да-ан жетсін, жер шалғай ғой. Таудың қуысына тығылып алып білгендерін істейді. Өстіп

жүріп азып-тозып кетпейік, атау-керелерін ішіп жатқанын сезбейді-ау жасаған ием...

— Ол күн де де алыс емес, тәте... — деп, екі ұштылау пікір білдірді Ерік.

— Қандай күн? — деп сұрады бопсаға түсінбеген Айна.

— Арақ сатылмайтын күнді айтамын. Ең соңғы маскүнемді мен ертіп келдім.

— Үйбай-ау, ұят болды-ау, жолдасыңды өткізіп алайық, — деген Айна орнынан тұра беріп еді, оның билегінен басып қайта отырғызған Ерік:

— Өзі-ақ өтеді. Омыраудан келмейтін суға ағып өлер деймісің. Қайта таза су кір-қоңын шайып, иіс-қоңысын кетіреді.

— Ол кім еді тағы?..

— Ол менің бірге оқыған досым, тәте. Сіз білесіз. Біздің елдікі. Көкеннің ұлы — Таған Мақажанов.

Нүрке басын оқыс көтеріп алды:

— Тәңірім-ау, не айтып отырсың... Өзіміздің Мақаңның — алты алашты аузына қаратқан Мақажан ақынның немересі ме? Көкен жарықтықтың ұлы ма? Апыр-ай, шешесі марқұм болғаннан бері, бетін көрген жоқ едім. Ол қайдан жүр, бұл ит өлген жерде! Жеткізіндер! — Кемпірдің даусы шаңқ етіп қатты шыққаны соншалық, Айна селк ете түсті...

— От оттап, су ішіп отырған жеріңізге «ит өлген» деп тіл тигізбеңіз, тәте, — деді Ерік шешесінің ашуына арзымайтын нәрсеге дірілдеп-қалшылдап кеткенін жақтырмай. — Бар жазығым астына жіберіп, өлейін деп жатқан жерінен жетелеп келгенім болса, онда кері қайтарайын.

— Бет-жүзін көрейінші өзінің. Текті тұқымның тұяғы ғой...

— Ендеше, көрімдігіңізді дайындаңыз, — деп, Ерік қамдана бергенінде, ашық тұрған есіктен пұшпақ-пұшпағынан су сорғалаған Тағанның сұлбасы көрінді. Аяғы тайып сүрініп жығылды ма, әлде өзенге әдейі өзі шомылып алды ма, әйтеуір, суышқандай үсті-басы сүңгілескен, киімін де сықпаған қалпында ербиіп тұр.

— Ей, Қарабура, кел мұнда; тәтем шақырады. Асылдың сынығы едің ғой... нұр дидарыңды жарқыратшы, — деді Ерік саңқылдай.

— Кел, шырағым, кел, — деп бәйек болды кемпір. Аяғын тұсап қойғандай бір басып, екі басын жыбырлай жылжыған

азаматтың ажары Айнаға ұнаған жоқ. «Қайдан ғана қазып тауып алды екен» дегендей, еріне ренжи қарады. Табалдырықтың ар жағынан:

— Амансыз ба, апа? — деді Таған тұрған орнынан қозғалмай. Бұдан соң Нюра Фадеевнаның ақ сары жүзін, көк көзін жаңа ғана байқады ма, — Здравствуйте! — дегенді қосып қойды. Нүрке кемпір күлді. Айна да жұмсақ жымыған.

— Еркек адам есіктен еңселі кірер болар... Ұры иттей жан-жағыңа жалтақтап жанарыңды түсірме, ұлым. Ерді кебепек ішінен таны деген, ханның сарайына кірсең де қадіріңді қашырмай, кеудеңді жоғары ұста!

Төсек үстінде отырған орыс кемпірден мұндай торғындай судыраған қазақшаны құтпеді білем, жанарының жапсары жыпылықтаған Таған әлі де болса үйге кіруге жүрексінгендей.

— Төрге шығатын түр жоқ, шеше.

— Әкең жарықтық жұрттың бермесін тартып алар аусар еді, тартпаған екенсің.

— Кірсеңші кергімей! — деп, Ерік гүр ете түсті. Таған адымын санаған қалпын бұзбай тақалды да, жарасы жарылып кетердей сақтықпен табалдырықтан аттады. Босаға тұстағы ағаш орындықты соқыр адамдай сипалап жүріп тауып алды да, отыра кетті. Еріне еріп келген қонақтың осыншалық ынжықтығы Айнаның жүйкесін тоздырды ма, самаурыңды көтеріп шыға жөнелді. Айқара ашық есіктен басын қылтыңдатып сығалаған Аламойнақ қазан-ошақ жаққа шай қамымен беттеген Айнаның соңынан еркелей еріп кетті.

— Қарағым, үстіндегі киіміңді сығып кептіріп қой, — деді Тағанның ұнжырғасы түскен ұсқынына жаны аши қараған Нүрке кемпір: — Жол соғып шаршаған шығарсың, ес-ақылыңды жиып, деміңді ал: Ыстық шай іш. Ерікжан, осында ит жемей жатқан көдедей көп киіміңнің бірін бер мына жігітке, ауыстырып кие тұрсын.

— Айнаға айтайын, тауып берсін.

— Рақмет, шеше, күн көзіне әрі-бері қыздырыңсам, дегдіп қалар. — Сүйретіле орнынан тұрды. Тұрғанымен бір нәрсесін ұмытқандай қипақтап Ерікке жаутаңдап қарай берді. Ол байқамағансыды. Тіпті болмаған соң:

— Әй, Қарабауыр, жүр далаға, әңгіме бар, — деді.

— «Тамағың жыбырлап тұр-ау», — деп Тағанды қолтықтай сыртқа шыққан Ерік көкбестінің арқасындағы жүк әлі де алынбағаны есіне түсіп, солай қарай беттеген.

Кіші бесіннен құлдаған күн қатын бесінге ойысқан екен. Айналаны қаумалаған қалың самырсынның қыл үшінде ілініп қалғандай: қазандыққа от жағып, шай қамымен жүрген Айна қанжығаны шешіп, тері қоржынды түсіріп тұрған күйеуіне әйелдік әуестікпен «не әкелдің» деп, жақындаған жоқ. Кәперсіз, өз ісімен болды. Кенезесі кепкен Таған ғана жарамсақтана көмектескен еді, Ерік: «Ары тұршы-ей, аяққа оралмай!» — деп, зекіп тастады. «Қойдым, батыреке, қойдым», — деген Таған шегіншектеп барды да, томарға шалынып шалқасынан түсті.

Ойда жоқта пайда болған «қонақтың» мынау сықпыты, осыншалық қорлықты тірлігі ойлантып еді келіншекті. Өзін бір жерде, бір кезде көрген секілді. Таныс-бейтаныс жүзі әбден титықтап, тозаңы шыға тозғанынан ба екен, анық ажарын ажырату қиын.

«Ерік те еріккен шығар, несіне ертіп келді екен?..»

Еріктің ертіп келген жолдасы сүрініп құлаған жерінде жүрелеп әлі отыр. Оның осы жүрелеген қалпында үш-төрт сағат отыра беруге шыдамы жетер еді. Шыдамы жетер себебі: сауықтырғыш лагерінде жүргенде, осылай жүрелеген қалпы күні бойы темекі тартып, қақырынып-түкірініп отыра беруге үйренген-ді. Бұл әдет маскүнемдерді қойып, мұқым түрмешілердің таңба басты ерекшелігіне сая-тын. Олар бір-бірін жалғыз ауыз сөзден ғана емес, осы отырыс-тұрыстарынан-ақ жазбай танитын. Өңешін ашқылтым сумен шаймаса булықтырып, қыса жөнелер көк жөтел, тамам әріптестері секілді, Тағанда да бар-тын. Аттың ерін алып, алақанымен шапаттап, ішпегін қаспақтанған арқасына қайта жауып, ыбылжыған Еріктің масқара саспастығы жынын келтіріп, шыдамы таусылған Таған қылғынып өлердей күркілдеген жөтелін бастады-ай. Бөтен дыбыстан құлаққашты болып қалған Айна шошына қарады, ал Аламойнақ болса жатқан жерінен секіріп тұрып, шәу ете қалды.

— Өлтірмесең өңешімді жібіт, — деді жөтелдің арасынан саңылау тауып, тілге келген Таған. — Әйеліңнің әдемілігін көрсетуге әкелмеген шығарсың... Береріңді бер де, жек арбаңа!

— «Апыр-ай, тілінің ащысын-ай мына кісінің, — деп ойлады Айна, — менде несі бар екен».

— Жаның шығып кетсе де, тұра тұр, — деді тері қоржынды арқалап үйге аяңдаған Ерік. — Айтқаным — айтқан. Салқын сыраға шомылдырамын. Әй, Айнаш, әлгі Прохорға арнап ашытқан бал сырадан бір саптыаяқ әкеліп берші анаған, жыланының басы қайтсын.

Самауырға шоқ салып тұрған шымшуырын тастай салып тұра жүгірді. Көп айналған жоқ, сыйымдылығы бір литрге жуық қайыңның безінен ойып жасаған саптыаяқпен меймілдете сыра әкелді. Қолы дірілдеп, өзін жұтып қоярдай ұмтылған жігітке жақындауға сескеніп тұрып қалып еді, анау еңбектеп өзі жетті. Сілекейі шұбырған жүзіне қарауға дәті жетпеген келіншек тез теріс қарап кетті. «Уһ» деген дауыс естілді, саптыаяқ бос төңкеріліп жатыр. Таң қалды. Төгіп алған секілді. «Қой, бұл кісі емес шығар» деп ойлады.

— Шайың қайнады ма, менің де шөлімді бас, — деді ендігі сәтте сонау қаз-қатар тізілген шөмелелерге көз салып тұрған Ерік. Әйелінің екі-ақ күнде апта бойы шапқан шөпті жалғыздан-жалғыз жүріп, қалай ғана жинап, үйіп тастағанына іштей қайран, бірақ бұл таңданысын сыртқа тіс жарып шығармады. Әрине, өз еңбегін бұлдамаса да, өзекті жан болып жаратылған соң, «мықты екенсің, Айнаш» деген сықылды жылы сөзді ерінің аузынан әйелі күткен еді. Өзі үйген шөмелелерді жаңа көргендей бұл да жанар жарыстыра қараған. Амал не, Ерік ләм демеді. Ләм деген қалпы, бұрылып үйге кіріп кетті. Әйелдің жүрегі сыздады-ақ, бірақ өкпесін ол да білдірген жоқ, екі иінінен дем алған самаурынды көтеріп ерінің артынан ерді.

Құрыстырған теріге йі жаққандай, Таганның жаны жадырап, көбеңсіген көңілі көлдей шалқып сала берді. Ашуы әбден жеткен бал сыра атты кісіні аударып түсірер күшті еді. Бір саптыаяғының өзі-ақ мықтымсынған немені алып ұрды. Тау асып бекер келмегеніне көзі енді ғана жеткендей, тырайып жатқан Таған самсаған ағаштың басына қарап: «Неге біз осы?» — деп, оң қолын көтерді. Үйден: «Басталды Қазақстан фестивалі», — деген Еріктің даусы қоса естілді. «Фестивальдің» басталғаны рас еді... Қашан аяқталады, кім біліпті...

Дастарқан басында үшеуі ғана. Былтырғы, одан арғы жылдардағы үшеуі, тек қана үшеуі... Төбеден пайда болған

«төртінші» далада қалды. Шешесі сан рет «шақырындар, обал болады, қарны ашқан шығар» деп еді, Ерік: «Текке әуре болмаңыз, барқырап тынышымызды алады», — деп міз бақпады. Айна үндеген жоқ, көзінің астымен күйеуіне білдірмей қарап, шай құйып отыр. Сораптап шай ұрттаған дыбыстан өзге бөтен сыбыр-күбір жоқ ежелгі ерке тыныштық жайлаған. Ауылдан жаңа ғана келген Еріктен әңгіме дәмектендей еді, ол күн ұзақ жүрістен шаршады ма, біреу қуып келе жатқандай шайды ыстығына қарамай жеделдете ұрттап, шөлін басудың әлегінен шыға алмады. Нюра Фадеевна бір кеседен кейін ішкен жоқ, баласынан ойдағы елдің хал-ахуалын тақуалап сұрады да. Көңілінде бір көлденеңінен пайда болған алаң бар-ау, өкпелеген адамдай; ашық есіктен өзеннің арғы бетіндегі алып тауларға, осы әзірде ғана көргендей көз тайдырмай қадала қарады. Мүмкін, ұлының анау ауылдан алып келген жігітті шақыр деген сөзін аяқсыз қалдырған тілазарлығына ренжіді ме, әлде сонау жылдарда өз басынан кешкен оқиға ойына оралды ма екен, әйтеуір, әншейіндегі сөзқұмарлығы жоқ, айналдырған үшеуі отырып, тоңторыс күй кешуі онсыз да сыздауы жеткен жеке-дара тірліктің тілін матап-ақ тастады. Әркім өз ойының оты оңаша маздауын қанша тілесе де, пенде болып жаратылған соң, күбір-күбір сөйлесіп; сыбыр-сыбыр сұқбат құрып, күле жарқылдасқанға не жетсін: адамның ішкі сыры да арақ секілді, анда-санда сыртқа шығарып тұрмаса, запыранға айналып, көңіліңді лоблытып, жүрегінді сыздатып азаптайтыны рас. Ауыр мұң қабыздап, жаныңның жасаң жайлауын жаңбырдың бұлты басқандай құсаланасың, дүниедегі ең керекті затыңды жоғалтып алғандай алағызисың. Самаурынның ызыңдаған үні осына тымпи ойнаған тыныштықтың жаназасын шығарған зар-жақ молладай онсыз да омырылайын деп, сынайын деп сызаттанғанләм-мим отырыстың қуыс-қуысын кеулепалды. Тіпті тым-тырыстыққа осы Фадей жарықтықтан қалған жез самаурын шақырып тұрғандай... Десек те, оттығынан шок жылтырап, буы будақтаған ән салар самауырын Нүрке кемпірдің жарты ғасырлық ермегі, ескіден қалған жалғыз абысыны, жақсы сырласындай еді. Төркін жұртынан қалған мұра осы ғана. Басқасы жоқ та, бар болғанның өзінде жылдар жылымы жұтып қойған. Нюра Фадеевнада жалғыз-ақ арман бар еді, өзі құрбылас кемпірлермен өткен-кеткенді айыз қандыра айтып, құмарынан шыға әңгімелесіп барып

жан тапсыру, туган жерден бір күрек топырақ бұйырса... Ол арманды орындайтын маңдайға басқан ұлы — Ерік болса ыңғай білдірмей жүр. Бұлардың қаймақшыған тыныштығын қаусатқан — тәлтіректеп басып, босағаны тырмалаған Таганның үні болды.

— Неге біз осы... — деп, ежелгі әдетінше сұқ саусағын шошайтты. — Неге біз осы?.. Бұл шақта екінді туып, Нүрке кемпір намазға қамдана бастаған.

— Жүр-ей, — деді Таганның қолтығынан нығарлай ұстаған Ерік. — Тәтем намаз оқиды. Мазасын алма.

— Орыс намаз оқиды... хи-хи-хи... — Таған шиқылдай күлді. Кластасының бейпіл ауыздығы жанына тиді білем; онсыз да бастерісі келіспей жүрген Ерік желкесінен бүріп теріс қаратты да, құйрығынан бір теуіп етпетінен түсірді. Күйеуінің тым артық кеткендігі шыдамын шарт сындырды білем, самаурынның күлін қағып тұрған Айна:

— Қойсаңшы, обал емес пе? — деп, Ерік келгелі алғаш рет дауыс шығарды.

— Е-е, тілің бар екен ғой, — деп кекетті ері. — Тобық жұтқандай томпиып қалып ең...

— Сол тілді өзің де жұтып қойды ма деп едім...

Ерік әйеліне бажырая қарады. Шынымен-ақ, Айнаның аузынан шықты ма дегендей, аң-таң. Он жыл отасқаннан бері тұңғыш рет тік сөйлеген жарының қас-қабағы баяғыдай емес екенін енді ғана аңдап, абдырап қалған. Айна бұған бұрылып та қарамай, қаракетін жалғастыра берді. «Ой, саған не көрінді?» — деп, жанына барды. Татулыққа шақырғандай білегінен ұстап өзіне тақап алды да, жақсы көргенде жасайтын әдетімен шашынан сипап, құлағының түбінен иіскеді. «Шынында да, маған не болды өзі» деп, өксіген Айна басын күйеуінің кеудесіне қойып тағы да жылап жіберді. Тәлтіректеп орнынан қайта көтерілген Таған, фашистің жауын ала алмай азаптанған партизанындай-ақ өзін өр ұстап: «Ей, Қарабауыр, бір тепкенің — бір саптыаяқ сыра», — деді. Жолдасы оның тілегін екі саптыаяқ бал сырамен қанағаттандырды да, оны-мұны саймандар тұратын қораға сүйрелеп апарып тастады. «Таудың түні салқын, тоңады ғой». Айна мазасын ала берген соң, әкесінің ескі ішігін үстіне жапты. Маскүнем бірден ұйқтап кетпейтін әдетімен малдасын құрып отырып алды да: «Неге біз осы...» деген тақырыптағы лекциясын бастаған.

Тамыздың тамылжыған шағында апта бойы ашық тұрған күн Қатын суы жағасында отырған жалғыз үйге ырыс болып кірді. Биыл бұрынды-соңды болып көрмеген пішен үйіп алды. Айнаның бір өзі-ақ шөмелеп тастаған шөпті көкбестіге сүйретіп мал қораға тасыды. Алтай қазақтарының пішен дайындаудағы айла-тәсілі жалпақ елдің ешқайсысына ұқсамайды. Айталық, қол тартпамен, яғни шалғымен шабылған шалғын дестесін ат тарта алатындай мөлшерде шөмелейтін. Сол шөмедедегі шөпті ұшында ұзынша етіп жонып қатырған қайың құрықша байлаған арқанды қамытқа жалғайтын. Құрықшаны шөмеленің арт жақ түбінен сүңгіте сұғып, арқанды екінші жағынан түптей орап әкеліп қамытқа байлап тарта жөнелсе, шашау шығып шашылмаған күйі сүйрей жөнелесің. Бұл жұмыс Таған үшін таңсық емес. Ертелеп салқын сырамен басын жазып алған соң, еңбек етпей ішіп-жемейтінін білген соң, жанын сала кірісетін. Алғашқы күні мұндай қабағат жұмысқа көндікпеген көңілі бұзылып, қиқандап көріп еді, Ерік сырадан татырмайтынын білді ме, амал жоқ, айтқанына көніп, айдағанына жүретін болды. Ішімдікке салынып, сандалып кеткені болмаса, Тағанның денсаулығы сыр бере қоймаған, қара жұмысқа мықты, көмпіс қара жігіт екен. Асқазан ашқылтым су қыздырып жатпаса, табанынан сауып, қия баспайтын қиямпұрыстығын көр ғана түзетер. Ара-тұра үйге бас сұға қалғанында, Нүрке кемпір ақыл айтып басын ауыртқан соң, табанынан сауып олай қарай аттап баспайтын болды. Осы «ішпей-ақ қойсаң қайтеді» деген Таған үшін әлемдегі ең ауыр да азапты сөзді тек Айна ғана айтқан жоқ. Ауылдан келгеннен бергі аптадан астам уақыттың ішінде: «Неге тамақ ішпейсіз?» деген жалғыз-жарым тілдесуден басқа әңгіме болған емес. Туасы көп сөзділікті суқаны сүймейтін келіншек, жігіт ағасы жасқа келген шағында ақылынан адасып, алжасып жүрген келімсекті жақтырмағаны рас-ты. Жақтырмаған себебі: тепсе темір үзетін азаматтың әбден настанып кеткен намыссыздығы, ішімдік үшін сонау... түү-у-у өзі үшін арманға айналған етектен итше еріп келгені, басында үй, бауырында бала жоқ қаңғырып кешер бекер ғұмыры, қу оңешті қышқылдату үшін, құл болып жүрген өксік өмірі еді. Сан рет бетіне басып, жер-жебіріне жетіп ұрысқысы келді-ақ, айтып-айтпай

не керек, сөз төркінін ұғар кісіліктен айрылғанын сезгенді. Сезген соң, сен тимесең, мен тименге көшкен. Қазір де көкбестінің үстінде мы-жырайып отырған мүскініне қараған сайын, қарны ашады. Айна арқандап берген шөмелені астындағы атын шу-шулей тепеңдеп қораға жеткізеді. Ерік шөпті сыпырып алып қалған соң, кері Айнаға қарай тырағайлайды. Ертеден қас қарайғанша созылған осына әбігерлі жұмыс әбден титықтатты білем, үшеуі бірдей тамақ ішуге шамалары жетпей тырапай асты. Әсіресе, ақ саусақ болып, арамтамақтыққа үйреніп алған Таған бүгіндікке соңғы саптыаяқ сыраны салып алған соң, тұяқ серпуге, «лекция оқуға» дәрмені таусылып, мұрттай ұшқан.

Нүрке кемпірге балаларының арпалысып, күш күрескен мазасыз тірлігі тіпті де ұнаған жоқ... Ұнамағанын ашық айтуға жасқанды. Өзі де шаршап жүргенде, жүйкесін жұқартпайын дегені шығар. Әйтпесе теріс қарап жатып: «Осыншалық бал мен мал жинап, қай бала-шағасын асырай алмай жанталасады екен», — деп күбірлеген. Әсіресе, келінін аяйды. Оның үстіне анау Көкеннің сүмірейген ұлы қосылды. Екі жастың біріне келмей қор болған Таған тағдырын да уайымдап, жүрегін сыздайды. «Обал ғой. Текті тұқымның азып-тозып, шілдің боғындай пышырап біткені ғой. Қайра-ан Көкен, әйелі Аналық қандай еді... Мақажан шал ше? Алтайды аузына қаратқан ақын, жан баласына басын имеген кісінің сұлтаны еді. Үһ, тәңірім-ай, не болып барамыз осы», — деп, күрсіне күбірлеп жіберді.

Жым-жырт түннің ортасына дейін кірпігі айқаспай, әрі аунап, бері аунап ұйқтай алмайтын әдет тапты. Нүрке кемпірдің ұйқысын бұзған Таған екенін өзінен басқа ешкім білмейді. Жанарын жапса болды, Аналықпен бірге өткізген баяғы — тұрлаусыз өткен тұтам-тұтам өмірі көз алдында көлеңдеп тұрып алады-ай. «Күдай-ау, сол Аналық жазғанның жақсылығын өтеді ме? Жоқ, өтей алмапты. Мойнына қарыз, ұрпағыма парыз күйінде қара жер қойнына кірем бе, жасаған ием. Не істеу керек? Қадір-қасиетінен жұрдай тоналған ұлын қалай ғана құтқарам бұл қорлықтан, қайтып қана арашалаймын арағы түскірден... Әл-қуатым жетер ме? Тым болмағанда Еріктің мазағынан...»

Бұл түні Айна да көз ілген жоқ. Күні бойғы салпылдақ жүріс, толассыз жұмыс бойын алып, әлдекім алып ұрып сабап-сабап талғақ қылып тастағандай дел-сал күй кешсе де, өз жанына әмір таба алмады. Екі табаны мен алақаны күйіп,

салқын жер, саумал ауа іздегендей аунақшыған: Қаншама қашса да, Қатын суының жазға салымғы мұзындай іркестіркес ойқамалап, көз алдында иін тіресіп бірін-бірі мүйіздеп тұрып алады. Қыз күніндегі әдетімен жүзге, тіпті мыңға дейін санап та көрді. Өзін-өзі шаршатқаны болмаса, бәрібір, жанары талып, ұйқы шақырмаған. Кең төсектің екінші шетінде көсіле түсіп, кәперсіз қорылдап жатқан күйеуінің өзінен де, өзгелерден де кеш ілгері қасиеті бар еді: тәуліктің қалаған уақытында басы жастыққа тисе болғаны, кеңірдегінен пышақ тақасаң да, пыс етіп ұйқтап кететін және діттеген кез келген сәтінде оянып, солдаттардай қарғып тұрып, шапшаң киініп кете берер еді. Бүкіл адамзатқа бітер денсаулықты бір басына жиып бергендей, осы қырықтан асқан жасына жеткенше, басы ауырып, балтыры сыздағанды білмей келген тоқжарау әрі кәперсіз, жаны қасаң жігіт. Қазір де жау түсіріп келгендей алшая түсіп, табиғат тек өзіне ғана мол етіп сыйға тартқан ұйқының рақатына бөленуде. Терезенің жартылай жабылмай қалған саңылауынан сығалаған ай сәулесі бірте-бірте өрлеп, Айнаның бетіне жақындады. Жер бетіндегі миллиардтаған адамның ешқайсысын бөлестіре жатырқамай нұрымен айналайтын айналайын айды Айна кішкентай кезінен өзіне серік жасап, жақсы көретін. Өліара шақ туғанда, немесе бұлттың арасында жасырынып қалғанда, ала бөтен сағынышпен зарыға тосар еді: дүниедегі ең асылын жоғалтқандай мазасы кетіп, не жайрандап күле алмай, не жарқылдап жүре алмай, іштей жүдер еді. Әсіресе, осы Алтайдың құзар басына көшіп келгені бері, жаһандағы ең жақыны — ет жақынындай болып кеткен Ай жарықтықты ауылдағыдай емес, тым сирек көретіні көңіліне қаяу түсіретін. Алты ай бойына көбесі сөгілмей, көнтерісі жібімей жатып алатын қар, көктем шыға сылбырап, берекеңді қашырап жаңбыр, аспанды айлап бүркеп тастайтын қорғасындай ауыр бұлт — осының бәрі-бәрі Айнаның ай жарықтыққа деген махаббатын мазақ еткісі келгендей, бұл жалғандағы жалғыз қуаныш, жалқы жұбанышын жұлмалап, қызықты күндерін қызғана қытымырланатын. Алтайдың биылғы мінезі жайдары. Жаныңды жақұтқа бөлер күні мен айы, шүкір, қанша сімірсең де сараңдық жасамай, жайсаң нұрын мұқым жайлауға шашып тастады. Әне, перденің екі арасынан, ерлі-зайыптылардың түнгі ләззатын бұзбайын дегендей, жұқалаң сәулесін ұяла

төгеді. Ерлі-зайыптылардың түнгі ләззаты адыра қалғаны қаш-а-ан...

Айна ғұмыры жеткенше жылқы баққан жылқышының қызы еді. Бүкіл балалығы, қырмызыдай боп бой жеткен шағы жаз-жайлауда өтті. Сондықтан ба, қылтың-сылтыңы жоқ, біртоға, тіпті үйкүшіктеу болып өсті. Қыста әкесі мұртына мұз қатып, тым алысқа, тау-таудың бауырына жылқы тебіндетіп кетер еді де, ауылдағы үйінде шешесі екеуі ғана қалатын. Баладан жалғыз, ермек етер, ербең етер ешкім жоқ болған соң, ертеңді-кеш айналсоқтап анасының жанынан шықпайтын. Ауылдың клубында анда-санда өтер ойын-сауыққа да шешесіне еріп баратын. Оныншы класты тауысқанша, бірде-бір бозбаланың бетіне қарамай, ұяң мінезінің аппақ парағына сызат түсірмей, кәмелетке толды. Жоғарғы оқу орнында оқып жүрген шалқымалы шағында да ниет білдірген талай жігіттің меселін қайтарған. Әрине, құрбы қыздарының жерлесі, немесе жігіттің жолдасы болып келетін азаматтардың қолқалауымен театр, киноларға барғаны рас, бірақ айлы түннің астында абақ бақтарды қыдырып, қызуы мол қызық жорықтарға шыққан емес. Студенттік өмірінің ішінде, әсіресе, есінде қалғаны — үнемі бір ой үстінде жүретін, қара бұйра шашты, кірпіктері қолмен қондырғандай үлкен қара көзін қоршап тұратын аспирант еді. Онымен жалғыз-ақ рет жолықты, өмір бойы есінде қалды — есінде елес қана болып қалды, әйтпесе түр-түсін, аты-жөнін баяғыда ұмытқан. Қай кезде, ғажап, түсіне кіреді: аппақ тұманның арасында адасып жүргендей, бұл жақындаған сайын алыстап, қаздай қалқып, үйректей жүзіп, мәңгі шексіздікке жылыстап баратын-ды... Сол қиялында ғана қалған аспирантты шақырып жатып, өз даусынан өзі шошынып оянған мезеттері де болған. Ерік сан рет: «Осы сен түсінде әлдекімді шақырасың», — деп, ұрлығының үстінен шыққандай ұялтып еді-ау. Жарық дүниедегі ең сұмдық — көңіліңнің түпсіз тереңіне сақтаған сыр-сандығының қақпағын байқаусызда ашып алу десек, ондай жан адамға — әке-шеше, жан-жарыңа да жария етпес құлыптаулы құпияның болары табиғи. Әлемде бірде-бір адамның толық сыры ашылмай, арғы дүниеге аттанады. Ол күнә емес. Адамдықтың асыл қасиеттерінің бірі екені және рас. Мынау іргесінде кәперсіз ұйқтап жатқан Еріктің ішіне кім кіріп шығыпты. Айнаның түсінбейтіні ол емес, оның бағамдай алмағаны: «Неге біз осы жар төсегіне жет-

кенше жанымыз шығып кетердей жақсы көреміз де, жылдар жылжыған сайын әлсіреп, лаулаған сезімі біртін-біртін қызуы қайтқан қарағайдың шоғындай суына береміз. Неге мені Ерік баяғыдай құлап сүймейді, асап қоярдай аймаламайды. Неге?!» Оның себебін осы жолдарды жазып отырған мен де білмеймін. Менің білетінім: еркек пен әйел затының арасындағы мәңгілік қатынастың қалтарыс-жықпылын зерттеп түсіндірем деп әуре болу — бекершілік. Көзге көрінбес әрі жіңішке, әрі мықты жіптің неден есілгені беймәлім. Ал Ерік пен Айнаның арасын жалғар жіп бар ма еді өзі... Ұнатып қосылғандары шәксіз. Алғашқы жылдары, тіпті жетпей жетімсіреп жүрген кездерінде-ақ, айнымастай болып табыспап па еді; екеуі қол ұстасып, қолтықтасып келе жатқанда, осына жұптары жарасқан жұбайларға таңдана сүйсінбейтін адам болмайтын. Еріктің көмірдей қара шашы мен көк көзі, Айнаның тілерсегін соғатын қос бұрымына қызыға да қызғана қараушылар көп еді-ау. Тәңірім-ау, сол бір бақыттың айдынында жүзген қос аққу сынды шақтардың, сол бір көз тойып, көңіл қанбас жастықтың қан базары тарқап, келмеске кеткені ме. Тәңірім-ау, таң нұрымен таласқан таңғажайып өмірдің бәрі-бәрі адыра, қош-қошын айтқанын қалай ғана байқамаған. Тәңірім-ау, мың жасайтындай-ақ, әр күн, әр айдың қадіріне неге жетпейміз? «Ерік, ау, Ерік, білесің бе, біз қартайып барамыз!» деп, айғай салып, алшая түсіп, албасты басқандай ұйқтап жатқан күйеуін тауықтай жұлмалап оятқысы келеді-ау, ұяңдығы жеңіп, батылы бармады.

Айна өз-өзінен ыстықтағандай көрпені серпе ашып таптады. Ай нұрымен шағылысқан аппақ мәрмәр санына, тоқ балтырына жаңа көргендей, сүйсіне де сұқтана қарады. Келіншектің денесін, шынында да, табиғат иеміз келісімді мүсіндегендей; амал не, міне, ешкімге керексіздей болып жалғызсырап жатқаны. Бұл жалғанда жанында арыстай азаматың жатып, жалғызсырағаннан жаман не бар екен? Ауылдан оралған соң Еріктің салқын тартып, «шаршап тұрғаным-ай» деп Айнадан қашандар әдеті баяғыдан, бірақ дәл осы жолғыдай — өкпелескендей тоң-торыс жат күй кешуі алғаш рет. Тым болмағанда құлағының түбінен иіскеп, «осы сенің ешкімде жоқ жұпар иісің бар» деп, еркелетпеді-ау, шашынан сипап аймаламады-ау. Осы бір еркек пен әйел арасындағы бойынды балқытар бақытты сәтті, неге екені белгісіз, Айна өлердей сағынды. «Аллам-

ай маған не көрінді?» — деп, аузынан жалын ата аһ ұрып, басын көтеріп, екі аяғын төсектен салбыратып отырды. Күйіп-жанған табанын кілемшені ысырып тастап еденге басып еді, сап-салқын екен, жаны кіре сүйсінді. Жым-жырт. Аламойнақтың да жағы семген. Әнеутүнгі балалы аю қайта айналып соқпай кетті. Қызық, ит үріп, Еріктің оянып кеткенін іштей тіледі. Жым-жырт. Үй емес — көр секілді. Текай сәулесі ғана қыбырайтындай. Келесі бөлмеде жатқан енесінің кей күндері «Ей, алла, берме, бергенінді алма» деп, дауыстап қалар үні де өшкен. Мұндай мұң тұнған, мұнар емген, ертеке сынды әрі әдемі, әрі азап пен нала арқалатқан албасты түнді алғаш көруі. Түншығып, таза ауа, салқын самал сағынған жүрегі далаға жетелеген. Осы ойын жүзеге асырмаққа қанша рет оқталса да, бұрынғыдай емес, сыртта да еркек бары есіне түсіп, бұл қылығын кім неге жорырын жобалап, жүрегі дауаламады. Түн ішінде қобыраған мол шашын барынша жайып жіберіп, сұлық отырған келіншектің қазіргі пошым қолқаңа қол салатындай аса қорқынышты еді: әл-әзірдегі аппақ мәрмәрден қашалғандай көздің құртын құртар сұмдық сұлу денені қобыраған ұзын шаш жауып тастаған. Айна әлдене есіне түскендей сәл жымыды. Бір кезде Ерік осы шашты өзінің де басына жамылып алып: «Айнаш, мынау сенің әлемде жоқ шашың екеуміздің әлемде жоқ қосымыз» деуші еді-ау. Бәрі де баяғының садағасы... баяғының... «Суға ағып өлсем» деген ой тағы да сумаңдады. «Шашым су бетінде жыланша ирелеңдеп ағып бара жатсам Ерік жылар ма еді?» Үй болып, бірігіп от жаққан осынау жылдардың ішінде күйеуінің көзінен ағып түскен жалғыз тамшы жас көрмеген ол, бәрібір жамандыққа қиғысы келмеді. Ыстығы басылғандай: ай нұры тұрақсыз ғой, төсектің аяқ жағына жылжып кеткен. Бұрынғыдан гөрі жатын бөлме де салқындағандай ма. Ерік басы жастыққа тиген қалпы, тұяқ серпіп аунамастан түшіркене ұйқтайды. Енесінен адасып қалды ма, құлын кісінеді. «Мынау ақбөрте құлынның даусы ғой, — деді күбірлеп. — Қой, жатайын, маған не көрінді, он екіде бір гүлім ашылмағандай».

Жым-жырт.

Таң алагеуім тартқанда ғана көзі ілінген Айнаның түсіне мұнар түнеп, бұлт көшкен таудың басында құйрығын шашып, құлдыраңдаған ақбөрте құлын кірді...

«НЕГЕ БІЗ ОСЫ...»

Бұл күні Ерік тым ерте оянды. Кеше түнде ұйқтар алдында «ертең күн шықпай тұруым керек» деген оймен жатқан. Аса сақтықпен сыбдырын білдірмей киінді. Терезе пердесін бозғылттай сібірлеген жарық үй ішін алагеуімдеп, таңның хабаршы сәулесін қылымси таратады. Құс жастықты тас қылып құшақтап басына жастамай бауырына баса ұйқтап жатқан Айнаның пысылдап бір қалыпты тыныстағанын тыңдағандай сәл қарап тұрды. Өзіне қадалған жанар әсер еткендей келіншек қозғалақтап барып, ішін тартып өксіді. Мысық табандап ептеп басып үйден шыққан Еріктің әлі де көрпе қызуы басылмаған денесін таудың таңғы салқыны ұрды. «Ищ-ай» деп тітіркеніп барып, қашаннан бергі әдетімен дене жаттығуын жасауға кіріскен. Бұл — студент шағынан бастап сүйегіне сіңген қарекеті еді. Ежелгі спортшылық қимыл-қозғалысты күрестен мүлдем құйрық кесті қоштасқан жылдардан бермен де қоймай, әр күні осылайша жаттығып, үй айнала жүгіретін. Қос қарағайдың ортасына мықтап орнатып тастаған турникке асылатын. Тұла бойын, он екі мүшесін әбден қыздырып алған соң, мұздай суық сумен жуынатын. Қазір де Қатын суына барып, белуардан шешініп тастап рақаттана шайынды да, қытайлық қызыл ала гүлі бар жұмсақ сүлгімен сүртінген. Күн әлі шыққан жоқ. Әлдене есіне түскендей, үй іргесіндегі қойма-сарайдың темір тор терезесінен үңіліп еді, таңның жарығы түскен бөлмеде Таған жетім баладай бүрісіп ұйқтап жатыр екен, өлмегеніне көзі жеткен соң, орманға сіңіп, өзенді жағалай жаяу құлдады. Тек бір өзі ғана жүріп таптаған жалғыз аяқ сүрлеумен асықпай аяңдап келеді. Оқта-текте алдынан барша тышқан кес-кестеп өтеді. Кейде самырсынның бұтақтары қозғалақтап, тіршілік белгісін білдіргендей; балқарағай бүршіктерін терген тиіннің қыс қамына кірісіп азық тасыған шаруақойлығында шек жоқ, олар да — орман тұрғындары аң-құс та адамнан бетер арпалысып асығады. Орманның өз иісі бар — шайыр аңқыған таза әрі сызды иіс. Мүк басқан былпылдақ жерге табаның тигенде, қалы кілемнің үстінде келе жатқандай әсер аласың. Қартайып барып шіріп құлаған, немесе табиғат апатына тап болған ағаштар да алдыңнан көлденеңдей сұлап қабығы қопсып, қына қабыздап жол тосады. Ондай сәтте аттап өтесің. Құлаған қарағай; шыршалар да табиғаттың

өлген мүшесі, құрт-құмырсқа, ара мен тышқанның ұясына айналып, жермен-жексен күйкі күй кешеді. Кайтып тұра алмастай құлайды. Ағаш жалғанда жалғыз-ақ рет құлайды. Жығылып, сүрініп, сілімтік ғұмыр кеше алмайды. Сондықтан да адамнан гөрі ұзақ жасайтын шығар .

Қанатын қомдаған балқарағай самырсынның, ешкі самырсын мен шыршаның бұтақтарына бетін, бұта-қарағанға бұтын тырмалатқан Ерік сергек сезіммен «махаббат-мекеніне» жетті. Бұл бір Қатын суының судырай ағатын жалпақтатыншутұсыеді. Арқырапаққанөзендеосытұсында сәл саябырсып, белі жазылғандай қысылып-қымтырылмай еркін көсілетін. Арғы жағалау айнадағыдай көрінеді. Амал не, өткел бермейді. Арғы жағада дөңкип жатқан тақыр таудың да аласарар, еңсесін еңкейтіп, шөккен түйедей ырыққа көнер тұсы, міне, осынау алып таулардың аспанмен таласқан тәкаппар тізбегі тізе бүккен жерде, сонау бір үйірінен адасып қалған жалғыз шынардың түбінде ОНЫҢ аты байлаулы тұратын. Ал өзі жап-жасыл аршаны жамыла ойға батып, бергі жағалауға — БІЗДЕРГЕ көз салатын. Салт атты жұмбақты жанды алғаш рет жалғыз шынардың жанынан көргелі бері де екі жыл өтіпті. Биыл үшінші көктем келіп, жайма-шуақ жаз да етек-жеңін жинай ширап, пісіп қалған шағы. Енді біраздан соң Алтайдың сарша тамызы басталады. Содан соң сары ала күз, содан соң қоңыр күз, ақ жауыны аралас сылбыраң күз, содан соң алғашқы қар, белуардан келер қар, қыс... Ерік жаурағандай өз-өзінен тітіреді. Әне, Мұзтау жақтан Күннің шеті қылтиды. Жарықтық-ай, сағыныштың от-жалынына оранып ыңырана көтерілді-ау. Жарықтық-ай, мұқым әлемді қуаныштың құндағынан оятып қуатымен нұрландырып, тіршіліктің мәңгілік толастамас, тоқтап, тоқырамас күйін шерткендей, шексіз аспан әлеміне көтеріле берді. Тоқтататын күш жоқ!

Ерік өзен жиегінде көп тұрды. Салт атты, жаулықты Қыз көрінбейді. Көңілін алаң биледі. Қарсы беткейге қарай-қарай қарашығы талып, жанары жасаурады. «Бүгін еді ғой келер күн» Иә, әр жылдың көктемінен бастап, қоңыр күзі түскенше, айына бір рет қылт етіп көрініп, Ерікпен алыстан амандасып, тілсіз тілдесетін Қыз бүгін кешікті. Оның себебін Ерік ешқашан біле алмайтын, тіпті сол аты-жөні, түр-түсі беймәлім Алтай аруы ендігі тұрмысқа шығып — қайтып шықпас торға — семьялық торға қамалған шығар. Есек дәмемен жүрген жігіттің ел ағасы жасқа жет-

кенде, қиырдағы қиялдай қызға қызығары, біздер үшін, көрсеқызарлық болып көрінер еді. Ал Ерік үшін өмірінің ең аяулы сәті, жүрегін дірілдетер асылы, арман құсы, дүниедегі жалғыз ғана көз қуанышы, шаршаған, шаршап барып болдырған жүйкесін жібітер, бойын сергітіп, ойын маздартар тамыздығы, ат болып кеткен тірлігінен адамға айналдырар күдіреті. Айнаға деген саздау тартқан салқындықтың себебі, тіпті де Бекзат емес, осына елес сынды салт атты қыз еді. Жарының жанына жақындаса болды, салт атты қыз көз алдына көлеңдеп, екеу арасына ала арқан керіп тұрып алатын. Осы бір ішкі қиналысын Айнаға сан рет айтуға оқталса да, батылы барған емес. Қорыққаны емес, соңына шырақ алып жүріп қосылған қосағының көңіліне көлеңке түсірмеудің қамы еді.

«Ол бүтін жоқ. Келмейді», — деп, кетуге ыңғайланғанда, таудың төбесіне жалғыз жолаушы шықты. Елес шығар. Мүмкін емес. Дымданған жанарын уқалап-уқалап қайта қарады. «Сол! Өзі». Таулы Алтайлық Қыз ақ боз аттың үстінде ертеке әлемінен оралғандай, бергі бетке — Қазақстан жеріне қасқая қарап тұр еді. Әншейінде тыпыр етпейтін, әншейінде аспан ойылып жерге түсіп кетсе де, бұлк етіп соққаны білінбейтін, бар-жоғы белгісіз жым-жырт жататын жүрегіннің кеудесін тепкілеп, дүрсілдеп ала жөнелгені соншалық, Ерік басы айналып құлап қалмау үшін, өзен жиегіндегі балапан шыршадан ұстай берді. Ыстығы көтерілгендей, екі беті дуылдап, көзі қарауытты. Мұндай ес танды хал бұрын-соңды болып көрген жоқ еді, өз сезімінің осыншалық өр серпіп, өрт тигендей лапылдауын көтере алмады білем, төтеден ауыр соққы тигендей есеңіреген. Ал анау шынар түбіндегі Қыз қызыл орамалын бұлғап, бұған белгі берген. Содан соң ептеп қана атын тебініп, өзенге құлдай бастаған. Еңіске лоқылдай, тайғанақтай аяңдаған аттың тұяғы тиген тас шегірткедей ыршып барып, екпінімен домалай жөнелді. Ақбоздың жүрісі бұзылған соң, Қыздың әлгіндегі күмістен шапқан ескерткіштей тіп-тік сәнді отырысы ойран болып, ердің қасынан асып кетпейін деген сақтықпен үзеңгі бауды шірей шалқақ тартады.

Қызыл жаулықты Қыз Қатын суының жағалауына тақалып, аттан түскенде ғана, ес-ақылын жиған Ерік тас тиген шыныдай шытынаған санасын жамап-жасқап саябырлады. Көз алдындағы көкмұнар айқара ашылғанда, ар жағынан, тәңірім-ау, түнде түсінен, күндіз есінен

шықпайтын ақ боз атты Қыз тотыдайын таранып, өзеннің жарқабағында тұрды. Қан түйіршіктері қайтадан ойнақшып, бекерден-бекер қадала қарағаны болмаса, өткел бермес өзеннен кешіп өтер, жүзіп өтер дәрмен жоқ бейшара жігіт тағдырдың осы бір опасыздығына назаланды. Ал Қыз ше? Ол бұрала басып суға тақалды да, алақанын толтырып ұрттады. Содан соң бұған күле қарап жүрелей отырды. Оның әлгі әрекетін Ерік те қайталады. Су тым суық екен. Аш өзегін қуалап өтті. Осылайша бірін-бірі екі жағалауда тұрып аңдыса бақылаған олар құла-жалдана құлап аққан Қатын суын суалтар құдіреттің жоқтығына налығандай мұңдықты күй кешкен. Бәлкім, махаббат деген осы шығар... Ынтызар екі адамның ындынын құрттар, бір-бірін мәңгілік айырар... өткелі жоқ өзен ағып жатар ортада; бәлкім, «сырғанды қайық қылып еткіз мені» деп, әнге қосқан баяғының ғашықтары тағдырдың осына иттігіне күйінгендей, шырқырай шырқаған шығар; бәлкім, екеу арасында өткел бермес өр көкірек өзен ағып жатса — махаббат... уа, сол өзен жоқ болып оп-оңай қосылғандарды — ерлі-зайыптылар дейміз бе? Жүзіп өтем деп суға ағып өлгендер қаншама... Сансыз... Мүмкін, баяғыда... осы өзеннің аты жоқ кезде, дәл осылайша екі жағалауда тұрып бір-біріне ғашық болған қыз бен жігіт өзеннен өте алмай қиналған сәтте, әрқашан еркектен гөрі тәуекелшіл әрі батыл келетін әйел заты бірінші болып суға секіріп, жүзіп өтем дегенде — ағып өлген шығар, содан ел Қатын суы атаған шығар... Қатынның құлаққашты қылар шуы қаншалықты айғайласаң да анық естіртпей, тек шың-шыңдаған үзік-үзік үн ғана жетер еді. Бірақ Ерік «атың кім?» деп, айғайлауын тоқтатқан емес-ті. Бейне анау Қыздың есімін естісе, Қатын суы таяз тартардай «Атың кім?!» деп және озандады. Қыз басын шайқады. Ести алмадым деген сыңай танытты. Бәлкім, естісе де, бәлсініп айтпады. Күн едәуір көтеріліп қалған. Ағаштардың самаладай үп-ұзын көлеңкесі біртіндеп тұжырылып, таңғы салқын саябырсыды. Осы кезде Еріктің тура құлағының түбін жанай ұшқан ара әп-сәтте арғы жағалауға ұшып өтіп кетті. Шапшаңдығына қарап ажыратты: бұл Еріктің Америка құрылығынан алдырған, «жауыз арасы» еді. Қызыл орамалды Қызға өзінен «қауіпті буданның» бұрын жеткенін қызғанғандай, «атаңа нәлеттің бал үшін бармайтын жері жоқ» деп ғайбаттады. Со-о-н-о-оуу ит өлген жер, өзге ел, өгей жұрттан қолы жетіп, бүкіл республикада жоқ араның

жаңа тұқымын алдырған Құдіреті қор болып, ені үш жүз қадамнан аспайтын өзеннен өте алмағаны жанына қатты батты-ақ, амал не, тоқтататын күш жоқ. Егер зәуде мынау албасты судың үстіне көпір саламыз деп, қаражат жинап, есеп ашса, Ерік барлық байлығын садақалар еді. «Әттең, араға айналып, арғы бетке ұшар ма еді...» деген бала қиял тербеп мелшиіп тұр. Қыз мұны ынтықтыра түскісі келгендей, қалтасынан айна алып, шашын тарады. Шашын қырыққан, қысқалау әрі көмірдей қара, тал бойына өзгеше жарасады.. Ат үстінде жүргендіктен бе, джинсі шалбар киген. Алыстан қарағанда ұлға ұқсайтын. Ұлтының кім екенін білмейді. Әлде қазақ, әлде ойрат қызы. Таулы Алтай өлкесіндегі Жазатыр, Қосағаш жағында қазақтар тұратынын білетін, алайда бұл тұстан алыста емес пе. Мүмкін, жайлауға осы жаққа шығатын болар, бәлкім, ол да омарташының қызы ма екен. Кім болғанда да қиыр жайлап, шет қонатын қарапайым шаруаның баласы. Әйтпесе мынау алып тауларды атпен асып, қорықпай жападан-жалғыз жүрер ме еді...

Үсті-басын сылана түзеген қызыл жаулықты Қыз лып етіп ақ бозға мініп алды. Содан соң соншалықты бір жарасымды қылықпен қолын бұлғап қоштасты. Не істерін білмей ербиіп тұрған Ерік құлынша аққан жылқыдай аласұрып, тағат таба алмады. Ол да қолын ербендеткен, алайда онысы қоштасу рәсімінен гөрі әлдекімнің әкесінен түсіп балағаттап кіжініп, кет есе-кет деген зәрезеп қылыққа ұқсаған. Қыз бұл жолы тау асып кетпей, Қатын суының ағысымен жағаласа құлдаған. Ерік те біраз жерге дейін еріп барып, Қыз сай аңғарындағы қалың ағашқа сіңіп, көзден тасаланған соң ғана, дымы құрып кері қайтқан. Бұтақтары жабағыланған ешкісамырсын, әсіресе, мол еді, жыныстанып жігіттің жолына бөгеу болды. Үйреншікті сиыр соқпағына түскенше, онсыз да жүйкесі жұқарып келе жатқан Еріктің жынына тиді-ақ. Орман тіршілігі қызған шақ. Азық тасыған тышқандар тынымсыз. Ол алғаш рет өзін жек көрді. Еш нәрсеге зауықсыз, өмірге өкпелі. Әлем өртеніп кетсе де әнін салып, мұңсыз-қамсыз жүре беретін Тағанның өмірі қызық шығар. Дүниені парық қылмайтын діні берік, өз-өзіне сенімді, мақсаты айқын, төрт құбыласы тең. Ерік дәл осылай штен тынып, сары уайымға салына түңілмеген шығар, дәл осылай мұңға батып, керексіздігін сезінбеген шығар. Дүниені парық қылмайтын діні берік, өз-өзіне сенімді, мақсаты айқын, төрт құбыласы тең Ерік

дәл осылай іштен тынып, сары уайымға салына түңілмеген шығар, дәл осылай мұңға батып, керексіздігін сезінбеген шығар. «Осы мен кімін?» деп, ешқашанда ойсырай ойла-нып көрмеген омарташы кеңістікті далдалап, көкжиекті көміп тастаған орманды күл-талқанын шығара балталап, аралап қиратқысы, отағысы, от жіберіп өртегісі келді. Өзі де білмейтін өкпелі ашуга алдырып көзі қанталады, көңілі көгеріп-сазарды, санасы кекпен кептелді. Неге? Түсініксіз. «Әй, сол бір сайтан секілді сандалған қызды қойшы. Енді қайтып көрмеймін» деп бекінді, белін бекем буды. «Жаным тірі болса, ондайлардың онын табуға болады. Қалтамды ақшаға қампитып қалаға барайыншы бәлем, үйірімен тоғытайын». Осы бір кіжінісі оның жүрісін шапшандатқан.

Омартаға жеткенде, Айна ұйқыдан тұрып, шай қойып жүр еді. Орман арасынан ойда жоқта шыға келген еріне аңтарыла қарап тұрды да: — Биелерді неге айдай келмедің, құлындарды байлайтын уақыт болды ғой, — деді жұмсақ үнмен. Қайда барғанын сұрамағанына Еріктің онсыз да шытынаған шыдамы қарс айрылды.

— Ыбылжыған түріңді-ай, құдай-ау, неге ұрыспайсың, неге әйел болып назданбайсың, бұлдана еркелемейсің? Ала көзіңмен ата қарашы! Өкпелеші. Өтірік болса да жек көрші!

Айна Еріктің тұлан тұтқан жүзіне үлкен қоңыр көзін төңкере карады да:

— Не үшін? — деді қаймақшыған жұқа ерні сәл дірілдеп.

— Намыссыздық қой бұл! Не өлі, не тірі екенің белгісіз, бейкүнә бір мүскін...

— Не көрінді саған? Орамамызды ашпай айтысамыз ба?

— Іштей атысқанша, сырттай айтысайық. Түбі бір тірелетін тұйық бұл.

— Түкке түсінсем бұйырмасын. Осыншалық жазгыратындай жазығым не?

— Иә, иә, осы жазықсыздығың мені жындандыратын. Үн-түнсіз, айдағаныма жүріп, айтқаныма көнетін жуастық әйелдің қадірін кетіретін, қасиетін жоятын!

Күйеуінің осыншалық күйгелектеніп, сөз боратқанын алғаш көргеніне әрі таңдана, әрі тосырқай толқыған Айна «мен де ағыл-тегіл ағызайын» деп ойлады да, ғадетінде жоқ мінезді мініс аты қыла алмай қиналды. Тіпті күйеуінің ызғар шашқан түрінен сескеніп, ұрып жіберсе қайтемін деген қауіп

мендеді. Өмір бақида денесіне таяқ тиіп көрмеген ол осына ер азамат атаулының жұдырығын керексінгендей де ме... Еркектің айбыны! Еркектің қамшысы! Еркектің қоқиланып, күш көрсете сөйлер менмендігі, тақаппар да таңғажайып ашуы емес пе — шығыс әйелінің көксері. Айнаның бойын кекті долылықтан, қарсы шабар бетпақтықтан гөрі, көңіл сабасын толғап пісер әуестік биледі, ішінен тағы да ұрыса түссе екен, ұрам деп ұмтылса екен деп тіледі де. Ежірейе әкірендеген Ерік сөзін:

— Шіркін-ай, тал бойыңа біткен осыншалық сұлулықты сүп-суық мінезіңмен қор қылдың-ау... Ажарың бар, ашуың жоқ. Сондықтан да бір-бірімізден жеріп барамыз.

— Осыған кім кінәлы? — деді самаурыңа шоқ салып тұрған Айна. — Осы маған тағылған кінәның барлығын өзіңе қайырсам қайтесің... Осы менен күткен мінез-құлықты, қылықты өзіңнен іздеп, көксемейді деп ойлайсың ба? — Енді Ерік тосырқап қалды: — Соңғы кезде, — деді Айна мейлінше жайбарақат қалыпта, — сенің де бір нәрсеге басың қатып, сенделіп жүргеніңді сезбейді дейсің бе? Менің сұлулығымды сусындап тауысқандай, тіпті бұл өмірде бар-жоғыммен де санаспай сансырайсың, өз-өзіңнен сандалып шаршайсың, өз-өзіңнен өзегің, жанып өкпелейсің. Неге? Өтірік сөйлесек те, өтірік өмір сүруге болмайды ғой. «Сыйларға тілің жоқ болса да, сипарға қолың жоқ па?» — деп, апам айтып отырушы еді...

— Ой, өзің шешен екенсің ғой. Айта түс. Сырың жаңа ғана ашылып келеді...

— Айта түс деп айтақтамай-ақ қой, Аламойнақ емеспін Шырынымды сорып тауысқан екенсің, қиналма деп қинама, апарып таста ауылға.

— Міне-міне, бәрекелді, осындай екенсің ғой...

— Иә, осындаймын. Тоғайдағы торғайда да ашу бар.

— Түсі-нек-те-е болды, — деді Ерік әйелінің қолындағы шымшуырды алып, самауырға шоқ салмақ ниетпен.

— Жағымсымай-ақ қой, оттығы онсыз да аузы-мұрнынан шығып тұр.

Екеу арасындағы айтыс созалаңдап барып, жарасымды әзілге ойыса бастаған. Расында да, тоң-торыс күйдің тоңы жібігендей, жүздеріне жылу жүгіріп, бітеу жараның аузы ашылғандай болып еді.

— Әй, Айна, несін жасырайын, мен ғашықпын, — деді Ерік әдетінше шашынан сипап.

— Тағы да ма?
— «Тағы да масы» қалай?
— Осыдан он жыл бұрын маған осылай деп едің.
— Мен ойлаймын: ғашықтықта тұрлау жоқ, шек жоқ, сондықтан да мәңгілік...

— Бұрын-соңды естімеген пәлсапа екен. Қашаннан бері?

— Үшінші жыл...

— Ғашығыңның қайда екенін білуге бола ма?

— Өзеннің ар жағында.

— Ой, суайтым-ай, — деп, Еріктің кең жауырынынан алақанымен салып қалған Айна сыңғырлай күліп, екі інінінен дем алған жез самаурынды дедектете жөнелді.

— Шынайтамын, — депайғайлады Ерік. Осы кезде қоймауымен: «Дүние, құдым сені он жасымнан» деп бақырған Таған әлі де тірі екенін тарғыл даусымен дәлелдеді.

Иә, Таған маскүнем тірі еді. Тірі ғана емес, бүгін әбден ұйқысы қанып, сергек тұрды. Түні бойы мазасын алатын машақат түс, көзі жұмылса болды, пышағын тамағына тақап, тісі ақсиып, сілекейін шұбыртып сақ-сақ күлер құбыжық, шеті мен шегі жоқ жапан түз, жалпақ далада аузынан үскірік шашып қуатын жеті басты айдаһар да, бұл жанталасқан сайын, суырып тартар ұйық батпақ та, айран болып аққан миын талап жейтін мың-миллион құрт-құмырсқа да, зеңгір аспанның шырқау биігіне көтеріп ұшып, тастап жіберер самұрық құс та, шегінген сайын мінбелеп, өкшелеп қуар сансыз көп машина мен мүйізі қарағайдай ала өгізде — бәрі-бәрі бұрынғыдай қара терге түсіріп қинамай байыздаған. Жайлауға шыққалы өз болмысындағы өзгерісті ептеп байқап, мұның жөнін неге жорырын білмеді. Аш қарынға тартып жібергенде, есіріп, шыға келер қайран көңіл бүгінде жөпшеңкіге бой алдырмай, қарсылық білдіре бастаған. Бәлкім, күні бойы қимылдаған соң, ащы термен ащы ішімдік те шығып кете ме, әлде әсер етіп жүрген таудың салқын да сауамалдай ауасы ма. Қалай болғанда да Тағанда түлеу бар.

Ескі әдетімен әндетіп тұрды да, керіле есінеп тысқа шықты. Күн арқан бойы көтеріліп қалған. Ерік жылқыларды қайырып, құлын ұстап жүр екен, бұған назар аудара қойған. Сыра сұрағысы келіп тұрды да «қой, беті-қолымды жуып алайын» деп өзенге беттеді. Көптен бері жаңбыр болмай, су мөлдірленіп қалған. Соның өзінде де Мұзтаудан бастау алар Қатын суы қылаңданып ағатын. «Суға түссем қайтеді?» деп

ойлады, ежелгі еріншектік жібермеді. Беті-қолын шала-шарпы шайды да кері оралды. Аққулық биенің ақбөрте құлыны ұстатпай әуре ғып жүр екен. Таған бір жағынан жасқап көмектесті.

— Бір үйге екі биенің сүті де жетпей ме, үшеуін бірдей неге сауасындар? — деп сұрады.

— Аққулықты желіге үйрету керек.

— Менің білуімше, құлыны бар жылқыны қулық демеу-ші еді.

— Пәлесін қарай гөр, мал таниды-ей, былтыр құлын тастап кеткен соң, солай атап кеткеміз, — деді Ерік кекесін араластыра: — Түсінде қызыр аян берді ме, сыра сұрамай неғып шыдап тұрсың?

— Өзің бергенше, ішпеуге бекіндім.

— Мұның — дүниені дүр сілкіндірер жаңалық.

Айна есіктен басын қылтитып шайға шақырды.

— Бүгін не істейміз, пішен үйіліп бітті ғой, — деді Ерікке ерген Таған.

— Сендерге демалыс жариялаймын. Ал мен аң қараймын.

— Ерте кетсең қайтеді, ішім пысады ғой.

— Сенің иісінді сезген мұқым Алтайдың аңы ауып кетер. Сыраны тойғаныңша іш те, сылқиып ұйықта. Қолың қышып бара жатса, анау кеспелтек ағаштарды жарып, саржан сал... Бүгін мен сені танымай тұрмын-ей...

Дастарқан басында төрт көздері түтел жиналған соң, Нүрке кемпір алақанын жайып, ерні жыбырлап бата жасады. «Бисмилла» деп, қара ала кеседегі қаймақ жүзген құла шайдан ұрттаған соң ғана, қалған үшеуі асжаулықтағы дәмге қол салған. Түннен қалған етті жылытпалап қойған екен, буы бүрқырап, сорпасы кілкілдеп тұр. Күндегіден гөрі бүгінгі ертеңгілік шай көңілді ішілді. Әрқайсысы «ішімдегіні тап» деп томсыраймай, әр нәрсенің басын бір шалып әңгімеге араласты. Қабағынан қар жауып, әр сөзі сатулы болып отырар Ерік те еріккендей, томаға-тұйық мінезінің шарбағын сындырып алқалы топ, алқа-қотан әңгімеге қосылғандай еді. Бүгінгі дастарқанның шырайын кіргізген, әркімге бір қалжың айтып, айызы қана рақаттана күлген-ді. Нүрке кемпірдің де жүзі жайдары, кимешегінің жақтауын сырып қойып, балаларының жарасты қалжың, жадыраңқы сұқбатына араласып қояды. Айнаның екі

бетінің ұшына қан ойнап шыққан, әдейі бояса, дәл осындай жарасымдылық таппас еді. Күлгенде оймақтана қалар бетіндегі шұңқыры да, мөлдіреген бота көзі де, ұзын мойын, бүлкілдеген аппақ тамағы да — бәр-бәрі жаңаша сипат, соны сұлулықпен маңайына нұр шашады. Отыздан асқан жасында өңіне қылаудай қырбаң түсірмей, таңғажайып әдемі күйінде сақталып қалуы — мәңгі мәңгіріп жүрер Тағанды да тамсандырған-ды. Әсіресе, қолы майысып шай құйылған кесені ұсынғанда, ұйқыдан шошып оянгандай сәл-пәл діретіп, іркіліп қаларын Ерік пен Нүрке кемпірден жасқана жасыратын. Ішкі әлеміне де ошақтан ыршып түскен шоқ секілді осына секемшіл, бірақ... Жаныңды жарылқар сезімінен өзі сескеніп, Айна жаққа карамауға бар күшін салып бақты. Міне, кезекті тағы да келіншектің қолынан алуға тура келді. Амалсыз қарады. Ұрлығының үстінен шыға келетіндей, тынысы тарыла, әншейінде қозғалақтап тыным таппайтын саусақтары бұрынғысынан ары калтылдады-ай... Кеседегі шай шайқалып, төгіліп кете жаздады. Осы бір ыңғайсыздықтан құтқарғысы келді ме, Нюра Федоровна:

— Қалқам, қолың қашаннан бері дірілдейді? — деп сұрады.

— Ішкеннен бері, әсіресе похмель жасамаған күні тыным таппайды.

— Одан құтылудың жолы бар, — деді кемпір.

— Қалайша?

— Ішпеу керек.

— Ой, апа-ай, — деді Таған аузын тістеп алатындай нанды талмап зорға жеп отырып. — Оны өзім де білемін ғой. Маған қалай ішпеуге болатынын үйретсеніз.

— Ол да қиын шаруа емес, шырағым.

— Оңай емес, шешей, оңай емес, бір жыл емделіп жазыла алмағанмын. Елге оралған соң, табаны күректей екі ай шыдадым. Содан соң қайта қосылдым үйіріме. Бұл дертке ұшырамаңыз, бір рет ауырсаңыз, өмір бойы тас кенедей жабысып айрылмайды.

— Үзілді-кесілді қойып кеткендер бар ғой, — деді Айна. — Біздің ауылда бір әйел салынып қатты ішті. Мас күйінде баласын емізіп отырғанда, үстіне ұйқтап қалып, тұншықтырып өлтірді. Сол соққыдан кейін қайтып татпай кетті.

— Өз баласын өзі өлтіріп алған соң, қойғанынан не пайда, — деді Ерік. — Ондай әйелдің өзін тұншықтырып өлтіріп

тастау керек. Құдай біледі, сол қатынның өзге балалары бар болса, түгел жарымжан шығар.

— Рас, — деп күйеуінің сөзін құптады Айна. — Толғақ қысқанда, арақ ішіп алып босанған кезі де болған. Байгүс күйеуі сиырға дейін өзі сауып, бүкіл үй шаруасын өзі істейтін.

— Өйтіп бала тапқанша...

— Осыәңгімені қойсақ қайтеді, — деп, Таған жолдасының сөзін бөлді. — Өңешім жыбырлай бастады. Тиесілі бір саптыаяқ сырамды ішіп, отын жаруға кірісsem деп едім.

Ерік орнынан үнсіз тұрды да, нан пештің іргесінде жабулы тұрған ағаш күбідегі ашуы жеткен сырадан құйып әкеліп берді. Әлгінде ғана моп-момақан болып кәперсіз отырған Таған көзі жайынаңдап бас салып, сылқита жұтып ыдысты басына бір-ақ көтерді.

— Уһ, рақатын-ай, сені жамандаған адамның аузы қисайсын, — деп, далаға шығып кетті.

— Кісі болудан қалған. Бекер тәрбиелейсіз, — деді шешесіне.

— Ұлым! — деді Нүрке Еріктің сөзін жақтырмаған сыңайда. — Сен өйтіп арыстай азаматтың обалына қалма, білдің бе... Сенің, бұл қылығың жөн емес.

— Үйбай-ау, тәте-ау, мен бе екен оны маскүнем қылған. Өзінің осалдығы, иттігі. Бәлкім, тұқымынан солай шығар. Бар жазығым аштан өлгелі жатқан жерінен жинап-теріп алғаным ба?

— Сен оның тұқымына тиіспе. Оның асыл текті сойынан көрген жақсылықты бұл дүниеде қайтару екеуміздің де қолымыздан келмейді. Менің бүйтіп тірі отырғаным, сенің бүйтіп жер басып тайраңдап жүргенің Тағанның шешесінің арқасы, білдің бе?!

— Ес білгеннен бері тірі жанға қарыз емес екенімді, бір адамнан бір сом қарыз алмағанымды, өзімді өзім асырап жеткізгенімді ғана білемін. Ал одан бұрынғысының өтеуін өзіңізге тапсырдым, — деген Еріктің тік сөзі Айнаның қасын дір еткізді.

— Енді ғана шүйіркелесіп шай іштік пе, ішпедік пе деп отырғанда...

— Өй, қойыңдаршы, мұқым сәбет медицинасы мен милициясы жөнге сала алмаған ақымақты қорғаштамай. Көзіне көк шыбын үймелетіп, екі өкпесін тепкілеп жұмысқа салсаң ғана, саңдырағын қояды, — деп, далаға ата жөнелген ұлының соңынан жүзі сынық күйде қарап қалған анасы:

— Тағаннан қай жерім артық деп ойлайды екен, — деп күрсінді.

— Апа, ау, апа. Тағанның шешесі жайлы айтып беріңізші.

— Келінінің бұл сөзі татулыққа, от басының берекесіне икемдегені екенін ұққан қария суық жанар, сұсты жүзіне жылу жүгіртті. Шамды шыр айналған көбелектей ұшып-қонып тыным таппай жүрген келіннің жазығы не? Жазығы — түзге отырғызып, моншаға түсіріп, дәретін алдырып, асты-үстін тазалап, «апалап» жүргені ме?

— Садағаң кетейін, келінжан-ай, сен болмасаң, бір сабақ жіп жалынбай ма. Көзімнің қуанышы, көңілімнің жұбанышы өзіңсің. Жалғыз ұлға теріс батамды бермеймін, бірақ, бірақ... осындай қаттылығы қинайды мені. Таған жазғанның ата-анасы жайлы әңгімені өзіміз бір оңаша отырғанда айтып беремін. Ал қазір анау ұлдың қасына бар, долданып жүріп долы өзенге секіріп кетпесін, — деп, жанарын шылаған жасты бет орамалымен сүртіп тастады.

— Апатайы-ау, бүйтіп боларға да, болмасқа да босамаушы едіңіз ғой. Ерік бізден асып қайда барар дейсіз. Өзі соңғы кезде бір түрлі боп жүр. Әлгі вертолетші де кешікті. Сол келгенде, мәз-мәйрам, қан базар болып қалушы еді.

Айна далаға шыққанда, Ерік мылтығының ұңғысын тазалап, қапшығын арқасына таңып, жол қамына қамданып тұр еді. Оғы жоқ мылтықтың дүмін кеудесіне тіреп, аргы жағалауды көздеп көрді. Әйелі ештеп басып келіп иығына қол салғанда, сол қарауылға қадалған қалпын өзгерткен жоқ.

— Омартаға екі қонжығын ерткен аю келді, — деді Айна.

— Қашан?! — деп жалт қарағанда, оқыс қимылдан шошына шегінген келіншек: — Алдыңғы күні түнде, — деді көзі жаудырап.

— Ендеше, ол ұзаған жоқ, осы маңайды төңіректеп жүр. Іздеп табу керек.

— Оны қайтесің?

— Прохор үш жылдан бері аюдың терісін баласының терісімен қоса тауып бер деп, қолқалап жүр емес пе. Бір нәрсеге көңілі ауса, қырық жыл қыр соңынан қалмайды.

— Обал ғой. Терінің қалаға қажеті қанша?

— Сәндік үшін. Екі креслоның басына екі қонжықтың терісін жауып, журнальный столиктің алдына енесінің терісін жайып тасталық делік... Көз алдыға елестетші, әдемі

емес пе?.. Кейін қалаға көшіп, үй сатып алсақ, өзімізге де керек.

— Құрысын ондай сәндігі. Менің тілімді алсаң, ата көрме аюды.

— Ең әуелі атқыза ма деп сұрасаңшы... Жә, жолымды бөгеме, аттанамын. Егер Тағанның таңдайы тақылдай бастаса, бір саптыаяқ сыра жұтқыза сал. Көзіңнен таса кетпесін, өртеп жүрер...

Көкбестіге сарт етіп мінді де, тақымын қысып тебініп еді, иесінің әр қимылына сыралғы болып қалған құр ат тай-пала жөнелген. Қаққан қазықтай тіп-тік болып, ат үстінде қаздиып отырған күйеуінің ертегінің батырындай болат мүсініне қарал, сүйсінген Айна аспаннан ағып түскен бөтен бір асыл азаматқа қызыққандай, жанары жанып ұзатып салды. Тихойды омыраулай кешіп, арғы жағаға өтіп, орманға сіңіп көзден тасаланғанда ғана, қимай күрсініп кері оралды. Білегіне шелек іліп бие саууға беттегенде, үй сыртындағы отын жаппаның алдында әлденені күбірлеп, ағаш жарып тұрған Тағанды көрді. Моторлы шербекпен кеспелдектей туралған қарағайды балтамен қақ-қақ айырады. Қаруы қайтпаған әрі орман арасында өскендіктен-ау, отын жарудың айла-тәсіліне төселген ыңғай танытады. Жарылған жаңқаларды жаппаның ішіне бақшалап жинап, тәлтіректеп жүрсе де, шаруасынан шалағайлық жібермейтін ісіне құнтты көрінеді. «Не айтып жүр екен, — деп ойлады Айна. — Өзімен сөйлесіп, әңгімесін тыңдаса... Қайдан көрдім? Жүзі күн өткен сайын жылы ұшырап барады». «Қайдан көрдім?» деген сауал тіпті тіміскілеп соңынан қалмай-ақ қойды. Бие сауып отырғанда да, саумалды сабаға құйып шыққанда да — осы бір қандауырдай қадалған ойдан арыла алмады.

«Қайдан көрдім?»

Күн сәске болғанда, ақ тер, қара тер болып быршып терлеп, бет-аузын жылымшы су басқан Таған балтаны лақтырып жіберді де: «Шөлдедім!» — деп, аю талағандай қорқынышты үнмен айғайды салды дерсің. Оның оспадар даусын төсек үстінде шегеленген кемпір де естіді. Мынау жылдар бойы тыныштық ұйыған ағашты аңғарда алғаш естілген айғай «жау шаптыдан» кем соқпап еді. Дүбірлі ел, думанды жерден жеріп, осынау сыңсыған жыныс орманның арасындағы алақандай ғана алаңқайға қашып тығылған ендігі момақан өмірлері кісікиіктендіріп тастаған

ба, немене, шошына елендесіп, тіпті сол оқтай атылған оқыс айғайдың қайталануын күткендей ме?.. Тәңірім-ау, адам дегеннің айдалада адасқан қаздай болып жаны жабырқап жүдеп жүргенде, осындай есіріктеу айғайды сағынады екен-ау. Тәңірім-ау, айғай да адамның серігі, бұл жалғанның жарығын жариялар, өзінің қара жерді басып, тірі жүргенінді есіңе салар жаршысы екен-ау...

Сасқалақтап үйге жүгіріп кірген Айна саптыаяқты пеш үстіндегі сыра ашытқан ағаш күбіге ала ұмтылып еді, оны кемпір тоқтатты.

— Қоя тұр, келінжан, — деді оң қолын жоғары көтеріп.

— Келсін де өзі осында. Шақыр.

Екі ортада саптыаяқты ұстап делдин тұрып қалған Айна, енесінің үнінен зіл байқады. Бұл шақта алты айрығынан тер саулаған Тағанның өзі де өз көлеңкесіне өзі сүрінгендей, қалбалақтап жетіп қалып еді. Іш бос ыдыс ұстаған Айнаға:

— Немене, күйеуіңнің визасынсыз сыра бермеуші ме едің? Табан ет, маңдай терімнің ақысы емес пе... Есікте жүрген құлдың да бір аяқ астық құны бар емес пе, — деп, шаптыға ежірейді.

— Сен, шырағым, өйтіп келіміме кесірлігінді көрсетпе. Ондай оспадар сөз, о жар қылыққа үйренбеген. Сен біздің емес, құлқыныңның құлысың, білдің бе. Алтайдың асқарына аяқ-қолыңды матап әкелген әміршің жоқ шығар. Келген екенсің, келімсек болмай жөңіңе көш. Енді бұдан былай сыраны тек менің рұқсатыммен шесің. Көнсең осы, көнбесең көшке берген тайынды жетеле де, есің барда — еліңді тап. — Нюра Фадеевнаның дәл мұндайлық сілкініп, зеки сөйлегенін көрмеген келіні де арбалағандай абдырап қалды. Саптыаяқты пештің төбесіне тастай салды да, біреу нығынан басып қалғандай сылқ етіп отыра кетті. Табалдырықты басып, не ары жоқ, не бері жоқ сілейіп тұрған Таған самайынан құлаған тер тамшысын сұқ саусағымен сұрткіштеп, не істерін білмей абдырады. Төсек үстіндегі құс жастыққа арқасын тірей мығым жайғасқан кемпірдің көкпеқбек көзінен ызғар мен шоқ сезілді, енді бір сөз қайырса, қарғып тұрып бас салатындай.

— Баспа табалдырықты, жаман ырым! Кір үйге! — деп еді, Таған қаттырақ басса, тақтай сынып кететіндей мысық табандап үйге кірді. — Отыр сереймей, осы үйдің бел ағашы сен төбеңмен тіремесең де түсіп кетпес. Тегің қандай еді, елің қандай еді... сойына сойыл жұмсаған саудайы неме...

— Әй, апа, апатай, — деп қыбыжықтады, — мен сізді әлі сыйлап отырмын, мұндай ауыр сөзді ешкімнен, ешқашанда естіп көрген жоқпын.

— Апа-ау, айналайын апам-ау, сырасын беріп құтылайықшы. Өңіңіз бұзылып кетті ғой, — деп, Айна кемпірдің жанына барып қолынан ұстады. — Сізге ренжу-ге болмайды.

— Мұндай сөзді естімегендіктен есіріп жүрсің. Әкенің шапалағы, ананың алақанын көрмегеннің көргенсіз болары содан.

— Шеше, сіз Ерікке де осылай осып-осып ұрсасыз ба? — деп жуаси сұрады Таған.

— Ол сен секілді өз ақылын өзі ішіп, көрінгеннің босағасында итаршылықта жүрген жоқ.

— Немене, жуынды-шайындыңызға семіріп кетер деп қорқасыз ба...

— Байқасаңыз қайтеді, жігітім, — деді Айна шыдай алмай ара түсіп.

— Келінжан, араласпа, бұл азаматпен арадағы айтыстың басы ғана. Бұл — менің де балам, тек сезбей секіріп жүр. Жарықтық шешесі Аналықпен бірге мен де емізгем. Ақ сүтімді ақтасын дегенім емес, кіммен тәжікелесіп тәйтік кетіп отырғанын білсін дегенім.

Таған: «Е, бәсе... дегенмен... ана ақ сүтін сатпас болар...» — деп бұлғалақтай бастап еді, кемпір: «Анаңмен айтысай-ын деп пе едің?» деген соң, сөзінің соңын жөтелге жетелеп жіберді. Айна енесінің тарамыстанып, тамырлары адырайып шығып кеткен қолын сипалап байыз тапты.

— Егер осы үйде қыстағың келсе, қояр шартым бар, — деді Нүрке кемпір, — тек менің ғана тілімді алып, айтқанымды істейсің, айдағаным жүресің.

— Үйбай-ау, шеше-ау, менің бассалым, тойыс, қожайыным — Ерік қой. Сол кісінің қарамағындамын. Бір басыма екі бастықауыр тимей ме? Яғни, менің бассалымның бассалы — маған бассал емес...

— Сиыр құйымшақтатпа, бассал-массалыңды білмеймін, Ерікте менің балам, сөзімнен шықпайды. Жастайыңнан жан жолдасың болып қалған ашқылтымыңды пышақ кескендей тыйып таста деп айта алмаймын. Ондай ерлік екеуміздің де еркімізде емес, бірақ күнде кешке моншаға түсесің, жатар алдында сыраны аузыңа татып алмайсың. Бұл — бір. Екінші шартым — ертең ерте тұрғанда, Айна қайнаған

суға бұқтырып, дайындап берген шөпті ішесің. Оның неден жасалғанын, қандай шөп екенін сұрап әуре болмай-ақ қой, бәрібір айтпаймын, ал оның сырын жеті көкжарлы елінде менен басқа тірі жан білмейді. Сол дәріленген су-сынды ашқарыңға ішкен соң, жүтірген қалпың өзенге барып, шомыласың, алдымен денең үйренгенше, жеңіл-желпі жуынып бастап.

— Үй-бай-ау, шеше-еке-ау, қыстыгүні қайтемін? — деп желкесін қасыды. Әлпетінде әлі де болса әзіл, Нүркенің ақылына көне де, сене де қоймас мысқыл бар.

— Қыста қармен жуынасың. Еңбектің де емдік қасиеті бар, балам, көп қимылда — арам терің, арам асың шықсын. Құдай-ау, «Жаман иттің атын бөрібасар қояды» дегендей, сыраны да «ас» деппін-ау.

— Суық суға түскенде, суық тиіп ауырсам қайтем. Мынау ит өлген жерге, — екі қонып салт атпен әрең жетер ұры-түкпірге «Скорый помыш» келер дейсіз бе.

— Тәйт әрі, тілің мен жағыңа сүйенбей. Сұмырай су ішіп ауырғаннан, суық тиіп ауырған сауап, шырағым. Ондай жеңіл-желпі түшкіріп-пысқыратын сырқаттың сыры мәлім, бір үшкіргенімнен қалмайды. Сенбесең сұра, Айна мен Еріктен. Ал енді сен, Таған, айналайын балам, ерте айрылған ата-анаңның аруағын сыйласаң, өлгендерді өкпелеткің келмесе, орында осыларымды.

— Әке-шешемді есіме түсіре бермеңізші, апа, жылаймын...

— Әй, қайдам, сен жылауды да ұмытқан шығарсың. Адамның көз жасы — жанының нәсері, сіркіреп-сіркіреп алса, арты айығады, көңілі көгереді.

— Көндім, оллаһи, көндім айтқандарыңызға. Дегенмен... бүгінше сол ережелерді бұзуға бола ма, ақырғы рет... ертең ерте бастасам...

— Туһ, бұған айтып сөз, ұрып таяқ өтпес, — деп шаршады Айна.

— Бер, — деді кемпір, — ішсін атау-кересін. Бірақ ертеңнен бастап басқаша сайрайсың, ұқтың ба, ұлым!

— Ұқтым, апа, ұқтым, — деп, Айна ұсынған сыраға қолдары қалтырап ұмтыла берді.

— Қай-те-ей-ін, қарағым, әлі ештеңе ұға қойған жоқсың-ау... «Қарғайын десем — жалғызым, қарғамайын десем — жалмауызым» дегенді осылайша тығырыққа тірелгенде айтқан екен-ау.

Сыраны сіміріп алған соң, жеңін әдетінше иіскеп жіберіп, аузын сол қолымен сүртіп өткен Таған:

— Ал, апа, енді қарекетке кірісейін, — деді есікке қарай жылыстап.

— Бара ғой. — Нюра Фадеевнаның үні жұмсақ шықты.

— Бара ғой, балам, кешке моншаға түсуді ұмытпағайсың.

— Ой, ол тасмоншаға жуынғанды қойып, түнеп шығайын.

Үлкен борыштан құтылғандай ыржалақтай күліп, тысқа шықты. Ол кеткен соң, енесінің жанында отырған Айна:

— Осы кісінің адам қатарына қосыларына күмәнім бар, — деді түңіліп: — «Тұқымың текті еді, әке-шешенді білуші едім» деп, қайта-қайта пысықтай бересіз, қайраттансын деп қайрағаныңыз ба, әлде, расында да, мықты рудан шығып па еді?

— Рас, келінжан, рас, әкесі мен шешесінің өмір тарихын кейін айтып беремін, ал атасы Мақажан Алтайды жайлаған Қаратайдың елді аузына қаратқан ақыны еді ғой. Бұларды Дәулеттің ішіндегі Көкі дейді. Мақажанның түсінде Қызыр-ассалам «Көген аласың ба, өлең аласың ба?» деп, аян бергенде, «өлең аламын» деп, өлеңдетіп тұрған екен деседі. Қазақ айтты деген асыл сөз, жақсы өлең ертеректе көп естілетін, қазір оны білетін адамдар қалмай да барады. Тіпті Қаратайда аузы дуалы ақын, домбыра шертер күйші, шырқап салған әнші болмағандай тып-типыл, дауыл құлатқан қарағайдай қабығы шіріп түсіп, молаққа айналғандай ма... Ана елдің әні, ана жерде туған күй деп, радиодан айтып-ақ жатады, сонда деймін-ау, Алтай қазақтарының сай-сүйегінді сырқыратар қоңыр да майда, сыңсып салар мұңлы әні қайда? Кім оның жоқтаушысы?! Жаңағы ащы суға алданып жүрген Таған ба, жоқ болмаса, дүниеқоңыз күй кешіп жүрген өз ұлым — Ерік пе? Міне, менің көбі кетіп, азы қалған өмірімде жанымды қинайтын осы жайт, Айнам, осы... Ел азарда ер-азаматы — атақ қуғыш тақ құмар, қыз-келіншегі дүние қуғыш бақ құмар келеді. Ал «бақ дегенің — тойға келген қыз емес пе, байлық деген — қолға ұстаған мұз емес пе, бала — артта қалған із емес пе» деп, бұрынғылар бекер айтпаған. Қырықтан асқанша не үй, не күй жоқ Тағаннан не қайыр, не үміт. Кейде мен анау төбедегі тақтайға жападан-жалғыз тесіліп қарап жатып ойлаймын: Тәңірім-ау, ат төбеліндей ауыл тайлы-таяғы қалмай маскүнем болып кеткенде, ертеңгі күні не болады, тоз-тозы шығып тозып таусылмай ма? Не

білген ойлары бар? Ішімдік деген пәле бұл елге қашан дерт болып жабысты? Қашан? Кейде ойлаймын, осы жүрт атау-кересін ішіп жүрген жоқ па деп. Ал атау-керені — өлер алдында, ақтық демі таусылғанда ғана ұрттайтын.

— Мен білмеуші едім, — деді күрсіне тіл қатқан Айна.

— Нені? — деді енесі сөзін бөлгенге елеңдей сұрап.

— Атау-кере деген сөздің төркінін.

— Алда-жалда арғы дүниеге аттанар болсам, маған да ішкізесің.

— Қойыңызшы, апа, қайдағыны айтады екенсіз. Өздігіңізден жүре алмағаныңыз болмаса, денсаулығыңыз мықты ғой. Ауырсынып отырғандай, күн құрғатпай жиналасыз.

— Төрімнен көрім жуық екенін несіне жасырайын. Өмірдің қадірін білу үшін, өлімді де ойла деген. Мың жасайтын адам бар ма. Қорқыт та ажалдан қашып құтыла алмаған. Лұқпан-һәкім де ажалдан аяласын асыра алмаған...

Кимешек-шылауыш киіп аппақ шатырдың астында отырғандай аналық мол мейірім төккен Нюра Фадеевнаның әр сөз, әр қимылынан кіршіксіз тазалықпен қатар, кісіні арбап алар кірпияздық, кісіні баурап алар бауырмалдық, тек абзал бәйбішелерге ғана жарасар жайсаң мінез, саумал сабыр, самалдай байсалдылықты аңғарасың. Ұзынша біткен ақ жүзі ренжіген сәттерінде сәл сұрланатын да, ал көңілі хош, жаны жадыраңқы мезетте жүзі шырайланып, маңайына шуақ таратып, шешіле сөйлеп шешен болып кетер еді. Көбінесе үнсіз, бір нүктеге қадала қарап отыратын Нүрке кемпір жалғыздықтың аралына адасып қалған қаздай үнсіздіктің торынан шыққысы келіп, қанатын қомдап, қаңқылдай ұшқысы келер еді. Сырттай бақылаған пендеге: бәрі бар, бәрі жеткілікті, құдайдан жалғыз ұлының тілеуін тілеп отыра берер көшелі де көсем жасқа келді; өмірінің барлық ыстық-суығы соңында қалды, алдан күтер ештеңесі жоқ «Алланың» аманатын орындау ғана. Ол әсте де қара басының мұң-мұқтажын емес, қаймана халық, қайран елінің ертеңін ойлап амалсызданатын. Қартайған адамның талайына тән: баяғысын көксеп гөй-гөйлеу ме бұл; әлде әлемнің барған сайын апшысы қуырылып, байсын жер байсалдылығынан айрылып астан-кестең күйге түсуі тыныштығын бұзды ма екен, қалай десек те, төр жайлауда төсек үстінде, мамық жастықтың бірін артына, бірін шынтағына тіреп, не ішем, не кием десе де құзыры жүріп

тұрған Нұрке кемпір мінезінде шатынау, тірлігінде алаң бар. Әсіресе, анау маскүнем жігіт келгеннен бері, желсіз күнгі айна көлдей жайма-шуақ мамырлаған өміріне өзгеріс кірді, жылжыған жылдар, күркіреген күндер тасасында қалған ғұмырнамасы қайта жаңғырығып, жап-жаңа қалпында көз алдына келе берді.

— Неге екенін бір Алланың өзі біледі, соңғы кезде аруақтар түсіме көп кіріп жүр, — деді аз-кем тыныштықтың тығынын қайта ағытып — жарықтық қайын атам құранын алдына өңгеріп, Мұзтаудан құлдап келе жатыр екен деймін. Алдынан шығып, қолтығынан демеп аттан түсіремін... маңдайымнан иіскеп: «сусын бар ма, келінжан» дейді. Мен қымыз ұсынып едім: «бал сыраң болушы еді ғой» дегені қымызды місе тұтпай. Меккеге барып, қажы атанып қайтқан молла атамның сыра сұрағаны мені қайран қалдырды. Өз ойымнан өзім шошып ояндым... Иә, жатқан жерің жаннат; қараңғы көрің жарық болғыр атамның көзі тірісінде бұл ауыл арақ дегенді аузына алмаушы еді. Қазіргі аңқау елдің араққа құмар моллалары сілекейі шұбырып, мас болып отырып құран оқитынды шығарды. Өтірікті судай сапырып, зуылдатқан ондай арамзаның бетіне түкіріп жібергенім әлі есімде.

— Сіз де құран оқи аласыз ба? — деп әуестенді келіні.

— Әрине. Әйел заты құранды күбірлеп, ішінен оқиды, ал мен дауыстап оқушы едім. Атам жарықтық «егер еркек молла жоқ болса, оқи бер» деп рұқсатын берген. Содан бері үйреніп кетсем керек.

— Намазды үндемей оқисыз ғой.

— Әй, аңқауым-ай, адалым-ай, енді осы жалғыз үйді басыма көтеріп «Құлқу аллалап» отырсам, «апам құтырған екен» демейсіңдер ме. Сенен сұрарым, — деді кемпір Айнаның қолынан сүйіп. — Анау Тағанға қамқор бол. Көп ашуландыра бермеңдер. Қиялданған сайын, қышқылтымға ұмтылар. Кісі қарадан қарап жүріп ішімдікке құмар болмайды. Маскүнемдікке итермелеген бір себеп бар. Атасы Мақажан қандай қутын-сүргін көрсе де мойымай, ел мен жердің шырқын бұзған Ісләм-нәшінге:

— Арқаға біткен қайыңды,
Білемін қалмақ жайыңды,
Жолаушыға беруші ең,
Талқан менен шайыңды.

*Обада жатып өлуші ең,
Көлденең тістеп найыңды,
Қазаққа кеп байып алған соң,
Ұмыттың ғой құдайыңды, —*

деп, ежетекірекке алып еді-ау. Қайран, от ауызды, орақ тілді, Мақа-ай, сен де күндей күркіреп, жаңбырдай сіркіреп өте шықтың мынау жалғаннан; ұрпағың болса — анау, мәшинә секілді — сыра құймасаң, от алмай жатып алатын. Жайлаудан сән, ұрымыңнан мән кете ме деп қорқамын.

— Жұрттың бәрі олай емес қой, апа. Ерік екеуміз аузымызға татып алмаймыз.

— Оның да рас. Бірақ ішпегеннің бәрі тағы да ақылды, ішкеннің бәрі — ақымақ емесін де білемін. Менің білмейтінім — Мақажанның жүрегі, алты алашты аузына қаратқан көріп кел өлеңі қайда? Кім тонап алған? Неге жазбаймыз? Менің ұлымда адамға керекті асыл қасиеттің бәрі бар, тек — өлеңі жоқ. Өзінікін былай қоялық, тіпті өзгенікінің бір ауыз жырын білмейді, тіпті мұрнынан болса да ыңылдап ән айтқанын естімей өлетін болдым.

— Әншіміз табылды ғой, апа, бір тауға — бір әнші жетер.

— Сен немене, күйеуіңді жамандағаныма ренжіп қалдың ба, келінжан. — Нүркенің бетіне күлкі үйірілді.

— Сізге ренжуге бола ма? — Екеуі жаңа табысқандай күшақтасып, бірінің бетінен бірі сүйді.

— Айналайын, шошып оянғанда, қуанып уанатын жансерігім менің.

— Ой-бу, биенің сауымы өтіп кеткен-ау, — деп, қабырғадағы таңдайы тақылдап, тілі салақтаған сағатқа қараған Айна, жаулығын түзеп асығыс шыға жөнелді. Мейірлене мекіренген енесі біразға дейін «бергеніңе шүкір» деп, тәңірді жарылқап, сүйсіне күбірлеген. Тал түске көтерілген күн ағаш үйдің терезесінен сығалап, ептеп сыздау тартып, қоңыр көлеңкеленіп тұрар бөлмелерге жып-жылы сәулесін құйды. Айдың аты, күннің сәтінен календарьсыз жаңылмайтын Нюра Фадеевна бүтін жексенбі екенін білетін. Тура қарсы алдындағы есік жақ қабырғадағы көгендеулі тұрған календарь бір жұмадан бері жыртылмай тұрғанын көрді. «Ұмытып кеткен ғой». Адамның өмірін бір жапырақ қағазға тізіп, күн-күн сайын айырып, лақтырып тастап отырар тірліктің тұрлаусыздығы мен баяны жоқ

өтпелілігіне өкпеледің не, өкпелемедің не — ешқандай күш тоқтата алмайтын салқар көш секілді, жасы жетіп қартайғандарды, ауру-сырқауларды соңына қалдырып, түсіп қалған буыншақ-түйіншек жүктеріне де қайрылмай, алладан сұрасаң да аялдамай ертеңіне — мүлдем белгісіз тұманды сонарына соза тартып аттана береді. Осына уақыт, замана атты ұлы көштің шаңын жұтып, жұртта қалғандар қаншама, саусақпен санап тауыса алмайсың, біреуді құдай қаңғытады, енді біреулер құдай бұйрығына көнбей өзі қаңғырады демекші, зымыраған заманның зымзия жоғалтқаны, немесе өздігінен ізім-қайым жоғалғаны қаншама. Ел шыдағанға бел шыдамай, қиралаңдап қалса, оған кім кінәлі?! Тіпті осы кінәлілерді іздеп табудан қиын не бар? Кейде, «мүмкін, өз әке-шешемнің, тым ерте кеткен Тағанның әкесі мен шешесінің жасын маған жиып берген шығар. Әйтпесе жетпістің жетісіне келердей аллатағалаға не өткізіп қойыппын» деп ойлайтын. Осы ой арадай антала-са болды, ұлы көшке ілесе алмай, жол ортада топырақ қауып қалып қойған құрбы-құрдастары мұңая қарап: «Әй, қақпас, жалғыз ұлыңды алдыңа салып жүрме?» деп, кінәлайтындай, табалайтындай... Мұның жазығы не? Жазығы көп жасағаны ма? «Жалғыз ұл» демекші, Нүрке кемпір өмірінде екі-үш құрсақ көтерді. Шетінеді, түсік тастады. Шетінеткен сол кездегі қилы-қилы заман, түсік тастатқан — ауыр жұмыс, зіл батпан тағдыр. Еріктің құйрық-жалсыз қалғаны да содан. Құдай оны да көргендей, бауырына бала бітірмеді. «Құдайдың бөліп берері жоқ, біреуден біреуге алып береді» деген сөз, тегі, рас па. Анау ойдағы ауылда он баласы бар, бірақ асырай алмай көпсініп, «өңкей боқташақ» деп, қарғап-сілеп жүргендер қаншама. Құдай төбелерінен ұрсын, бір қозы туса, бір түп жусан шықпай ма? Асырай алмаса, өкіметтің құшағы кең емес пе. Балаларын ашаршылық жылы да аман алып қалып қалды емес пе бұл ел».

Ашаршылық демекші... Нюра Фадеевнаның сол бір зауал кезең туралы айтары көп, тіпті ендігі қалған өмірінде аманаттап тауыса алмас ұзақ-сонар, есіне түссе, қазір де ұйқысынан шошып оянар қасіретті хал, қайғылы оқиға: қаймана қазақты оңдырмастай етіп отап түскен лағнетті жыл; аш көз адамдарды аздырып-тоздырған, мал мен жаннан сипандай болып айрылған ақ сүйек жұт, азамат малсыз, арғымақ жалсыз қалған қанқұйлы мезгілдің сор сорғалаған құйрығы өзінің де басына тиіп еді-ау, анталаған жау, ант

ұрған ұры-қарысы, ерегескен дұшпаны жоқ халықтың бостандыққа, теңдікке қолы енді ғана жетіп, жетісеміз деп отырған шағында шаңырағы ортасына түсіп, өрт шалған ормандай қара күйік болып қалуы — қандай ғана қасиетсіздің қарғысы еді; қандай ғана қанды қолдың ойлап тапқан жәдігөйлігі, ар-ұят пен адамшылықтан безген имансыздығы еді; «бостандық келді» деп, жұмақ орнағандай далақтаған қазақты аспаннан жай түскендей ес-танды күйге душар еткен не? Ботадай боздатқан, қайыршыдай қаңғыртып жіберген кім? Жаназасыз, көмусіз, құнсыз қырылып қалған ауылдастарымның обал-сауабы кімде? Енді ғана «аталап, апалап» тәй-тәй басқан тұңғыш қызымның аузы аққа жарымай, әбден шандырланып бос торсықтай болып қалған сүтсіз емшегімді тырмалап, көз алдымда көгеріп-сазарып жан тәсілімін бергенін қалай ұмытайын; өзімнің де аузымнан қара су ағып, аш иттей бұралып, ыңырсып жатқан жерімде, осы Тағанның шешесі Аналық емес пе еді, басымнан сүйеп нәр сыздырған; үйіне апарып бағып-қағып, жалғыз дәнді өзі жемей ұсынған, апалы-сіңлідей жанымыз жарасып кетіп еді-ау...

Иә, Нюра Фадеевна мен Аналық апалы-сіңлілердей болып, ең бір ауыр да азапты жылдарды бірге өткізді. «Достық қиындықта сыналады» деген сөзді жиі айтқанмен, осы күдіретті ұғымның қадірін бұлардай ешкім білмейді, бұлардан артық туысқанды әлемді әлденеше адақтасаң да таба алмас едің. Осы ер Қаратайдың үйіріп қайырып, үрлеп ішіп отырған бірен-саран байын тәртілеп, тәртіпке сала бастағанда, конфискацияның тізімне Нүркенің күйеуі Қандауыр да іліккен. Өздерінің күнделікті ішп-жемінен аспайтын орташа ғана шаруасы бар, сол орташа шаруасын ешқашан да шашау шығарып көрмеген үйелменнің басына да қара бұлт торлап, тықыр таянған. Әкесі Фадеймен талай дәмдес болып, арқаларынан қағысып «тамыр» деп, тамашасынан қалдырмайтын, Фадей досынсыз ішкен асы тамағынан өтпейтін Әбдікерім болыс бар малын тәртіпке өткізіп, құрық мініп қалған соң, арғы бетке қашып құтылды. Жалғыз кеткен жоқ, бала-шаға, ағайын-тумасын ерте кетті. Сол Әбдікерім салдырған Шыңғыстай мектебінде Нүркемен бірге қатонқарағайлық талай орыс-қазақ балалары сауатын ашты. Әлі күнге дейін сол мектеп қаз-қалпында, жарты ғасырдан асты, балаларға білім беріп келеді. Қандауырды да алғаш рет сол мектепте көріп, танысып еді ғой, айрыл-

мастай болып табысып еді ғой. Аумалы-төкпелі заман туып, айрандай ұйып отырған халық қақ жарылған тұста да бөрі тигендей бөріліккен жұмысы жоқ елмен бірге жұмақ жер іздеп тау аса көшкенде де, мұрнын тескен тайлақтай елпендеп еріп кетпеген. Сол кезде қайраған қылыштай қылшылдаған жас жігіт Қандауыр мен Тағанның әкесі Көкен құйрық-жалы жарасқан қос торыдай үзеңгілес дос еді, лаң күндерде де қара басын сауталап лаға қашқан жоқ, жаңа өкіметтің жағасына да жармаспады, «елмен көрген ұлы той» деп, жаңадан құрылған қосшы, серіктікке де алғашқылардың бірі болып кірді. «Орташаның» тізіміне тізілсе де, тәртіп басталмай тұрып-ақ, бар малын өзі өткізді. Бірақ сол бір зауал шақта қара тізімге бір ілінген адамның көрге кіргенше көгергені, көңілі ашылып сергігені бар ма, тәйірі, өле-өлгенше қуғын-сүргіннен арылған жоқ. Семьясымен жер аударамыз дегенде, дегендеріне көнді: «өзімді ит жеккенге айдасандар да, әйелімді туган жерінде қалдырыңдар, емшекте жас баласы бар, сәбиді аяндар, айналайын өкімет өкілдері» деп, аяқтарына бас ұрған соң, ана мен баланы қалдырып, ОНЫ алдарына салып айдап кеткен. Содан көп ұзамай, байлардан тартып алған мыңғырған малдың, көбін төменгі жаққа айдап әкетті, қалған-күтқанын ортақтастырамыз деп, шөбі жоқ қораға маңыратып, мөңіретіп қамады, ал арзан бағаға сатып алған түлікті кедей-кепшік қазақы мінезбен аз-ақ күннің ішінде мәз-мейрам сойып жеп алды. Содан 1932 жыл, яғни мешін жылдың ашаршылығы басталды. Тігерге тұяқ қалмаған, бар үмітті, бар жақсылықты, бар байлықты жалаулатып келген, алаулатып енген кеңес өкіметінен дәметті. Әсіресе, қазақтың дәметкіш көңілі «Өкімет деген — өзіміз, ендеше, өзінді өзің асырайсың» деген ұр да жық ұранның байыбына бара қойған жоқ. Құрсағын мықтап тұрып бір рет толтырып алды да, көздері шүңірейіп аштан қырыла бастады. Қол ұшын берер, қолтығынан демер, алыстан арбалап астық тасыр ешкімі жоқ, қайран ғана аңқау да адал ел — ертеңгі күні белгісіз, ертеңді күні тұманды — ертеңгі күніне саусақ жая талпына дірілдеп, жел қопарған діңгектей құлады-ай; сұлық түсіп сұлады-ау... Сол заманның қаттылығын «қателігі» деп ұғар зерде жоқ, «бұнымыз асыра сілтеушілік» — деп айтар пенде жоқ, осынау «жоқтардың» жоқтауын естір құлақ жоқ — қынадай қырылды, арқа сүйер ардақтысынан айрылған Нюра Фадеевнаны ағаштан қиып салған үйінен қарашаның

қары түскенде қуып шығып, жаңа ұйымдасқан қосшының бастығы кіріп алды. Ананың ақ жүзі қуарды, ақ сүті суалды: бір жастан енді ғана асқан қызын бауырына басып, баспанасыз далада қалды. Міне, осы кезде Аналық жетелеп өз үйіне апарды, асырады, сақтады. Алтайдың созаландап таусылып бітпейтін үз-а-ақ қысынан ілдалдалап әрең шықты. Қарны тойып тамақ ішпеген ананың омырауынан сүт шығушы ма еді, екі үйлі жанның қарап отырған қара сиырына жегізер шөп тақа таусылып, ағаштың бүрі мен теректің қабығын сындырып беріп асырап еді, көтеремге айналған хайуанның емшегі шандырланып суалды. Наурыз туа, әбден тулақ болған сиыр көзі алайып қорада қатып қалған. Көкен айдалып кеткен Қандауырдың мылтығын иығына асып аң қарады. Алғашында күпсек қарға малтығып өлген елікті тауып алып талғажу жасап еді, бұдан соң жазғытұрымның қарақатқағында қарға мен сауысқанға ауыз салған. Ауыл адамдары, әсіресе, қарттар жағы бірінен соң бірі өле бастады. Оларды арулап көмер дәрмен жоқ, көк аязданған тоң жерді қазар әл-қуат жоқ, жер жібігенде қабірлерміз деп, мәйітті қармен бүркеп жасырған еді. Кейбірі азық іздеп алысқа ұзап кетті. Алтай асып Ойманға ауды. Үлкен Нарынға құлдады. Сол сапардан оралғандары бар, орала алмай жол бойында қол шанасын сүйретіп қатып қалғандар бар. Бұл өр Алтайда наурыз айында да қардың көбесі сөгілмей, сіресіп жататын. Күннің көзіне арқасын тосқан үйдің төбесіндегі, жолдың ернеуіндегі қардың шеті ғана еріншектене ерігені болмаса, тау-тас, жон-қыраттар ақ күпісін оңайшылықпен шеше қоймайтын. Осындай бір қарақатқақ күннің бірінде, түнде ғана бүлкілдеп, шешесінің омырауын сипалап, қыңқылдап жатқан қызы мәңгілікке көзін жұмып еді. Қойнында тар құрсағын кеңіткен, тас емшегін жібіткен туған баласы емес, бір кесек мұз жатқандай шошына айқайлап тұрған Нюра ақ қар, көк мұзда далаға жалаң аяқ, жалаң бас атып шықты. Аналық пен Көкен Бұқтырмаға қарай безектеген келіншекті әрең дегенде қуып жетіп, кері қайтарған. Нюра Фадеевна сол сәтте шынымен-ақ өлгісі келіп еді. Өмірді бар ділімен жек көрді, ол құдайды ит терісін басына қаптап қарғап-сіледі. Кейін ес-ақылын жиып, баяғыдай қуаттанған шақта, аллатағаладан ашумен айтқан ғайбат сөзі, жасаған күнәсі үшін талай рет жалбарынып кешірім сұрады. Екі жылдан соң, еліне қайтып оралған күйеуі — Қандауыр: «Сонда сен құдайдан рақым күтіп, кешірім сұрадың? Мұхаметтен бе,

әлде Христостан ба?» — деп, талай рет әзілдеп, ызаландыратын. «Құдай — біреу, — деген сонда Нюра Фадеевна ыстық ықылас, бар махаббатпен. — Тек пайғамбарлар мен сенім ғана әр ұлтта әр басқа. Ендеше, мен жер бетіндегі, немесе қолдан суретін салған бұрыштағыларға емес, аспандағы құдіреті күшті Құдайға сиынамын әрі сенемін!» Обалы, кәне, Қандауыр — дінсіз еді, табиғаттан тыс тылсым күш барына иланған емес, тек өзіне, өз күшіне сенетін. Қалай дегенмен ұлы Еріктің кейбір қылықтары, әсіресе, қатты да қайратты мінезі әкесіне тартқан, тек өзімшілдігі ғана бөтен...

Бесіктен белі шықпай жан тәсілімін берген, көпе-көрінеу аштан өлтіріп алған тұла бойы тұңғышының қазасы көпке дейін көз алдынан кетпей қойды.

«ӨЗІ ДЕ БҮЛ ДҮНИЕГЕ СЫЙМАЙТЫНДАЙ ӘДЕМІ ЕДІ-АУ. ЖАНАРЫ ОТТАЙ ЖАНЫП ТҰРАТЫН», — деп күрсінді Нүрке кемпір.

Дегенмен, Алтай қазақтары дәл Арқадағыдай жаппай қырылған жоқ-ты. Тісінің суын сорғандай боп қыстан шығып, көктемге ілінгендерінің негізгі қорегі табиғаттың жүгірген аң, ұшқан құсы болса, кейбірі ата-бабасының салтында жоқ, сүйегіне таңба болып, ұрпағын ұятқа қалдырар іске амалсыз барғандары да бар, яғни ит етін де қорек етті. Кейін сол ауыл «Бес ит жеген» аталып кетті... Ал көктем туып, ой-қырдың қары еріп, көк шыққанда, ауылдың тамам жұрты тайлы-таяғы қалмай жайлауға көшті. Сонда таудың сай-саласы, қырат-жотасы көгеннен ағытылған қозыдай жамыраған халыққа толып, көзіне көрінген өсімдікті талшық ете бастады. Әсіресе, беткей-беткейдегі бұл өңірдің елі «бек» деп атайтын — сәбізге ұқсас шөптің түбін қазып жеп, қарнын құр қампайтып, екі езуінен көбік аққан аш-жалаңаш адамдар Нюра Фадеенаның күні бүгін көз алдында. Әсіресе, жайлаудың жап-жасыл шалғынына малша ЖАЙЫЛҒАН бала-шаға, әйел-еркек, кемпір шалдардың сол кеспірі мен ұсқыны күндіз есінен, түнде түсінен шықпайды. Жастар жағы Алтайдың омырауынан саулаған сансыз бұлақтың өн бойын қуалап, белуардан су кешіп, балық ұстап жеді, күзде балқарағай дәнін талғажу жасады. Әйтеуір, өлмегенге өлі балық жолығып, жан сақтады. Таңғы нәсібін тәңірден күтетін қазақтың жайбасарлығына асыра сілтеудің сауатсыз саясаты қосылып, саңдаған

жұрағат жан тапсырды да, мың өліп, мың тіріліп үйренген қара табан, қара жон сормандай елдің тірі қалғандары қыбыр-жыбыр тіршілігін қайта бастады. Қайран қазақтың басына туған осына қасіретті тең бөліскен тұрғылықты орыстар алдындағы малы, ауылындағы жанынан айрылған «тамырларын» бұдан ары қарай қалай аштан өліп, көштен қалмаудың жолын нұсқап, егіншілікке үйренуде мұрындық болды. Өкімет тарапынан тиген азын-аулақ астықты соқаға өздері ат болып жегіліп, жер жыртып септі. Бұрынғыша «ап» деп асап қоймай, бір дәннен — бір масақ алды, бір малын төлдетіп екеу етті. Қосшыға бірікті. Қор жинады. Міне, көп түкірсе көл дегендей, тағдырдың тәлкегін оңбай тартқан халық еңсесін қайтадан көтерген. Еңсесін қайта көтерген тұста... «Халық жауы» қалтап кетті.

«Үһ, АЛЛАМ-АЙ, ОЛ ДА БІР ЗАУАЛ БОЛДЫ ҒОЙ. — ДЕП ТАҒЫ КҮРСІНДІ НҮРКЕ КЕМПІР. — АЙТЫП-АЙТПАЙ НЕ КЕРЕК, ҚҰСАЛЫҚПЕН ӨТКЕН ЖЫЛДАРДЫ ЖОҚТАП ЖЫЛАҒАННАН КӨЗ ЖАСЫҢ ТАУСЫЛМАЙДЫ ЕКЕН».

...1932 жылдың ызғары артта қалып, еңсені езіп, ел мойнына қыл бұрау байланған заманның зары мен шерменде шерін ұмытып, құба төбел тірлікке көшкен сәл жылымық шақта, іргелес отырған екі үй — Қандауыр мен Көкеннің де шаңырағынан шуақ жауғандай еді. Жазықсыз айдалып, байланып кеткен «орташа» Қандауыр ағарып қайтып оралды. Көкен болса жаңадан ұйымдасқан «Ынтымақ» колхозының бастығына сайланып, ал Қандауыр оның еңбеккүн жазатын есепшісі болды. Сөйтіп, бұрынғы аяқтабағы араласып отырған қос семьяның да ошақ оты жылтылдап, қазаны қоңырсып иіс шыққан. Тойып тамақ ішпесе де, торқадан көйлек кимесе де, ашаршылықтан соңғы аз жылдың тыныштығына жылығандай еді. Күйеуі аман-есен қайтып оралған соң, Нюра Фадеевна екінші құрсақ көтерді. Аяғы ауыр құрбысының барлық күтімін әзірше сыбай-салтаң жүрген Аналық тағы да өз қолына алды. Айыкүні жетіп толғақ қысқанда да, құр керіп, «түс-түстеп» келсап түйген, перзентінің кіндігін кесіп, тұмсығынан сығып алған да — айналайын Аналық еді-ау.

«АНАЛЫҚТЫҢ ЖАҚСЫЛЫҒЫН ҚАЙТІП ҰМЫТАЙЫН», — деп күрсінді Нүрке кемпір.

Бір жыл өткен соң, Аналықтың өзі де жүкті болып, ұл туды. Бұл өңірдің ең үлкен байлығы — картошканы мол ғып асып, той жасағандары әлі есінде. Екі үйдің ортақ малы

— қоңыр тайынша бұзаулағанда, қандай қуанып еді. Иә, ол кезде болар-болмас нәрсенің барлығы қуаныш, көңілге жұбаныш болушы еді. Жоқтан өзгеге алданатын жас баладай, аңқау да адал мезгілдің жалғыз-ақ ұраны бар болатын — **ЛЮБЫМ СПОСОБОМ ВЫЖИТЬ!**

Осы бір соңғы сөз ойына оралған сәтте, атам заманда қазақ әйеліне айналып кеткен кемпір өз-өзінен селк етіп, шошынып қалды.

«Құдайдың күдіреті, алжиын дедім бе, кейінгі кезде кейбір нәрсеге орысша ойланып жүргенім не?» — деп күбірледі.

Айтпақшы, Нюра Фадеевнаның екінші бөпесі де қыз еді. Аналықтың ұлынан бір жарым жыл үлкендігі бар, бесіктегі жас сәбиді алданыш етіп, тірі ойыншығы секілді әлдилеп, тербетіп ойнап, жанынан шықпайтын. Айрандай ұйыған достықтарына көз алартып, қызғаныш білдірушілер де табылды. Күні кеше ғана зұлпаттың аямай соққан дауылын мүлдем ұмытқандай, ұлы көштің соңынан қайта салпақтаған ағайынның айғай-сүреңі қайта басталып, аз күнгі тыныштықты көтере алмай, болымсыз тірлікке мастану бар еді. Тап ретінде жойып жіберген қоңдылар мен орташалардың қашпай, қамалмай жүрген қалған-құтқандарының бессадыра жүдеу де мінді күйін көп көргендей пыш-пыштап, түртпектеп күн көрсетпейді. «Біздің жазығымыз не, жазығымыз: табан ет, маңдай термен тапқан малымызды ортақтастырғанымыз ба? Өздерің ойлаңдаршы: жалшы ұстадық па, қанап-тонадық па, ерінбедік, ел қатарлы еңбек еттік. Асып-тасқан жоқпыз, ағыл-тегіл шашқан жоқпыз, бір малымызды екеу етіп, таланымызға біткен бақты шайқамадық, шаруамызды дөңгелетіп ұстадық. Осы — айып па? Егер жетесіз болсаң, есінеп-құсынаған еріншек болсаң, біздің кінәміз не, қай қоғамда өмір сүрсең де, қайыр сұрап, тентіреп кетпейсің бе?» Міне, осы бір қағидасын қанша рет қақсаса да, ұр да жық жұртқа ұқтыра алмай-ақ қойған Қандауыр бұрынғы ауыр да тентек мінезін тастап, колхоздың есеп-қисабын қисайтпай шотқа салудан бөтен іске араласа қоймады. Ауылдағы ат төбеліндей ағайын тіпті Көкеннің де бас-тықтығына қызыл көздік жасаған еді. Оны да орташаның қаралы қатарына қосып, ауданға арыз айдаған. Екі күннің бірінде тергеп, тексеріп маза бермейтін. Ал оның әкесі Мақажанның бар байлығы — өлеңі еді. Егер қорасы қордалы болса — ол

тек өнеріне разы болған жұрттың сый-сыяпаты, тарту таралғысы; жол-жоралғысы; ұрлап та, сұрап та алған жоқ. Ал Көкеннің иелігіндегі сол Мақажан жарықтықтан қалған тоқты-торпақ болатын. Әкесіне тартқан арқалы ақын болмаса да, хат-қағазға жүйрік, ел билігіне әуес, отты кісі еді. Осы Ынтымақ колхозын өз қолымен құрып, аяғынан тік тұрғызған да сол — Көкен. Әуелі арабша, артынан латынша әріпті тізгін үшінен қағып алып, тең меңгеріп кеткен. Оның жалғыз-ақ арманы бар еді — оқып, білімді көтерсем, таудың қуысында жатқан аядай ауылдың адамдарын жаппай сауаттандырсам деп, барын салды. Өзі оқи алмай қалды, бірақ Бек-Алқаға әуелі ликбез, артынан мектеп ашып, балашағаның хат танып, сауатын ашуға көмектесті.

«Жігіттің сұлтаны еді-ау», — деп күбірледі Нүрке кемпір.

1937 жылдан бастап тонның ішкі бауындай болып отырған екі үйдің шаңырағы шайқала бастады. Осы жылан жылы туа, екі үйдің ғана емес, мұқым елдің берекесі бей-берекет болып, бір-біріне үрке қарайтын, бір-бірінен сескенетін тайғанақ тағдырға тап болды. Алтайдың аясындағы үркердей ғана ауылдан «қара ниет халық жауы» табылып, қазан құлағындағы қатынға дейін тергеліп, ата тегін ақтарып, сөзін бағып, ойын оқитын аңдыс, науқан басталды. Қатынқарағай ауданының секретары Төлегенов «Жапонияның шпионы» деген айыппен ұсталыпты дегенде, төбелерінен жай түскендей болды. Ең сұмдық оқиға ол да емес, аң қарауға шыққан Қандауыр аудан бойынша ұсталған он шақты «халық жауын» орманның ішіне апарып, атып тастағанын өз көзімен көріпті. Баудай түсірген өліктердің бетін де жаппастан тастап кеткен. Шекарамен шектесетіндіктен, әсіресе, бұл жақта, қатал өткен саяси айыппен қамалған «жауды» заң жүзінде жауап алып, мойындатып, соттап әуре болып жатпайтын. Іздеуші, сұраушысыз ізім-ғайым жоғалатын. Орманның ішінде жайрап қалған бейкүнә азаматтарды Қандауыр мен Көкен жан адамға білдірмей түнделетіп көміп келді. Тықыр бұларға да таяй бастап еді. Неге екені белгісіз, құрықты ең әуелі Нюра Фадеевнаға салды. Айыптың үлкені — Фадей атты бұғы ұстаған шонжардың қызы екені, демек, байдың қызы да — бай тұқымы, біздің Советтік өкіметке жау. Ендеше, мұндай помещиктің қызына — қызыл қоғамның ортасын-

да орын жоқ. Жауапқа шақырғанда, Нюра Фадеевна төрт жасар баласын ертіп барды. Тергеушінің бір қолы шолақ, ала көз қазақ еді. Нюраның бас-аяғын тінтіп қарап шықты да: «Аңқос күйеуіңді, ит-мысық, малдарыңды неге айдап келмедің», — деді жекіре кекетіп.

— Немене, олардан да жауап аласыз ба? — деп айтып қалса да, баласын бауырына тарта сескеніп қалды. Өйткені осы інкібидің (НКВД) бастығы, бұл өңірде Шолақ қол атанып кеткен адамның аса қатал, алдына барған кісінің қаққанда — қанын, соққанда — сөлін алатын қатыгез деп естіген. Аудандық комитеттің хатшысы Төлегеновті «партия билетін сенен алғам жоқ, бермеймін» деп қарсыласқанда, шолақ қолымен бір ұрып құлатыпты. Түсі өте суық, сол жақ көзі өзінен өзі жыбырлап тұратын. Шолақ қолдың әр қимылын аңдып, көзі бақырая қараған бала шошына жылап қоя берді.

— Балаң жаныңды алып қалмас, жылатпа, онсыз да халық жауларынан жауап аламын деп басым ауырып тұр, — деді қолын артына ұстап, ерсілі-қарсылы адымдаған нәшәндік. — Сонымен әуелгі сұрағым:

— Шешең арғы бетке ауа қашқанда, неге еріп кетпедің? Бұл — бір. Екінші — сен осында тыңшы есебінде қалғансың, арғы беттен келетін байланысшыға Сәбет өкіметінің барлық құпиясын хабарлап тұратының рас па?

— Сәбет өкіметінің бүкіл құпиясын маған кім айтады екен? — деді Нюра қарсы сұрақ қойып.

— Төлегенов пен сенің күйеуің Қандауыр сыбайлас болған.

— Ол кісіні түсімде де көрген емеспін.

— Сенің көруің міндет емес.

— Ендеше...

— Доғар... сөзді! — деп айғай салғанда, боздап тұрған бала селк етіп, жылауын тыя қойды. — Сен тіпті Жапонның жансызы болмаған күннің өзінде, помещиктің сілімтігісің. Осы факті де жетеді түрмеге қамауыма.

— Ағатай-ау, — деп кемсеңдеді Нюра, — мен үй-ішіммен, әсіресе, шешеммен ат құйрығын кесіскен, бір-бірімізді көрмеске анттасқан адаммын. Қандауырға тұрмысқа шыққаннан бері, тіпті туған шешем болса да араласып, амандасқан емеспін. Қарақан басымда Қандауыр мен жалғыз қызымнан басқа ештеңе жоқ. Нақақ қинамаңыз...

— Көлгірсіме... Жарайды, ол сөзіңе де сенейік. Бірақ күйеуіңнің Төлегеновпен сыбайлас болғанын растайтын қолхат бер. Сонда ғана балаң екеуің бостандық ала аласың.

— Буынсыз жерге пышақ ұрмаңыз. Ол — біреудің ала жібін аттамаған адам.

— Әрине, төсекте жатқанда — таза болып көрінеді. Амал жоқ, түрмеде түнеуіңе тура келеді. Қазір бізбен бірге ауданға барасың, — деді де сыңар қолымен-ақ сырт киімін шапшаң киіп алды.

Нюра Фадеевна түрмеде үш күн түнеді. Жауапқа шақырған жоқ. Қараңғыда сыз бөлменің салқыны тиген бала ыстығы көтеріліп ауыра бастады. Кезекші милиционер әкеліп берген қара нан мен қара суды қанағат тұтпаған, «мама, үйге қайтайық» деп ботадай боздап жылағанда, қапаста қамалған ана да, айтута сөз, жұбатута тамақ таба алмай діңкесі құрып еді-ай, лажы таусылып, жігері құм болып, сырттан хабар ала алмай қорланған; тілсіз қарайған бөренелер, өмір бақида бір рет те жуылмаған тақтай еден, ауа кірмей ауыр тартқан сыз бөлме — бәр-бәрі Нюра Фадеевнаның жүрегін жұлмалап, сезімін сірнеледі-ай; жылап-жылап талықсып барып ұйықтаған баласын қойнына тығып, ағаш нардың үстінде жамбасы ойылғанша, сәбиі оянғанша жататын; бүрісіп ұйықтаған бала аңда-санда іш тарта өксіп, жаман ырымға бастағандай — шешесінің жанын одан әрі жаралайды. «Тәңірім-ау, сенен де айрылып қалмайын» деген қауіп меңдеп, ішіне шоқ түскендей шошынатын, бір лаңнан құтылдық па дегенде, екіншісі бас салып, осы сойқанды кім жасап жатқанын және не үшін жасайтынын зерделер санасы сансырап, ойлай-ойлай басы мәңгіріп, мұң мен наланың, азапты жаланың тұнғиығында тұншығып еді; әйелдік долылықпен шашын жайып, ба-жылдап түрменің есігін тоқпақтамады, өз-өзінен булығып, өз-өзінен қысылып тұншыға ұзақ жылаған; бүйтіп күнәсіз қорлық көргенше, өлейін деген ой жыт етуі мұң екен, қойнында жүрегін жылытып, бүлкідеп жатқан баланың ертеңі есіне түсіп, ол ойынан айныған; тіпті басыңды қабырғаға тоқпақтамасаң, бұл бөлменің ішінде бір сабақ жіп жоқ — жаулығына дейін шешіп алған, үстінде көйлегі мен бешпеті ғана бар. Қандауырдан хабар жоқ, үш күннен бері бір жапырақ қара нан мен қара су тасыған қазақ оқта-текте қатынағаны болмаса, тірі жанның бет-жүзін көре алмады, ол да тілі кесілгендей үндемейді; темір есік салдыр-гүлдір

ашылғанда, қараңғы бөлмеге сырттан саулап жарық кіріп, Нюраның көр соқыр болып қалғандай көзін қарықтырды; бала оянып кетті, ояна салып, «мама, үйге қайтамыз ба?» деп сұрады, күзетші алғаш рет: «түр, нәшәндік шақырады» деді, келіншек қараңғы қапастан жарық дүниеге қуана ұмтылды...

Нюра Фадеевна мен ұлының бостандығы тым қымбатқа түсті. Мұны түрмеге қамаған күннің ертеңінде Қандауырдан жауап алған. Тағылған айыппекеу — байдың қызына үйлендің, Жапонның шпионы — Төлегеновтің тыңшысысың. Ол азар да безер мойындамаған, өздері жазған мойындау қағазға қол қоймай қасарысқан. НКВД-нің шолақ қол бастығы бір беткей жігіттің жігерін жасытып, жанын жарақаттау үшін, жаңа айла ойлап тапқан.

Ең әуелгі сұрағы, стол үстіндегі жатқан газеттерді нұсқап: «Газет оқисың ба?» дегеннен бастады.

— Анда-санда ғана, шаруадан қол тие бермейді...

— Иә, сендер саяси сауатсызсыңдар... Орталық газеттерде не жазылып жатқанын білмеу — ұят! Халық жаулары Алматыда да өріп жүр, тіпті әлгі өлеңшілер... не деуші еді... жазушылардың да жаулары көп... Алашордашылардың ала күшігі мен Жапон шпиондарын әкесіне танытып жатыр...

— Оны маған несіне айтасыз. Оқыған адамдар арасында ондайлар болатын шығар.

— Білсін деп... жә, әйелің бар айыпты айтып берді, сенің өкіметке жасаған астыртын әрекетіңнің түгелін түгендеп берді, — деді әдетінше кеңсенің ұзындығын өлшейтіндей тыным таппай адымдап.

— Сенбеймін, — деген Қандауыр. — Сенбеймін. Мойындаса, сауаты бар, қол қойдырып алған шығарсыз, көрсетіңіз.

— Малғұн! — деп бақырды нәшәндік. — Жаусыңдар! — Шолақ қолымен жағынан салып жіберуге оқтала бергенде, шапшаң қимылдаған Қандауыр одан бұрын қағып жіберді. Азуы алты қарыс ноянбыз деп әспенсіген азаматтарды жалғыз құлатқан Шолақ қол мұндай қағылез қарсылықты көрмеген басы шошына тұрып қалған.

— Мықты екенсің, — деп, өп-өтірік күлді. — Бірақ сендей асаулардың талайының мойнын астынан келтіргенмін. Күресесің бе?

«Мынау жыңды шығар» деп ойлады Қандауыр:

— Жығылсам босатасыз ба, әдде жықсам босатасыз ба, осыған келісіп алайық.

— Ультиматым қоя бастадың ғой... Оны көреміз.

— Ендеше, күреспеймін.

— Жақсы, олай болса аядай кеңседе апыр-топыр алысып жатқанымыз ұят болар. Тоғай ішіне баралық. Кеттік.

Шолақ қол жеке атта, Қандауыр милиционер жігіттің артына жайдақ мінгесіп — жолға шықты. Боқ мұрын баланың ат артына салған көргенсіздігіне қанша намыстанса да, көнбеске амалы жоқ. Бұқтырманың жағалауындағы қалың тоғайға жетелер жалғыз аяқ соқпаққа түсіп асықпай аяндап келеді. Қашып кетер деп қауіп қылды ма, тұтқынның қолын артына қайырып байлаған және оны ел көзінен жасыра үстіне шапан жапқан. Бұл қалпында балық аулауға шыққан бейбіт адамдардың сықпытын аңғартады. Құйрық тістесе артта — әдейі артта келе жатқан Шолақ қолдың тақымына қыстырылған құрығы бар.

Милиционердің артында отырған Қандауыр мысық пен тышқан ойнаған бастықтың қылығына өлердей қорланды, қарсылық көрсетуге де, қашып кетуге де дәрмен жоқ, жер болып жасыды, амалсыз көнді. Әншейінде қолына су құюға жарамас жаманның соншалық басынып, басына әңгіртаяқ ойнатқаны кінәмшіл жігіттің намысын қанша осқылағанымен, жан тәтті де; өзінің өмірін қойшы, Алланың әмірінен қашып құтыла ала ма, анау екі көздері төрт болып, тар қапаста қамаулы жатқан әйелі мен баласына тиер кесірі, ендеше, әліптің артын бағып, қайбір мазағы мен қорлығына да шыдау керек; мейлі — жықсын, мейлі — атсын, итжеккенге қызыл табан қылып айдасын — не көрмеген қу бас, лажсыз көнтері күй кешіп көндігеді.

Өзеннің арылы естіліп, шыбын-шіркей көбейіп, алаңқайдың шетіне ілінгенде, ат басын іркіп аялдады. Шолақ қол жан-жағына мұқият қарап алды да: — Осы жерге тоқтаймыз, — деп, әмір етіп аттан түсті. Сыңар қолымен көлігін қайыңға байлады да, жап-жасыл шалғынды жапыра кешіп барған күйі аяғымен түрткілеп, шөп басып бұғып жатқан бұтақ, тастарды теуіп, алысқа лақтыра бастады. «Жанының тәттісін» деп ойлады ат артында әлі отырған Қандауыр. Бастығына милиционер жігіт те көмектесіп жүр. Қандауыр астындағы атты тебініп қалып желе жөнелгісі келді-ақ, бірақ тоғайға сіңіп үлгергенше, атып жіберуі әбден мүмкін еді. «Апыр-ай, жалғыз қолмен қалай күрескелі жүр,

расында да, алпауыттың нағыз өзі болған соң...» Шолақ қол: — Алып кел ана мықтыны, әуселесін көрейін, — деп ақия бұйырды. Жүгіре басып келген жігіт аттан өзі-ақ секіріп түсіп, қарсы жүрген Қандауырды итермелей жеткізді.

— Түйгіштеме, шірік неме!

— Қолын шеш те, мылтығыңды оқтаулы ұста, — деді бастығы.

— Қорықпай-ақ қой, қашпаймын, — деді Қандауыр, «сізден» «сенге» қалай көшкенін өзі де байқамай қалды.

— Сенен қорыққаным, қара қойдан үріккенім, — деді, сырт киімін шешіп, күреске бар ынтасымен дайындалған Шолақ қол. Қандауыр қарысып қалған қолын уқалап, екі білегін сипалап ұйығанын жазып, қанын таратты. Желбегей жамылған шапанын шешті. Осы кезде сарқырап ағып жатқан өзен жиегіндегі боз тал қозғалып, құрығы со-райып бір балықшы орыс шал шыға келді. Артына жалт қарап, тапаншасына жармасқан Шолақ қол: — Уходи от сюда, стреляю! — деп айғай салып еді, ана байгүс жып беріп тоғайға қайта сүңгіп кетті. Көңілі жайланған нәшәндік тапаншасын белбеумен қоса шешіп, милиционерге берді.

— Кел батыр, көрсет күшіңді.

— Бір қолымды таңып тастасам қайтеді, ұят қой...

— Қорлама! — деп аузынан ақ көбік ата жекірді. — Осы бір қолыммен-ақ шу асауды құлағынан ұстап тұқыртып, құйрығынан басып шыңғыртқамын.

Кителін шешіп тастап, ақ шыт көйлегінің жеңін түрінгенде, шолақ қолының басы түп-тұқыл, қып-қызыл екен... бір басып, екі басып жақындаған Қандауырдың зәресі зәр түбіне кетті. Амал жоқ, пенжағын шешіп, күреске дайындалды. Екі көзі шолақ қолда. Бесатарды кезей ұстап тұрған жігіт аузын аңқайта ашып, қызықты жалғыз өзі тамашалайтынына мәз болғандай ырсияды. Балуандар әуелі аңдысты. Байқап көрді. Оңтайлы сәтті күтті. Шолақ қол күреске түскенде шабыттанып, екі көзі қызарып, ұрт еті жыбырлап, жыпылық жанары жырбындағанын тыйып ұшқынданып кетеді екен. Қандауырда жайбарақаттық, салмақты сабыр бар, лажсыздық басым. Аңдысу ұзаққа созылып бара жатқан соң, Шолақ қол: «Қатын болмасаң, тақалсаңшы, белдесейік», — деп зірк етті. Қарсыласы «Жарайды, ендеше» дегендей, адымдап қалып, оң қолын ту сыртына сала бергенде, бағанадан босқа шолтаңдатпай арқасына қайыра ұстап жүрген мұқыр жілік автоматтай

сарт етіп ағытылды да, оттан шыққан көсеудей қып-қызыл күйінде Қандауырдың бауырына сүңгіді де кетті. Тура бауырдан оңдырмай тиген ауыр соққыдан көзі қарауытып, басы айналып мең-зең есеңгіреген «жауының» ышқырығынан оң қолымен шеңгелдей ұстаған қалпы қатты тартып қалып, шолақ қол сумаң етіп құлақ-шекеден баса оң жамбасына сала бергенде, жан дәрмен қимылдаған Қандауыр ырқына көнбей бұлқынып, жауырыннан құшақтай алып, бұл тәсілден аман құтылды. Бұл қарсы қимылды қалай жасағанын өзі де білмейді. «Құдай сақтады» деді ішінен. Оның сыртынан қапсырған темірдей құшағында қалған нәшәндік жан дәрмен жұлқынып еді, онысынан ештеңе өнбеді. «Жібер, атамын» — деп айқайлады мылтығын кезей сасқалақтаған милиционер.

— Оттама, сүмелек! — деп намыстанды Шолақ қол. Содан соң Қандауырға: «Босат, ана потшиноныйдан ұят, қайта күресейік», — деп сыбырлады. Босатты. Босата салысымен арыстандай атылып алға шыққан ол алақанына түкіріп қайта ұмтылды. Түрі айдаһар қутандай қорқынышты еді. Жаңағы әдісті қайталаған жоқ. Тұқыл білек ербендеп бос қалды. Не болса да белдесіп көрейін, деген оймен белдікке қол сала бергенде, Шолақ қол тұмсығына қарай зу етіп тигенде, шалқалай барып құлады. Мұрнынан дірдектеп қан саулады. Бірақ қарсысындағы қасқырдай тісі ақсиган нәшәндік кеудесіне міне түсем дегенде, шапшаң аунап жер қаптырды да, лып етіп тұрып үлгерді.

— Ой, ағайын, мынауың күрес емес қой, төбелес қой, — деді тағы тақалған Шолақ қолға.

— Енді қалай деп едің, қолым — біреу-ақ қой.

— Олай болса мен де жұдырық жұмсайын ба?

— Жоқ, сен күресіп жық, қолың екеу гой.

— Жарайды, ендеше, — деді мұрнының қанын жеңімен сүртіп.

Күрестесінің барлық қуаты мен сенері монтансыған, мүсәпірсіген шолақ қолында екенін сезген Қандауыр бүкіл назарын сол сом темірді аңдуға аударды. Ал жауынгер қолды дәрменсіздендіру үшін, сауына ие болу керек. «Иә, аруақ!» — деп сиына екпіндеген НКВД бастығының артық нәстедей шолтандаған шолақ қолынан шап беріп ұстай алды да, өзіне қарай пәрменімен тартып қалды. Ананың беті қатты жұлқыстан былш етіп мұның иегіне тиді. Көз ілеспестей шапшаңдықпен кіндік тұстан шеңгелдей ұстап кеудесіне тік

көтерді. Үйіріп-үйіріп әкелді де, серпе лақтырып жіберуге шақ қалды. Не істерін білмейді. Жықса — пәлеге қалуы мүмкін, ал жықпаса намысқа шапқан нәшәндік ыза буып, одан ары ушығуы мүмкін. Не істеу керек? Ол қол тоқпақтай ғып көтерген күйі мылтығы шошайған милиционер жігітке жақындады. Ол сасқалақтай шегінген.

— Ат, ат нәлетті! — деп даусы шыға ақырды бастық.

— Ағатай-ау, сізге тигізіп аламын ғой! — деп безектеді. Қандауырдың кіндігінен төмен көздей беріп еді, жоғарыда тыпырлаған шолақ қолды сусыта төмен түсіріп, мойнынан қылқындыра алдына қалқан ете ұстай қойды.

— Таста мылтықты, әйтпесе буындырып өлтіремін мынаны. Шиқандай бетінің қаны қашып, боп-бозданған нәшәндік тілге келуге шамасы жоқ, қолы ербеңдеп анаған «таста» дегендей белгі берді. Жігіт өз мылтығын бастығының тапаншасымен қоса лақтырып, дөй-далаға тырағайлай қашты. Шолақ қолды сілке бұрап жықты да, мылтыққа жүгірді. Әлгінде ғана әспенсіп тұрған інкібіді бастығы қақпанға түскен қасқырдай, амал жоқ, шоңқайып отыр. Қандауыр мылтықты кезенген жоқ, бірін — иығына асты, екіншісін жай қолына ұстай салды да, Шолақ қолдың тура алдына келіп жайғасты. Бұл қалпында әңгіме-дүкен құрып отырған екі жолдастың пошымы секілді еді. Нәшәндік меселі қайтып жасып қалыпты. Ләм демеген күйі бір тал шөп алып, соны тістелеп, құлағына қонған шыбынды айдап Бұқтырманың сарынына құлақ түргендей жайбарақат та меңіреу. «Дегенмен, мықты, діні берік жігіт, — деп ойлады Қандауыр. — Әйтпесе мені жекпе-жекке шақырар ма еді. Тек арам болып жүрмесін. Тамырын басып көрейін».

— Жолдас бастық, менде не ақыңыз бар? Ұзында — өш, қысқада — кегіңіз жоқ еді ғой. Жолыңызға көлденең тұрған жерім бар ма еді. Тіпті бір-бірімізді жыға танымаймыз да ғой.

— Сен — халық жауысың, — деді ол марғау қалыпта.

— Оны кім айтты сізге? Дәлеліңіз қайсы? Әйелім мен бесіктен белі жаңа шыққан баламның жазығы не?

— Жазығы сол — байдың қызы.

— Онда тұрған не бар? Әке-шешесінен кетісіп кеткелі қашан...

— Сен, шырағым, басымды ауыртпа. Менің де жаным екеу емес. Қатынқарағайдан 150 халық жауын табу керек

деген жоспар бар жоғарыдан. Сонда сендердің орындарыңа өзім қамалуым керек пе?

— Сонда менімен толтыру керек пе?

— Сонда сенің орныңа ауыз жаласқан досың. — Көкеңді ұстаймын ба? «Сол жау» деген айғақ бер, өзінді табан астыңда босатайын да, соны қамайын.

Қандауыр сөзден тосылды. Рас-ау. Жүз елу жауды тауып беру бұған да қиын.

— Білемін, — деді қаздай тізілген көк көйлек, ақ балтырлы қайындарға қараған күйі. — Білем, мені қарғап-сілейсіңдер, бірақ жазығым не? Жазығым үкімет міндетін адал атқарып, бұйрықты орындағаным ба? Иә-иә, мен орындаушы ғанамын... Кейде осы ісімнің ақ-қарасын ажырата алмай дал болып, тіпті таң атқанша көз ілмей шығатын кездерім бар. Ал көзім ілінсе болды, бір жүндес қол қолқама саусағын тарбайта ұмтылады... Тапанша жастап ұйықтамаған кезім жоқ, тек сол суық қару ғана жан досым... айтшы өзің, менің орнымда болсаң не істер едің?

— Сіздің орныңызда болмағаныма қуанамын.

— Қуансаң — сол. Сенен гөрі менің бас бостандығым жоқ. Жетектесе — жүрем, айтақтаса — үрем. Әйтпесе бұл қазақтың бөлісе алмай жатқан несі бар.

— Тастамайсыз ба бұл мазасыз қызметті.

— Дәл қазір болмайды. Атып тастайды.

— Кім? — деп таңдана сұрады.

— Жоғарыдағылар... Ежов жолдас...

Шолақ қолдың жүзінде мұң бар еді. Оның осынау мән-мағынасы жоқ, ішіне ит өліп жатса да сезу мүмкін емес әлпетіне аяй қарады. Өзен жағасындағы алаңқай әдемі. Шыр айналдыра қаулап өскен балапан қайындар көмкерген. Шаңтозаңсыз тап-таза шалғынның ортасы — бұлар опыр-топыр айқасқан тұсы ғана ұйпа-тұйпа да, былайғы жердің шөбі тік қалпында хош иіс аңқытады. Осына мұрынды қытықтар жұпар хош иіс масаң әрі дел-сал халге шақырып басыңды айналдырады, буын-буыныңды босатып бостандықтың күйін шертеді. Ептеп жел соғып, жасыл шалғын, тал-теректің басы баяу қозғалады. Бұқтырманың сарынынан бөтен дыбыс жоқ. Қайың түбінде байлаулы тұрған қос ат еріншектене шыбындайды. Иә, бұл жер төбелестің емес, рақаттана дем алып, көз шырымын алатын жұмақ орны еді...

— Не істейміз сонда? — деді Қандауыр лажсыздық аңғартып

— Қайтайық. Сен қамаласың. Келіншегің мен балаңды босатамыз.

— Атып өлтіріп Бұқтырмаға ағызып жіберсем қайтесіз?

— Оны істей алмайсың. Істей алмайтын себебің — бір емес — екі куә бар: милиционер жігіт пен бағанағы балықшы көрді. Ал өзің крән асып қашып кетсең, түрмеде жатқан қатын-балаңа қиянат болады. Сондықтан — екеуіміз аяңдап ауылға қайтайық; әлгі бұтына тышып тура безген милиционер мұқым ауданды дүрліктіріп жүрер. Рас, күшті екенсің, күреспен жеңдің, басқасын бас аман, бауыр түтел болса, көре жатармыз...

— Тек жығылдым деп кек сақтамаңыз, әйелім мен баламды есен-сау босатсаңыз болды, мен-ақ халық жауы болайын, бір үйден — бір жау жетер.

— Менің саған жасар жақсылығым — жалғыз. Сөз жоқ, семьяңды үйіңе қайтарамын. Өзің білесің, бұл жер — шекара ауданы, сондықтан көп тергеп, тексермей «арғы бетке қашпақ болды» дегенді желеу етіп атып тастауға құқылымыз. Халық жауларын төменге айдағанда, Бұқтырма үстіндегі ағаш көпірден өтесіңдер. Қапы қалма... және бұл сырды тісіңнен шығарма...

Қаңдауырдың маңдайынан сүп-суық тер шықты. Шолақ қол тапаншасын тағынып, кителін киіп, үсті-басын түзеді. — Мә, бастығын тастай зытқан қорқақ иттің мылтығын мойыныңа асып ал, — деп, бесатарды Қаңдауырға ұсынды. — Жүр, кеттік. Әттең, қазақтардың барлығы сендей болса ғой... Онда айдағанға жүрмес ек, айтақтағанға үрмес ек...

Екеуі екі атқа мініп жолға шықты. Қаптаған қалың тоғайдың ішімен асықпай аяңдатып келе жатыр. Дабырлап сөйлескен жоқ. Әрқайсысы өзойын малталап, мынау әділетсіз әлемнің жұмбағын шеше алмай үзеңгі қағыстырады. Ертеңгі атар тақ, шығар күннен үмітсіз Қаңдауыр ғана емес, мынау мұқым ауданды ашса алақанында, жұмса жұдырығында ұстап, жылаған бала уанатын інкібідінің көңілінде де қаяу бар-ау. Бұрынғы құтырылған мінез жоқ, момақан, күрмеуін шеше алмай әуреленген хал кешкендей, айналдырған бір сағаттың ішінде қой аузынан шөп алмас кейіпке түскеніне Қаңдауыр қайран қалды. Мүмкін, баяғыдан солай шығар, әдейі дөңайбат жасап, жұрттың зәресін алу үшін, қасақана жасайтын шығар. Осыншалық бір қаракетін бір қарекеті жоққа шығарып, өзімен өзі атысып-шабысқан жұмбақты адамды алғаш жолықтыруы.

— Мен сізден бір нәрсе сұрайын ба? — деді тебіне қатарласқан Қандауыр.

— Ал, сұрай ғой.

— Алдыңызға келген кісіні неге сабайсыз?

— Әдет болып кеткен ғой. Шыдай алмаймын. Мінез солай.

— Дегенмен, жазықсыз жандарды, «жығылған үстіне жұдырық» жұмсағаныңыз, большевиктік қымыс емес пе.

— Қымыс деп ешкім қолымнан қаққан емес. Дегенмен, қамалып жатқандардың барлығы сүттен ақ, судан таза екеніне кім кепілдік бере алады. Адамның ішіне кім кіріп шыққан, ішінде ит өліп жатқандары бар. Солардан тазарту керек, санасын сауықтыру керек. Бүгін мүләйімсіп жүргенімен, күндердің күні жалын күдірейтіп шыға келеді. Осы бастан бастарын отап тастамаса, сүйікті Отанымызға, данышпан Сталинге қауіп төнуі мүмкін. Сақтансаң ғана сақтайды.

— Заңсыздық қой. Бір адам үшін мың адам не үшін жапа шегуі тиіс. Осы жұрт, өзіңіз де білесіз, енді-енді ғана еңсесін көтеріп, көтерем күйден арыла бастаған жоқ па. «Жаулық» ойлағанды қойып, жанын сақтап алсын да. Айталық, мына мен сол Жапония деген елдің қай жерде екенін де білмейді екенмін. Ағыңыздан жарылыңызшы, Төлегенов қандай азамат еді.

— Жапонияның қай жақта екенін өзім де білмеймін... Жігітім, тым тереңдемейік, — деп ажырая қарады. Шолақ қол ауылға жақындаған сайын күшіне мініп, сәл ұмытқан қызметін лезде қайтарып алды. — Біле-білсең осы сөзің-ақ сені қамауға жетіп артылады. Мен бұйрықты орындаушымын. Әлгінде сен бір сөзіңді, ұмытпасам, «Заңсыздық» деп айтып қалдың. Мойындайсың ғой.

— Өзімді қамасаңыз да, тілімді кесіп тастамассыз. Айтқаным рас.

— Ендеше, сәбет заңына күмән келтіргеніңнің өзі — алтын заңды бұзу болмақ. «Түлкі түрінен, адам тілінен тартады», — деп қазақтар бекер айтпаған.

— Сол қазақтың «сөйлемейін десем — сөзім өледі, сөйлейін десем — өзім өлемін» дегені және бар.

— Артты қысқан бай болады дегенім ғой...

— Казір бай болуға рұқсат жоқ қой...

— Әй, өзің сөзге мәстірсің-ей, — деп Шолақ қол алғаш рет ақтарыла күлді. — Жақсы жігітсің, қайтейін, аман

қалдыруға амалым қайсы... О баста үстіңнен іс ашпауым керек еді. Мұндай екенінді қайдан білейін. Өздерің де бастықтарға жуық жүрмей шіренесіңдер. Осы қазақтардың қызық мінезі бар. Бойында күш-қуаты, таланты барлар үдірейіп үлкен адамдарға жоламайды; ал, әлжуаз, алаяқтары алдыңды босатпай жылпостанады. Әне, сондықтан да олар аман қалады, өседі... Енді тым кеш, шегінетін жерім жоқ. Айтқаным — айтқан, әйелінді босатамын.

— Осыныңызға да рақмет. Маңдайдағы жазуды өшіре аламын ба, — деп күрсінді Қандауыр. Ауа жетпегендей омырауын ашып, кеудесін керіктей кере дем алды. Осы бір мезет ат үстінде келе жатқан аңшы жігіттің ең ақырғы бостандық ауасын жұтуындай еді. Енді қайтып мынау туган жердің тамылжыған табиғатын, асқар тау, асау өзенін көре алмасын, емін-еркін сайрандап аң-құсын қуып, орман-тоғайын аралай алмасын; көк шалғынына көлбей жатып, сонау түп-тұнық аспанға қарап, тұнығы шайқалмаған көңілмен армандай алмасын; құлын жоны көрінбес тау шалғынын кертіп ойып, қол тартпамен алақанға түкіріп пішен ора алмасын; Алтайдың аппақ қарында ат шанамен ағыза алмасын; мұртына қатқан сүңгі, кірпіктегі қырауды сүртіп, тоңып-жаурап келгенде, Нюра құйып берген құда шайды самайынан тер ағып, сораптап іше алмасын; көктем шыға — көктен іздегені жерден табылғандай масайрай, жағасын кеміріп долдана таситын Бұқтырманның аққұла толқынына қарал, тамырынан қопарылған сансыз салындыны санап, аяй алмасын; енді қайтып адамға жалғыз-ақ рет берілер тіршіліктің шәрбаты суалып, кермек татырын, кетеуі кетерін, сөйтіп, мынау жарық дүниенің торқалы тойын көріп, топырақты өлімінде ауыл ақсақалдарының ақылын тыңдай алмасын-алмасын-алмасын сезді, білді, түңілді, тайғақ тағдырының үкіміне жүгінді.

Қос жолаушы тоғайдан шыға келгенде, алдарынан аңдыздай қарсылаған бір қора милиционерді көрді. Ішінде мылтығын тастай зытқан бағанағы бала мұрт жігіт те бар. Айқұлақтанып алда келеді.

— Атаңа нәлет-ай, бүлдірген екен ғой, — деп, астындағы атын борбайлап қалды Шолақ қол.

— Аға, мыналарды бастап келдім, — деді, жерден жеті қоян тапқандай жінігіп. Оны қамшымен осып өткен нәшәндік. — Батыр қаранды! — деп зілдене айғай салды. —

Үйіңе барып, боқшанды дайындай бер. Қамаласың. Халық жауысың!

Аттан домалап түсіп, енді тоғайға қарай қашқан жігіт: — Халық жауы атанғанша. Бұқтырмаға ағып өлемін! — деп зар еңіреді. Ұстайық деп ұмтылғандарды Шолақ қол тоқтатты.

— Тимендер, ешқайда кетпейді. Ондай қоян жүрек еркекшоралардың қолынан еркекше өлу де келмейді. Қазақтың түбіне жететін — мынау емес, — деп Қандауырды көрсетті. — Анау секілді сүмелек су жұқпастар.

— Сіз ше? — деп қалды Қандауыр қисыны келіп қалған сөздің обалына қалмай.

— Жаудың мылтығын алыңдар, — деген Шолақ қол естімеген сыңайда. Жан-жағына анталай ұмтылған милиционердің біріне иығындағы мылтығын сыпырып өзі ұстата беріп еді, қалған екеуі аттан аударып алмақ болып борбайына жармасқан: бірақ ер үстінде тақымы жабысып қалғандай тәкаппар отырған Қандауыр міз бағып, місе тұтпады. Енді қайтеміз дегендей Шолақ қолға қарап еді, ол: — Тимендер, өзі барады. Әттең, мынау көп боқташаққа осы тұтқынның жалғыз өзін-ақ айырбастап алар едім, амал не, — деп, алға түсіп сау желе жөнелді. Қалғандары соңынан салпақтай ерді.

Шолақ қол інкігібіді уәдесінде тұрды. Ауылға қайтып барған соң, Қандауырды алып қалды да, әйелін босатты.

«Қандауыр абақтыны өзі ашып кіріп келгенде, жүрегім жарылып, талып қала жаздап едім-ау. Оның өзі қамалып, бізді босататынын қайдан білейін», — деп күрсінді Нүрке кемпір.

Келіншегі мен баласын бауырына қысып, айналып-толғанып сүйген Қандауыр қанша қатты болса да, көзі жа-саурап, алғаш рет көңілі босады.

— «Көрешегінді көрмей, көрге кірмейсің» деген, Нүрке, қайтейік, жылаймыз да шыдаймыз. Еркек тоқты құрмалдық деген, екеуің аман болсаңдар, мені қойшы, мықтаса Қолымаға қайта айдар. Өкінерім де, өшігерім де жоқ, шүкір, — деді күштегендей болып күліп, баласын жоғары көтеріп.

— Шүкір, артымда ұрпағым бар. Тек қайда, қандай қиындықта жүрсем де тілерім мен сенерім — сендер.

Ағыл-тегіл көз жасын жеңімен сүрткілеген Нюра: — Ақтық сапарға аттанардай қоштаспайықшы. Ақ көңілдің аты арып, тоны тозбайды деуші еді атам, аман-есен ақталып келерсің. Шыдайық.

— Иә, шындық үшін қандай қиындыққа шыдауға болар, егер сол шындық бар болса... кейде ойлаймын: біздегі шындық көсеммен қоса өліп қалды ма деп...

— Бар, бар, — деді Нюра, — ақиқатқа жетер адам табылар, үмітімізді үзбейік, Қанеке. Сары уайымға салынбайық.

— Үміт — ол да бір сағым, немесе көлеңке іспеттес, күн шыққанда ғана пайда болады, ал басыңды қасіреттің бұлты шалса, іздеп таба алмайды екенсің, жоғалады. Неге екенін білмеймін, өзімді емес, көзі енді ғана ашылып, бауырын жаңа ғана көтерген елдің ертеңі алаңдатады. Көзіне қамшы тиген ботадай боздап, тағы да үркіп, үдере көшіп, бөрінің боғы, бөкеннің сирағындай тоза ма деп қорқамын. Заңның бет алысы жаман...

Осы кезде абақтының есігінде тұрған Шолақ қол Қандауырдың соңғы сөзін құлағы шалып қалып:

— Сен сәбет заңын ғайбаттама, — деді түсін суытып. — Ол әрқашан да әділ, бәрімізге ортақ.

— Заңның әділдігіне шәгім жоқ, алтын заңды бұрмалап, бұзатындарға ренішім бар.

— Кім бұзып отыр?! Сталин жолдас па?! Тіліңді тарта сөйле! Осы күніңе зар боларсың.

— Осы күніме қызықпай-ақ қойдым. Сендердің бұл бассыздықтарыңды Сталин жолдас білмей отыр ма деп қауіптенемін.

— Оттапсың! — деді нәшәндік. — Дүние жүзінде Сталин жолдастың білмейтіні жоқ. Ол — көсем! Ал көсемнің көрмейтіні және жоқ. Уақыт бітті, қоштасыңдар.

Нюра күйеуіне ұмтылып, қапсыра құшақтап айрылмады. Екеуі аймаласып, етектерінен тартқан баланы ұмытқандай болып еді. «Папа, үйге қайтайық», — деп ол шырқырай жылап қоя берді. Баласын жерден тіке көтеріп алып, бетінен сүйген әкесі: «Мамаң екеуің үйге жүре беріңдер, мен артынан барамын», — деді кеудесін керген өксікті әрең басып. Жүйе-жүйесі босап, үні қарлығып шықты. Нюраның да омырауы жасқа боялған. Бұларды Шолақ қол ажыратты. Ана мен баланы күшке сап итеріп, сыртқа алып шықты да, түрменің шоқпардай темір құлыбын кілттеп, жапты. «Папалап» есікті тырмалаған баласын зорға дегенде қолтығынан көтеріп, тыраңдатқан қалпында жылап-еңіреп үйіне қайтқан Нюра өз ошағына жеткенше, көз жасын тыя алмады. Бұл шақта таудың ұшар басындағы ұшпа бұлт етекке қарай жөңкіле көшіп аяқ астынан жел тұрды. Жапырақ

жайған ағаш басы арпалыса суылдап, сабалақ жүнді бірлі-екілі ешкі қора-қораның ығына қарай тырағайлап барады. Желіккен желмен бірге жарыса түскен жаңбырдың хабаршы тамшылары жетіп, әлгінде ғана будақтай көтерілген қара жолдың шаңын жерге шегелей бастаған. Қара бурадай құтырына жөңкілген бұлт бір-бірінен жерігендей үрке орналасқан бытыраңқы үйлердің жиналмай қалған кірін желпідетіп, албастыдай апай-топайын шығарды. Тамшының арты бұжыр-бұжыр бұршаққа айналып, тақтай шатыр, қаңылтыр пештерді таңқылдатып, төбеңді оярдай пәрменмен сабалаған. Барабандап бастаған бұршақ қара қошқыл бұлттың құсығындай, далада жүрген тіршілік иесін бұрыш-бұрышқа, ықтасын-қуысқа қуалап тықты. Жер беті аппақ маржанға бөгіп, Алтайдың алты айрығынан саулап бұлақ ақты. Бұлақтың іші толған — ақ моншақ — әрі суық, әрі сұлу көрініске есік-терезеден сығалай мәз балалардың кейбір шыдамсыздары жалаң аяқ, жалаң бас далаға шапқылап шығып, шекесін ісіріп қайта оралады. Ең ғажабы, дәл сол күні — бір жағы ақ, бір жағы қызыл бұршақ жауды. «СОЛ КҮН, СОЛ ЕРЕКШЕ БҰРШАҚ КЕШЕГІДЕЙ ЖАДЫМДА. МЕН БАЙҒҰС ҚАНДАУЫРЫМНАН МӘНГІЛІККЕ АЙРЫЛДЫМ ДЕП ОЙЛАДЫМ-АУ», — Нүрке кемпір тағы да ауыр күрсінді.

1937-інің сойқаны мұнымен біткен жоқ. Ел артынан естіді. Қандауырды қосып осы ауылдың бір топ азаматтарын Бұқтырманың үстіндегі ағаш көпірден айдап бара жатқанда, алды-арттарынан қаумалаған айдаушылар тілге келтірмей бытырлатып ата бастайды. Дәл осы сәтте Шолақ қолдың жұмбақты ескертуі қапелімде есіне түскен Қандауыр сасқалақтай шулаған жұртты қақ жарып барып, биіктігі отыз метрден асатын көпірден төмендегі көкпеңбек иірімді суга қарғиды. Бәрібір тұншығып өледіге жорыған мылтықтылар оның соңынан қумайды, тірі қаларын елеп-ескеріп андымайды. Бұқтырманың арыстан жалды толқынында тербеліп өскен жігіт жүз қадамдай сүңгіп, басын қылт еткізіп шығарып ауа жұтып алған соң, тағы да су түбіне сүңгіп, ағыстың ырқында ығыса құлдап, алыстап кетеді. Содан, ешкім жоқ, тал-терегі қалың өскен жағалаудан бір-ақ шығады. Сол бойында қашып кетпейді, үсті-басын келтіріп алғаннан кейін аудан басында отырған Шолақ қол інкібідінің тура өзіне барады. Ол мұны «нағыз жүрек жұтқан батырдың өзі екенсің» деп, қарқ-қарқ

күліп, арқасынан қағады да, қағазын реттеп Өскеменге жөнелтеді.

**«ҚАНДАУЫР СОЛ КЕТКЕННЕН СОҒЫС БАСТАЛ-
ҒАНДА ҒАНА ОРАЛЫП ЕДІ-АУ», — ДЕП НҮРКЕ КЕМПІР
КҮБІРЛЕДІ.**

Қарлығаштың ұясындай ғана шағын үйелменнің ошағы сөнбегенмен, басына төнген барлық ауыртпалықты Қандауыр арқалап кеткен жоқ, інкібідінің бақылауында болды. «Жаудың семьясы» деген жаман атақ тағылған соң, ауыл-аймақ, көрші-қолаң аса сақтықпен амандасатын, тіпті кейде сәлемдесуге жасқанып, Нюраның жанынан үндемей өте шығатын. Осылайша бірте-бірте суысқан ел жоқтан өзгеге күдік алып, ғасырлар бойы қалыптасқан жан жарастығы, ағайын араластығынан айрылып, әркімнің-әрқайсысының ішінен бұғып жатқан жасырын «жау» іздеп, жандарын шүберекке түйе сезікті де, сенімсіз күй кеше бастаған. Сүттей ұйыған ауылдың дәстүрлі ұжымдығы ұшына жабысқан аурудан қаншама жылдар өтсе де айыға алмай, сүйекке сіңді дертке ұласарын, әрине, зерделемеді. Ұсталғанның бәрін шын жау, қаскөй — індет деп қабылдады да, өздеріне жұтып кетпес үшін, пәледен машайық қашты, немесе сиырдай мүйіздеп, бақсының моласындай жападан-жалғыз қалдырды.

**«СОЛ ЖАЛҒЫЗДЫҚТАН ӘЛІ КҮНГЕ ҚҰТЫЛА АЛМАЙ,
ҚОР БОЛДЫМ-АУ», — ДЕП КҮРСІНДІ НҮРКЕ КЕМПІР.**

...Иә, жалғыздық. Сол жалғыздықтан тағы да Көкен мен Аналық күтқарып еді. Бұл өмірде бар-жоғы белгісіз дарбазасыз дара үйде ішерге ас, киерге киім таба алмай, зар еңіреп, зар жұтып жатқанында, тумасынан бетер бәйек болып қамқор қолын созды... «Халық жауының» әйеліне қыл аяғы қара жұмыс та бермей қаңтарып тастағанда, тағдырдың осы бір дағдарысынан аман-есен алып шыққан да солар. Бір күні жұмыстан әдеттегіден тым ерте оралған Көкен:

— Ойбай, Нүрке, саған жасырыну керек, — деді өңі боп-боз болып. — Ауданнан адам шығып сені қамауға алатын көрінеді. Шолақ қолдың айғайлап айтқан бұйырығын есіктің сыртынан естіп қалған бір сенімді кісі айтты.

— Күз болса мынау, енді біраз күнде қар түседі, қайда қашамын, құдай-ау, — деп, зәрезап болды.

— Расында да, қайда барады мына қарашаның қара суығында, — деп сөзге араласты Аналық.

— Соны өзiм де бiлмей тұрмын. Сенiң орныңа Қандауырдың соңынан мен-ақ кетер едiм, қайтейн, алмай-ды ғой.

— Көңiлiңе рақмет, Көкен. Айналдырған Шолақ қол алмай қоймайды, ешқайда кетпеймiн, бас сауғалап тығылмаймын да. Баламды бiр құдайға, содан соң өздерiңе тапсырып, тас түйiн дайындалайын. Әбiгер болмандар.

— Тәңiрiм-ай, не жазып едiң, ендi не iстеймiз? — деп зарлаған Аналықты еркектiк көрсетiп жекiп тоқтатқан Көкен: — Бiз қара басымызды сауғалап сенен безiнiп отырғанымыз жоқ. Нүрке! Амал не, өзiң шеш. Алысқа, көз көрiп, құлақ естiмейтiн жерге аттандырып жiберуге де әзiрмiн, осы үйге алып қалуга да дайынмын. Сенiң балаң — бiздiң де бала, алда-жалда айдалып кетсең, қайтып оралғандарыңша қанаттыға қақтырмай, әке-шешесiн ұмыттырмай қарағайдай азамат етiп тәрбиелеймiз. Басқа не келедi қолымыздан...

— Ризамын сендерге, екi дүниеде де ризамын. Мен тосып алдым маңдайға жазылған сыбағамды. Ұрпағым — аманат. Абдырамай жұмысыңа бар.

Көкен басы салбыраған күйi, лажсыздық күйiн кешiп шығып кеткен. Күйеуi ұзаған соң, Аналық басқаша кеп танытты.

— Әй, Нүрке, менiң тiлiмдi алсаң, маған бiр ой келiп отыр.

— Иә, қандай? — деп, емiне түстi.

— Сен алғаш келген милициядан жасырынып қал.

— Қалайша? Артынан ұстап алса, одан ары күдiк алып, тергемей-ақ атып тастар.

— Алғашқы iздеушiден әупiрiмдеп құтылсақ, таңғы нәсiп тәңiрден деген, көрiп алдық. Тiптi Көкенге де бiлдiрмейiк.

— Түкке түсiнсем бұйырмасын. Сонда бiр асым ет емес, алпамсадай етжеңдi қатынды қай тесiкке тығасың?

— Кержақтардың тас моншасына. Оның iшiне жыншайтан ұялаған деп, осы ауылда тiрi жан басын сұқпайды. Әмбесiнде сол моншаның кiре бересiнде жертөле бар. Бай кержақтар терең ғып қазып, азық-түлiгiн сақтайтын. Мiне, сенiң ендiгi үйiң осы болады.

— Сенiң де ойлап таппайтының жоқ-ау, Аналық. Ескi подвал қайбiр пана болып жарығтар дейсiң.

— Егер әлдекiм пысықсып iшiне кiрер болса, жертөлеге түсiп кет, ал ешкiм жоқта, моншаның iшiнде отыра бер. Тамақ, сусыңды өзiм тасып тұрармын түнделетiп.

— Қар жауып, қылышын сүйретіп қыс келгенде, жеті қат жер астында арам қатып қаламыз ғой. Одан гөрі жылырақ түрмеде отырғаным озық-ау.

— Жетісерсің. Сені маздатып от жағып, алдыңа астау-астау жал-жая қойып асырайды деген. Бұдан он есе суық итжеккенге айдаса, кержақтардың апанымен жылап көрісерсің. Сөзді қой, бір тәуекелге бел байладық. Ашаршылықтан да аман қалғамыз, қылышынан қан тамған заман өстіп тұра берер дейсің бе, біздің де айымыз оңынан туар.

— Әй, қайдам, — деп сенімсіздікпен басын шайқаған еді Нүрке. — Бір пәледен құтылдық па дегенде, екіншісі келеді едірейіп. Бейне бір Алтайдың асулары секілді иін тірескен, біреуінен ассаң — екіншісі тұрады...

— «Көп сөз — бос сөз» деген атам қазақ, іске кірісейік. Сен қазір бар да үйіндегі қомшанды буып, түй. Керексізін лақтыр, от қойып өрте, тіміскілеген адам қашып кеттіге жорысын. Қызың естияр болып қалды ғой, түсіндіріп айт, тығыламыз, әйтпесе папаң секілді қараңғыға қамап тастайды де... Мен зыр жүгіріп барып, жертөлеге төсеніш, жылы киім апарып әзірлейін... — Аналық өз үйін ақтара бастаған. — Құдай-ау, атамның ескі қасқыр ішігін де «халық жауы» деп қамап тастады ма, қайда кеткен, тәңір алғыр...

Екі күнді әбігерлі дайындықпен өткізді. Осынау құпия әрекеттен Көкен қаперсіз еді. Үшінші күн дегенде: «Шолақ қол хабар жіберіпті, Нюра Фадеевна ешқайда кетпесін, хал-жағдайын біліп қайтамын. Қорықпасын, күзетшісіз барамын», — деген сыбысты жеткізді. Бірақ өзі осы күні үйден ұзап шықпады, жұмысқа да бармай қора-қопсысын түзеп, айналсоқтады-ай. Аналық: «Іздеп қалған жоқ па, жұмысқа барсаң қайтеді», — деп, жақауратып көріп еді, қас қылғандай қадалып, кетпей-ақ қойғаны. «Шынымызды айтсақ қайтеді» деген тәуекелге бел байлаған мезетте, ауылдың аш құрсақ итін шулатып Шолақ қол келіп үлгереді. Ама! жоқ, алдынан шығып қарсы алды. Аттан адамша аттап емес, оң аяғын ердің алдыңғы қасынан асырып шабандоз баладай секіріп түскен нәшәндік:

— Қондысыңдар ғой өздерің, не жеп семірдіңдер? — деді қамшысын сапиян етігінің қонышына тыға сөйлеп.

— «Өлмегенге өлі балық» деген, жолдас бастық, колхоз не берсе — соны талшық етеміз, — деп жауап берді Көкен.

— Есеп-қисаптан жырым-шеттіктейді деген сигнал бар. Істеп жүрген жерінен тістеп жүретін қазақтың ежелгі әдеті.

Сені де тексеру керек. Екі қатынды, екі баланы асырайтын азық қайдан келді саған.

— Тексеріңдер.

— Көрші ауылдағы бригадирдің қалай ұсталғанын, қалай сотталғанын білесің бе?

— Естімеппін, — деді Көкен.

— Ондайда құлағың керең бола қалады. Ат-тонын ала қашып танып болмаған соң, баласының тезегін тексеріп келіп жібергенде — ішінен бидай шықты, — деп қарқылдап күлді. — Ал енді сендер бара тұрыңдар, Нюра Фадеевнамен оңаша сырласып көрелік.

Үйге екеуі ғана кірді. Іргедегі төсекке былш етіп отыра кеткен Шолақ қол біразға дейін Нюраға қадала қараған қалпы жымси ежірейіп ләм демеді. Жылан арбағандай бүріскен әйел, өңменін тесіп жіберердей қадалған қиғаш көзден жасқана жанар қашырды. Шыдамның да шегі бар:

— Сұрай беріңіз, — деді үні дірілдеп.

— Күйеуіңнің атылғанын естіген шығарсың.

— Естігенім рас, бірақ өлгеніне сенбеймін.

— Халық жауы ретінде атылғаны туралы актымен таныстырайын ба?

— Немене бұл... көңіл айтқаныңыз ба? Айтсаңыз да абайлап естіртпейсіз бе.

— Да-а, — деп ойланды Шолақ қол — Да-а... Мен мәймөңкені білмеймін, қызметтің адамымын, турасын айтатымын.

— Биліктіге де биліктілік керек дегенім ғой, әйтпесе түкірігі жерге түспей тұрған сізбен тайталасып нем бар.

Шолақ қол ескі әдетінше ойқастай басып үй ішінде әрі-бері алшаңдамақ еді, аядай бөлме таршылық жасады. Амал жоқ, төсекке қайта отырды да, қарсы алдындағы әйелге тағы да қадала қарады. Бұрынғыдай емес, бойы үйреніп, неге болса да бел бұған Нюра шімірікпестен сазарып отыр. Оның өр сыңайын аңдаған нәшәндік әкіреңдеп әлек болудан еш нәтиже шықпасын сезді ме, көкейінде көптен жүрген жасырын сырын шым-шымдап шығаруға көшкен-ді.

— Мен сені қамауға келгенім жоқ деп ескерттім. Бетінен нұры тамған сұлу келіншекті қараңғы торға қамап ұстаудан үлкен қылмыс бар ма мен үшін. Жаным темірден жаратылмаған, менде де сезім, жүрек, түйсік бар. Егер қаттылығым, түрімнің суықтығы білінсе, оған мен кінәлі емес, талап пен жұмыс солай, демек, мен түскен қазан қатты қайнап пісірді. Күні бүтінге дейін салт басты, сабау

қамшылымын. Қызмет қуамын деп, жар қызығынан айрылыппын...

Шолақ қолдың не бықсытып келе жатқанын ептеп іші сезе бастаған Нюраның әлгінде ғана боп-бозданған жүзіне қан теуіп, бойынан үрей үркіп, денесі дірілдей бастады. «Тәңірім-ау, енді жетпегені осы еді».

— Зорлықпен келгенім жоқ, сені алғаш көргеннен бері тағат таптырмаған...

— Керек емес, — деді Нюра зәрезап болып, — ар жағын айтпай-ақ қойыңыз...

— Өлмектің артынан — өлмек жоқ, басың жас, бақытың алда, балаңның үстінен құс ұшырмай тәрбиелеймін...

— Жаудың әйелін алды деп, өзіңіз де ұсталып кетерсіз... Болмайды! Бекер әуре болмаңыз! — Атып тұрып шығуға беттемек еді, інкібіді бастығы:

— Отыр! Шошаңдамай, сөзге қонақ бер! — деп ақырып қалды. — Немене, менің әйел сүйеге қақым жоқ па?

— Қақыңыз бар, бірақ біреудің әйелін емес.

— Жесір әйелді деңіз...

— Жесір мен жетімнің заманы емес пе, осы өкіметті соларға теңдік әперу үшін орнатпап па еді...

— Ол, рас, махаббатқа да бостандық керек, сондықтан да саған сөз салып тұрмын, сондықтан да жуандық жасамай жуас жолмен, қазақы жолмен үлкен басымды кішірейтіп келіп тұрмын.

— Ақирет алдында да айтар сөзім — үзіңіз үмітіңізді. Мен о дүниеде де Қандауырды ұмыта алмаймын.

— Ұмытпай-ақ қой. Тіпті бес уақ намазыңнан қалдырма, суретін салып қабырғаға іліп қоялық.

— Мен енді сізге еш нәрсе айтпаймын, білгеніңізді істепіз, — Нюраның беті қайтадан қуарып кетті.

— Қақ маңдайдан ұрдың-ау, аспан көз қатын. Қайтейін сені, қайтейін, жалғандағы жалғыз қуанышымнан айырдың, абыройымды айрандай төктің, жігерімді құм қылдың, жігіттігімді қорладың, аяулы сезімімді аяқ асты еттің. Енді қайтіп ашуланбаймын, енді қайтіп елді қан қақсатпаймын, айтшы өзің... Жазығым не, жазығым жар қызығын көрейін дегенім бе?

Нюра таң қалды. Шолақ қол бетін қос алақанымен басып алып, әйелдерше алкеліп солқылдап жыласын. Басқа — басқа да, дәл осындай оқыс қылық, босаң көңіл күтпеген еді, әрі оған тас емен жүрегі жылып, жаны ашыған. «Қойыңыз аға,

азамат емессіз бе, босамаңыз» деп оған деген өшпенділігін жұмсартпаққа ниет қылды да, «қой, босқа емексітпейін» деген оймен тез айныды. Ал анау қалтасынан орамалын шапшаң суырып алып, жасқа толған жанарын сүртіп-сүртіп орнынан тұрды. Белбеуін шириға түзеді. Тапаншасының қабын сипап тексерді. Нюраға қарамаған күйі шыға берді де: — Ендігі хабарды милиционерден күтерсің, сұлуым, — деп жымыды. — Мен сенімен қоштаспаймын, көріскенше.

Шолақ қол шығып кеткен соң, үйге апыл-гұпыл кірген Аналық, есі ауысқандай, аядай ғана әйнектен түскен жарыққа кірпік қақпастан телміріп отырған Нюраны құшақтай алды.

— Не деп кетті? Ұзақ сырластыңдар ғой, түте. Ақсарбас, бір пәледен құтылдық білем.

— Сол пәле енді ғана басталды, құрбым. Еркек екен, сөз салды, жүрегін ұсынды. Көнбеп едім, көзіме көк шыбын үймелетем деп кетті ғой.

— Кетсін әрмен... енді қайтып оралғанша, кім бар, кім жоқ. Жүнжіме. Шай қояйын. Балалардың да қарны ашқан шығар.

Осы кезде Көкен кірді:

— Ертеңге дейін ойлансын дейді, не айтып еді, Нүрке?

— Маған тұрмысқа шық дейді.

— Онысы жігітшілік екен, — деді Көкен желкесін қасып.

— Кет ары, албасты басып тұр ма, Қандауырға не бетімізді айтамыз.

— Кісі тірі қалу үшін не істемейді... Өзің біл, мың жылғы жұмақтан бір күнгі жарық артық емес пе...

— Сен мені білмейді екенсің, Көкен, — деді Нюра қабағы дірілдей ренжіп. — Байсырап отырғаным жоқ, Қанекеннен жаным артық емес. Аюдай ақырған ата-анамның ақ сүт, ақ батасын аттап қосылған жарымды жасыққа айырбастаймын ба.

— Кешір, — деді Көкен қалбалақтап. — Мен... әншейін... сен үшін ғой бәрі де. Құрысын, қайтып алдым сөзімді. Әй, Аналық, шайыңның түбіне тас түсіп кетті ме, неғып қайнамайды...

«ЖАРЫҚТЫҚ КӨКЕННІҢ МІНЕЗІ ҚИЗЫҚ ЕДІ-АУ, — ДЕП ӨЗ-ӨЗІНЕН КҮЛІМСІРЕДІ НҮРКЕ КЕМПІР. — АУЗЫН АШСА, ЖҮРЕГІ КӨРІНЕТІН АДАЛ, БАЛАДАЙ АҢҚАУ ЕДІ».

Таңға жуық сыбдырын білдірмей тұрған Аналық аса сақтықпен киініп, есікті ептеп аша бергенде, біреу шымшып алғандай сыңсып қоя берген. Тықыр еткенге оянатын күйеу: «Әй, бұл кім, Аналық, сенбісің, қайда барасың?» — деді ұйқылы үнмен. «Мен ғой, әлгі жалғыз сиыр кеше кешке өрістен келмеп еді, байқайын деп... ұйқтай беріңдер. Бала тоңып қалмасын, қымтай сал», — деп, қамқор кейіп танытты да, лып етіп шыға жөнелген. Сол бетімен Нюраның үйіне беттеді. Ол да ояу отыр екен, екеуі ұзақ күбірлесті. Бәрінен де қиыны шырт ұйқыда жатқан баланы ояту болды. Түнде қайда барамыз деп, қынқылдап жылады. Буыншақ-түйіншектерін арқалап үшеуі ағаш арасындағы мыстан кемпірдің баспанасындай болып жалғыз қарауытқан моншаға қарай аяңдады. Ауыл таң алдындағы өлі ұйқыда. Өліара кездің қараңғылығы енді-енді ғана етек түріп, көбесі сөгіле бастаған. Ауыл шетінен басталар отқа осы елдің бесалты қара малы жайылып жүр. Тау қойнауы болғандықтан, таңға жуық қалың қырау түсіп, бейне бір жұқалаң қар жауғандай әсер беретін Қарашаның суығы жылы үйден шыққан денелерін тоңазытып, бүрсең қақтырды. Әсіресе, ұйқысы, әлі де ашылмай, есінеп-құсынаған бала «тоңдым, мама» деп еріншектене ереді. «Тоңарсың, әлі, бұл — басы ғана», — деп күбірлейді шешесі. Айдаладағы моншаға жеткенде, балада тіпті зәре қалмады. «Кірмеймін, оның ішінде сайтан бар», — деп шегіншектеді. Іші тастай қараңғы моншаға бірінші болып «бисмилла» деп өжеттене кірген Аналық оттық тұтатып, жарық жасады. Іші ыс-ыс бөлменің қабырғасына жанап кетсең, үсті-басыңды күйелештеп шығасың. Бұрыштағытастан үйіліп жиналған пештің үстінде май шам бар екен, тұтатып еді, өлімсіреген сәуле таратып, есіктен ескен желемікпен қыпылықтай жанады. Қамбаның аузы ашық екен. Ішіне сып беріп түскен Аналық:

— Әй, Нүрке, еңкейіп қарашы өзің, — ұядай, — деп сыбырлады. — Май шамды маған әперіп жібер.

Әуелі жалауышкені, содан соң қызын шұңқырға түсіріп, артынан өзі сусыды. Жертөленің іші, расында да, әрі кең, әрі тап-тұйнақтай. Бәрін де Аналық сақадай-сай дайындап қойған екен. Кержақтардың ашыған капуста, қияр, балын сақтайтын тақтай таушаны жайып, төсекке айналдырған. Жертөленің қабырғасына дейін тақтайланған. тек едені жоқ, құм төккен. Жеміс-жидектері бұзылмас үшін, құм төсейтін шығар...

— Міне, осы ендігі үйлерің, — деді қарадай борша-борша терлеген Аналық.

— Мынау — зындан ғой... Әттең, пеші болса, қыстан шығуға да болар еді, — деді әлі де жан-жағын тосырқай шолған Нюра.

— Кішкене ғана қаңылтыр пеш тауып келсем, суықтан емес, ыстықтан зәрезеп боларсыңдар.

— Әй, Аналық-ай, ол пештің түтінін будақтатып қалай жағамыз?

— Отты тек түнде ғана жағасыңдар, ал күндіз дымдарыңды білдірмей жым-жырт жатасыңдар.

— Сонда біз үкі, немесе жарғанат болғанымыз ғой, — деп, Нюра аузын басып, түншыға күлді.

— Тірі қалу үшін — бәрі болуға болады. Ал мен кеттім. Тегінде, естеріңде болсын, жер қойманың қақпағын қазанмен бастырып кетемін, шығамын деп әуре болмаңдар, өзім ғана ашамын. Екі күндік азықтарың бар. Ыстық тамаққа әзірше иектерің қышымасын.

— Мен бір түрлі қорқып отырмын, — деді Нюра мұңайып. — Осыдан түрме артық секілді. Ойлашы өзің, қашанғы отырамыз: бір ай, бір жыл, содан соң...

— Содан соң — сол. Сен қызықсың-ей, абақтыға ас беріп жатқандай-ақ асығып, басымды ауырттың ғой. Оған бүтін бардың не, бір айдан соң бардың не, ешқайда қашып кетпес, түрмесіз үкімет болушы ма еді, — деп, іргедегі нарға қисайып ұйқтап қалған баланың үстіне ішік жауып, жан-жағын қымтап қойды.

— Ішім пысатын шығар, тәулік бойы жер астында қамалып отырудан артық тозақ бар ма...

— Сені қойшы, — деп Аналық тағы да сампылдай жөнелді. — Тоқыма тоқисың, бәрінен де жас балаға қиын, ойын баласы іші жарылып зерігер, әмбе, саған ермек тауып, алдаусырату керек. Ал мен кетейін.

«Ал мен кетейінмен» тағы біраз айналсоқтап, құрбысын қимағандай әрең көтерілді шұңқырдан. Содан соң жертөленің қақпағын жауып, былайырақ төңкерулі жатқан тай қазанды өзі әрең дегенде орнынан қозғап, ырғай жылжытып әкелгені естілді. Есікті нығыздап жауып, сыртынан тіреу қойды. Жан-жағына алақ-жұлақ қарап, жорғалап үйіне жеткен. Жолшыбай қара сиырды айдай кеткен. Қораға қамап, үйге бір құшақ отын құшақтай кірген. Әйелінің тықырынан оянган саққұлақ Көкен: «Көп айналдың ғой,

сиыр бар ма?» — деп есіней сұраған. «Қасқыр жегірді әрең дегенде таптым. Терістің ішіндегі колхоз шөбінде белуарына дейін мелдеп тұр екен, ертелетіп іздегенім қандай керім болған, ұятқа қалады екенбіз», — деп өтірікті судай сапырып жіберді. «Үй суып кетіпті, пешке от жақпасам, қарағай отын әкелсеңші, әкесі, қайыңның дуылдап жанғаны болмаса, қызуы шамалы». «Көлік болмай тұр ғой, әмбесінде қол да тимейді». «Колхоздан бір тырақы тауып берсең іргеде жай түсіп сұлап жатқан молақтың бірін өзім-ақ сүйретіп әкелер едім». «Мұрындығын тесе алмайсың ғой». «Тескенде, сенің білегің сыйып кетер ғып үңірейтіп жіберем, ағаштың арасында туып, ағашқа жарымасақ не дауа. Әй, қазақтар-ай, орманның ішінде тұрып отынға жарымай, үйінің бұрышын жарып жағатын еріншектіктен қашан арылар екенбіз» деп, пештің күлін шығарып, көмейіне жаңқа тығып, от тамызып толас таппады. «Алалық-ай, қолыңмен қоса аузың да қимылдамаса, ұшынасың ба, — деген күйеуі ендігі ұйқыда маза болмасын сезгендей, самарқау күйде киіне бастаған. — Бүгін ғой Нұркені айдап әкетеді».

— Байғұсқа обал болды, — деп жаны ашығансыды әйел

— Кебежеңнің түбінде қалған-құтқан болса, жолына пісіріп берсеңші. Одан басқа қолымыздан не келеді...

— Қара сиырды Шолақ қолға жетелетіп жіберсек, босатар ма екен?

— Қара сиырға сені қосып берсең де жібімейді, — деді Көкен. — Қайта — басымызға пәле болып жабысады. Секретарь Төлегеновті домбыра шертеді, ән айтады, рулардың тегін таратады, насыбай атып, ескіліктің қалдығына шырмалған, — деп айыптады емес пе. Әсіресе, балаларына қиын болды. Көзі мөлдіреген бес жасар Бибігүл атты қызын қимай, «шөлім қанып бетінен де сүйе алмадым-ау» деп аһ ұрғанда, аузынан жалын атып қатты қамығыпты.

— Сонда қалай, домбыра шертіп, ән айтқанның барлығы халық жауы болса, құрысын... Құртайық ана домбыраны...

— Айыптың үлкені ол емес, — деді күйеуі. — Шолақ қол «Парт-билетінді тапсыр» деп қожандағанда, «билетті сен берген жоқсың» деп қасарысқан. Тартып алмаққа ұмтылған Шолақ қолды қағып жібергенде, анау орындыққа шалынып шалқалай құлап түсіпті. Бар пәле осыдан әрі асқынған. «Жапонның жансызы» деп куәлендірген қағаз дайындап,

жым-жылас алып кетті ғой. Әйелі Мәнұра балаларын жетелеп Семей жақтағы төркіндеріне көшіп кетті. Төлегенов жалғыз емес, қол астында істейтін Алпысованы да аузы-мұрнынан шыққан екіқабаттығына да қарамай қамаған және екі ағасын да алған. Әйел байғұс түрмеде босаныпты деп естимін, ал баласын қайда жібергені белгісіз... ее-ее-ее, қарағай басын шортан шалды деген осы...

Түске таман аудан орталығы — Катоннан милиционер жігіт келіп, Нюраны таба алмады. Іздемеген, қарамаған жері қалмай, мысы құрыған, жалғыз өзі лажсыз кері оралған жігітті жерден алып, жерге салып ұрысқан інкібиді бастығы ала шапқын болып өзі жетіп еді. Тінтпеген үйі, жауап алмаған адамы қалмады, тіпті іргеде сыңсып тұрған орман ішін де сүзіп шықты, жер жұтқандай жым-жылас; із кесіп, сыбыс ести алмай дал болды. Расында да, Нюроның табан астында — бір түннің ішінде түтіні өшіп, түндігі жабылып, қайда ғана ғайып болып кеткенінен Аналықтан өзге жұрт хабарсыз еді. Ал Аналық болса: «Құдайға анық, көрсем көзім шықсын, естісем құлағым керең болсын», — деп, қарғанып-сіленіп, азар да безер болған. Ал оның күйеуі Көкен: «Апыр-ау, аспанда құдай, жерде шұнай алды ма, ғажап, ғажап», — деп, таңдайын қағып, басын шайқап, әуелі қайран қалғаны соншама, қызды-қыздымен Шолақ қолға қосылып өзі де іздеді. Ал Шолақ қол — дүниедегі ең бір күдікшіл әрі иісшіл тіс қаққан ізшіл маман кәсіптік түйсікпен бісміллә дегеннен-ақ Нюраның жоғалу себебін Көкендерден көрді. Алдап та, арбап та сұрады, ұрсып та, ұрып та сұрады, «білмеймізден» басқа жарытымды жауап ала алмады. Әбден сілесі қатқан соң, тың-тыңдап осы ауылға түнеп қалған. Колхоз кеңсесіндегі қара былғарымен қапталған диванға сұр шинелін жамылып жатып қалған. Онысы көз алдау еді, ел орынға отырып, әрқайсысы май шамын ерте өшіріп жым-жырт жатып қалғанда, жымын білдірмей далаға шығып, ақырын басып байқастады. Әсіресе, Көкеннің үйін таң сыз бергенше торуылдаған. Ол үйден де қырылып қалғандай қыбыр еткен жан көрінбеген. Өліараның көрдей қараңғылығында ауыл арасында жусап жатқан жуас сиырларға сүрініп ұзақ жүрді. Жалғыз Нюра ғана емес, мұқым ел қаша көшіп кеткендей, тыныштық құлаққа ұрған танадай... әрі неге екені белгісіз, жау шауып, жұтап қалған ескі жұрттай қорқынышты... «Жо-жоқ, бұл ауылдың, ұрлығын ашу үшін баяғының бақсысы,

көріпкелі керек шығар», — деп күбірлеген. Күн шыға, әбден дымы құрып шаршаған соң, елікті қуған аңшының итіндей бұралып кеңсеге оралды. Бәрібір көз іле алған жоқ. «Мүмкін, Өскеменге айдалған Қандауыр қашып кетіп, әйелі мен баласын арғы бетке, не Қытайға, не Моңғолға көшіріп әкеткен шығар. Ал ондай көзсіз ерлікті ондай жау жүректен күтуге болады. Алтай тауының құзарларында шекара да, аңдушы да жоқ, мылтығын шошайтқан он шақты солдат тек сайда ғана, оқта-текте салт атпен қоқырандап жоталарға жортып шыққаны болмаса, өркеш-өркеш тау шағылдарындағы көш жолын, аң мен аңшының соқпағын білмейді. Қандауыр секілді аңшы шекарадан көзін жұмып өтеді». Міне, өз ісін әлемдегі ең ақиқаттың бірі есептейтін Шолақ қол шақшадай басын шарадай еткен ойын осындай түйінмен аяқтады. Колхоз басқармаларына «бәрібір сендерге сенбеймін, бірің болмаса бірің саучастниксің» деп, атқа қона берген кезінде, бригадир: «Осы біз кержақ байдың ескі моншасын қарадық па? — дегені көзі ежірейіп. «Көрсет моншаны, ол қай жерде? Неге айтпадың?» — деп ақырып, тапап кетердей қамшысын үйіріп, атын омыраулатты. «Жүріңіз көрсетейін, осыдан бір шақырымдай жерде, орманы қалың өзен жағасында», — деп, алға түсіп томпаңдап жөнелген. «Ой, онда сайтан да жоқ, маңдайынан жүруге қорқамыз», — деген кәперсіз Көкен. Ал Аналықта зәре қалмады. «Құрыған жері осы шығар», — деп, бетін басқан күйі өз үйіне жүгірген-ді.

Моншаға жақындай бергенде, Шолақ қолдың тақымындағы аты қорсылдап өз-өзінен үріккені. Ойқтап бас бермей қойған соң, «шынында да, бұл моншаның бір сиқыры бар-ау» деп ойлады да, аттан түсіп, ағашқа байлап, өзі жаяу тартты. Дегенмен, бойында сезік бар. Тапаншасын суырып, барлауға аттанғандай байқтап, бүкшиіп басып жақындады. Әуелі моншаның құрай басқан сыртын шола айналды да, өзі қабырғаға жапсырыла тұрып, есіктің тіреуін аяғымен итеріп түсірді. Тіреуі түскен соң, топсасы ескірген есік өз екпінімен шиқ етіп ашылғанда, оңбай шошыған Шолақ тапаншасының шүріппесін басып қалып жата қалған. Албаты атылған оқ моншаның қарсы бұрышында қалқиып тұрған бригадирдің оң қолын жұла жанап өтіп, арт жағындағы қарағайдың қабығын тесіп кірді. Бригадир: «Ойбай-ойбай, өлтірдің!» — деп ышқына құлады. Өкіріп-бақырып, қан саулаған шынтағын басып арпалыса аунады,

«Әй, әкеңнің, алдымда неге тұрасың ербиіп!» — деп, орнынан көтерілген Шолақ қол әлі де сақтық білдіріп, моншаның босағасынан бой тасалай сығалаған. Ешкім жоқ. Қапырық иіс қана мұрын жарады. Дзесі дірілдеп ішке кірді, қазанды бір теуіп қайта шықты. Қансыраған бригадирдің жаралы шынтағын өз көйлегін айырып жіберіп таңып жатқан Көкен «аңқау елге дөң айбат жасағаны болмаса, нәшәндігіміз бұтына тышқан қорқақ екен-ау» деп ойлады. Алғашқыдай емес бойын тік ұстап, қоқилана жақындаған Шолақ қолға бригадир: «Өзің секілді мені де шолақ етейін деп пе едің, үстіңнен жәлібі жасаймын, неге атасың?» — деп аңқиды. Анау сасқан жоқ: «Жауды ұстау майданында өлім-жітім болмай тұрмайды, оқыс қой, қан шықпастай етіп мықтап таңып ал да, артыма мінгес, ауданға апарып доқтырға емдетем», — деп, үлкен «кісілік» жасады.

— Әлгі жаудың қатыны моншада жоқ, бірақ... Әлдекім бізден бұрын тінткілеген секілді, өйткені кіре берістегі өрмекшінің торы бұзылған, бетіме жабысқан жоқ, — деп қауіп айтты.

«Апыр-ай, адамның үш ұйықтаса түсіне кірмейтін нәстені сезуін, жылан­ның жусағанын білетін нағыз тыңшының өзі екен?» — деп, таңырқаған Көкен ілби басып ауылға аяңдады. «Құдай-ай, Нүркені жер жұтып қойды ма?» «Жаудың» қатын-баласы табылмады деген хабарды естіген Аналықтың қуанышында шек болмады. Ал ілкібідінің артына мінгесіп кеткен бригадир қара орманына қайтып оралған жоқ; «Шолақ қолдың өзімен атысып, оқ тиген; Нюра Фадейқызын ізім-ғайып қашырып жіберген сол екен, жымын білдірмей жүрген нағыз халық жауы екен, Төлегеновтің өзімен сыбайлас болыпты» дейді-дейді — дейді екенмен айыпталып, итжеккенге айдалған. «Қақаған суық, қатаң, тәртіпке төзе алмай, сол жақта іш құса болып, буынып өліпті», дейді, дейді — не демейді... Алайда, шындық еді.

«ОЛ ДА КЕТТІ ҰРПАҚСЫЗ, — ДЕП КҮРСІНДІ НҮРКЕ-КЕМПІР. — ТӘҢІРІМ-АЙ, МЫЛТЫҚ ТАРС ЕТКЕНДЕ, ҚЫЗЫМНЫҢ ШЫРЫЛДАП ЖЫЛАП ҚОЯ БЕРГЕНІ. АЙҒАЙ-ҰЙҒАЙМЕН АЛҒАШҚЫ ДАУЫСТЫ ЕСТІМЕЙ ҚАЛЫПТЫ. АРТЫНАН БАЛАМНЫҢ АУЗЫН ТҮНШЫҚТЫРА БАСА ҚОЙДЫМ. ТЕК МҰРНЫМЕН ҒАНА ДЕМ АЛҒАН ҚҰЛЫНЫМ, ОЛАР ҰЗАП КЕТКЕНШЕ, КӨГЕРІП, САЗАРЫП, ӨЛІП ҚАЛА ЖАЗДАҒАНЫ-АЙ».

Алтайдың мұқым орман-тоғай, сай-сала, бұта-карағайын аппақ мамыққа бөлеп қар жауды. Бұл шақ қарашаның қара суығы ашуын азайтып, тау ішіне үп еткен желсіз жуас та жұмсақ тыныштық орнаған момын шағы еді. Алғаш рет қыстың таза қары түскенде, азынаған ызғырық азаятын да, әдемі бір жылымық орнайтын. Міне, биыл кештеу келген есесін алғысы келгендей күні-түні қапалақтап жауып, тізеден келетіндей омбыға айналды. Алтай қысының да өз сұлулығы, еш жерге ұқсамас ерекше бір әдемі суреті болушы еді. Әсіресе, жалғыз-ақ күнде салаң ете қалатын қысының жұмбақты да жым-жырт кейпіне қарасаң, көктемге бергісіз жаныңды жарылқар сыршылдығын аңғарасың. Амал не, осына ішкі сарайыңды сансыз сиқырлы әуезге бөлер сабырлы қуаныштың салқындап барып, тым келте қайырылар еді...

Айға жуық айласын асырып келген Аналық алғашқы сонарда із кесіп, моншада жасырынып жатқан Нюраға қатынаудан жасқанды. «Жығылған үстіне жұдырық» дегендей, Нүркенің баласына суық тиіп, өкпесі сырылдап қатты ауырып жатыр еді. Не істерін білмей басы қатқан Аналық бүгін де ерте тұрып, тәуекелге басып жар жағасындағы жалғыз моншаға қарай бет түземек ниетте. Пиманың қонышынан асар қарды жаяу кешуден гөрі, Көкеннің ара-тұра аңға шығатын шаңғысын аяғына кимек болды да қораны, отын сарайдың ішін қарап еді, таппады. Қанша қайраттымын деп сыр алдыр-мағанмен, соңғы кезде шаршап та жүрген. Бармаудың реті тағы жоқ, екі көзі төрт болып дімкес баласы мен құрбысы күтіп отыр. Тамақ түйілген түйіншегін қойнына тығып, құдайға тапсырып жүре берген кезінде, артынан: «Әй, Аналық, қайда барасың?» деген дауыс естілді. Оқыс естілгені соншалық, «Ойбай, көтек!» — деп, қар үстіне жалп етіп отыра кетті. Есін жиып қарағанда көргені: өз күйеуі еді, үстіне шолақ тонын желбегей жамылып, төбесінен төніп тұр. «Түу, сен екенсің ғой, зәре-құтым қалмады-ау...»

Омбы қарға белшесінен батып отырған әйелін қолтығынан демеп тұрғызған күйеуі:

— Қара сиыр қорада қамаулы тұр, таң атпай қайда барасың? Менің көзіме шөп салып жүргеннен саумысың? — деп сұрады әзіл-қалжыңы аралас түсін суытқан болып.

— Иә, деген, сенен басқа біреу қарайды деген маған... Әншейін жүрегім қысып, тынысым тарылып, дем жетпей бара жатқан соң, ауа жұтайын деп..

— Өтірік айту үшін де қисын керек, Аналық, — деді Көкен келіншегінің етегіне жабысқан қарды қағып. — Әсіресе, сенің қолыңнан келмейтін өнер ол. Сырғақсып менен жасырып жүрген сырынды баяғыдан білемін, әншейін кедергі жасамайыншы деп, үндемегенмін. Жүр, бірге барып білейік халдерін, — деп, алға түсіп, айдаладағы моншаға қарай аяңдай жөнелді. Аналық ләм деместен, өз мініне өзі өкінгендей, күйеуінің қар кешкен ізін қуалай ерген еді. Олар қарсыласқанына қарамастан Нюра мен баласын үйлеріне алып келді. Ел көзінен тасалап бақты, аузындағы азын-аулақ астарын бөле-жарып асырады, жан адамға білдірмей сақтады. Бұл үйге қарай әлдекім қарға адым жақындаса, березеп болып, алдынан өздері шығып щаруасын бітіріп қайтарады, немесе Нюра мен қызын жертөлеге түсіре қояды. Қаншама қайрат көрсетіп ем-дом жасаса да, Нюраның баласын аман алып қала алмады, әбден суық тиіп, өкпесі қабынған сәби таңға жуық жан тәсілім берген. Сонда бейне бір түшіркеніп, ұйқтап жатқандай боп-бозданған баласын құшақтай құлаған Нюраның жылаганы-ай... қыстың қақаған суығында тірісінен гөрі өлі баланың денесін жасыру қиын болды. Тұлыпқа орап алдына өңгеріп ала жөнелген Көкеннің артына шашын жұла тұра ұмтылған Нүркені Аналық әрең тоқтатып, белінен құшақтап айрылмай, құдайдың зорына алып қалып еді-ау. Сөйтіп, қаңтардың қарабарқын түнінде Қандауырдан қалған жалғыз тұяқ, көңілінің медеті, тас емшегін жібіткен, тар құрсағын кеңейткен жалғзынан мәңгілікке айрылып, қош-қошын айтқан. Жалғанның жарық дүниесінен безініп, жаратқан иесін қарғап-сілеген, дүниедегі жақсылық атаулыдан тағы да күдерін үзген...

«МЕН БЕЙБАҚ БУДАН СОҢ ҚАЙТЫП БАЛА КӨТЕРМЕСПІН, АЛ ҚАНДАУЫР ЕНДІ ҚАЙТА ОРАЛМАС ДЕП ОЙЛАП ЕДІМ».

Қыс өтіп, көктем туды. Түнде үйде, күндіз жер астында жарғанат секілді ұры-ғұмыр кешкен Нюра да тірі жанның көзіне түспей, ілініп-салынып қыстап шыққан. Жадырап жаз келгенде, яғни 1938 жылдың жазында мұқым ауданды бидайдай қуырған Шолақ қолдың өзі істі болып, айда-

лып кетіпті деген қуанышты хабар жетті. Міне, осынау «қаптап жүрген халық жаулары түгесіліп», елді алатайдай бұлдірушілердің өзіне тықыр таянған саябыр шақта, Нюра Фадеевна да «бисмилла» деп жарық дүниеге шығып еді, «Үйбай-ау, сен тірі екенсің ғой, қайдан жүрсің?» – деп әуестенгендерге: «Күйеуімді іздеп барып келдім, тірі, түрмеде отыр», – деп жалтара жауап берген. Бұдан соң ел қатарлы еңбек етіп, Отан соғысының сойқанын көруге жазды.

«АНАЛЫҚ ҚҰРБЫМНЫҢ ЖАҚСЫЛЫҒЫН ҚАРА ЖЕРГЕ КІРГЕНШЕ НЕГЕ ҰМЫТАЙЫН. ҚОЛЫМНАН БАР КЕЛГЕНІ – БІЛЕГІМДЕГІ ЖАЛҒЫЗ КҮМІС БІЛЕЗІГІМДІ ШЕШІП БЕРІП ЕДІМ-АУ», – ДЕП, НҮРКЕ КЕМПІР КҮРСІНДІ.

Соғыс басталғанына екінші жыл толғанда, ойда жоқта Қандауыр оралды. Өлгені тіріліп, өшкені жана қуанған Нюраның ерімен екеуі арасындағы қызық тым келте кесілген. Он күнге ғана сұранып келген Қандауыр бір аптадай еру болды да, айыпкер батальонның сапында, алғы шепке аттанып кете барған... Содан қайтып оралған жоқ... Сталинград түбінде ерлікпен қаза тауыпты. Ал Көкен бір аяқтан айрылып оралды, бірақ елуінші жылдан асып жасай алмады. Аналық алпысыншы жылдан аттап өте алмады.

«ЖАТҚАН ЖЕРЛЕРІҢ ЖАРЫҚ, ТОПЫРАҚТАРЫҢ ТОРҚА БОЛСЫН, ЖАРЫҚТЫҚТАР», – ДЕП, НҮРКЕ КЕМПІР КҮБІРЛЕП БЕТІН СИПАДЫ.

6

Қатын суының жағасындағы жалғыз үйдің түтіні осы өңірдің өмір жалауындай будақтап, тіршіліктің белгісін танытады. Соңғы бір аптада шайдай ашық тұрған аспанның әр жеріне шарбыланып, көп кешікпей келетін күздің шабарман бұлттары жүзе бастады. Көп тостырмай келер күздің хабаршысы тек қаймақшыған бұлт ғана емес, күн батып, қас қарая түсер салқын, түннің дене қалтыратар суықтығы да; көп ұзамай келер күздің нышаны орман-тоғай, тау шалғынынан да біліне бастаған. Әсіресе, ара-тұра үркіп өсетін қайыңның балақ тұсы сарғайып, балдырлар қурайлана қурауда еді. Ала бұлтты аспаннан қиқулап тырна ұшып, жылы жаққа қайтудың қамын жасауда. Ал бал

аралары болса, олар да үлкен әбігер үстінде: оты қашқан маңайды торуылдамай самғап ұшып, алыстан шырын жинап әлек. Ана ара шағылыс ойынын доғарған, еркек аралар да еріншек тартып тамаққа ортақ тоғышар күйде тырп етіп ұядан шықпай, үйкүшік мінезін танытты. Тек еңбек аралары ғана жаздың ең соңғы сәтін пайдаланып қалғысы келгендей, дамыл таппайды.

Бүгін Ерік пен Айна омартадағы барлық ұяларды қақтай сауып, бал шайқады. Бастарында ақ қалпақ, беттеріне торлы пәрәнжә тұтқан, қолдарында түтіні будақтаған оттық. Таған да көмектескен болып жақындап еді, сезімтал аралар бөтенсіді ме, әлде бағана қояр да қоймай сұрап ішкен сыраның иісінен жиіркенді ме, дуылдап көп талаған ананың екеу-үшеуіне шақтырып, шекесін ісірген күйі басы-көзін сабалап тұра қашқан. Бұдан соң оған бал шайқайтын үлкен шелектің құлағын бұратып қойған.

Соңғы кезде сыраны азайтып, Нүрке кемпірдің ақылы бойынша қайнаған шөп ішіп, таңертең суық сумен шайынып, кешке моншаға түсіп, кәдімгі кісі кейпіне ыңғайланып қалып еді. Сырадан да тыйып, аузын кептірген. Бірақ досының бұл салауатты қалпы Ерікке ұнаған жоқ. Анда-санда шешесінен ұрлап бірер саптыаяқ салқын сыраны тарттырып жібереді. Оның бұл қаскүнемдігін байқап қалған Нүрке кемпір келініне ағаш күбідегі бал сыраны төгіп таста деп тапсырса да, Айна «Еріктен қорқам» деп, баспаған, ал кемпірдің өзінде хал жоқ. «Ендеше, көрсетпеңдер көзіме» деп кейіген соң, үйден әкетіп, сеңкеге жасырған. Дегенмен, қазіргі Таған — бұрынғы Таған емес, әлдеқайда өзгерген, өңі кірген, ептеп толып, шыр жинаған. Таудың самал жел, салқын ауасы, мұңсыз-қамсыз оңаша тірлік батпаққа батқандай болып, бойын саусытып жүретін ауыр да арам індеттен арылтып, ұйыққа айналып сасып жататын санасы сергіткендей еді. Әр нәрсеге ұрынып, өз-өзінен пәле іздеп жүрер мінезі жуасып, үнемі бір ой үстінде тұңғыық тарта тұйық, оңаша отыратын әдет пайда болды. Өзіне жүктелген жұмысты тиянақты атқарады, берген тамақтан тартынбайды. Мұрнын тескен тайлақтай тұр десе — тұрады, жүр десе — жүреді. Бал сақтайтын сарайдың ішіндегі өзіне тиесілі нар-төсектің үстінде жатып, өткен өміріне шолу жасап, жақсысы мен жаманын есіне алып, есеп-шотқа салса, қосуынан гөрі алуы әлдеқайда көп екен. Ендігі қалған ғұмырын қалай аяқтары белгісіз, осынау қолбала тірлігіне

қорлана да бастаған. Ол мынау ұшқан құс, жүтірген аң әрең жетер Қатын бойын тұтас жайлап, сүйегіне дейін сіңіп кеткен шімдіктің уыты, сол жалғыз жанын улаған індеті ушығып, асқынып барып рухын кеулегені. Ит ішкірді енді қайтып татып алмауға қаншама рет ант берді. Бәрібір тамағы жыбырлап, аңсары ауады да тұрады. Ең сұмдығы сол — ішпеген күні таң атқанша түсіне кіріп, өзін-өзі тырмалап аласұрады, қабырғаға басын соғып, білегін шайнап құтырынады, ұрынарға қара таба алмай, сақ-сақ күледі, еңіреп жылайды. Осы қояншық қылығы, шүкір, Нүрке кемпірдің дәрі шөбін ішкеннен бермен бәсеңсіген. Бұрынғыдай емес, шөліркеп барып басылатын. Таңдайы кеберсіп бара жатса, бас жағындағы су шыныда мөлдіреп тұрған қарақаттың шырынын ішіп, шөлін басады. Ертеңінде шипалы шөптің түнбасынан және бір стақан тартып алады. Осылайша өзінің маскүнемдік психологиясын жеңетін қуат жинай берген шағында, еріккен Ерік ермек іздей ме, немесе өткен-кеткенді айтып, мұның ең бір осал жерінен ұстап, алдап-сулап алдырып қояды. Содан соң... Иә, бір саптыаяқтан соң — екіншісі, одан соң баяғы «НЕГЕ БІЗ ОСЫ» деп басталар әлаулайына көшеді. Ал тоқтатып көр, таз кепешін қайта киеді. Ерік аң қарап кеткенде ғана есақылын қайта жинаған сықылданады. Нүрке шешейден сөгіс естиді. Әрине, ол кісінің сөзі «әке-шешесіне тартпаған ынжық неме» деген жазғырудан, намысыңды шабақтар зілді айыптаудан басталады-ай. «Осы мен кімін, маған не көрінді?» деген сауалды жиі сауатын болып жүр. Бұл — айығудың алғашқы нышандары секілді еді. Оның үстіне Айнаның сырлы аяққа тұндырған судай мөлдіреген бота көзі барған сайын жан сарайынан сығалап, жырым-жырымы шыққан жүрегіне нұр құйғандай, жыртық-жыртық көңілін жамап жасқағандай ма-ау, әйтеуір, қырықтан асқан жасына дейін көбең тартып, көнтеріленіп қалған сірне сезімін баяу тербеп желпігендей ме-ау... Мұнысы қылмыс екенін біледі, бірақ ойламауға, қиялдамауға шамасы тағы да жетпейді. Соңғы кезде оны «Еріктің маған жасап жүргені қылмыс емес пе екен?» деген ой мазалаған. «Жоқ, қылмыс емес, егер ол омартаға ертіп келмесе, күйім қандай болар еді» деген екінші ой атойлайтын. Рас-ау, үзілді-кесілді ішпей қойса, жығып салып аузына құймас еді ғой. Демек, бәрі де өзіне, өзінің азаматтығына байланысты. Тағанның азамат деген ұғымды ұмытқаны қа-а-ш-а-ан...

Екінді өтіп, қас қарая, омартадағы бар жұмысты ыңғайлап тастаған қожайындар кешкі асқа жиналды. Күні бойы бал шайқайтын шелектің құлағын бұрап, флягқа құйылған зілдей балды сарайға тасып шаршаған Таған беті-қолын жуған соң, үйге кіргісі келмей есік алдындағы молақ қарағайға құйрық басып отырып қалған. Көктегі шарбы бұлт кешке қарай ыдырап, күнбатыстағы таудың қыр желкесіне қоғамдасып қалыпты. Орманнан жауын шақырған күшігеннің сұңқылы естіледі. Оқта-текте елік әуілдейді. Қас қарая, алқара көк аспанның ашық тұсынан жұлдыздар самсап, жерошақтағы әлі де сөнбей қызарған шоқпен таласа жымымдасады. Қатын суының сарыны бұрынғыдай құлақ етінді жемейтін секілді: әлде жуасыған, әлде тосын үнге Таған үйреніп кеткен. Жеңіл киімінен өткен кешкі салқын жауратып, бойын тоқазытқан еді, сонда да үйге кіргісі келмеді. Осындай өз-өзінен жүдеген, өзінен-өзі жиіркене шошынған, өзінен-өзі іші ұлып, сырты жаураған дел-сал, күйреуік халді алғаш рет осынау төр жайлауда Ерік ертіп келе жатқан жолда — орыс омарташының үйінің сыртындағы қашаға сүйеніп, тұрып сезініп еді. Екінші рет жер болып қорланған сәті, тағы да сол жо-ы жылықшының балалары «қайыршы» деп айқайлағанда, бұғып жатқан намысы бұлқынғандай болған. Бірақ ол кезде дәл қазіргідей терең күрсініспен парасат таразысына салған жоқ-ты, масаң сезімнің әуені мендеп, тым тез ұмытқан да, үйреншікті әдетінің ырқында ысқыра шалқып кете барған; енді сана сарабына салып отырса, орта жасқа жақындаған жасында жанын садақалар мұрат-мақсатсыз лағып, ерегеспен есерсоқ гүмыр кешіпті; тіпті өткен өмірін гүмыр деп атаудың өзі де ұят, аспиранттық өмірінен бергі өткізген уақыты — ай тақыр бос, іс-түзсіз екен-ау... сонда кімге ерегесті, кімнің қылшығы қисайды, кімдердің шат-шадыман тұрмысына ортақ болды, кімдер мүсіркеп, «обал болды-ау» деп маңдайынан сипады; оның бүгін ашқан жаңалығы — басқаны басындырмау үшін, ең әуелі өзінді жеңу, тек өзіңе сеніп, өзіңе өзің тәрбиеші болу; сен адамдарға керек емессің, адамдар саған керек; егер сен өзіңнің бұл жалғанда бар екенінді, қолыңнан іс келетін іскерлігіңді дәлелдесең ғана, басқалар назар сала бастамақ; жатқан тастың астынан су жүгіре ме, тәйірі; демек, талант дегеніміз — жігер-қуаты бойында жалындап жүрген жастық шағында, қарағұстан тиген соққы есеңгіретіп тастады, алғашқы соққыдан-ақ арманын күл-талқан етіп алды да, бар

ашуы — ыза, өш-кегін өзінен алғысы келгендей ішімдікке салынды, жинап-терген білімін сыраханаларда айтып, талайдың таңдайын қақтырды; оның біліміне, білгіштігіне тәнті болған студенттер үйірсек тартып, пір тұтып жүрді де, ой қайталауы көбейіп бара жатқан соң, сырғақсып кеткен; дос-жаран, құрбы-құрдастардан біртіндеп айрыла бастады; ақыр аяғында әйелі де бұдан бас тартып баласын ертіп төркініне кетіп тынды; жалғыздық басталды; жұмыссыздық басталды; тайғанақ тағдыр басталды; ол бәрінен бұрын студенттердің алдында көсіліп оқыр лекциясын сағынатын. Иә, жастар аузын ашып, көзін жұмып тыңдаушы еді-ау, осы Айнаны да сол жәудір көз студенттердің арасынан көрген секілді...

— Әй, дәреттеніп болсаң, дәмге кел. — деген Еріктің айғайы Тағанның адамдыққа бастаған асыл ойларын үркітіп-ақ жіберді. Ілби басып қараңғылықта аузы жарқырай есінеген ол, есігі ашық үйге беттеді. Тамаққа тәбеті шаппады, дастарқан басында қара көрсетіп құр бекер отырғаны болмаса, қолын табақтағы етке жалғыз рет те жақындатпаған. Құрт қосқан ақ сорпаның бір кесесін ішті де: «Болдым, рақмет», — деп, орнынан сыпайы ғана тұрып шығып кеткен. Ол шығып кеткен соң, Нүрке кемпір:

— Ренжіткен жоқпысың? — деп ұлынан сұрап еді. Ерік: «Онда нем бар, өзі ғой бұртиып жүрген, — деп жауап берді. — Есен-сауында ауылға қайтарсам деп едім, жете алмай жолда қала ма деп қорқамын».

— Қыстап шықсын, — деді шешесі. — Ырысыңды ішіп тауыспайтын шығар. Ауылға барып не мәртебе табар дейсің. Енді-енді ғана есін жиып келе жатқанда, жат адамдай жатырқап қайтеміз. Мені ана деп сыйласаң, ұлым, ақырғы қолқам болсын, тиме оған. Қайта қолыңнан келген жақсылығыңды аяма. Тағанның әке-шешесінен көрген жақсыларымды бір таң айтып тауыса алмаспын.

Шешесінің сөзін Ерік үндемей тыңдады, не мақұлдағаны, не терістегені белгісіз. «Неге ертіп келдім» деген өкінішін сыртқа шығарған жоқ және неге екені белгісіз, ішкі бір қызғанышы қыңсылап маза бермей жүргені де рас. Өзімен асып кетеді-ау деген қауіптен гөрі, өзі де білмейтін дүдәмал ой көңілінде көгенделіп маңырайды да тұрады. Досының мәңгі мас күйінде мәңгіріп жүре бергені ғана жанын жай таптыратындай. Ал Ерік тым ақылды, таңдайы тақылдаған білгіштерді суқаны о баста сүймейтін, тіпті Алматыда оқып

жүрген кезінде де, суырылып алға шығып шешенсігендерді, аузы-басы көшрген білгішсінгендерді иттің етінен ары жек көретін, реті келсе сөзбен қағытып, немесе қара күшке салып оңашада мытып-мытып алатын. Мейманасы тасығандардың мысын басу, басына бақ қонғандарды басындырмау үшін жаралғандай, ішегіне қыл айналмайтын қызғаныштан тартылып, қайтсе де мұқату, тым болмағанда мұрнын қанатсам деп, қаны қайнап өштікпен жауығатын. Ерік әлемдегі бір де бір жеңісті, бір де бір атақ-даңқты, жекелеген адамдардың адамзатты таң қалдыратын ерлігі мен табысын мойындамайтын. Мойындамайтын себебі: ондай озық шыққан ғажаптарды мәңгілік деп есептемейтін, бәрібір түбінде басқа біреу қайталайды деп қабылдап, өзінің де қолынан келетін әншейін нәрсе деп менсінбес еді. Нақты іспен шұғылданбай, аузынан су ағып музыка тыңдайтындар, әлеулайлап ән айтып, жер тепкілеп билейтіндер, көз майын тауысып кітап оқитындар мен шұқшиып кітап жазатындар, табиғаттың өзінен күнде көріп жүрген көріністі қағазға қайта салатындар — осылардың бәрі-бәрі еріншек, елді алдаушылық әрі өздері ештеңе өндірмей, яғни жұмысшы-шаруаның күрек-қайласымен табылған азыққа ортақ арамтамақтар ғана... Жарайды, әнін айтып, жазуын жазып, биін билей берсін, бірақ қарны қажетсінетін ауқатын өзі тапсын, өзіне қажетті азық-түлікті өз қолымен өндірсін, демек, егін ексін, мал бақсын, станоктың басында, көріктің қасында тұрсын, содан босаса ғана, әлгіндей рухани нәстелермен әлектенсін... Бір күн ән айтсын — он күн дем алмасын; бір кітап жазсын — бір жыл қаракетсіз сенделіп жүрмесін; осы ауылда ертеден қара кешке дейін жұмыс істеп, кешке өлең айтып, концерт қойып жүргендер бар ғой, сол үшін еркелеп ел үстінен күн көруге бола ма? Жазушы, суретшілердің көбісі жұмыс істемейді — еңбек стажы сонда да жүре береді, тіпті жап-жас жігіттер салақтап бос жүреді екен дегенді естігенде, тас-талқан болып ашуланып еді: «Құдай-ау, жалғыз кітап оқымай-ақ жан сақтап келемін, ата-бабамыз да сөйткен, неменеге әспенсітеміз, неменеге табынып, тамсанамыз, өмірдің ең қажетті дүниесіндей-ақ дүрлігіміз келіп: адамзат қара танымайтын сауатсыз кезінде де, шүкір, өмір сүре білген... Жо-жоқ, еңбеккер тапқан азыққа ортақ болмауы керек, өйткені еңбек сатылмайды, сондықтан да қолдары күректен босағанда ғана, қолына қалам алсын, ән салсын. билесін; айталық, мен шаруадан қолым қалт етсе, аң аулай-

мын, бірақ тек қана аң аулауды, жазуды, ән салуды кәсіпке айналдыруға болмайды; міне біздің қоғамымызда осындай ақшасы көп арамтамақтардың салдарынан жұмыс күші жетіспейді, өйткені көбіміз ән салып, би билеп жүрміз және оларды жер-көкке сыйғызбай мақтайтынын, хан көтеріп, қастерлейтінін қайтерсің. Хемингуэй деген, не жетпегені белгісіз — байлықтан басы айналып, өзін өзі өлтірген шалды білмей-ақ, қанша адам жайбарақат, жайма-шуақ өмір сүрді, өмір сүріп келеді; немесе Толстой деген шалды менің әкем, шешем оқығанды қойып, атын да естіген жоқ шығар-ау; бірақ одан бүлініп қалған түк жоқ, аспан ойылып жерге түспеді; ал анау Тағанды алайық, оқымағаны, білмейтіні қалмады. Не шықты, қалтасында көк тиыны жоқ, менің — еңбекқордың есігінде жуынды-шайынды аңдып жүр. Сол ма — оқыған адам. Тегінде, біздің түбімізге жететіндер де — оқыған қулар. Ендеше, физикалық жұмысты рухани еңбектің құлына айналдырып, қорлауға болмайды».

Ит арқасы қиянға өзі ертіп келсе де, енді құтыла алмай әлек болған Тағанның алғаш рет ауылда көргеннен көш ілгері кісі болып қалғаны Ерікті, шыныныда да, алаңдатып еді. Байқастан қараса, соңғы кезде оған деген шешесінің де, әйелінің де ілтипаты өзгеше. Әсіресе, бұған ұнамағаны — өзі жоқта сыра бермей, қайта-қайта моншалап, дәрі шөп ішкізіп, өбектеп бағып-қаққаны. Өлі жүні түспеген иттей болып жүретін бұралқы неме қазір қарға аунаған түлкідей құлпыра бастаған сыңайда. Егер осы қалпымен енді бір-екі ай бақса, баяғы студент кезіндегі жұтынған, жұлқынған Тағанға айналып, ауыздыға сөз, аяқтыға жол бермей, қайта қайраттанып кетуі мүмкін. Ал ондай, өзімен үзеңгі қағыстыратын қарағымның Ерік үшін түкке де қажеті жоқ. Ендеше, есін жиғызбаған қалпы, таз кепешін кигізу керек. Осы оймен үйден шыққан Ерік шолаңдағы бал сырадан көк құманға толтыра құйып алды да, Тағанның қара шадырағына қарай беттеді. Бұл кіргенде, Таған екі қолын басына жақтап, төбеге тесіле қарап, ой үстінде жатыр еді. Сақырлай ашылған есікке марғау қарады да, сол шалқасынан жатқан қалпын өзгерткен жоқ. Еппен басып кірген Ерік нардың шетіне отырды.

— Бүгін ерте жатыпсың ғой, шаршаған шығарсың, кел, мынадан тартып жібер, ұрлап алып шықтым, — деп сыра құйып ұсынды.

— Соған бір түрлі тәбетім тартпай тұрғаны...

— Мұның енді адам естімеген жаңалық болды, тек ұзағынан сүйіндірсін.

— Мен өздігімнен ішкен емеспін, өзгелер іштіретін.

— Кінәны өзгеге арта салу — пәледен құтылудың ең оңай жолы. Айталық, мен өз кемшілігімді тек қана өзімнен көрем. Сен ойлайтын шығарсың; бейне бір саған қастандық ойлап жүр деп. Егер ондай арам ойың болса, ауылда аунап жатқан жеріңнен тауып алып, осында ертіп келер ме едім. Сенсіз де таңымыз атып, күніміз шыққан. Айналадырған аз шаруаны Айна екеуіміз-ақ дөңгелетіп аламыз. Құдайшылығыңды айтшы өзің — осында келгеннен қор болдың ба?

— Ол қамқорлығыңа рақмет. Өкінішім де, ренішім де жоқ. Бірақ сен мені еркек, ер-азамат деп есептемейтін секілдісің, асын беріп айтақтап үргізетін Аламойнақ сияқты көзге ілгің де келмейді.

— Мен о бастан сөзге шорқақ, тұйық екенімді білуші едің ғой. Сондықтан да үйірсектігім жоқ, тағылау мінезіме таң қалмай-ақ қой. Кейде Айна мен анам да осы саяқтығыма өкпе білдіреді, қайтеміз, жаратылысымыз солай, көр түземесе, адамның қолынан келмейді. Үндемегеннің бәрінде үйдей бәле бар деу де қате. — Саптыаяққа құйған сыраны өзі дем алмастан тартып жіберді де, қайтадан мөлдірете толтырып қойды. Әлгінде ғана Еріктің сөзін жайбарақат тыңдап жатқан Таған мынау оқыс көрініске таңданғаны соншама — басын қақшаң еткізіп көтеріп орнынан тұрып кетті.

— Ей, пәтшағар, мұның не сенің? Сен де ішуші ме едің? Міне ғажап! Өңім бе, түсім бе?

Ерік мырс етіп күлді, күлген бойда және бір саптыаяқты өңешіне ақтара салды.

— Ішпегенде ше, у дейсің бе, қолдан ашытқан тап-таза бал сыра. Екеуіміздің айырмашылығымыз да сол — сен бір ішсең тоқтай алмайсың, ал мен асқындырмай кез келген уақытта қоя саламын. Бұл дүниеде ішімдік татпайтын сопылар кем де кем, кейбірі жар салып күндіз, кейбірі жасырып түнде ішеді. Мәселе, досым, сонда... Күндіз ішкендер — ақымақ, түнде ішкендер — ақылды. Сенің көкейінде маған қойылар бір сұрақ бар, — деді Ерік қыза сөйлеп. — Ол сұрақтың төркіні — осынша байлықты, мол ақшаны жинай беріп не істейсіңге саяды. Өтірік деші осы ойымды..

— Рас, реті келсе сұрамақ едім.

— Сен сұрамай-ақ, айтайын: адам болып асқақтап жүру үшін, әркімге бір жалтақтап жарамсақ ғұмыр кешпес үшін, қарызданып-қауғаланып итшілемес үшін. .

— Сонда қалай...

— Сонда қалайдыны қоя тұр. Өзің айта беретін «Неге біз осыны» енді мен айтсам: неге біз осы байлығы бар адамды бандит деп есептейміз. Кім қабілетті — сол ғана байлық жинап алды. Баяғыда да сөйткен. Ақымақтың аты — ақымақ, етегіне салған бір уыс бидайды төгіп-шашып алады, немесе ап деп асап қояды; ол бидайды үнемдеп, егіп, баптап күтіп — мол өнім алуды білмейді, немесе ерінеді.

Салынып ішпегендіктен бе, екі саптыаяқ сыра Еріктің ежелгі салмақты мінезіне желік бітіріп, бетіне қан жүгіріп, есіп сөйлей бастады. Май шамның жарығымен шағылысқан жанары жалт-жұлт жайнап, сұлу ажарын аша түскендей. Досының ағынан ақтарыла айтқан сыры желеу болды ма, әлде көптен бері ашылып сөйлесер жан таппай әбден іш құса күй кешкендіктен бе, Тағанның да мұң қабыздаған көңілі жіпсіп, жүйкесі босап, әңгімеге араласқысы келгендей арқасы қоза бастады.

— Кел, Қарабауыр, баяғы базар шақты еске алып тартып жіберейік, мен саған алғаш рет қолқа салып отырмын, — деді Ерік саптыаяқтағы сыраны ұсынып.

— Апыр-ай, қойсам деп едім, — деп қипақтады Таған.

— Ертеңнен бастап қойсақ да кеш емес.

— Бар пәле бір бастасам, қоя алмайтынымда болып тұр ғой. Жарайды, енді... сенімен бұлай отырмағалы қашан. — Бастап жіберді.

— Ит-ай, әдемі ішесің, — деп сүйсінді Ерік. — Саған өзі бір түрлі жарасады, ал, мен ій ішкендей тыжырынып, жиіркеніп зықым шығады... Жалпы, бал сыранның адам организміне пәлендей зияны жоқ, сені құртқан — барматуха. Ылғи коньяк қана ішетіндердің маскүнем болмайтыны содан. Оны былай қойғанда, тау халықтары, әсіресе, абхаздықтар, грузиндер — өмір бойы қолдан жасаған шарап ішсе де, бір де біреуі дәл қазақ-орыстардай сандалып маскүнем болып кетпейді ғой. Европада да шарапқа тыйым салынбаған, бірақ дәл біздегідей аузын ит жалап көшеде жатпайды. Неге? Неге десеңіз, олар мәдениетті ішеді. Бар пәле ішуде емес, қанша және қалай ішуде. Осы араққа құмарлық, меніңше, Ұлы Отан соғысынан басталды. Шабуылда батырлық жасау үшін ішті, Сталин үшін, содан

соң, жеңіс үшін, достық, интернационализм үшін ішті; кейін жоспарды артығымен орындағандар, тың жерді игергенде, тағы, тағылар үшін сіміре берді, сіміре берді, «қойыңдар, түбі азып-тозып кетеміз» деп тоқтау айтар адам табылмады. Ал сенің осы сусынға қалай тап болғаныңды білмеймін, достым.

— Құйшы анауыңнан, — деп желіге бастады Таған. — Қай-қайдағыны қозғадың ғой. Менің таң қалып отырғаным, өзің татып алмайсың, осының барлығын қайдан білесің?

— Немене, естір құлақ, көрер көз жоқ кеше деп пе едің... Сен отыра тұр, өмір бақи дәмін татпаған ішімдік әкелемін қазір, — деді де сарайдан тез шыға жөнелді. Ол кеткен соң, Таған құмандағы сырадан өзі құйып және тартып жіберген. Бұдан соң жұлын-жүйкесі босап, құрыс-тырысы жазылып, кеше күннен бері өне бойын қысып жүрген арам тері маңдайынан бүрк етіп шығып еді. Көзі шырадай жанып, бұлауға түскендей рақаттанды дерсің. Бағанағы мұң, нала, ой мен қырға жетелеп діңкелеткен ой жоқ, — жаны жасарып, жайлаудың шалғынына аунаған құлындай құлдырандап масайрады. Тағы да құйып ішпекке ұмтыла беріп еді, қолында шыны құтыға құйған арағы бар Ерік кірді.

— Өзім ішпесем де, міне, мынадай арақ жасаймын. Қайыңның шырынына тұндырылады, барлық технологиясын ашып айтпаймын, секрет. Осындай он шақты шөлмекті Прохорға әзірлеп қоямын. Ол, маған қажет десем, адамның жанын тауып әкеліп береді. Енді екі-үш күннен соң келіп қалар. Движоктың жанармайы таусылып, қараңғыда қалдық...

— Бензинді де сол әкеле ме?

— Бензин болғанда — аэробензин, төресі... Оның бір тапсырмасын орындай алмай жүрмін...

— Ол қандай?

— Аюдың қонжығының терісі. Әнеүгүні мен ойға кеткенде, екі баласын ерткен кірекей омартаны торуылдапты. Ал мен қазір іздеп таба алмай жүрмін.

— Сен жоқта ғана келсе, сезеді екен ғой. Хайуан-ай, адамдардың арам пиғылын қалай біледі...

— Сөзіңнің төркінін түсіндім, ренжімеймін, мен қазір ештеңеге мән бермеймін, ештеңені аямаймын, өйткені маған жақсы. Мне сейчас очень хорошо, друг мой. Кел, кәне, мынаның дегустациясын алайық.

Қалтасына сала келген кішілеу стақанға бірдей қылып құйды. — Сен үшін, сенің кісі болғаның үшін, болашағың үшін ішейік! — деп тартып жіберді. Таған да қамшы салдырған жоқ. Сүп-суық, жұп-жұмсақ арақ өңештерін майлағандай жылжып барып, асқазандарына мұз болып қата қалған-ды.

— Мынауың арақ емес... зәмзәмнің суы шағар... Неткен керемет, ғажап... — деп насаттана басын шайқаған Таған сәл ұмытыңқырай бастаған ескі әдетін оқыстан тауып алғанына қуанғандай, ернін жалап, саусақтарының буынын сыртылатты: — Тіпті қайда кеткенін білмей қалдым, тағы бір тамызшы, дәмін сезейін жарықтықтың. — Ерік құйып берген арақты ол бұл жолы өңешіне қотара салмай, ұрттап ішіп таусап, бал сорғандай сораптап ішті. — Мынауың бар ғой, армян, француз, ағылшын коньяк, ром-сром, вискілердің енесін ұрып жібереді...

— Ішкен адамның да енесін ұрады, күші — 60 градустан кем емес, — деп мақтаңды Ерік... — Менің қолымнан келмейтін нәрсе жоқ, бәрін өзім жасаймын. Әр адам өзін аралда қалғандай асырауы керек дейтінім де осыдан, иә, еңбектене білу керек... біз маймылдың алдында қарыздармыз...

— Дегенмен, кейбір пікірлеріңе келіспеймейн, — деп саусақ шошайтты Таған. — Әсіресе, өнер адамдары туралы айтқандарыңда балаңдық, шалағайлық бар. Олар тер төкпейді деп кім айтты саған. Жазу, сызу, ойлау еңбек емес пе екен.

— Бірақ олар тамақты сатып алады ғой, — деп қасарысты Ерік.

— Немене, сатып алған ас тамақтан өтпейді ме екен, жоқ, болмаса ақшаны ұрлап ала ма?

— Түсінікті ғой, бәрібір қара жұмыс істеп, қолы боста ғана қиялдануы керек... Әлдекімнің жазып берген сөзін жаттап, әлдекім үйреткен қимылды жасап, атақ-құрметке ие болатын артистерден арамтамақ ешкім жоқ. Адамды қойып, үйреткен аю да билейді, маймыл да майысып-қайыса алады... Тіпті мені бір ай дайындаса, дап-дайын артист болып шығамын, сол үшін пайғамбардай пай-пайлаудың қажеті қанша. Айталық, мен оныншы класты бітіргеннен бастап, біреуден бір тиын алып көргенім жоқ. Әкемнің түр-түсін де білмеймін, шешем 28 сом пенсия алды. Өзің де білесің, чектеп бітірерде Берияның суретін атқызып тастаған соң,

Хрущев екі жыл жұмыс істетті және дұрыс жасады. Сол екі жылда оң-солымызды таныдық, қабырғамыз қатып, бұғанамыз бекіді. Талабы барлар білімін жалғастырды, талабы жоқтар ауылда қалды. Сол екі жыл жастарды сынайтын табиғи сұрыптау еді. Қазір ше? Жапатармағай оқуға аттанады, түскендері 21 жаста институтты тауысады, сол можантопай бұзау күйінде өндіріске, немесе ауыл шаруашылығына келеді. Тіс қаққан жұмысшылар мен малшылар кекіл желбіреген, өмірден мүлдем хабарсыз сәпіләктерді қыстырмайды да... Біз оқығанда, стипендия да аз болатын, бірақ арақ пен тамақ арзан еді, сен сондықтан да ішіп кеттің, — деп Тағанның иығынан салып қалды.

— Саған бүгін не көрінді, неге ішесің? — деді Таған ежірейіп. — Басқа — басқа, дәл саған ішуге болмайды!

— Неге? Менің өңешім жоқ па?

— Өйткені сен... Қауіптісің... Әй, бірақ сау кезде одан да қауіптісің...

— Өзің білесің, Алматыда жүргенде істемеген жұмысым қалмады. Көмір түсірдім, жүкші болдым, түнгі күзетте болдым, ертеңінде сабақ, одан күрес жаттығуы, одан соң — еңбек. Мен өзімді ғана қамтамасыз етіп қойғам жоқ, ауылдағы анама ай сайын ақша жолдап тұрдым. Ал сен қара тырнағыңды қимылдатпай, сарылып кітапханада отырдың. Кәне, шыққан ұшпағың. Егер де мына сен құсап көз майымды тауысып дайындалсам, сенің миыңды маған берсе, баяғыда академик атағын алар едім. Ондай ми шірітетін, құр бекер ой тоздыратын, сол үшін диханның нанын жейтін ақсаусақтық жаныма жат... Әлі есімде, ауылда разнорабочий болып жүрген кезімде, айтпақшы, сен ол шақта да қара жұмысқа жоламай, аға пионервожатый болып істегенсің, жүз сом ақша аса қажет балды. Сұрамаған адамым қалмады, құдай-ау, біреуі бір сом бермеді ғой. Әне, сол кезде ант бергем: «Егер жер басып жүрсем, мұқым ауылды сатып алатын ақша табармын», — деп. Сол арманым жеттім, енді маған ештеңе қорқынышты емес. Ей, бірдеңе десеңші, қалғып кеттің бе? — деп Тағанды түртіп қалды.

— Осы кермалдасып отырған екеуіміздің қоғамға қайсымыз керек? — деп сұрады да, іле өзі жауап берді.

— Бәлкім, екеуіміз де қажет емес шығармыз... Әттең сені мен менен бір адам жасаса... жер бетінде керексіз адамдар қаншама көп. НЕГЕ БІЗ ОСЫ адамзатты тазартпаймыз, а, неге? Жер — ол да алып үй, баспанамыз, олай болса қағып-

сілкіп, желдетіп, шаң-тозаңнан арылтып, дімкестіктен, арам пигыл, теріс көзқарас, дүниеқоңыз ниет-пигылдардан айықтырса ғой.

— Ондай уборка жасаса, ең әуелі сен кетесің, одан да атом қаруынан құтылып алшы.

— Өзің де аман қалмассың .

— Атом бомбасынан құтылу үшін, ең әуелі сол қаруды жасайтындарды, яғни көп білетін данышпандықтың ініне су құю керек. Қызық, — деп күлді Ерік. — Өмірде не қилы қияли адамдар бар. Есіңде ме, Қарабура, екеуміз ауылдан келе жатқанда, бір жылқышының үйіне ат шалдырып, су-сындап едік қой. Сонда тазы-ит ерткен бір шал келді де, меніментәжікелесті. Солалжыған шал соғыстан жараланып, әтек болып оралыпты, сондықтан да қайтып үйленбеген... Енді пайғамбар жасына келгенде, елден іргесін аулақтап, Алтайдың құзар басына көшіп кетті. Жалғыз кеткен жоқ, жетімдер үйінен бір ұл, бір қыз баланы өз атына жаздырып, қоса ала кеткен. Осыдан жеті-сегіз шақырым жерде тастың үңгірінен үй жасап, тұрып жатқанына үш жыл болды. Өзін қойшы, төрінен көрі жуық, тағы күй кешіп, өсіп жатқан балаларына обал ғой.

— Мақсаты не екен ол шалдың?

— Қайдан білейін, делқұл түпкіштің не ойлағаны барын... Әйтеуір, мені көрсе, бас терісі келіспейді. Бір рет суырға құрған қақпаңдарын әлдекім алып кетіпті, соны менен көреді кәрі шошқа.

— Да-а-а, қызық екен, жолығып зерттеу керек екен.

— Ондай пысықтығың болса барып қайт. Қатын суын орлеп жүре берсең табасың. Маралкөлдің жағасында отыр.

— Ей, Алла, сенің бетіңе көп қарасам, бірте-бірте араға айнала бастайсың, — деп қайран қала қадалды.

— Мен — еңбек арасымын, ал, сен «Пчелинный волксың». Омартаның қас жауы.

— Ал сен — «Опасный гибрид» арасың... әлгі өзің Америка құрлығынан алдырған...

— А-а, олар — асыл текті аралар, тіл тигізбе... Вообщее, болашақ солардікі, шынында да, кейде араға айналғым келеді...

Шөлмектегі қолдан ашытқан «ақсүйек» арақты ішіп тауысып, сыраға көшкенде, екі беті албырап, қызған Ерік орнынан созалаңдай тұрып: — Ал, досым, рұқсат етсең мен

қайтайын, — деді. Енді ғана бабына кірген Таған құмары қанбаған қалыпта «отыра тұршы» деп қолына жармасып еді, «енді бір сағат сенің қасыңда болсам, маскүнем болып кетермін» деп, екі қолын қанатша қомдап, ара секілді кейіпке кіріп, ызыңдаған күйі шыға жөнелді.

— Ей, ей, Қарабауыр, қайда ұша жөнелдің, мен сені жақсы көре бастадым, өйткені сен жаңа ғана ара бола бастадың, — деп соңынан алақанын жая ұмтылып барып, етпеттей құлады. Оқыс тұрғандықтан ба, әлде арақ пен сыра буынына түсіп кетті ме, шөкелеп жатқан еденнен нарға сүйеніп әрең дегенде тұрды. Тұрды да, оқ тиген жауынгердей сенделіп: «ЕЙ, АДАМДАР, НЕГЕ БІЗ ОСЫ...» деп өзінен басқа ешкім түсініп жарытпайтын лекциясын бастады-ай...

«НЕГЕ БІЗ ОСЫ...»

Ерік-өзденесі осыншама ауыр әрі керексіз сезініп көрген емес. Алғашында адам болып кетуге шақ қалған Тағанды ескі сүрлеуіне жетелеп қайтадан салып жіберу үшін істеген айласының ақыры өзіне тиіп, басы тұңғыш рет әңкі-тәңкі болып, дүние шыр айналды. Далаға шыға бере, жүрегі айналып, лоқсыды, ықылық атып ағыл-тегіл лақылдатып құсты. Зеңіп, буындары қалтырағанымен, санасы сайрап тұр. Түн тастай қараңғы. Аспанды бұлт торлаған. Иті тыныштығымды бұзған кім дегендей шәу етіп үріп барып, иесі екенін сезген соң, иіскеледі де құсықтан жиіркенгендей жылыстап кеткен. Тыныштық. Бетін мұздай суық сумен жуып, аузын шайды, бір бақыр суды сыңғыта ішті де, бұл қалпында үйге кіруге ұялды ма, сеңкедегі ескі диванның үстіне тонға оранып жата кетті. Тұла бойы күйіп, ауа жетпей тынысы тарыла аунақшып, көпке дейін көз іле алмады. Өмірінде осыншама көп ішкені еді, Тағанның қалай ғана өліп қалмай жүргеніне таңғалды. Ішінен сыбап боқтады. Артына қарамай Айнаға қарағыштанып жүргені есіне түсті. Әрі-бері аунақшып жатып ол ойын да ысырып тастаған. Көз алдына ақ боз атты Қыз келді... Ендігі сәтте тәтті қиял мендеп, бұл дүниедегі жалғыз медеті, жалғыз арман-алданышы жанын жарылқап, ет пен сүйектен жаратылған, лүпілдеп соғар жүрегі, ысып-суыр сезімі бар жұмыр басты пенде екенін есіне салған қызыл орамалды Қыз тағы да миын шабақтап, өзінен өзі шабыттанған... Сеңкенің есігі сықырлап ашылып, қызыл орамалды Қыз кіріп келе жатқандай елегізіп басын көтеріп алып еді, меңірейген тас қараңғы бөлмеден салқын ауадан басқа еш нәрсе сезе алмады. Қызық: көзін ашса түк

көрмейді, өліараның өлі қараңғылығы; ал жанарын жапса болды, ақ боз атты Қызды көреді. Әне, ол тағы да босағаға сүйеніп күлімсірей қарап тұр... Тәңірім-ау, бұл не қылған азап... Тіпті бет әлпетіне дейін ап-анық; кірпігі ұзын үлкен қара көзі, алмадай беті, сәл ұзындау иегі, бәр-бәрін ажыратады, әдемі қондырылған мұрнының оң жағында тарыдай меңі бар. Өң мен түстің, ұйқылы-ояудың арасында адасып жатқан Ерік: «Келші, жаным, мен сені көп тостым, сағындым», — деп алақанын жайып шақырады, тұрған орнынан қозғалмаған Қыз «мен сізден қорқамын» деп басын шайқайды: «Неге қалқам, негелеп» жалына шақырады, «Сіздің жүрегіңіз жоқ, аға, сіздің жүрегіңізді ара шағып алған» деп, есіктен шығып кете барады; соңынан ұмтылмақ болған Ерік төсектен құлап түскенде ғана, мұның барлығы әншейін елес екенін біліп, сүйретіле көтеріліп орнына қайта жатты. «Мен жынданған шығармын, жалғыз рет арақ ішкен менің сиқым мынау, өмір бойы аузы құрғамай келе жатқан Таған байғұстың көрген азабын арбаға тиеп тауыса алмаспыз».

Басы сынып, ызың-ызың араның ұясына айналған Ерік тек таңға жуық қана қорылдап ұйқтап кетті.

Таған шайнектегі сыраны сарқа ішіп тауысып, ыдысын төңкеріп тастаған соң, «НЕГЕ БІЗ ОСЫ...» деген лекциясын одан ары жалғастырған... Бүгінгі жиналған жұрт оған қатты ұнады, ылғи бір өрімдей жастар көздері жаудырап, ықылас қоя тыңдайды. Айналасы ат шаптырымдай аудиторияда ине шаншар жер жоқ, орын тимей қалғандары екі жақ қабырғаға, есіктің көзінде иін тіресіп түрегеліп тұр... Кейбірі мұның аузынан шыққан сөзді қағазға түсіріп, енді біреулері магнитофонға жазып алуда. Ал бұл болса манғаз кейіпте жағасынан асып-тасып жатқан шалқар білімін бей-берекет жұмсамай, төгіп-шашпай, жүйелі де ұтынықты жеткізеді.

«...Құрметті отандастарым менің! Сіздердің алдарыңызға шығып, қазақтың тамыры терең, тағдыры бөлек тайғақ тағдырынан лекция оқымағаным, біраз уақыт болып қалыпты. Оның белгілі, белгісіз сандаған себептері бар. Біріншіден, бұған дейін шыншыл да шынайы тарихымыздан толық мәлімет беруге рұқсат болмады, сондықтан да тарих-ананың көптеген беттері, әрі нағыз керек беттері желімделіп немесе жыртылып тасталды, немесе көмескі ғана айтылып әрі жазылып келді. Ал тарих атты алтын кітаптың

ақиқат аңқыған парағын мүлдем жойып жіберу ешкімнің, тіпті бар болса, құдайдың да қолынан келмейді. Бүгін туралы өтірік айтсаң да, өткен туралы өтірік айтпа болмайды. Өйткені бүгіннің түзетушісі бар, өткен жылдардікі жоқ. Ендеше, достар, тарихтың қандай ащы болса да бір де бір кезеңін, оқиғасын жасырып қалмай жарыса айтқанда ғана, жіберген ағаттықтарымызды батылдықпен мойындағанда ғана, сол шақтарда бастан кешкен ауыр да азапты, халықты қан қақсатқан қателіктерді жібермей, ұрпағымызды ұлы мақсат жолында тәрбиелей аламыз; тек бүкпесіз шындық қана — бүгінгі жастарды тура жолдан тайдырмай, мақсат-мұраттарға бастамақ. Айталық, менің мұқым жастығым өткен жылдар — сырттай қарағанда, мап-майда, жып-жылмағай болғанымен, іштей іріген даңғазасы мол, яғни ұраны мен ұрдажығы қатарласа дамыған «мақтаншақ» кезең еді. Біздер мектепте: «Ақылдасып-кеңесіп отырысты қос қыран, бірінші қыран — Ленин, екінші қыран — Сталин», немесе енді жиырма жылдан соң коммунизмге жетеміз, бес жылдық жоспарды екі-үш жылда орындап, табиғатты, жер-ананы табындырып, тың жердің жон арқасын тілгілеп тастаймыз сияқты қызыл сөздің қызуына балқып, мұңсыз-қамсыз өстік. Берияның суретін мешен қылып аттық, Сталиннің ескерткішін қираттық, антипартиялық топтардың көкесін көзіне көрсетіп, техниканың құдіретіне сеніп жылқы малын қасапханаға айдадық. Ешкімді, әсіресе жастарды ойлантуға, дүниеге ой көзімен қарауға мүмкіндік бермеді. әрі өздері үшін ойлайтындар, тағдырын пішіп-кесетіндер ЖОҒАРЫ ЖАҚТАН жарлық мамыра тірліктің қамымен жағасы жайлауда жүрді де, «апыр-ау, осы біз қайда барамыз?» деген сұрақтың жауабын іздемей мәресәре сайраңдады. БІЗДЕР тарих-ананы қатты ренжіттік. Өз ұлтымыздың тарихын кісенде ұстадық, киесі ұрады деп білмедік. Шала-жансар жасалған оқулыққа сендік, шала сауаттыларға сендік, шабына от түссе де айтайық; Өкімет басында отырғандардың бар-барлығына сендік, ал олардың ақ дегені — алтыс, қара дегені — қарғыс болды. Міне, сондықтан да халық адасты, қайсысының қай сөзіне сенерін білмей сенделді, ОЛАРДЫҢ біріне-бірі жала жауа қуып, бірін-бірі жоққа шығаратын теңіз толқыны секілді айбынынан сескенді, не айтса да құлдық деді, кім айдаса да жүрдік деді, қытықтаса — күлді, шымшыса — жылады, онда да көз жасын жасырып түншыға жылады, маңдайынан си-

паса қуанды, жат десе — жатты, түр десе — түрды — осылайша, цирктегі үйретінді аңдардай адамдар да таяқтың күші, тәттінің дәміне үйренді, үйретті... Адам жадынан, есінен айрылды.

Құрметті жолдастар, мен бұл лекциямды бұдан жиырма жыл бұрын дәл осы қарқынмен оқуым керек еді, амал не, арақ ішкізіп жіберді. Ең әуелі сен әулиесің, туа талантсың деп ішім кепкенше мақтады, артынан артымнан бір-ақ тепті. Маған қазір соңғы мүмкіндік беріліп отыр. Сондықтан да ағымнан жарылып ашығын айтайын: Менің алғашқы кандидаттық диссертациям Қазақстандағы 1930-40 жылдар аралығындағы әлеуметтік-экономикалық жағдай болатын. Алғашқы дейтін себебім: Мен АТП-да яғни екбекпен емдеу профилакториясынан «алқаш» ауруынан айыққандай болып келген соң, екінші диссертация жазғанмын. Амал не, оны да қорғатпады. «Ұлтшылдықпен уланғансың» деп, сүйрелемеген мекемесі қалмады. Тіпті КГБ-ның да алдын көрдім... Сонымен 1930-40 жыл... Өздеріңіз де білесіздер, бұл бір біз үшін ең бір қиын кезең, даулы кезең, дауылды кезең. Бүкіл өмірімді осынау ауыр жылдардың шыңғырған шындығын ашуда сарп еттім. Көптеген деректерді архивтен ала алмадым, ол жаққа апарар жол жабық болды да, Москва, Ленинград архивіне өз қаражатыммен барып, күндіз күлкі, түнде ұйқыдан қалып, аш-жалаңаш жүріп көз майын тауысуға тура келді. Аяғында мұқым еңбегім зая кетіп, қудаландым. Қорғатқанды қойып, қолжазбанды өрте деп, артыма шырақ алып түсті. Жұмыстан қуылдым. Міне, осыдан былай сүргін басталды. Ол кездегі мен көрген азапқа бойында жаны бар тірі пенде төзуі мүмкін емес еді. Әрине, сіздер, «күреспедің бе, шындыққа көздерін жеткізбедің бе» деген сауал қоярсыңдар. Жоқ, жолдастар, ол шақта адамдар шындық үшін емес, шындық адам айла-шарғысына қызмет етті, ұстағанның қолында, тістегеннің аузында қолжаулық болып сорлап, жер бауырлап тұралап қалды. Айналайын ақиқат та менің кебімді киіп, киелі жолдан тайды, жемқорлар мен жағымпаздардың, сүрқиялар мен сұмдардың, жалғандық пен жалғанды жалпағынан басқан алаяқтардың, атаққұмарлар мен асығы алшысына түскендердің ойына келгенін істейтін ойыншығына айналды. Шындық та ішіп кетті. Маскүнем болды. Шындық жылады! Қор болды! Түрмеге қамалды! Айғайдың заманы туды да қудалады, тек қана ұран: жасасын — орындай-

мын — асыра, мерзімінен бұрын орындаймыз! — сықылды сөздер өміріміздің барлық мазмұнына, мақтанына ұласып, ұлы істердің ұйтқысы болып есептеледі. Ал осынау даңғаза шерудің көпірме көшіне ілесе алмай, немесе айналада не болып жатқанын ұға алмай айдалада қалған — менімен ешкімнің шаруасы болмады. Осыншалық мол білімді жұмсар, қоғамның керегіне жаратар дәрмен жоқ бейбақ халде, жұртта қалған күшкітей ұлыдым-ай... Менің қыңсылаған, қансыраған үнімді тыңдар, естір құлақ жоқ, ұғар құлық жоқ, бір-ақ жылдың жүзінде сауатты қайыршы болып шыға келдім. Мен істемеген жұмыс, ішпеген арақ қалмады... Әйелім мен баладан айрылдым. Айына екі-үш рет айықтырғышқа түстім, қалтамдағы ең соңғы тиынымды санап алып тыр-жалаңаш шешіндіріп сүп-суық бөлмеге итше бұралтып лақтырып тастайтын. Егер қалтамда көк тиын жоқ шақтарда, тіпті адам екен деп елемей, жинап-теріп алмай көшеге тастап кетер еді; кейде айықтырғышқа апарып алып бокстың дорбасындай бір-біріне ұрғылап, жаттығу жасайтын. Бірақ мен осыншама итқорлықты ешкімнен көріп, жаласын өзгеге жапқан емеспін, тек өзімнен, өзімнің тексіздігімнен, рухсыздығымнан, жігерсіздігімнен көрдім. Мен, қымбатты жолдастар, жалғыз-ақ нәрсені өзгеден көрдім: Ол: «НЕГЕ БІЗ ОСЫ — ОСЫНДАЙМЫЗ».

Сөйлей-сөйлей әбден сілекейі шұбырып сілесі қатқан Таған, аппақ болып таң атқанда, сүйретіле басып тысқа шықты. Таудың салқынын елең құрлы көрген жоқ, көйлекшең қалпында тәлтіректей басып қора жаққа беттеді. Бұл шақта Ерік те тұрып, суық орамалмен денесін ысқылап таңғы жаттығу жасап, атын ерттеп, аңға шығу қамында жүрген. Тағанды көрді — көрмегенсіді. «Өзіне де сол керек» дегендей, көз қиығымен айызы қана қарады да: «Енді қайтып айыққанша, қар түсер», — деді. Көкбестіге қарғып мініп, мылтығын тақымына қыстыра шоқытып орманға сіңіп кетті.

Күн шыға, Айна оянды. Күйеуінің үйге қонбағанын, әрине, сезген. Кештетіп келгенде, мазаларын алмау үшін, сеңкеге жата кетер әдетін ежелден білуші еді. Киініп далаға шыққанда, шөп басын тұтқан аппақ қырауды көрді. «Күз де келіп қалған-ау», — деп күбірлеп, жан-жағына қарап басқышта біраз тұрды. Кешелер аспанда ойқастаған бұлт жоқ, аспан жұтып қойғандай жым-жылас, есесіне қатқыл суық түскен. Шелектегі судың беті қаймақшып қатыпты.

Сауын сиырлар ұзап жайылып кеткен бе, көз жетер маңайдан көрінбеді. Әншейінде, күн шыға, гу-гу тіршілігін бастайтын аралар қалашығы да тып-тыныш, оқыс ұрған алғашқы суықтан қорғанып ұясында жатыр-ау. Беті-қолын тітіркенешайды да, үстіне күпәйке киіп сиырды іздеуге шықты. Сарайдың тұсынан өте бере, Тағанның өлі-тірісін білгісі келгендей айкүш-үйқыш темір-тор терезесінен сығалап еді, ала көлеңке бөлмедегі нар кісі жоқ, қаңырап жатыр екен. «Еркінмен бірге аң қарауға кеткен шығар» деп ойлады да, қорадан айналып, орманға бет ала бергенінде... шарбақтың ағаш діңгегіне жіп байлап, мойнына тұзақтап салып, жанталаса шегінген Тағанды көрді. Жүрегі алқымына кептеліп, шошығанынан: «Апа!» — деп, бетін баса шыңғырып отыра кетті. Мұншама қатты айғайлағаны алғаш рет шығар. Белі кеткендей тұра алсашы... Ал Таған тырбанып шегініп әлек, ол көткеншектеген сайын, жіп шіренеді. «Өлді-ау» деп ойлады. Әрең дегенде орнынан көтеріліп, көмекке ұмтылды. Бұл кезде Тағанның шеке тамыры адырайып, көзі алайып, көгеріп-сазарып, демі тарыла қырылдап, буына бастап еді. Жіп діңгектің басына емес, түбіне байланғандықтан ғана, қанша шегінгенімен, бірден қылқынбай, жаны біртіндеп шыға бастағаны шығар... Жіпті күрмеп емес, қалай болса солай шорапит байлағандықтан, сасқалақтап шеше алсашы. Жұлқылады, тістеледі, қиып жіберер пышақ жоқ және буынған жіпті бірден кеспей не шешіп, не кісіні көтеріп алу керек, оқыс өліп кетеді, деген сөзді естігені бар. Қан-сөлсіз бозарған жігіттің екі қолтығына қол салып, алға қарай сүйреп жылжытты. Ағыл-тегіл аққан көз жасы омырауын бояп, өзі қылқынғандай жанталасқан Айна жіп босаған соң ғана, діңгектен шешіп, Тағанның басынан ағытып, дөйдалаға ашулана лақтырып жіберген. Таған қимылсыз, демсіз. Жата қалып, құлағын жүрегіне басып тың тыңдап еді, анда-санда ғана бұлк етіп әлсіз соққандай ма. . тамырын ұстады — болар-болмас діріл бар. Аппақ қыраудың үстінде шалқасынан түсіп, көйлекшең сұлаған жігіттің үстіне күпәйкесін шешіп жапты да, үйге қарай зыр жүгірді.

Нүрке кемпір басын көтеріп, тәспиығын санап күбірлеп отырған. Алқын-жұлқын кірген келіннің айдаһар қуғандай жүзіне шошына қарады:

— Не болды, қарағым?

— Әлгі... қонақ... Таған... буынып қалыпты...

— Не дейт, ойбай, тірі ме?
— Тірі секілді.
— Алла байғұс-ай, ендігі жетпегені осы еді... Түбіне өз ұлым жетті-ау. Енді ғана ес-ақылын жинай бергенде, қайта ішкізіп...

— Қойыңызшы, апа, қайдағыны айтпай, Еріктің жазығы не? Не істейміз?

— Шамаң жетсе ары-бері шайқа, баяғыда буынған кісіні сырмаққа салып тербеуші едік... жалғыз өзіңнің шамаң жетпейді.

Сеңкеде ілулі тұрған тонды ала салып қайта жүгірді. Сұлық жатқан Тағанды екі қолтығынан алып ары-бері шайқады. Жүрек тұсын уқалады, қолын созғылап жаттығу жасатты. Әбден қара терің шығып шаршаған Айна құлағын сол жақ кеудесіне қайта тосып еді, бағанағыдан гөрі жүрек қағысыжиілеп, жанкірген секілді. Ыңырсыған үн шыққанда, еңбегінің зая кетпегеніне қуанған Айна тонды төсеп аунатып жатқызды, күпәйкесін үстіне жапты. Маңдайынан сорғалаған терді жаулығымен сүрткілеп шоқайып жаныны да отырды. Көптен бері алынбай қобыраған қою шашы сырылып, аппақ маңдайы жарқыраған Тағанның қан қашқан беті таң нұрымен таласа әдемі көрініп еді. Қыр мұрны, әсіресе, қамасып жатқан ұзын кірпіктері назар салдырмай, сұқтандырмай қоймайды. Айна өз өмірінде алғаш рет әйелдік әуестікпен, әйелдік таза сезіммен қызыға қараған. «Ажарлы жігіт, — деп ойлады ішінен, — бір кезде жігіттің сұлтаны болған-ау», ол өз ойынан өзі өлердей қорқып әрі осы қылмысымды біреу біліп қоймады ма дегендей, екі беті қызара ұялды да. Таған тағы да ыңырсыды, қол-аяғы қимылдағандай болды да, наркоздан кейін есін енді ғана жинағандай, кірпігін дірілдетіп барып, көзін жасқана ашты. Ең әуелі көргені — төбесіне тіккен көк шатырдай аспан... Содан соң көргені — көзі жаудырап қасында отырған Айна. Иә, Аспан мен Айна... Оған керегі де осы еді... Жүзіне қуаныштың ба, жұбаныштың ба, жанын жарылқар киелі сәулесін таусағандай күлімсіреген. «Мен өлген жоқпын ба?» — деп сұрады.

— Тірісіз, аға, — деді Айна, — шамаңыз жетсе тұрыңыз, сыз өтер.

— Мен көнтері пақырға сыз өтпейді, — деді Таған осына жатысына ұялған сыңайда.

Басын көтермек болып еді, қозғалта алмады, шегелеп тастағандай ауыр.

— Маған не болды, Айна, білесің бе?

— Сиыр іздеп шықсам, буынып жатыр екенсіз, енді бір бес-он минут кешіксем...

— Кешіккенің жақсы еді. Айнам, мен үшін ендігі қалған өмірдің қызығы жоқ. Нюра апа мен өзіңе ризамын, адам қалпына келтірудің барлық әрекетін жасадыңдар... Мен бұл дүниеде шіріген жұмыртқамын, ешкімге керегім жоқ...

Жүйе-жүйесі босап, өз-өзін ұстай алмаған Тағанның үлкен қара көзінен ағыл-тегіл жас ақты, бұлақ ақты, бірақ ықылық атып өксімей, бырсылдамай, аспанға тесіле қараған қалпында, екі самайына құйылды...

— Керексіз, аға, ешкімге керегі жоқ адам болмайды. Қатарға қайта қосылу өз ықтиярыңызда... Менің таң қалғаным, сіз жіпті діңгектің түбіне байлап шегінгеніңіз... егер шын өлгіңіз келсе, жіпті жоғары неге байламадыңыз...

— Буынамын деп ойламағаным рас, жіпті қайдан тауып алғаным да белгісіз... Менің көз алдыма терең ор елестеді, алға еңбектесем, өлімнен қаштым, өлімнен қашып өліп қала жаздағанымды қайдан ғана сезейін... Қызық, бұрын түндегідей ләйліп ішкенде, тілім аузыма сыймай, қаталап похмель іздейтінмін, есімді жинай алмайтынмын. Қазір... мүлдем басқаша. анадан жаңа туғандай тыңмын... Тегінде, ара-тұра буынып тұрғанның артығы жоқ-ау, — деп қалжыңдаған болды. Айна еріксіз мырс етіп күліп жіберді.

— Күн көтеріліп қалған екен-ау, сиырларды тауып алайын, сіз шамаңыз жетсе тұрып, сергіңіз, қан тарасын, әрі-бері жүріп, жуыныңыз, шайға келіңіз.

— Рақмет, Айнам, менің құтқарушым сенсің... Одан арғысын айта алмаспын...

Орнынан тұрып, кетуге ыңғайланған Айна:

— Аға, — деді майда үнмен қиыла қарап. — Жалғандағы жалғыз өтінішім болсын, енді қайта басымды кесіп алса да, ішпеймін деп ант беріңізші. Бұл тіпті өлімнен құтқарып қалған жақсылығымның өтеуі болсын. Сіз, әйтеуір, бір адамға бәрібір керексіз... Ол адамды іздеу үшін де ес-ақыл бүтін, көңіл таза, сезім сергек болуы керек қой.

— Бердім уәдемді, — деді Таған басын көтеріп. — Анамның атымен ант етейін!

Түске дейін ашық тұрған аспанның әр жерінен шабарман бұлт шығып, біріге қоғамдасып кетуге бір-бірін менсінбегендей, көк жүзінде бытырай жүз-жүзге бөлініп жеке-дара жүзеді. Кейбірі жамбасқа ойысқан күннің бетін түмшалай бастаса, күн сытыла шығып, нұр саулаған дида-рына көлеңке түсіргісі келмейтіндей. Алтайдың құзар басына күз демі алғашқы болып жетіп, табиғаттың әр затынан, кеспір-келбетінен аңғаруға болушы еді. Аспанды сыналай ұшқан тырналар тәспиығы да бұрынғыдай сабылыспай, саябырлап, үйрек-қаздың да үні бәсеңси бастаған. Көптен бері жаңбыр жаумаған, әмбесінде Мұзтаудың қаспақ қары, салқын түссе, жылбысқылана ерімей қайта қатып, Қатын өзені қорынан айрылған соң ба, қорылын азайтып, қорлана ағады. Күзгі жиын-терін шаруасын тез аяқтауға асыққан аралар ғана жан ұшыра ұшып, әр сәтін сәтті пайдаланып қалуға жанталасады. Аналық пен еркек аралар науқанын аяқтаған сыңайы... тек еңбек аралары ғана мұрнынан шаншыла жұмыс істеп, қимылдап жүрген. Өз салмағынан жиырма есе ауыр жүкті көтере алатын еңбекқор араның өмір үшін, ұрпақ үшін АНАНЫ асырау үшін арпалысқан тіршілігін омарта маңынан, орман арасынан айқын аңғаруға болушы еді. Таңертең шық ерімей, ызғар себезгілеген шақта, қырылып қалғандай жым-жырт жатқан омарта, омартадағы жәшік ұялар, күн көтеріле гуілге бөленіп, оймақтай ғана тесіктен қайшыласып бірі кіріп, бірі шыққан араның жын ойнағына айнала жөнеледі. Шөп қасанданып, гүл солған, балдыр құрайлана бастаған шақта, шырын іздеп аласұрған аралар ендігі қоректі ағаш жапырақтарынан, әлі де дес бермей жасап тұрған су жағасындағы шалғыннан іздей бастаған.

Таған бүгін де ерте тұрды. Қанша ерте тұрдым дегенмен, елең-алаңнан атқа қонып, аң қарап кеткен Ерікке ілесе алмады. Әрқашанда сыптай болып, ұлы-жіңгір майданның барлаушысындай сақадай сай әрі сақ та елгезек те сенімді жүретін досының құс ұйқысына қайран қалмасқа, қызғанбасқа шарасы жоқ еді. Бір есептен өмірлік философиясына тәнті де болатын; іштей құптайтын. Ал елден бөліне еңбек еткен тірлігі бағамдаған адамға семьялық мердігерліктің өзі іргетасын қалап берген кооперативті шаруашылықтың сыр-сипатын бес саусақтай білуші еді

және экономикалық саясатты көсем көз жұма сала, тым жойып жібергеніне наразы-тын. Диссертациясының бір тарауында осы мәселені бүге-шігесіне дейін ашып, таратып жазып еді-ау... Амал не, бұл әрекеті де саяси соқырлық, идеялық қателік деп табылып, тауаны шағылды... Енді ойлап отырса, сол бір тақырып миында ақ таңдақтанып, оқығаны мен тоқығанының толайымы ұмытылуға айналған екен-ау...

«Иә, осыдан кісі болып кетсем, аяқсыз қалған жұмысты жалғастыру әлі де кеш емес-ау», — деп күбірледі. Өлім аузынан қайтқан күннен бері, Айнаға берген антында тұрды, ұрттап алған жоқ. Шешесі кейіп, қатты ұрысқан соң, Ерік те қыстамай, тіпті мұның бұл өмірде бар-жоғын ұмытқандай, сырғақсып жоламай кетті. Есендеседі, халін сұрайды, кейбір тапсырмалар береді де, өзі көкбестісіне мініп, мылтығын асынып, итін ертіп орманаға сіңіп кетеді. Сапарынан кеш оралады. Соңғы кезде үйдің айналасын суыр терісіне толтырып тастады. Денесінен сыпырылған жылбысқы жас теріні шелінен тазартып, қашаға іліп кептіру Айнаның мойнында; осынау қаршадай ғана келіншектің өмір бақи шаршамайтын бейнетқорлығы, әмісе төзімділігі Тағанның таңдайын қақтыра таң-тамаша күйге бөлейтін. Сол бір оспадар уақиғадан кейін шексіз жақсы көріп, жүрегiнің түбіне шоқ түскендей, мазасыз күй кешкен. Ол сол шоқтың тұтанбауын, қоздап жанбауын құдайдан тіледі-ай... амал не, өз еркінен тыс, өзіне бағынудан кетіп қалған сезім сергелдеңі ішіп жүрген мәңгүрт шағынан қауіптірек пе, қалай... Барлығына: мынау қара орман, тыныш өмір, уайым-қайғысыз тоқшылықтың бәр-бәрін талақ тастап, ауыл қайдасың деп, қайта киемін бе деп қорыққан, өзінен, өзінің тұрақсыздығынан қорққан...

Суық сумен жуынып, шөп түнбасын ішіп, жаттығу жасап, шай ішкен соң, Қатын суын өрлеп жолға шықты. Осында келгелі алғаш рет үйден ұзап, орман аралағаны еді, бір түрлі тынысы кеңіп, шайыр аңқыған ағаш иісінен құшырлана жұтты. Санасы сау, бойы сергек. Жүз қадам жүрмей еңтігетін көкірегі тың, айқұш-ұйқыш сұлап жатқан молақтардан жеңіл секіріп өтіп, ойнақтай басады. Қолында қабығын аршып, қатырған қайың таяғы бар, мүк басып шіріген томарды соққылап, жолшыбай кездескен баршатышқанға дәлдеп, жас балаша еріге желе-жортады. Қаңсып қалған қайран көңілінде желік бар, ол қайдан пайда

бола қалған желік, өзі де білмейді, әйтеуір, жиырма бес жасы қайтып оралғандай ырғиды, ысқырынып әндетеді. Өзен жиегіндегі әбден пісіп, бүрісіп түсуге айналған қарақатты уысын толтыра асайды. Самырсынның басында самсап өскен балқарағай бүршігін қолындағы таяқпен дәлдеп ұрып құлатып, шағып көріп еді, қарамұрттанның пісуі әбден жеткен екен. Бала кезде бұзау жайып жүріп талай терген, аузы мен қолын шайырлап талай шаққан балқарағай осы елдің бірсыпырасын ашаршылықтан алып қалып еді. Енді, міне, керексіз болып, шауқарға мен тиін, баршатышқанның ғана азығына жарап қалған-ды. Дегенмен, осынау Өр Алтайдың балқарағайынан Ерік қыруар табыс тауып отыр. Қызыл қырман қылып жинап, үтіп, кептіріп, қаптап қойған дәнді вертолетші досы қалаға алып ұшып кетеді екен де, одан түскен пайданы тең бөлісетін көрінеді. Кешегі бір сөзде Ерік «енді екі-үш күннен соң балқарағай соғамыз» дегенді. Сондықтан да қырман науқаны басталмай тұрып, Қатын суының бауыздауына отырған Шалға барып қайтуды ниет қылып, жолға шыққан беті... Баяғыда... арып-ашып ауылдан келе жатқанда, Жылқышының үйінде жөнді көз салмап еді... Итін абалатып келіп түскен салт аттыға назар аударатын, кішілік жолмен сәлем беретін хал мұнда жоқ та еді...

«Егер Еріктің айтқаны рас болса, ғажап Шал, — деп ойлады. — Жиырмасыншы ғасырдың қашқыны тек мен ғана емес екенмін-ау. Қызық, өмірдің философиясы қандай? Екі баланы етегіне орап тауға тығылғанда, жалғанның жамандығынан құтыла ма? Жо-жоқ, екі баланы қайткен күнде де жалғыздықтан құтқару керек, әйтпесе Лыковтік тағылықтың апатына тап болуы мүмкін...» Ойды ой қуалап, біраз жерге келіп қалған екен... өрге қарай жүргендіктен ентігіп, шаршау тартқанын сезді. Бағанадан бері тек төмен қарап, қураған ағаштарды санағандай басын жерден бір алмап еді, өзенді жиектей шатқалға біткен орман сиреп, оң жағындағы жотаға көтерілгенінде, тура алдынан маңдайы жарқыраған, найзадай шаншылған аппақ шоқыны көрді. Үшар басында жаулықтай байланып, төбесін перделеп тұрар бұлт жоқ, қыркүйектің таза аспанына сұғынып кірген аппақ алып найза жарықтық Мұзтаудың дәл өзі еді. Ал дегенде көзі шағылысып жасқанып қалған Таған көз үйрете келе сілейе қарады. Ол Мұзтаудың нақ қазіргідей тыр-жалаңаш, асқақ та асау, сұлу, бар бітімін жоғалтпай, тұтас тұлғасын жарқырата ашқан күйінде тұңғыш көруі. «Айналайын,

табиғат ием-ай, тамашаң қандай көп еді» деп, көзі жасаурап отыра кетті. Ол шын шаттана қуанған, шалқып тебіренген, мынау дүниеге жаңа келгендей, немесе әлемдегі ең асылын тапқандай, бала көңіл, сәби жүрек, сабырлы ақылмен туған жерінің көркемдігін сонырқаған; саумал ауа, таза көріністің бәр-бәрін жұтына жұтып, ішіп тауысардай таусаған... «Табиғат жаратқан алқам-салқам болмайды, ол — әмісе әдемі, әмісе сүймейді, әрі шыншыл, әрі ақылды, сондықтан да адамдар секілді қателеспейді. Табиғат — мәңгілік тірі, өтірік айтпауды, алдап-арбамауды табиғаттан үйрену керек, өйткені ОНЫҢ (табиғаттың) жүрегі таза. Табиғат бізді алдаған емес, тек өзімізді өзіміз ғана қан қақсатамыз, қан жоса қыламыз. Табиғат қате жібермейді, егер «ақымақты» дүниеге келтірсе, онда сол ақымақтың да бір нәрсеге қажет болғаны; Табиғатта АДАМНАН басқа артық нәсте жоқ, тек БІЗДЕР ғана жаратушының гармониялық берік байланыстағы тізбегіне кіре алмаймыз...».

Осы бір пәлсәпені не бір жерден оқыған, не өзі ойлап тапты, қалай болғанда да есіліп-есіліп есіне түскеніне іштей мәз болып қуанды. «Демек, менің де тым керексіз болмағаным... Әйтеуір, бір қажеттілікке жарағаным... Ерік те солай...».

Тағанның қуанғаны осы тым-тым ақылгөй сөзді жүйелі түрде есіне түсіргені емес, емес, сол сөзді сана сарабына салу қабілетін жоғалтпағаны еді, демек, өзінің де құрдымға мүлде кетпегені де... Айнадай жарқыраған Мұзтау мұның бала кезіндегі аппақ арманындай болып, жан дүниесін жайлап алды. Ол ең әуелі қиялдау, түйсіну, сезіну, яғни әлемге ақыл көзімен қарау сынды ұлы ұғымдарды бірсіндеп болмысына дарытып, жас шағындағы тайдай тулаған талантын бүтіндей болмаса да, тым құрығанда, жарым-жартылай қайтаруын мінажат айтып тіледі, жалбарына сұрады құдайдан. Ал оның қазіргі табынары да, құдайы да сонау көк төсіне ракетадай атылғалы тұрған айналайын Мұзтау еді. «Мұзтауды, оның алып бейнесін көрген адам бақытқа кенеледі деуші еді қариялар, маған ас та төк бақыттың керегі жоқ, тіпті маған көп нәрсе керек те емес, тек өз басымдағыны ала көрме, Алла Тағала, ақылымнан алжастырма, Тәңірім: тағы да ащыға құмар қылып, досқа күлкі, дұшпанға таба қыла көрме, Құдайым, жалғыз-ақ сұрарым — көктен түскендей ғып ештеңе бермей-ақ қой, тек бойымдағы барымды алмасаң болады». Намаз оқығандай жүрелеп оты-

рып, Мұзтауға алақанын жая жалбарынған Таған имандай сыр, жүрек-жарды тілегін дауыстап айтты, штей иланып, селкеусіз сеніммен айтты, жанынан шыққан шықшыл да мөлдір жас жанарын жуып, омырауына сорғалады. Оның бар ділімен жаратқанға жалбарынған үнін, оңашада оқыған өз «намазын» сонау сай табанынан атылған мылтықтың гүрс-гүрс даусы бұзды. Алғашында өзін атып жібергендей селк етіп, артына шошына қараған-ды — ешкім жоқ. Кімді, нені, кім көздеді, тидіре алды ма, жоқ па, білмейді, оның білетіні — жер бетіндегі мылтық атаулы жақсылыққа атылмайтыны. Аңшылар шығар... Жаңғырығып барып басылған тау ендігі сәтте мәңгілік мылқаулықпен телміріп тұр еді. «Тау мылқау деп кім айтты, жүрегі, тілі бар, тек естір құлақ керек; ал, құлағы мен көзі барлардың да естімейтіні, көрмейтіні толып жатыр. Дүниені алатайдай бүлдіретін де солар. Құлағы бар — керең, жанары бар — соқырлар... сондықтан да, жан дүлейлігінен сақтасын...» Міне-міне, Тағанның — маскүнемдіктен сауыға бастаған, Тағанның баяғыдағы санасы, тоқтап қалған сағатты бұрап қайта жүргізгендей, сыртылдап істей бастады... Ұзағынан бере көрсін деп, бәріміз тілейік те... Қызғанбайық, ағайын; шаужайына жармаспайық, ағайын; айылын ағытып аударып тастамайық, ағайын... тыныштығын бұзбайықшы, ағайын.

— Оу, жігітім, сен қайдан жүрсің? — деген жуан дауыс және шошытты. Бұрынырақта «Сырдың суы сирағынан келмей» жүрген диуана шағында, үстінен трактор жүріп өтсе де, былқ етпейтін Таған, соңғы ішуін тыйған уақыттан бермен, жоқтан өзгеден секем алып, қоян жүректеніп кетіп еді. Бәлкім, қорқыныш екі аяқты, жұмыр басты пенденің асыл қасиеттерінің бірі шығар. Неге екені белгісіз, кейінгі дәуір ұрпағы осы табиғи қасиеттен жүрдай болып, бірыңғай міз бақпас «батырлар» көбейіп кеткен секілді...

— Оу, тілің байланып қалған ба, неге үндемейсің? — деді үстінен өңкіе қарап тұрған қаба сақал Шал. Жаны бойынан ұшып кетіп, құр қаңқасы ғана қалғандай қалшиған жігіттің жанына малдас құра жайғасқан Шал қалтасын қарманып, темекі алып тұтатты. Шылымды көп шегеді білем, көк бурыл мұрты мен сақалы текенікіндей саржағалданыпты. Көз ұясы шүңірейген, мұрны қоңқақ, қабағы дөң, қалың қасы жанарын жаба тұтасып кеткен. Тағанға «темекіні» ырғайды ыңғырулап қолдан жасаған мундуштукке нығарлай тығып, сораптай сорған Шалдың сексеуілдің бұтағындай тарбиған

қуатты саусақтары мен соя саусақтардың үстін қалаған білеу-білеу тамыр Алтайдың омырауынан ағып түсетін бұлақтар секілді елестеді. Малдасын құра жайғасқан ақсақал темекіні құны қалғандай құныға сорады екен де, түтінін жұтып қойғандай жоқ қылып жіберіп, біраздан соң, шым-шымдай сыздықтатып қайта шығарады екен. Шарықтаған қиялына қиянат жасаған Шалды, Таған ал дегенде суқаны сүймегені рас-ты. Аузын бұғандай булығып қалуы қырсықтанғанынан да емес еді, өзі де анық-қанығын ажыратпаған ой-арманынан қапелімде айрылып қалған қас қағымдық сәт ақыл-есін де алжастырып кеткендей еді. Ендігі тымпи ойнаудың, яғни көгертпесін сезді ме, қағып кеткен кісідей:

— Ассалаумағалейкүм, ата, мен сізді бір жерден көрген секілдімін! — деп, ырсия күліп, құйрығымен жылжып жақындай отырды.

— Шырағым, денің сау ма осы сенің? — деп қарт сығырая қарады.

— Саусыз ба, ақсақал? — деді ол тағы түйеден түскендей...

— Мен саумын ғой, шырағым, өзіңнің шалығың жоқ па?... Қиялимысың, қиналып жүрмісің?

— Соңғысы, ақсақал, соңғысы. Ой түбіне кетіп оспадарлық жасағаныма кешірім сұраймын. Мен сізді шырамытып отырмын.

— Немене, әкенді жоғалтып па едің?..

— Кешіріңіз, әкені қара жерге бергеніміз. Көрген кісім болған соң...

— Оның жөн-ақ. Бірақ жоқтан өзгеге шыбындаған аттай бас шұлғып, кешірім сұрай берме. Қазақ тек о дүниеге аттанар сәтте ғана бақұлдасып, артық ісім болса кеш деп, иек қаққан.

— Халқымыздың жол-жоралғы, дәстүр-салтын ұмыттырғалы қа-а-а-ша-ан... — деп, жартасты жарып өскен шынардай шыныққан бітіміне қызыға қарады. Малдас құрып мығым отырған Шал басынан тақиясын шешіп, шор-шор болып қыртыстанған тақыр басын сипады. Елтеп жіпсіген екен, күректей алақанымен құшырлана сүрткіледі де, тақиясын қайта киді. Жарланған қабақ, шұңгіл көзін жаба жабағыланған қою қас, қоңқақ мұрын, ұзын иегін тұтастыра жұтып қойған сақал — ақшулана бастаған қаба сақал, — дәл осы қалпында Шалдың пошымын қазақ

нәсіліне ұқсастырмай тұр еді. Тігісі жатпас тік мінезін бет әлпеті-ақ әйгілеп айтып қоятындай ма...

— Әкеңді жоғалтып па едің дегенім, неге тінтесің өн бойымды? — деді «Арқардың» мұңдуштукте иектен қалған тұқылын алақанына салып-салып қалып, ұшырып жіберген Шал.

— Сізді өз жұрағатымызға ұқсата алмай .. таңырқап...

— Сенің жұрағатың кім еді?

— Қазақ деген жамигат қой

— Қимағаның ба?

— Жоқ, осындай да ірі туысқанымды тапқанымға қуанамын.

— Қарай гөр... тілің майда, шүйіркелескің келіп қышынып отырсың-ау, шырақ...

— Оным рас. Қара тілді қазақпен қажаспағалы қашан.

— Таған өзі әдейі іздеп шыққан Шалды ойда жоқта жолықтырғанына шексіз қуанулы. Сөзге шақыру үшін ептеп түрткілей сөйлегені де содан-ды. Бұл жымсыма ойын ол да сезгендей.

— Әкеңдей адаммен қажассаң — қарық болғаның. «Қарт шалдың тілін бір қайтар» деп, досың Ерік өзінің қолы тимей жатқан соң, сені тыңшылыққа жіберді ме? — деп, сәл түксиіп, бар еткізіп сіңбіріп тастап, «Арқарды» қайта бықсытты.

— О не дегеніңіз, ата, бұра сөйлесем, шабыттандырам ба деп, дәмеленгенім ғой.

— Шабытым шабандаған шақта жолығып отырсың, шырақ. Ерік Үлкен жерден бір «күл» ерте келді деп естіп едім, сол пәтшағар сен болмағай...

— Бәрібір шамданбаймын.

— Шамы жоқ адам — намысы жоқ адам.

— Ендеше, ақсақал, Маралкөл жақта әр таудың басын көкsep маңып жүрген кісікіік Шал бар деп еді, сол «тағы» сіз екенсіз ғой.

— Міне, ені таныстық, табыса алсақ жарар еді...

— Оны сіздің қонақжайлылығыңыз біледі. Қой сойып, қол қусырмасаңыз да, ақ құйып жөнелтерсіз...

— Бопсаң бодаусыз емес. Бәсе-бәсе, тегін кісі таз болмас... Әттең, итаршылығың ғана жаныма батады.

— Жеңу үшін, жең түріп төбелесе беру шарт емес шығар, ақсақал, кейде шегініп, арбаға жегіліп те алмаушы ма еді. Түбінің қайырлы боларын білген адам жауын арқалап

жүрсе де арсынбайды деген сөзді бекер айтпаған шығар...

— Жүр кеттік! Құдайы қонағым бол, — деп, орнынан лақтай ырғып тұрып кетті. Бұл Шалдың мынау қаңғыбас жігіттің сөзінен өзін танығаны еді.

Орнынан орғып тұрған Шал «моқ-моқ» деп алақанын қаққанда, сол жақтағы салба-салба самырсынның арасынан ауыздығын сылдыратып күрең ат, «кә-кә» дегеніне жүндес жуан қара төбет шыға-шыға келгені.

Алғашында сескенеңкіреп қалған Таған есін тез жиып:

— «Мә-мә» деңізші, ақсақал, адам шыға келер ме екен, — деп, әзілге бұрған.

— Шақырмай-ақ, еріп келеді емес пе?

— Бәрібір шамданбаймын.

— Жүрт не десе де ме?

— Жоқ, сіздің сөзге ғана.

— Сенің қасыңда үш күн жүрсем, мен де милау болып кетермін. Сынықтан басқаның бәрі жұғады деуші еді.

Ақсақал оқыранып қасына келген күреңнің кеңсірігін сипап, аялап ауыздығын салды. Иті де иесін көрген соң, еркелеп құйрығын бұлғап арсалаңдап жүр.

— Ал, азаматым, арсынбасаң, мінгесесің. Біздің үйге дейін едәуір, — деп, күреңді көлденең тартты. Неге екені белгісіз; Шалдың қара төбеті Тағанды бөтенсіген жоқ, айналсоқтап иіскелеп алды да, өз жайына жүрді.

— Бұл жалғанда тек мінгесіп өту ғана маңдайыма жазылған шығар. Қайбір кергітін кеспір қалды дейсің. — Атына лып етіп тез мінген, Шал қайта түсті.

— Арсынсаң алдына отыр, қонақсың ғой.

— Жай, әзіл, жаяу еріп отырайын.

— Ендеше, мен де күреңді жетекке алайын, — деп, дізгінді білегіне оралп, алға түсті. Алға бәрінен бұрын қара төбет түскен. Анда-санда түмсығын шүйіріп, желдеп алады да, тышқан қорық, бұта-қарағанның түбін тінткілеп, желе-жорта жөнеледі. Қатар аяңдаған қос жаяу біразға дейін тілдерін жұтқандай үнсіз жүрді. Күн жамбасқа ауып, аспан аясын армансыз кезген шарбы бұлт Мұзтаудың үшпа басына ұжымдаса бастаған. Не пысынатар ыстық, не жауратар суық емес тау төсінің салқын самалы есіп, осынау ластанған әлемнің әлі де болса рахыманды жері қалғанын есіңе түсіргендей. Алтай тауының жонында шөп тундрадағыдай тақыр өсетін. Түнгі тон кигізер салқыны бойлап өсуіне қысымшылық жасап, әлдекім шауып әкеткендей теп-тегіс,

біркелкі. Оқта-текте осы өңірдің моласы іспетті, сары топырағы шығып үйілген, аузы үңірейген тарбағанның іні ағарандай ұшырасады. Ұзап жайылған суыр ініне жете алмай жер бауырлай тоңқандайды, тоңқандап барып қос аяқтап, делдиіп жолаушыларға таңырқай қарайды. Аңшы шал мойнындағы мылтығына жалғыз рет те жармаспады, ал иті құр бекер иіскелегені болмаса жарбандап қутан жоқ, иесіне жалтаң-жалтаң қарайлап алып, албаты лағады.

— Әбден тойынғасыздар-ау, — деді Таған әлгі көрініске түсінбеген кейіпте.

— Бұйырғанын алдық қой, — деп самарқау жауап берді.

— Байгүс суырлар, біз желдің ық жағында келе жатқан соң, сезбей қалып тырбандап жүр ғой. Егер жел жағынан шықсақ күншілік жерден иісінді сезеді.

Бұлар ылдилап, қиялай аяндап, ағаштары жаназаға жиналғандай иін тірескен сайға түсті. Сай табанынан арқырайаққан бұлақ шуылы естіліп, осы өңірдегі тіршіліктің жалғыз әншісіндей құлағыңның құрышын қандырады. Сырттай қарағанда жан аяғы баспағандай тусырап жатқан таудың қайсыбір жерінен де жауын-шашын шайып, көмескілеген, бірақ әлі де сұлбасын жоғалтпаған жалғыз аяқ сүрлеу байқалатын. Бәлкім, ата-бабаның көшпелі өмірі мен мазасыз да жойқын жорықтарын әлемге әйгілеген, осына асқар тау, жынысты орманның мәңгілік иегерлігін айғақтайтын айқұш-ұйқыш жолдың жоғалып кетпеуі мынау атын жетелеп келе жатқан ақсақалдың арқасы шығар-ау. Бәлкім, мынау өксігі мен өкініші көп өмірден күдер үзгендей болғанында, сан тарау соқпақтың иесі өзің секілді адам екені, солардың табанынан жаратылған тіршіліктің күре тамыры екені есіңе түсіп, «мен қандай із қалдырдым» деген сықылды сұрақ көңіліңді ұялап, әлгі-өзірдегі түңілді ойыңа ұялатын шығарсың...

— Осы саймен құлдап құйғанға дейін барамыз, — деген Шал сөзі Тағанның бір сәттік оңаша ойын бұзды.

Мүзтаудың омырауынан саулаған бұлақтың жұмыр тастардың үстінен шапшып, мәңкіп-мәңкіп атқақтап ағуы — сабалақ-сабалақ самырсынды аңғарды азан-қазан үнге бөлейді екен. Айғайлап сөйлемесең, қасындағы кісімен шүйіркелесіп әңгімелесу мүмкін емес. Бетін бағзы жылдар бойы су шайып жуса да, қожыр да қожалық күйін сақтап дөнайбат жасаған тастардан да салқын леп ескендей. Оқта-текте кездесер қарақат уағында термей, таңдайыңды тамсан-

та желінбей, өзгеше бір өгей пішінмен иесіз жетімсірейді. Асау бұлақты жұрымдай өскен жасыл құрақ пен білекті балдыр күн көзі аз түсетін мекенінде дымқыл мен шылқыған суга малынып, жасаң жайқалады. Барған сайын, жолаушылар сұғына құлдаған санын, сай ішінің ағашы қалыңдап, екіндіге еңкейген күннің сәулесі қашаңдаған сайын, ымырт тез үйіріліп, әрі-беріден соң ешкі самырсын, шыршалардың түбі қарауытқа бастағанды. Қарауытқа бастаған орман іші елегізітер, еңсенді басар; бірақ сонау таудың жонарқасында алаулы шапақ бар — жайнаған жарық дүниенің алқызыл шатырындай шалқып та балқып жатыр.

— Ақсақал, оу, ақсақал, жетер жерімізге енді қанша қалды? — деп айқайлады Таған. Жығылып-сүрінген жүрісі шаршастың сыңайын аңдатты.

— Келіп те қалдық, — деп, Шал да дауыстай жауап берген. Ең ғажабы орман шорт таусылып, әлгі айғайдан қорыққандай, алдарынан айнадай болып көл жарқырады-ай... Айнала жап-жарық болып кетті. Күн өскелең асуындағы қасқая өскен қарағайдың ұшар басында ілініп тұр. Мұзтаудан бүктетіле аққан бұлақ көлдің дәл құярында алып қара тастан тік саулап, сарқырамаға айналып, елу кез биіктіктен құлайды екен. Мың-миллион моншақ-тамшылар жамырап, ақ көбікті аспанға ата бұрқырап қайнап, сап-салқын дым бүркеді. Жолаушы жігіт осына қапелімде пайда болған сұлу көрініске елтігендей қаздып тұрып қалып еді, озыңқырап кеткен Шал:

— Оу, сарқырама көрмеп пе едің, айда, кеттік, — деп асықтырды.

— Рас, мұндай кереметін көрмеп едім.

— Ендеше, түнепшық. Жалықсаң, сонау түтіні будақтаған Тас үйге келерсің, — деп, аялдамай аяңдай берді.

Таңдай қаға тамсана қараған Таған, ақсақалдың соңғы сөзін естіген жоқ, көз алдында табиғат күдіреті орната салған көркем көріністі қызықтаумен тұр. Қына мен мүк басқан жақпар тас салқын сазарады. Сол жақпар тастың саңылауын қуалай, жер бауырлап тарбая өскен аршаның бір талын сындырып алып иіскеп еді, сарайыңды ашар хош иісі бұрқырады, осына дәрілік қасиеті бар бұтаның мәңгі қуатын сездіргендей еді. Тас аяғыңа кілемдей жұмсақ тиеді, жылдар бойғы өне бойын жабағылап жапқан мүк пен қынадан күш киіп, көрінбей қалған. Бұл өдірдің елі қанжапырақ атайтын өсімдіктердің де атамекені осындай

жақпар тастар-тын. Батуға иек артқан күннің жалқын нұры сарқырамаға түсіп, мың-миллион тамшы-тозаңның ішінен шұғыла пайда болды. Шұғылаға шомылған кемпірқосақтың сан бояуын, сұмдық сұлулығын тілмен айтып, қаламмен жазып, суретке салып — бүткіл сымбатын жеткізу мүмкін емес еді. Тіпті Маралкөлдiң күн батар алдындағы бой жасағандай, немесе ұзатылар қыздай қырмызы қылық, көз қарықтырар көрініспен ажарлана сыландауы өлген адамды тірілтердей сиқырмен тұла бойыңа тамыр жас тарап, жаныңды жарылқайтын. Сен сәл дірілмен әрі қуана, әрі қорқа сұқтанасың, сұқтанған сайын көңіліңді мұң қабыздап, пейіштің ішіне кіргендей рақатты жүрексіну, рақатты сүйсіну, рақатты күрсініс пайда болмақ. Самала саумалға шомылып, тәңірдің тарысын теріп жеп, аман-есен жүрген бір күніңе — тіршіліктің жалғыз сәтіне аса риза сезіммен батар күнге қол бұлғап, ертең атар таңнан үміт күтер едің: «Құдайым-ау, айналайын, Алла Тағалам-ау, мен бұл өмірде бармын!» деген қанағаты мол сөздің қадіріне жетуден, алдағы аз ба, көп пе ғұмырыңның құранына — ұранына айналдырудан озық не бар бұл жалғанда. Бұл жалғанда: асықпай, аптықпай, арбамен қуып су ішкіліктің қоянын аулап жеуден артық не бар... Бұл жалғанда: Табиғат-ананың аясында еркелеп, саф ауа, мөлдір суды қанағаттап шайқалмаған көңілімен өз ажалына армансыз аттанудан бақытты не бар. Иә, бұл жалғанда түтініңді будақтатып, түннің жарымына дейін алау оттың басында бейбіт те берекелі әңгіменің шоғын көсеп, «неге біз осы...» деген сұрақтың жауабын іздеуден ізгілікті не бар... не бар?..

Иә бұл жалғанда адам баласына көп нәсте керегі жоқ. Ал не керекекеніңөздерідебілмейді. ОЛАРДЫҢ — пенделердің білетіні — неғұрлым жанталасып, неғұрлым тағыдырының жағасына жармасып жан сақтаса, мәңгілік мұңсыз-қамсыз ғұмыр кешетіндей, өз-өзінен тарылу, өз-өзінен кектену, өзін-өзі азаптың арқанымен буындыру, өздерін-өздері отқа қақтап, оққа байлап беру ғана... тек сол ғана ма? Тек сол ғана болса, айықпас опаттың жаржағасына асығып келіп ат басын тірер ме... Бұл жалғанда бар екеніңе шүкіршілік ету — кержалқаулыққа жоримыз да, бұл жалғанның барымтасына кірісіп, лақсаланған тіршіліктің лағына таласып, көк бөрі мінезбен көкпар-таласқа түсеміз.

«Тауда көкпар тарта алмайсың, — деп ойлады Таған. — Демек, таулы жердің тартысы бәсең болмақ. Бірақ

ұрымталдан ұрар ұрысы, қаны тасыр қаныпезерлігі көп емес пе екен» деген ой және көлденеңдеді.

Осы шақта таудың жығылмас жалындай күдірейген қарағайдың ара-арасынан саулаған күннің ең соңғы шуағы көл бетін талақ тастап, со-о-н-ау ұшар басы тазданған шоқының тас кепешін ғана жалқындайды. Маралкөзде бетінде жыбырлаған майда толқын бар. Әлгінде ғана қаңдалған, содан соң жезденген су жүзі алабұртқан кейпінен лезде айрылып, қара көк барқыттан ақирет киімін кигендей өкпелі өксікпен кешқұрымның құрым киізін де біртіндеп қымтана түсті. «Міне, өмір дегеніміз — осы» деп күбірлеген Таған, доғаланған кемпірқосақ жоғалған соң, жолға шықты. Таудың қуысынан Шал жаққан от жылтылдайды... «Міне, өмір деген — сол...»

Алайда... өмір дегеніміз — ОСЫЛАР ғана емес еді...

«НЕГЕ БІЗ ОСЫ...»

Атын тұсап, алдынан шыққан Шал қонағын қалжындай қарсы алды.

— Перінің қызы Бекторы жолығып, азғырындыға еріп кетті ме, деп шошыдым.

— Ондай бақытты кім беріпті. Мен кейде сол сайқал қызды сағынамын...

— Су иесі Сүлейменнің қыздарына да қызығатын шығарсың...

— Сөз жоқ. Бірақ... олардың бәрі, тіпті қазақтың қасы, көзі қиылған қылықты аруларының бәрі еркекке еріп кетіп қалды ғой...

— Қатынсырап жүр екенсің, шырақ, — деп, төтеден қойып қалды Шал.

— Оныңыз рас, ақсақал, — деп, шыншыл көңілмен күрсінген Таған. — Құдайдың құтты күні аузым құрғамай ішіп жүрген кезімде, әйел мен еркекті айырмаушы едім. Өзімді қайта тапқандай болған соңғы күндері ақмұнардың арасына сіңіп кеткен сол бір қызыл жаулықтылар қайтадан шығып, қол бұлғағандай көлеңдейді мұндарлар. Кей күндері сықылықтап күліп, қытықшыл қылықпен түсіме кіреді, түрткілеп оятады...

Жігіттің қоңырқай жүзі батар күннің батсайысындай аң ұрған арманмен алабұртып, ішінде жылаңдай жанған өкініштің бе, өксіктің бе, бәлкім, әлі де үміткер, әлі де қоламтасы суй қоймаған еркектік сезімнің сергелдең шағы туған шығар. Мынау қарсы алдындағы ағынан ақтарылып

тұрған Тағанның күнәдан ада сыры Шалды да шалт жібермей ойлантып еді. Ұзақ да ирелең азапты сапардан — мән-мағынасы жоқ мақсатсыз сандалбай тірліктен запы болған азамат ақылшы аға, қамқор қол, аялар алақанға сусап, егер осылар дәл қазір қатыгездік танытып өгейсітсе, өте-мөте өкінішті боларын, қазақ қайратты да қасіретті тағы бір азаматынан айрыларын бағамдады Шал. Маңдайдан сипарықылас балаға ғана емес, үлкендерге де керегін ұқты Шал. Тәлімі мол тәрбие, көш басшы көшелі сөз жастарға ғана емес, ересектерге де керегін сезді Шал. Кең де тар дүниенің кеселді кесірінен, зіл-зала кесепатынан сақтап қалу үшін, осына екі тастың үстінде талтайып, қалай қарай аттарын біле алмай аласұрған жігітке ертеңгі өмірінің мінәжатына айналар байсалды бата беру керегін көперледі Шал. «Рас, рас, қазіргі ұрпақ батасыз, батасыз болған соң, бәтуасыз лағып бара ма, қалай» деп ойлады Шал.

— Шырағым, үйге жүр, қонып, қонақасыңды же. Әңгімелесейік. Мен саған балаларымды таныстырайын.

Осы шақта тау қуысындағы үйден: — Ата, ата қайдасың? — деген баланың даусы естілді.

Алтайдың асқар тауларында не көп — сай-саласын қуалай ағатын бұлақ көп: қойнау-қойнауларында құдайдың ба, табиғат-ананың ба, әйтеуір, адамзатқа өкпелеп жылағанда тамып кеткен көз жасындай мөлдіреген көл көп. Сол көп көлдің бірі — Маралкөлі еді. Бұл өзі күнгеі жақ жиегі тақыр немесе қорым тасты, ал теріскейі қалың ағашты, балығы тайдай тулаған, әлімсақтан бері де ортаймай, не болмаса ернеуінен асып тасымайтын момақан да байсалды жаратылған ғажап көл. Оңтүстігінде Өскелең деп аталар жүндес асуы бар. Сондықтан да бұл өңірді баяғыдан жайлаған қазақтар... «Үстіне Өскелеңнің шыға келсем, көрінер көл айналасы жап-жалаңаш» деп, әнге қосып, ойдағы ауылдан ат арылтып әрең жететін төр жайлауды жердің жұмағына балайды. Көлдің аяқ жағынан көпіршіп шығар суды — көлдің шүмегі деседі. Міне, осы шүмектің бауыздауына тақау, Маралкөлге мінбелеп тұрған таудың алқымындағы алып қара тастардың үңгіріне орналасқан үй — қазіргі заманның көрме үшін әдейі салған ғажабындай өзгеше таңсық әрі айға адам ұшырып отырған озықдәуірдегі адамзат ақылын мазақ етердей өгей де бөтен еді. Әсіресе, түн баласында үңгір-үйдің аядай аузынан жылтылдаған от уақыт көшінен әбден шаршап, шөгіп-шөгіп жусаған жуас

таудың жалғыз көзінде алыстан шалынатын; замананың ұмытып кеткен ұлындай жетімсіреген өмірдің өңменінен жарып жарқыраған сәуле ата-бабамыздың ендігі қалған сарқынды аманат шырағындай, қай-қайдағынды, ата кәсібінді, қайдан шыққандығынды еріксіз есіңе түсіріп, әлдебір сиқырлы күшпен мен мұңдалайды. Жанарың ашып, көкірегің көбеңсіп, жүрегің сазады; даңғазадүниенің айғай-шуы мен арпалысын, күш күрес пен ит-қырқылжыңынан шаршау тартқан жаныңа сауап болғандай, көптен көксеген беймарал, жым-жырт өмірді жолықтырғаныңа іштей жарылқанып, жасанасың.

Тағанның таң қалғаны бұл да емес — тыныш тіршілік Қатын суының жағасында да бар. Тағанның таң қалғаны осынау өр Алтайдың малшылар мен аңшылардан басқа жан аяғы баспайтын қуысында, ерте дүние дәуіріндегі секілді, тас үңірді баспана, табиғаттың тағыларын қорек етіп отырған Шалдың қаймана жұрттан қашақ тартқан тірлігі — қомақты қоғам, дүбірлі дәуірден өгейсі көшіп, өз қотырын өзі қасыған оқшау кәсібі еді. Тағанды таң қалдырған бұл ғана емес: ауыл-аймақ, бота-тайлақтан тек кара басы ғана ауа көшсе, саяқтаса жарар еді-ау, пендеге берілер санаулы жасының көбі кетіп, келтеленген шағында оған бәрі жарасар; өзімен бірге т-у-у ит арқасы қиян — ел-жұрты жоқ жетімсіреген жерге қаршадай екі баланы ерте кеткені. Олар күні ертең — ер жете келе қар адамы секілді жабайыланып, жан адамға жуымайтын тағыға айналып кетсе, мынау мәресіре өмірдің қызылқырман қызырынан мақұрымданып, маңып қалса қайтер... Шалға лағнет жаудырып, өкіншіті өмір кешпей ме? Бұл қалай сонда?

Үңгір-үйдің ішіне еңкейіп кіргенде тұтан осы ойлардың ұшығын таба алмаған жігіт айналасына аңтарыла қараумен болды. Үлпершектей үлбіреген ұл мен қыз аса бір ізет, иманды инабаттылықпен сәлем берді де, атасының мойнына асылып, аймалап, сағыныш-мауқын басты.

Үңгірдің іші кең. Кеңдігі соншама, тас қанатты ағаш дөңбекпен қаптап, еденін тақтайлап, екіге бөліп екі бөлме жасаған. Алдыңғы бөлме — ас ішетін, ал, анау төргі бөлме жатын үйге ұқсайды. Бір қараған адамға қарапайым ғана тіршілік үшін керекті заттың бәрі бар деуге болады. Тап-таза жиналған. Қабырғаға қағылған аюдың терісі, оның азу тісі ақсиган басына арбайған бұты мүйізі қағылған. Мүйіздің әр саласы бос емес, мылтық, оқшантай, тағы да

басқа керек-жарақтар ілінген. Қамшының неше түрі бар екен, сан түрлі өрім, сан түрлі сап, Шалдың еріккендегі ермегі қамшы өру секілді... Ыдыс-аяқ та ағаштан ойылған. Қалайы мен шыныдан жасалғандары жоқ деуге де болады. Кіре беріс іргедегі пеш те тастан қаланған, тек үстіне ғана темір плита төселген. Есік алдында көзге шалынбағанымен, мал басы бар секілді. Айран ұйытулы тұр. Қайың салмада сүрленген ет ілінген. Қазір күн жылы болған соң, отты есік алдындағы жер ошаққа жағып, тамақты далада пісіреді білем. Жерошақтағы шағын ғана шойын қазаншада бүлкілдеп қайнаған еттің иісі есіктен кіріп, мұрныңды жарады, қарныңның ашқанын есіңе салады...

— Анда-санда тіліңді жұтып қоятының бар екен, — деді, сырт киімін, саптама етігін шешіп жеңілденген Шал.

— Ондай әдетімнің бары рас. Лекция үстінде де сабақ тыңдамай қиялдап кетіп, ұстаздан талай ұрыс естігенмін.

— Балалар, тамақтарыңды қамдаңдар, — деді Шал білте шамды жағып. Ұл мен қыз жарыса жүтірді. Таудың ымырты лезде үйіріліп, үңгір-үйдің ішкі қараңғыланған. Ашық тұрған есіктен көлдің бір пұшпағы, ар жағындағы алып тау тұтас тұлғасымен көрінеді екен. Етегі киіздене тұтасқан орман; сол орман заңғартаудың басына жете алмай шаршап таусылып, қорым тас, таз шоқы басталады. Шоқының айыр өркеш шошағында әлі жұқалаң шапақ бар.

— Ұлымның аты — Қозы, қызымның есімі — Баян, ырымдап әдейі қойдым, — деді ақсақал әңгімеге ықылас білдіріп.

— Егер тегін қуаласаң, бірі — батыстан, бірі — шығыстан. Әдейі Қазақстанның екі қиыр шетіндегі балалар үйінен алып келдім. Қандары араласып, балталаса бөлінбейтін ұжымды ел болсын дегенім...

— Шынымды айтсам, ағасы, сіздің осы әрекетіңізге түсінбей отырмын. Не үшін? Жаман айтпай-жақсы жоқ, ешкім де мың жасай алмайды...

— Өліп кетсең, екі бала кәмелетке толмай далада қалады деген уайымың шығар. — Айтшы, шырақ, маған қанша жас бересің?

— Шамамен... — деп, ойланды Таған. — Кем дегенде жетпіске жақындап қалдыңыз.

— Сақалым мен шашымның ағына қарап ажыратсаң, солай, әрине. Нақтысы — 1924 жылғымын, демек, елу сегіздемін. Енді бір он бес жылсыз өлімнің дұзағына іліне қоймаспын деген сенім бар. Ендеше, менің екі балам ол

кезде бірі бой жетеді; екіншісі ер жетеді, яғни жиырманың үстіне келеді деген сөз... Одан ары менің керегім жоқ, өз күндерін өздері көреді, атамекеннің атпал азаматы болады.

— Қызық екен... ертеkteгiдей... бәрібір түпкі мақсатыңыз тұманды. Елдің ішінде отырып ер жеткізсеңіз, кім таршылық жасар еді. Обал ғой, аға, обал...

— Бүгінде ел қалды ма? — деп сақалын саумалады Шал.

— «Бүлінгеннен бүлдіргі алма» деген... Әгер мен елден қашсам, баламның саудайы қылық, арзан қызықтан таза өссін дегенім.

— Ағайыннан көңіліңіз қалған-ау. Әйтпесе үлкен жердегінің бәрі ақымақ дегенге кім сенер. Рас, көпшіліктің ортасында жүріп те жалғызсырайсың, ондай ауыр сәт өз басымда да болған. Бірақ, айналайын халықпен қақтығысып жүргенге не жетсін.

— Адам-орманның ортасында жүріп күнәға батқанша, ағаш-орманның арасында таза өскеніне не жетсін. Мен қазақтың атом апатынан да, бүлінген ауадан да; ішімдік пен аяқтан шалар ағайын алауыздығынан да ада, таза да тәкаппар ұрпағын тәрбиелеймін. Иә, пәле — қала, өсек — жаладан... меңдуана жегендей желіктірер әуен мен әумесер қылар айғай-шудан да алып қашып отырмын.

— Адамзаттың өмірі Алтайдан басталған деуші еді, әрі жазушы, әрі тарихшы бір досым. Соның сөзін, бәлкім, сіз дәлелдеп шығарсыз, — деп күлді Таған. — Сонда қалай, екеуін үйлендіресіз бе?

— Дәм жазса, ондай ойым жоқ емес.

— Өз бауырыңызда, бір үйде ағалы-қарындас секілді тел өскен балаларыңызды ерлі-зайыпты етіп қосқаныңыз ата жолын бұзғандық емес пе, ағасы...

— Ашып айтамын деп, қанын шығара қасып айтып отырсың-ау, шырақ. Екі бала ақыл тоқтатқан соң, анығын ашармын, өздері шешер... Болмаған жағдайда ауылдан адам табылмас деймісің. Өссінші әуелі... Жә, доғарайық, тамақ дайын...

Ағаш табаққа салған етті буын бұрқыратып Қозы, соңын ала сорпа құйған ыдысы бар Баян кірді.

— Жүр, шырақ, қол шайып келейік, — деп, сыртқа беттеген Шалмен қабаттаса шыққан Тағанның ең әуелі көзіне түскені беті шымырлап, жайбарақат жатқан көл болды. Аумағы атшаптырым. Үй іргесіндегі жақпартастан өз-өзінен

сорғалап тұратын суға науа орнатып мәдениеттендірген екен. Қолдарын сол саулаған суық сумен жуды.

Ауқат үстінде көп әңгіме болған жоқ. Қонақ жігіттің қарны ашып қалса керек, қарбытып асап, түтінге ысталған шала сүрі етті сүйсіне жеді. Балалардың зауқы бұл үйреншікті асқа онша шаба қойған жоқ, атасы ұсынған сүйекті шұқылап, шоқып жеген болды да:

— Мал жайғаймыз, ата, — деп, астың қайрылуына қарамай, балалық жеңілтектікпен шыға жөнеліскен.

— Мал ұстайсыздар ма? — деп сұрады Таған шайнаң қағып

— Иә, он шақты қой-ешкі, бір бұзаулы сиыр, екі жылқымыз бар.

— Бай екенсіздер-ау... ал енді оған айғыр мен бұқаны қайдан табасыздар? — Өзінің орынсыз қалжыңына Шал ренжіп қалмады ма деген күдікпен көз қиығын салып еді, ол қаперсіз екен.

— Мынау Өскеденің арғы бетінде жаз жайлауға келген сиыр табыны мен жылқылы ауыл бар. Ұрғашы жұртына бай қай-қайдан да табылар. Мына екеуімізге қатын табылмай ма деп қорқамын...

— Менікі болған...

— Ендеше, менікіде болған, — деп, Шал шатынайдоғарып тастады. Бұл әңгіме отағасының оң жамбасына келмесін сезген соң, ары қарай өрбімеді. Сүзбе қосқан ақ сорпа ішіп, көпке дейін ләм дескен жоқ. Дастарқан жиналмады, балалардың еншісіне қалдырды білем. Тысқа шыққанда, бағанағы шапақ шаршау тартып, айналаны ымырт жайлай бастапты. Сонадай жердегі дәу самырсынның түбін қоршай жасалған қашаның ішінде үй иесі айтқан он шақты ұсақ мал қамаулы тұр. Ал ақ шап қызыл сиырдың бауырына тас кенедей жабысқан қаршадай қыз созғылап сиыр сауып отыр. Қолының күші жетіңкіремесе де, онысын білдірмеуге тырысып, құнжың-құнжың етеді. Ер бала — Қозы бұзаудың мойын жібін ұстап, қасында аңдып тұр. Он жастан енді ғана асқан балалардың шаруақой пысықтығы Тағанға қатты әсер етті «Тәңірім-ау, өмір дегеніміз осы емес пе» деп ойлады. Әсері жүректі шабақтап, жанарға жас ұялатар кино іспетті, мынау қоңырқай ғана қарапайым тірлікте өміріміздің барлық мазмұны мен о бастағы бастауы, мәні мен сәні табиғи күйінде құжынап жатқанын түйсінді. Тағанның алғаш рет балаға деген махаббаты оянды. «Тәңірім-ау, өмір

дегеніміз, өмір сүру дегеніміз — артына ат ұстар, сиыр сауар ұрпақ қалдыру екен-ау...» Бүтінде өзінің тұңғыш ұлы жиырмаға толғанын есіне алды. Не істеп жүр? Өлі ме, тірі ме? Фамилиясы қалай? Әкесін сұрай ма, әлде әйелі күлге аунап таптым деп түсіндірер ме екен, әлде әкең ішкіш, маскүнем, баяғыда өліп қалған деп, біржола түңілдірді ме. Кім бысін?..

Малды жайғаған Қозы мен Баян асыр сала жарысып, үңгір-үйге кіріп кетті. Мынау аспанмен таласқан меңіреу таулардың ішінен естілген бала күлкісі, бала ойыны қандай жарасымды еді. Кеспелтек ағаштың үстінде «Арқарын» асықпай тартып отырған Шал жігітті жанына шақырды.

— Қой сойып, бас тартпады деп, күрең қабақ болып тұрған жоқсың ба, шырақ?

— Жоқ, аға — Шал бағана жасын айтқан соң, өзінен он бес жас-ақ үлкендігін біліп, «ақсақалды» «ағаға» ауыстырған.

— Қайдан білейін, сыңайың нәумез секілді.

— Оқта-текте меңірейіп алар әдетім барын ескертіп едім-ау. Туганнан бері арнайы сойылар малға бата жасап, бас ұстап көрмеген пақырмын.

— Малға бата жасау дегеннен шығады, баяғыда осы өр Алтайда Мақажан деген өлеңші болған, естуің бар шығар. Сол кісі төменгі жаққа — Үлкен Нарын өңіріндегі Андагүлдарға жолаушылай барыпты. Елге еркелеп еркін жүретін ақын Қатпа деген болыстың үйіне түскен екен. «Алыстан алты алашты аузына қаратқан Мақаң келді» деп, қонақасына серке соймақ болады да, ақынның алдына көлденең тартып бата сұрайды. Қойдан гөрі ешкі етінің жеңіл екенін айтып, сырғақсыған болыстың сараң сыңайын таныған Мақажан бұл да болса олжа дегендей, қанағат тұтып, үндемеген көрінеді. Тамақ пісіп, алдарына тартылған табаққа қараса, бағанағы серкенің басы тым кішірейіп қалғанын байқаса керек, «Ал, ақын, бата жасаңыз», — деген Қатпа байға былайша өлеңмен бата беріпті:

Заман, заман, заман-ай,
Жылдан-жылға заманы
Жұмбақ болған заман-ай,
Сарқыраған өзені
Бұлақ болған заман-ай,
Алғаш қонақасыға келгенде,
Атан ақ серке еді,

Тамақ болып піскенде,
Лақ болған заман-ай,
Аллауакпар, — деп, бетін сипапты.

Қайткенмен Қатпа болыста сөз төркінін ұғар намыс бар екен, түн ішінде қотаннан қой алдырып сойдырыпты дейді.

— Мақажан ақын менің атам, әкемнің әкесі... — деп, миңгірлеп төмен қарады.

Шал:

— Рас па, шырақ. Асылдың сынығы екенсің ғой, — деп, қайран қалды. — Бәсе, бәсе, тұқымы бар деуші еді. «Алты күн аш отырсаң да, ата жолын ұмытпа» деген қазакем, ұят болды-ау. Бүгін балаларды әуре қылмай-ақ қоялық, ертең де еру бол, атаулы малыңның басын мүжі. Мақаңның аруағынан ұят болар...

— Рақмет, аға, еттен еттің жорғасы бар дейсіз бе, жедік қой бұйырғанын.

— Апыр-ай, ә. — Шал шыншыл көңілмен сабырсызданды.

— Ең өкініштісі сол, аға, ел-жұрттың аузында жүрген Мақаңның бір ауыз өлеңін жатқа білмеймін. Әлгінде сіз айтқан өлеңді мен де ішіп алып шоқырақтататынмын, бірақ кімдікі екеніне мән берген емеспін. Ол кісіні көруге жазбады. Әкеден де ерте айрылдық. Білім қуып Алматыға кеттік. Есім бүгін кезімде ауылға барған жоқпын. Арақкеш атанып, ауымызды ит жалап жатқан жерімізден Ерік тауып алды. Онысына да ризамын, осы өзіңіз көріп отырған кейіпке келдік. Еріктің шешесі Нюра шешеміз мықты адам екен, сол кісінің арқасында ғана аман қалдым. Атамның аққұла ақын болғанын сол кісіден алғаш естідім. Кіруге жердің тесігін таппай, бетімнен отым шықты...

— Ой, ол көк көз кемпір мық-т-е-е, — деді Шал. — Білем, естігем, ұлы өзіне тартпаған.

— Ерікпен неге дұрдаразсыздар, Алтайдың тауы мен ағашын бөлісе алмай жүрсіздер ме?

— Оны өзім де білмеймін, әйтеуір, әлекедей жаланған соны көрсем, ит көрген ешкідей боламын. Бәлкім, дүниеқоңыздығынан қоңсылас бола алмайтын шығармын.

— Дүние жиса, бір діттеген ойы бар шығар. Ағайын-туғаны жоқ. Ол да жалғыздік жігіт қой, жасқа аға, ақылға сақа үлкен адамсыз, артық-ауысын кеңдікпен кешіре салмайсыз ба...

— Сен, шырақ, бітімшілікке келгеннен саумысың. Менің жаныма бататыны — байлығы деп кім айтты. Алдына келсең тістер, артынан келсең тебер қазымыр шошқа мінезі де. Ана жылы үсті-басына бал жағып барып, көрші омартаның бір рой арасын ұрлап кетіпті.

— Араны қалай ұрлайды? — деп таңдана сұрады Таған.

— Ол оңай. Балдың балауызын үстіңе жапсырып ұясына жақындасаң, ара біткен жапырлап тәттіге қонады. Сол қалпымен үйіне алып келіп өз жәшігіне кіргізеді. Адам баласына қайыры жоқ. Не орыс емес, не қазақ емес, өгей неме...

Таудың түні шапшаң түседі. Жерошақтағы от қана шоқтана жылтырайды. Маралкөлден салқын саулады. Көлден шығар шүмек-судың даусы естіледі. Әзірше бөтен үн жоқ. Балалар үйшік-үйден кіріп-шығып, тіс қақты тіршіліктерімен жүр-ау. Көшелі әңгімеге шөліркеп қалған Таған тағы да не айтады дегендей, Шалға жалтақтай қараған. Асыр салып ойнаған балалардың күлкісі естіледі.

— Оу, Қозы, Баян, ыдыс-аяқты жинап болсаңдар, ұйқандар, — деп дауыстады Шал. — Күз де жақындап қалды, байқайсың ба, түн суыта бастаған. — Шоқтанып қалған отқа көсеп-көсеп бұтақ тастады. — Таудың түні осылай, шырағым, алдың терлеп, арқаң мұздап отырасың.

— Әсіресе, қыста қиын болатын шығар, аға. Ат бұза алмайтын ақ қар, ақырған аязда қалай жан сақтайсыздар?

— Қар қалың түсетіні рас, оған шаңғымыз сайлаулы. Ал ақырған аяз тау ішінде болмайды. Жан аман болса, жан сақтау деген не, тәйірі. Чукчалардың да тұқымы суықтан құрып кеткен жоқ қой.

— Бұл тіршілігіңізден әрі қорқамын, әрі қызығамын...

— Оның несіне басыңды қатырасың, адам баласының таңдап алған тағы бір ғұмыр жолы да... Дүниенің бәрі лас болып ластанып жатқанда, ағаңның қашып тығылған үңгірі де. Жоқ, шырағым, мен қара басымды саугалап келгенім жоқ бұл қу мекиен жерге; анау екі қозымның амандығын ойлап, солардың дені сау, рухы таза өссін деп келдім бұл жерге; жарықтарымның айналып, аумалы-төкпелі заманның зәлімі болып кетпесінші деп келдім бұл жерге; жалғанның үзірінен, бірін-бірі алқымынан алып шайнап тастар қаскөй бірлігінен не пайда, күндердің күні болғанда адамның өзін опат етер ілім-білімнен не пайда... Аспанға ұшып асыққаннан, арпалысып қаруланғаннан не пайда;

апыр-ау, осыншалық асыққанда қайда барамыз, қойторы аяңмен мың-миллион жыл ғұмыр кештік, енді, міне, әбден кемелімізге келіп, болдық-толдық, табиғаттың барлық құпиясын білдік, ғылым мен техниканың самғау биігіне шықтық деп айдарымыздан жел есіп мақтанған сәтте — табиғаттың жарты ғасырлық ғұмырын ұзартуды көксеп уайымдап отырмыз...

Шалдың шалқып бір сөйлеген сөзінен іштей үндестік тапты ма, Таған жанған отқа тесіле қарап, үндемей тыңдап отыр. Түн суытты. Ай әлі шыққан жоқ. Қыркүйектің алғашқы күні жаңбырсыз басталғанмен, көп сағындырмай келетін жаңбырдың хабаршысы кісінеп жатыр. Ол орман күшігені еді. Көл көрінбей қалды. Таудың бүкір белі де тегістеле сүзделеніп, тек қарауытқан қара жоны ғана болжанады. Оттың жарығы от басындағы екеудің сұлбасын ажарлап, жанарларында жалын жанып, бозарыңқы тартқан боз дүние кешкендей мұңлы да жуас кейіпте. «Бұл дүниеде қашып тығылатын жерің, сыбырласар сырласың, еркелетер елің болғанға не жетсін» деп ойлады Таған.

— Бәйбішем қайтыс болған соң, қайтып үйленбедім, — деді Шал «Арқарын» отты шаламен тұтатып, — бала көтермеген кісі еді Кінәлы ол емес — мен. Мен де емес — соғыс... Он жетіге толмай әскерге алды. Колхоз бастығы өз ұлының орнына жасымды үлкейтіп мені аттандырып жіберді. Бізді Сталинград қырғынына салды. Екі солдатта бір мылтық. Жаныңдағы мылтықтасың өліп, өз қолыңа қару жеке тиген сәтті армандайсың — күнәлі болсаң да армандайсың. Біз әншейін маскировка екенбіз. Нағыз майдан, негізгі күш басқа жақта жүріп жатыпты. Ол жойқын күштен бейхабар жау барлық қаруын бізге жұмсап, ажал бүркіп төпелей берді. Осы кезде, әбден әлсіреген Паулюстың ту сыртынан айналып өтіп, қоршауға қалдырады ғой. Ал дұшпанның мешені болған біз қынадай қырылдық. Әне, сол алапат арпалыста қатты жараландым. Ер адамға ең керегі — белден айрылдым. Ұрпақсыз қалдым. Қайтейін, бір әулеттен түрегеліп дәрет сындырар бір өзім едім...

Жігіт жұлынына біз сұғып алғандай селк етіп, жалт қарады. Шалдың жанарынан саулаған жас сақалын суарып жатыр екен. Жұбатқысы, жылы сөз айтқысы келеді. Жұбату мүмкін де емес еді. Шырқын, шыншыл әңгімесін

бұзғысы келмеді. Өзінің де кеңсірігі ашып, жүрегі шымырлап, ұзын кірпіктері дымданды.

— Әне, шырақ, ат төбеліндей аз қазақтың тұқымы осылайша азайған. Кім кінәлы? Тауып көр... Бұл жалғанның құйтырқысы сонда — мынау кінәлы деп ешкім айта алмайсың. Айтқан адам ғана нағыз кінәлы болып шығады. Сондықтан да үндемейміз. Үндемейтін себебіміз — үйдей пәлеге қаламыз. Ал енді үндемеу жағынан қазақтар алдына жан салмайды. Іш құса болған жұрт жұдырығын жұрағатына жұмсайды, бірін-бірі бауыздап жатқан ағайынға айдаладан қызыға карап тұрған озады түбінде... Ең сорлылығымыз сол — жауды сырттан іздейміз, өз ішмізде жүргенін ескермейміз.

— Сіздің жау Маралкөлдiң ар жағында ғой, — деп, еріксіз айтып қалды.

— Сол екені рас, жасырмаймын, шырақ.

— «Ұлттың азуын ұлынан көруте болмайды ғой». Бірақ Таған бұл ойын дауыстап айтқан жоқ. Айтпаған себебі: «Енді кімнен көреміз?» деп Шал шақшия қалар...

— Көп мыжымай жатсақ қайтеді, шырақ, — деп орнынан тұрды Шал.

— Ошақтағы отты сөндірейік. Өрт кетер...

— Тиіспе, өзі-ақ өшеді. Өз оттарыңды өздерің сөндіріп, әбден жаман үйренген екенсіңдер... — Егер етекке түсіп, елге қайтқың келмесе, мен саған ақыл айтайын. Мынау қарсы беттегі таудың үстінде, осы жерден алыс та емес, осы заманның патшасына арнап салынған ағаш үй бар. Бір кезде астанада азулы азаматтар келіп, аң аулайды деп, әшекейлеп қиған керемет үй. Алтай жаратылғалы, ондай әдемі үй салынған емес бұл өңірде. Тіпті Шыңғысханның да түсіне кірмеген шығар. Сол үй бос тұр. Облыс басшылары жалғыз рет вертолетпен ұшып келді де, неге екенін білмеймін, жым-жырт болды. Қазір иесіз. Қатын ал да, сол сарайда сайран сал. Маған көрші бол. Қауымдасайық. Аңшылар қосшысын құрайық. Осылайша ел болайық.

— Ойлану керек екен...

— Сен ойлама. Әрекет жаса. Адам баласын құртатын сол ой.

— Адам баласын құртатын ой емес, ойсыздық шығар, аға.

— Ендеше, жағынды таянып, тамсан да отыр. Ондай ойсоқтыларды біздің жақта ләуқи дейді.

Шал үйге кіріп кеткен соң, Таған ежелгі әдетінше сыртта қалды. Шалдың әңгімесі шым-шымдап бойына тарап, жанын жадылап тастағандай, жабырқау халден айыға алмады. Болмыстың болар-болмас тірлігіне алданып, арпалысып өте шығар адам өмірінен аянышты не бар бұл жалғанда. Шал ағасының сараптай айтқан сырынан ұққаны: мәңгіліктің алдында пенде шіркін әрқашанда ұтылары, жеңеміз деп жеңіліс табатыны, сөйте тұра кештік ғұмыры үшін түстік мал жиятындығы. Бұл дүниеден кімдер өтпеді: қаһарынан қан тамған хан, байлықтан бастау ағызған бай, мұқым әлемді аузына каратқан ғұламалар... Көне, солардың мың жасағаны, көне, солардың о дүниеден кайтып оралғаны? Сонда не үшін өмір сүру керек? Бәлкім, ұрпақ үшін, ұлт үшін... Бірақ сол ұлтқа мен секілді «алқаш», жоқ болмаса Ерік секілді топас та тоғышар ұрпақ керек пе? НЕГЕ БІЗ ОСЫ ұрпақтың рухы мықты, дені сау, дауласкер де күрескер, ана тілін ғашығынан да артық ардақтайтын асыл тектілігі үшін, ізгілікті әрекеттер үшін тәрбиелемейміз? Азап шегіп, жарымжан да жарымес, делқұл да дүбәра ұлтқа айналып, азып-тозып, азғынды құрып кеткені ләзім-ау.. Ал Шалдың әрекеті ше? Тығырықтан шығудың жалғыз жолы осы ғана ма? Жо-жоқ, бұл амалсыздың күйін кешкен тым-тым жіңішке жол. Сонда не істеу керек? Егер қаладағы қазақтардың қалың ортасына барып: «Оу, ағайын, ес-ақылдарыңды жиыңдар! БІЗ қатыгезденіп барамыз, БІЗ имансызданып барамыз, БІЗ айналайын анамыздың ақ сүтін ақтай алмай жүрміз, бір күнгі қызды-қызды қызыққа мастанып, тасырандап кеттік, көзімізді шел басты, көңіліміз көр, жігеріміз құм болып, құрдым дәуреннің әләуәйін шырқап жүрміз; тамаша өмірдің тасқынымен ығып, ығысып ағамыз келіп, ағысқа қарсы жүзу не болмаса жағалауға қарай ұмтылу жоқ, өмір сүрудің ең оңай тәсілін тауып алдық да, жер бетінде өзімізден артық адам баласы жоқтай жоқтан өзгеге сілеміз қатқанша күлеміз, сілікпеміз шыққанша бір-бірімізге үреміз. Оу, сондағы мақсатымыз не? Тірі жүру, тіміскі өмір сүру ме? Ел болудың ең бір оңтайлы сәтінде оспадарлық танытсақ, етегімізді жел көтеріп, еңкейіп шапқылай берсек, берекесіз де бекер ішіп-жемнің құлы болсақ, БІЗ үшін жалғыз жанын садақалаған ата-баба аруағынан ұят емес пе? Иә, аруаққа адалдық, өткенге иман болмайынша, тірілерге салауат жоқ, тіпті дүние дүр сілкініп жаңара алмайды да. БІЗ күні бүтінге дейін ұлттық адамгершілік, имандық бет-

бейнесі мен болмысын, келбеті мен лайықтылығын анықтай алмай жүрміз. Әсіресе, қазақтардың... Ең әуелі бізге кімдер керегін, яғни ұлтымыздың ар-ождандық идеалын білмейміз. Мінездік ерекшелікті — артықшылығымыз деп асыра мақтанамыз, ал рухымызды, жадымызды жақғыртпаймыз, немесе біліктілігіміз аз, жалған білімімізді солақай, рәсуа пайдаланамыз. Бұл менмендік, әсіресе, тарихшылар мен философтарға, сонымен қатар орысша оқып, ойлап, жазатындарға, немесе өз ұлтын тым-тым, сүйетіндерге тән сипат. Меніңше, ұлтты жақсы көру дегеніміз — тек жақсылығын ғана көру емес. Ұлттың рухани түлеуі мен өсуі үшін, оның жетістіктеріне таңдай қаға тамсану, ұдайы табыну ғана ма? Кемшіліктерін де көріп, қайтып қайталанбауы үшін күресу емес пе... Мұны орыс ғұламалары әлдеқашан мойындаған. Мәдени топырағы құнарлы қазақ халқы Абай, Шоқан, Мұхтардың сәуесін ғана теріп, ыңғай-ылғи жарылқана берген жоқ, сүрқиялары мен сатқындарының да сан алуан түрін көрді, көріп те жүр. ОЛАР осы тауда да бар... Төтеден төнген қысым да, қауіп те жоқ, қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған мамырстан заманда биікке шыққанымызды күндеп, етекте қалғанымызды тілдеп, ішегімізге қыл айналмайтын қызғаныш отына жылынып, қызара бөрітіп жүре береміз бе? Анау, тағдырдың таланына таланған ШАА, БАРЛЫҒЫМЫЗДЫ мансұқ етіп неге кетті? Алмен неге қайтпаймын ел-жұртыма? Неге?! Жамандықтан құтылудың жолы, сол жамандықтың батпағын кешіп жүріп күресу емес пе еді. Мен тазардым! Мен енді ішімдік атаулыға қарғыс айтып өтемін. Дүниедегі ең киелі нәрсе — әйелге берген ант. Мен түзелдім, ағайын! Осымен бүкіл халықтың дені тазарып кетті ме? Осы ойларымды халықтың ортасына барып, жар салып айтайыншы — ақылынан алжасты деп ақымаққа балар. Адам қараптан қарап ақымақ болмайды, ақымақ етер адамдар... Кемшіліктің киімін киіп ешкім тумайды, кемшілікті үйрететін үлкендер. Ішімдікке салыну, ана тілінен жеріну, дәстүр мен салтты саудалау да солай... Үйретеді, үйренеді... Алдымда үш жол бар: бірі — осында қалу; екіншісі Еріктің үйіне бару; үшіншісі — ауылға қайтып, бар-барлығын қайта бастау; айтпақшы, Алматыны ұмытып кетіппін-ау, балықтың басын тазалау керек екен-ау, оған енді қалған құлаш бойы ғұмырым жете қояр ма екен, әуре болмайын, онда да оң жамбасымен тұрған азаматтар

бар шығар, онда да оң-солын танып қалған есті жұрт, еңсесі көтерілген жігерлі жігіттер жүрген шығар...».

Таған санасының сау кезіндегідей сартылдап істей бастағанына қуанды. Бейне тоқтап қалған сағатты бұрап қайта жүргізгендей. Қара шапанды түннің етегін түріп ай шықты. Дүние сүттен бастады.

Ерікті тоса-тоса таң алдында көзі ілініп кеткен Айна өз түсінен өзі шошып оянды: ағаш бөлменің іші салқын болса да, ақ тер, қара терге шомылып, ауа жетпей қысылып оянды. Жүрегінің соғысы қатты естіледі. Көрпеге оранған күйі, көрген түсін есіне түсірді... Жап-жасыл дала, сол далада астарына сары ала сырмақ төсеп, қымыз сапырып ішіп отырған анасы мен енесі жас ботадай тәй-тәй басқан Айнаны аймалап толғанып, қаз тұрғанын қызықтайды. Тұсауын кеседі... Енді бір мезетте екі бірдей ананың арасында мәз болып күлген қос ана аспан төсіне сіңіп, көзден ғайып болды... Айна жылады... Зар еңіреп жылап оянды...

Нүрке кемпір терезенің пердесін сиыра ашып тастап көгілжім тартқан әйнектен далаға үнсіз телміріп отыр екен. Төргі бөлмеден шыққан келінінің сыбдырына бұрылған. Шашы қобырап, көзі жасаураған Айнаның ұйпа-тұйпа ұсқынына бөтен әйел шыға келгендей, үрке қарады.

— Айналайын-ау, не болды саған?

— Түсімнен шошып... — сөзінің аяғын жұтып қойды. Енесінің алдында ешқашан да жалаңбас жүрмейтін әдетінің әдібін сөгіп алғаны енді ғана есіне түскендей, «ой-буу, ұят-ай» деп, шашын баса төргі бөлмеге кіріп кеткен. Нүрке кемпір келіннің ибалығына сүйсіне жымыды. Жаулығын байлап кері оралғанда:

— Түс — түлкінің боғы, беті-қолыңды суық сумен шайып жібер, қалқам, — деді. Өзі төсекте отырған күйі күбірлеп, намазын оқуға кірісті.

Айна есік алдына шыққанда, әлемді әктеп тастаған аппақ шықты көрді. Күндегіден де бүтін қалың түскен екен. Түн суық болғанға ұқсайды. Биылғы күздің ұзақ әрі жауын-шашыны аз боларына осы таңғы шықтың тым қалың түсуі кепілдік бергендей... Кеше аң қарауға аттанған Еріктен де, Шалды іздеп кеткен Тағаннан да сыбыс білінбейді. «Бәлкім, ұйқтап жатқан шығар» деп, қойма сарайдың жыртыған

сыңар терезесінен үңіліп еді, келімсек жігіттің бөлі кеткен жайдақ нары бос көрінді. Маңайда жан баласы жоқтығына еркелей еркінсіп, рақаттана есіней керілді. Таңғы салқын ұрған денесі сәл қалтырағандай болып, үйдің бұрышын айнала беріп еді, аппақ болып теңкиіп, шық үстінде тыр жалаңаш жатқан кісіні көрді. Ал дегенде таң қалды, қорқыныштан гөрі әуестік билеген. Өлі-тірісі белгісіз сұлық жатқан кісінің екі жағында қыбырсыз құлаған екі баланың анадан тугандай қызыл шақа денесін байқағанда, бақыра шошып кері шегінді. Өңменіне мірдің оғы тигендей, ес-ақылдан айрыла шалқалай құлады. Шалқалай құлағанда, өкшесінен қаққан дөңбек те себепші болып еді. Талып түсті. «Ап-а-а-а!» деген айқайға Нүрке кемпір қанша елеңдесе де, орнынан қозғалар дәрмен жоқ. «Не болды, құдай, не болды?» — деп қарманғаннан өзге қайранға бара алмаған. «Апалаған» дауысты әжетханада іш босатып отырған Ерік те естіді. Бірақ табиғи қажеттілікті өтегенше тырп етпеген. Ол жортуылдан құлқын сәріде оралған. Кеше кешке сәті түсіп атып өлтірген кірекейдің екі қонжығын қоса өңгеріп сүйрелеп жеткізгенше, таң атып еді. Алғашында орман ішінде сойып, терісін сыпырып алып, денелерін тастап кетейін деп тұрды да, етін қимады. Етінен бұрын жараға мың да бір дауа өтін бүлдірмей алу керек еді... Содан үйдің іргесіне әкеліп сойған... терілерін шелдеп тазартып, тұздап жайған соң, «уһ» деп жаңа ғана отырған беті еді...

«Апа» деген дауыс қайтып қайталанбады, Жым-жырт. Қатын өзені де мұз болып қалған секілді ме-ау... Жоқ, сол ғана шеке тамырыңды солқылдатып арқыраған. Әдеттегі үйректей шайқалып басар жүрісіне салып үйге жақындай берген еді, аюдың ар жағында жайрап жатқан әйелін көрді. Дегенмен, жүрісін өзгерткен жоқ, асықпай адымдаған қалпы, жанына келіп тұрды.

— Әй, не болды саған, ішіп алғаннан саумысың? — деп, қаздиган қалпы аса бір қатыгездікпен аяғымен түртті. Айна қимылсыз. Жүрелеп отырып тамырын ұстады... саспас, міз бақпас мінезімен үйге кірді. Есіктен кірген ұлына алая қараған шешесі:

— Айна неге мені шақырды, қол жұмсағаннан саумысың? — деп, қадала сұрап еді...

— Білмеймін, талып жатыр. Аюдан шошыған секілді, — деп, дүңк-дүңк жауап берді.

— Құдай-ау, аюы несі... Не деп міңгірлеп тұрсың. Ұшықта, ойбай, ұшықта! — деп, зарлаған анасының сөзінен тез құтылғысы келді ме, бір аяқ су алып шыға берген. — Сүт араластыр, сүт. Тәңірім-ай, осыншалық неге тоң мойын ғып жараттың екен...

— Басталды, — деді суга сүт құйып тұрған Ерік. — Көздеріңе күйік болып жүрген мен болсам, қарамды батырайын... Күндерің не болар екен!

— Құдай үшін, тез баршы, ұшықтатшы. Әкелші менің қасыма!

Еріктің бетіне бүркіп жіберген қыламық суы әсер еткен Айна, денесі дір етіп, көзін ашты. Құп-қу болып кеткен жүзі жан кіргендей, сәл лыпығандай. Күйеуі ұртын толтыра ұрттаған суды тағы да бүркей берем дегенде, басын шайқап, өте әлсіз үнмен: «Керек емес, — деді, — қолтығымнан сүйеші, тұрайын». Ерік қапсыра құшақтаған күйі тік көтеріп алды да, үйге жөнелді. Еріктің мығым мойнынан құшақтай асылып, әлдеқандай бір әлди билеп көзін жұмып, осы бір тәтті сәтті көксегендей әсерленді. «Саған еркелеу үшін анда-санда талып қалу керек екен», — деді баяу да жұмсақ үнмен құлағына сыбырлап. «Ерегістірме, тастай саламын». «Тастасаң таста, енді арманым жоқ». Көтерген қалпы Айнаның «Апамнан ұят болады, түсір» дегенін тыңдамай, шешесінің жанына жатқыза салды. Нүрке кемпірдің ызыңын естуден зерезептенді ме, лезде шығып кетті.

Айна енесінің омырауына бетін басып, өксіп-өксіп жылады-ай...

— Сұмдық қой, сұмдық қой, адамнан айнымайды. Емшегінен сүт ағып жатыр...

Келініне күбірлеп дем салып, шашынан сипаған кемпірдің де жанары шыланып еді.

Аюдың ішін жарып, өтін алған Ерік, жон арқасына тығыз біткен майын да далаға тастағысы келмеді. Сан етінен де кесіп алып, тұздап, самырсынның бұтағына ілді. Бұдан соң қалған мүшелерін қонжыққа қоса сүйреп ағаш арасына апарды да, жер қазып көмді. Осы қаракетті бейне соғым сойғандай аса бір ықыласты ниет, өте пысықтықпен атқарған соң, қолының қанын жуып, үсті-басын тазалады. Қандай іс болмасын тиянақты істейтін Ерікке ерген адам ешқашанда ерігіп, жұмыссыз қалмайтұғын. Нанын жеп, жалықпай жасар еңбектің игілігін көріп, өзінше рақат дәнін де тастап көрген жоқ. Әйтеуір, бір ұшы-қиыры жоқ, көзін

жұмылғанша таусылмас шаруаның қойторысына міндің екен, өзің секіріп түсіп қалмасаң.. мәңкіп жығып кетпесітағы хақ. Ерік ең әуелі өз тірлігінің, өз мақсатының (егер мақсат десек) құлы еді. Дүниедегі ең азап та сол — біздіңше, өзіңді өзің құл ретінде пайдалану. Ал оның қаншалықты пайдалы іс екенін сана сарабына салмаудан озған жетесіздік жоғы және рас. Менің кейіпкерім өзін ешқашанда «қателестім» деп есептеген емес және «осының қате емес пе» деген адаммен тап жауындай алысады. Алайда айнала шашырай қоныстаған біраз көршілестерімен тек осы пиғылдың ат-байларына келгенде айырылысты, көрместей болып кетісіп тынды. Бұған батыра айтатын, бетіне баса айтатын шешесі ғана еді, соңғы кезде ол кісінің гөй-гөй ақылын да қаша тындайтын құлаққашты мінезге мінген. Үйге көп аялдамай, нендей де амал тауып, көбінесе түзде жүретіні де сондықтан ба екен... Бойда қуаты мол, тірі жанға жалынышты емес, ісі түспейтін емін-еркін жігіт әрқашан да өзімшіл келеді гөй. Соңғы он бес жылдың жүзінде көпшілік, ел, жұрт дегенді білмей, саяқ кеткен Ерік желді күнгі қара қарғадай шулаған топырлақтардың топтап баққан қойдан айырмасы шамалы, әрі біреу бақпаса, айғайлап қайырмаса, бет-бетімен ит-құсқаталанып кетер берекесіздерге балап мойындаған емес. Өзін қыран құсша сезінетін. Ал қырандар әмісе жалғыз. Өзін Алтайдың аюына теңейтін. Ол да топтанып жайылмайды. Тіпті табиғатта мықты нәстенің бәр-бәрі жалғыз-жалғыздан... Жалғыздық — күштілік! Амал не, адамдардың әмісе бақыты, әрі соры да сол... сол... сол... — күні ертең алдында не күтіп тұрғандырын білмей білімситіні еді...

Менің кейіпкерімнің ала бөтен әдеті бар еді. Қабағат жұмыстан қатты шаршаған сәтте, шалқасынан түсіп, екі аяғын шалжайта жатып дем алатын. Бұл шақта оны трактормен сүйреп тұрғыза алмайсың, әрі маңына жолап мазасын алған адам үшін аса қауіпті де, қауып жіберуі мүмкін. Әуелі аспанға, не төбеге телмірген күйі үнсіз жататын да, біраздан соң жанары жабылып, шүр ете түсер еді. Қандай себептен қырынан, жоқ болмаса етпетінен емес, шалқасынан жату сырын тірі жан, тіпті өзі де білмейді. Қазір де үйге барса, тыныштық бермейтін болған соң, қойма сарайға кіріп, «қонағына» арнаған нарға ұзынынан сұлай жатты. Тақтай төбеге тесілді. Ең әуелі ойына Таған оралған. «Шалмен ауыз жаласайын деген екен, араларына от жақпаса болмас... бірігіп алып, өзіме шабуыл жасары ғажап емес, олар-

дан күтуде болады. Коллектив құрып, құқай көрсетпесіне кім кепіл, сол итті бекер, бекер-ақ ертіп келген екенмін... Онсыз да өзімнен артылар қабағат жұмыс жоқ еді ғой. Шешем де, байқаймын, әйелім де сол сорлының, ыңғайында секілді. Өп-өтірік жаны ашығансиды... Сенбеймін... Біреуге біреудің шын жаны ашырына иланбаймын. Көлгірсиді. Жақсы атанғысы келеді. Жо-жоқ, ондай өлі мен тірінің ортасында аяққа оралғы боп жүретіндерді өлтіріп тастау керек. Құдай-ау, әлжуаздан құтылу, көзін құрту, сөйтіп, тазару — табиғаттың барлық жан-жануар, орман-тоғайына тән емес пе. Шіріген ағашты да жел соғып құлатып кетпей ме, қойдың да ақсағын қасқыр жемей ме? Ендеше, осы жаратылыстың заңдылығын адамзат неге мойындамайды, неге қолданбайды? БІЗДЕР-ден өткен эгоист жоқ жарық дүниеде; маған салса... анау алжыған шалды алқаш Тағанға қосақтап байлап, Қатын суына ағызып жіберер едім... Иә, бұл өмірде ағызып жіберетін керексіз адамдар көп, тым көп... Көп болған соң да білінбей ме? Осы «көп» деген сөзден қорқатыным-ай... бәлкім, өмірдегеніміздің өзі — көп пен ЖАЛҒЫЗДЫҚТЫҢ мәңгі бітіспес майданы шығар...» Есінеді. Көзіне ұйқы тығылды. Маужырады. Ойы үзіліп-үзіліп, басы бірікпей ірімтіктене бастады. «Құрысыншы бәрі. Денім сау болса, көрсетермін әлі... НЕГЕ БІЗ ОСЫ? Сайтан алғыр, Тағанның былшылы қайдан түсті есіме, құрысыншы бәрі»... Ұйқтап кетті.

Ол ойлағандай, дүниенің бәрі құрыған, тіршілік қуарған, су суалған жоқ еді. Өмір өз бетінше, жекелеген адамдардың өкпе-наз, нала-мұңымен санаспай-ақ, ағысын ағыл-тегіл жалғастырды-ай. Өмір өзекті жанға бір өлім екенін қанша рет дәлелдесе де, осы пәлсапаның мәнін түсіне тұрып, өр серпитіндерді мазақ еткісі келгендей қасақана дамитын, өсіп-өркендейтін, барған сайын аласапыран қызығын, алдамшы қызылын алға тартып, үміт жібiмен байлап-матап, дуалап тастар еді. Өмір — ол да бір апиын іспетті еркіннен айырып, есірік күй кештіретін. Табиғаттың ең ақылды да саналы түлегі болып есептелетін АДАМ, ең бір аңқау да ақымағы еді. БІЗДІҢ ақымақтығымызды жаратқанның басқа-басқа мүшелері — жанды, жансыз күн-күн, жыл-жыл, ғасыр-ғасыр сайын көзге шұқыл көрсетіп жатса да, жанкешті айқас пен айға шабар арынымыздан арылған емеспіз. Түп атамыз Түркіден бермен түсін де, үнін де өзгертпей, мәңгіліктің қыл қобызы секілді Алтайды күйге

бөлеген Қатын өзені-ақ БІЗДІҢ бейшара тірлігіміздің мазақшысы емес пе. Енді... енді сол қаһарлы Қатынға қыл бұрау түсіп, дәл бауыздауынан бөгеіп ГРЭС салмақ. Бұл хабардан осы өңірдің өр кеудесін жайлаған қазақтар хабарсыз еді. Өйткені жоспаршылар жойқын құрылыс саларда, жергілікті халықпен ешқашан санасқан, ақылдасып, кеңескен емес. Есептемейді де, есептесе есептен жаңылады. Алтайдың қос бұрымы бар десек, бірі мынау Қатын суы болса, екіншісі Бұқтырма болатын. Сол жарықтық Бұқтырманы бұрқытып бөгерде де сөйткен, тұрғылықты жұртшылықтан рұқсат сұраған емес, ал енді сол бөгесіннен пайда болған жасанды теңіздің астында не қалмады: атамекен, бабалардың бейіті, екі ауданның егістік жері қалды. Тәңірім-ау, толайым тарихымыз су астында қалды! Кәне осы сорақылықтан дүниенің қылшығы қисайғаны?! Әне, Қатынға да қауіп төнді. Асыл Қатын бұғауланбақ.

Шалдың үйінен ертелетіп шығып, өзенді жағалаған Тағанға мұндай ой келді ме, келмеді ме, білмеймін, әйтеуір, табиғаттың қазіргі сұлулығын қызықтай құлдаған-ды. Газет оқып, радио тыңдамағалы не заман... Жүз жыл өтіп кеткендей-ау. Жан тыныштығы үшін оқымаудан озған ештеңе жоқ. Жүйкең жіңішкермейді, еш нәрсені ойлап алаңдамайсың, төрткіл дүние не болып жатқанынан бейхабар даланың аңындай далбаса күй кешесің. Бәлкім, мұның өзі — Ерік секілді еркін өмір сүрудің таптырмас тәсілі шығар. Әсіресе, денсаулыққа пайдалы ма деп қалды...

Әлі есінде, Алтай тарихына қатысты, яғни онда мекендеген уранхайлықтар туралы бір кітапты оқып отырып, көзі қарауытып, басы айналып кеткені. Қан қысымы көтерілді ме, неге екені белгісіз, көпке дейін ес-ақылын жия алмады. «В 1862 году десять семейств уйманских раскольников (река Уйман — один из двух истоков — реки Катунь. Долина ее издавна заселена была раскольниками) вышли в Улукемскую степь и обосновались на р. Урон...» деген сөйлемдерден солтүстік Алтайдың, яғни Россия құрамындағы Алтайдың тарихын танығандай болған. Ары қарай құмарта оқып келе жатып: «В дело русской колонизации Криссанского края, роль искателей «Беловодья» имели выдающееся значение» деген тұсқа келгенде, өз ауданындағы Ақсу — Беловодья аталар ауыл есіне түскен. Сол жерді қоныстанған кержақтар тарихын танып, түп төркініне үңілгендей

болған. Ал енді «Вся история России представляет из себя картину постепенного продвижения славянского племени на восток и ассимиляции им менее культурных народностей...» дегенін қалай түсінуге болады? Совет өкіметі орнаған тұста жазылған, басылған бұл кітаптың әр ұлттың өз ерекшелігі мен тілін, ділін, генетикасын сақтау керекке саятын лениндік методологияға қайшы емес пе? Оны былай қойғанда, «Земля тому — кто ее отрабатывает» кері емес пе. Ой айтудағы концептуальдық қателік әрқашанда ұлт наразылығын тудыраын ескере бермеуіміз, әлбетте, өз нәтижесін, қайғылы нәтижесін бермей қоймайды. Міне, Тағанның қан қысымын көтерген де осына тұжырымдар еді. Ендеше, тарихты терең білген сайын, денсаулықтан айрыласың...

Иә, Таған екінші рет жазған ғылыми жұмысына «Алтайды мекендеген ұлттардың тарихын» тақырып етіп алғанына және өкінген. Өкініші сол — мұны «ұлтшылсың» деген жалғыз сөзбен басқа ұрып, қызыл табан қылып қаңғыртып жіберген. Таған болса... «мен ұлтшыл емеспін, ұлтжандымын, екі ұғымның арасы жер мен көктей» деп шырылдап бармаған жері, ашпаған есігі жоқ. Бір күні КГБ-ның жігіттері шақырып алып, қысып-қысып жіберген соң ғана, байырқалап, аш құлақтан тыныш құлақ, басы ауған жаққа безіп еді... Өлердей ішіп еді... таз кепешін қайта киіп еді.

«Қызық, өткен өмірімнің барлығы біртіндеп орала бастағаны қалай» деп таңданды Таған. Қолындағы балқарағай жаңғағының қабығын аршып, дәнін суырып шағып, аузы тыным таппағанмен, ойы баяғысын баяндайды.

«Ағалар-ау, мен осы диссертациямдағы мысалдардың бірде біреуін өз жанымнан шығарғаным жоқ, түгелдей орыс ғалымдарының еңбектері ішнен «история русской колонизационного движения» деген сөйлем алсам, ол да сол қалпында орысша тектен көшірілген және менің айттып отырғаным — Советтік емес, патшалық Россияның саясаты ғой».

«Өйтіп көлгірсіме. Өз бидайын өздеріне қуырып бергің келеді ғой. Не айтпақ екеніңді білеміз. Тапқан екенсің ақымақты», — деп, зекіді.

«Ұлт мәселесі жөніндегі Лениннің еңбектерін қайда қоямыз?»

«Лениннің айтқандарының барлығы бірдей заман талабына сай келе бермейді» деген сөзді өзі құдайдай табынып жүрген, ғұлама тарихшыға балап жүрген ағасының аузынан естігенде, талып қала жаздаған... Дүние — біткен екен деп ойлады... Сол күні «Русская водканың» бір шөлмегін бір өзі ішіп алып, партия мектебінің маңдайына ілінген Брежневтің дәу суретіне жабыса ұйқтап қалыпты... Он бес күн жатып шықты... Он бес күн арақтан аузы босап дем алып шықты. . Мас болғаны үшін емес, әрине, ұлы қайраткердің суретінің дәл түбіне құсып қойып, «саяси хулигандық» жасағаны үшін. «Мен үлкен кісіні жақсы көргендіктен, құша сүйіп түбіне түнеп шығып едім» деп жалтармаса, сотталып кетуі ғажап емес еді.

Сыртылдатып балқарағай шағып келе жатқан Таған өзінен жымынып күлді. «Сол бір емес-ау, екі рет жазған диссертациям қайда қалды екен?» Есіне түсіре алмады. Енді керексіз деп ұйғарды. Тазарған өмірінің ендігі мақсатын айқындау керек, тек тезек теріп кетсе де, ғылыми жұмыспен айналыспайды. Ол алғаш рет: «Шалдың мемлекетіне кіріп, екі баласына білім берсем қайтеді?» деп ойлады да, оқыс шешіміне мәре-сәре қуанды.

Рас, Шалдың «мемлекетіне» подданство алу керек...

Тихой өзеншесін белуардан кешіп өте шыққанда, алдынан Аламойнақ көлденеңдей еркелеп қарсы алды. Үй жақ жым-жырт. Әншейінде көйлегі көлендеп есік алдында тыным таппай жүретін Айнаның да төбесі көрінбейді. Осыно-а-ау қазақтың ит өлген жер деп алыссынатын Алтайдың ұры қойнауын мекендеген жалғыз үйдің бар тіршілігін үрлеп жағып отырған Айна екеніне Тағанның көзі жетіп, көңілі сене түсті. Қазір сол осы өңірге өң беріп жүретін әйел көрінбеген соң, маңайдың барлығы жансызданып, иесінен айрылған йен үйдей тым-тырыс, өлі күй кешкендей тым жүдеу, тым сұрықсыз да сұсты. Жетімсіреген. Ошақ оты сөнген. Ылғи есік алдында буы бүрқырап, екі иінінен будақ-будақ дем алатын самаурын да жоқ, әне, төрт тұяғы аспанға қарап, қазық басында төңкерулі тұр. Аламойнақ қанша ырбандаса да, адамсыз өмірдің ажарын аша алмады. «Апыр-ай, Айна ауырып қалған жоқ па екен...» деп ойлады Таған. Жүрісін шапшаңдата түсті.

Асығып-үсігіп үйге кіргенде, енесінің төсіне басын қойып, бір қырындай, тар төсекке таласқандай болып жатқан Айнаны көріп, көңілі орнына түсті.

— Тү-үү, зәрем қалмады ғой. Есік алды жым-жырт... Есенсіздер ме?

— Шайды өздерің қойып ішпесеңдер, келіннің шамасы жоқ, шошынып ауырып жатыр, — деді қабағы салыңқы Нүрке кемпір.

— Неден?!

— Оны досыңнан сұра. Әй, еркектер-ай, есер қылықтарың ғой әйел затын зәтте қылатын.

Бұдан әрі делдиіп тұра берудің ешбір реті жоғын сезген Таған ештеп басып шығып кетті. Нүрке кемпірдің де таңғы оразасын аспағанын білді. Тоңқайып тұрған самаурынды алып, су құйды. Жерошаққа от жақты. Осы шақта оның көзіне қашада жаюлы тұрған аюдың терісі шалынды. Әуестікпен ұстап, әсіресе, екі қонжықтың терісіне жаны аши қараған «Дегеніне жеткен екен, — деп ойлады. — Өлтіріп тыныпты».

Өзінің үйреншікті сарайына салдыр-гүлдір кіргенде, нардың үстінде шалқасынан кәперсіз жатқан Ерік атып тұрды. Оқыс оянған ол тыныштығын бұзған Тағанға жауыға қарады.

— Қайда жүрсің? — деді өгей баласына ұрысқан әкедей зекіп.

— Аңшы Шалға барып қайттым.

— Өзім де сезіп едім. Ақыры су ішкен құдыққа түкірген екенсің ғой.

— Түсінбедім...

— Жыланның жусағанын білетін білімің қарапайым нәстені түсінуіңе жетпей қалады екен. Шал — менің ата жауым. Ал сен менің дәмімді аттап, сол «жаумен» ауыз жаласасың. Осы есіргенің, осы семіргенің жетер, есің барда еліңді тап.

— Бұл бопсаңа тағы да түсінбедім. Қыс жақындағанда, тамаққа ортақ қылмай, ұядан айдап шығатын еркек ара болғаным ба?

— Бұл — бопса емес. Бұйрық. Қар жаумай тұрып қайқай...

— Мен үшін қиын шаруа емес, соңғы бұйрығың орындалады, — деп есікті сарт жауып шығып кетті.

— Қайта ашар есігіңді қатты жаппа! — деп соңынан айқайлады Ерік. — Жаман айғырға жал бітейін деген екен. Көзіңе көк шыбын үймелетермін әлі. Бәлем тоқтай тұр. — Ендігі жатыстың мазасы болмасын сезіп, өзі де

тысқа шықты. Омартасын аралады. Аралар күннің қызуын күтіп әлі де тым-тырыс жатыр еді. Ұяның қақпағын ашып, раманың бірін суырып балын тексерді. Балауызданған раманың, өн бойына жабысқан аралар жыбыр-жыбыр қыбырлап, уақсыз уақта тыныштығын бұзған адамға лагнет айтқандай. «Енді бір аптадан соң балын шайқау керек екен», — деп ойлады Ерік.

Біздің кейіпкеріміздің көп замандастарында бола бермейтін қасиеті дейміз бе, ерекшелігі дейміз бе, әйтеуір, өз жұлын-жүйкесін жұқартпас тағы да бір тамаша ғадеті бар еді. Қанша тұлан-тұтып ашуланып кетіссе де, миын шаршатпайтын. Болған дұрдараздықты пышақ кескендей тез ұмытып, басын ауыртып тереңдеп ойламайтын. Еш нәрсе болмағандай, мүлдем басқа-басқа нәрсенің қамына көшіп, өзегін күйдірген уайымды өзге дүниемен ауыстыра салатын. Міне, қазір де, ара деп аталар бағып, қағу арқылы байып отырған «малының» қамын күйттеуге кірісті. Санасында — тек ара. Сыртқы болмыстың бүкіл тыныс-қимылын тұла бойымен сезетін аралардың ала жаздай арпалысқан шаруасының шалғайы жинақталып қалғанға ұқсайды. Еркек аралардан кәдір, расында да, кеткен секілді, бүрсиіп-бүрсиіп босағада жабысып отыр; кейбірі өлген, кейбірі тырмысып ұяның ішіне кірмек болады да, ар жағынан теперіш көреді білем, сүйретіліп кері шығады. «Еркек жазғанның көрер күні осы, — деп ойлады Ерік, — тіршілікті жалғастырушы ұлы күш бола тұра, құрбандыққа шалынасың, немесе қадіріңнен айрылып керексіз болып қалмақсың. Қарашы енді... әлгі Таған сұмпайы айтпақшы, қыстай тамаққа ортақтасады деп, тепкілеп шығарып тастағанын. Енді біраз күнде үсіп қатып өледі де, жел айдап ұшырып әкетеді бұл бейшараларды. Иә, еркек ара... обалақ... Өзім де жетісіп жүргем жоқ».

Қаз-қатар тізілген ағаш жәшіктерді әлдекім ұрлап әкетпеді ме дегендей, қақпағын ашып түгендеп шықты да, кері оралды. Үйге кіруге зауқы болмады. Аспанға қарап еді, қошқыл бұлт батыста жатыр екен. Шығыс жақ көкжиек ашық, көп ұзамай шығар күннің шапағы байқалады. Таңғы шықтұтасқан күйінде жатыр. Жүрегі сазып, өз-өзінен жүдеу тартты. Алғаш рет жалғызсырағандай болды. Жіңішке сағынышпен ауылдағы көңілдесі Бекзатты көкседі. Әсіресе, асап қоярдай қомағайлана өліп-өшіп айналайтын қылығы мен мезі қылмас төсек ләззатының рақатын аңсады-ай..

Осы өмірдің қожасы өзі бола тұра, жалғыз артық адам өзі секілді ыңғайсыз күйден жеріді ме, қашада жаюлы тұрған кірекей мен қонжықтың терісін керіңкіреп жайып, баяғы бір үйреншікті жолына — жасырын махаббат соқпағына түсіп, Қатын суын жағалай құлдаған. Ақ боз атқа мінген көк көйлекті Қызбен бейне бір уағдаласып қойғандай-ақ, дәметкіш көңілдің жетегінде кеткен. Жалпақ жаһандағы жалғыз көз қуанышы, жапа шеккен, жалыққан жанының қалтасында қалған ендігі жұбанышы да осы — сол еді...

Таған Қатын өзенінің жиегінде бүктетіле аққан толқынға қарап ойланып отыр. Оныңда шұрық-шұрық тесілген көңілі көлеңкеленіп, енді-енді ғана қара қотырлана бастаған жарасы қайта сыздап, уайымның уысында тыпыршығандай сүлңкі халде. Адамның жаны — сірне. Тағдыр табанына салып, уақыттың оты қанша шыжырғанмен, майын ерітіп тауыса алмайды екен. Адамның жаны топырақтағы өсімдіктің дәні іспетті, қанша рет тілгіле, айғыздап жырт, бетін өрт шалып, көк сіреу мұз бассын — айналайын күннің сәулесі бойына жылу таратып, аспаннан таңдайына тамшы тамып, тыныштықтың заманы туа қалғанда, тереңде қалған дән қайта қаулап, желпідеп көк шығады. Тек дән өлмесін, дән аман болсын, жоғалмасын. Ендеше, Таған тауқымет тасын жарып, қайта көктер дөңге шүкіршілік айтып, дәнекер күтер еді... Дегенмен, жасына жетпей жасық тартуынан ғана күдіктенеді. Табиғат сыйға тартқан талантын тапта-тып алғаны да, күрескерлік рухының әлсіздігінен емес пе еді... Мұртынан айрылған ара іспетті күн кешіп жүрген сандалбай шағы артта қалып, азапты күндерден арылдым-ақ деген сәтінде, Еріктің есігін торып күй кешу, әрине, азаматтың намысын найзалады-ақ, амал не, ат құйрығын кесісіп ауылға — Үлкен жерге аттанып кетуге тәуекелі жетпеген. Тәуекелі — бұл үйден алыс кетуге жеткенімен, бұл өңірмен өкпелесуге жетпеген. Қиналса да қимады. Неге? Не үшін? Өзі де саналай алмады. Бәлкім... көзінде үнемі бір мұң жасырынып жататын Айнаны қимайтын шығар. Ол — күнә. Оның — аюдай ақырған күйеуі бар. Олай болса, махаббат атты әркімнің илеуіне көне берер көне де мәнді сезімді желеу етіп, адамгершіліктен шығандауға болмай-ды ғой... Ол тектілік емес, әрқашанда себеп-салдары сай тұрар тентектік қана. Тіпті Айна үшін қыздай қосылған қосағынан айрылу — ақырзаман орнағандай ақирет екені

де әлемге аян. Ерік — Айнаның ақтық махаббаты, күйеуі емес... Тек қойным құр жатпасын дер күйге ғана баласа, осына тағы таудың қойнауында байласаң тұрмасы тағы да аян. Не істеу керек сонда? Аңшы шалдың посольствосына барып, сол мемлекеттің азаматтығын қабылдау... Осы ойды тұжырымдаған Таған, дегенмен, әлі де екі-үш күн, егер Ерік басы-көзге сабалап, бағанағыдай абалап қуаламаса, алғашқы қар түскенше, аялдай тұруға тиянақтатты ойын.

Күн шықты. Қызусыз. Еш нәрсе өзгерте алған жоқ. Тұмса өңірдің туырлығы тұтас күйінде. Суықсыраған денесі енді қайтып — келер көктемге дейін мазаламасын сезгендей, салқын сазарады. Сары ала күзден сән кетіп, әшекейі йен айшығы бірсіндеп оңып, өзенді қуалай өскен талқайыңның жапырағы ақырғы әнін айтып қалғысы келгендей, сумақылау желдің өтінде дәрменсіз дірілдейді. «Ағаш жапырағы азайып қалған екен-ау» деп ойлады Таған. Біртіндеп мінтеліп, тоналып бара жатқан табиғат көркі адам сезімін де ойлы жадаулыққа жетелер еді... Өз-өзінен сезіктеніп артына жалт қараған Таған, күйеуінің шолақ қара тонын жамылып, үнсіз тұрған Айнаны көрді. Әншейінде мәңгілікке ұялғандай, бүкіл жер бетіндегі әйел атаулы үшін жалғыз өзі ұялғандай қызарып тұрар бетінің ұшынан қан қашқан, жұқалаң ерні де көгіс тартқан, тікесінен тұр демесең, әлдеқашан өліп қалғандай — көзге жат, көңілге салқын. Құлындай құлпырып жүретін ай сипатты келіншек айналдырған аз уақытта бар ажарынан айрылып, күзгі ормандан қуаң да сидам тартуы жымысқылана тақап қалған елестей, үндемей тиісер үрейдей... Алтайдың қырмызы гүліндей көздің жауын алар сұлулық су сорған салынды дерсің... жалғыз-ақ күнде солған, үнемі жанып тұрар тостағандай көзінің аясы одан ары ауқымдана бақырайып тұнжырағаны болмаса — нұры сөнген. Орашолақ мүсінші асығыс оя салғандай, қорқыныш шақырғаны болмаса, баяғыша көрген адамның көңіліне құрт түсірмейді. Жалғаннан жалыққан, әбден сілікпесі шығып шаршаған жанның күдерсіздігі, сенімсіздігі, алғы өмірден үмітін үзген сергелдең мүскіні ғана қалғандай қалжыраңқы; енді қайтып ешкім уата алмас, басынан сипап жұбата да алмас қайғының, нала мен өкпенің өксігі кептеп, баз кешер гұмырды бақилықтың оралмас сапарына айырбастағандай... ішін кеулеп құрт жеп, тек сырты ғана бүтін қалқайып тұрар

қарағайдай... Қапелімде недерін білмей, шошына сұқтанған Тағанға сұлық та суық қараған қалпы:

— Жүріңіз, шай ішіңіз, — деді. Осы сөзді Айна емес, мүлдем жат та бөтен біреу айтқандай, тіпті ерні де қозғалмап еді.

— Рақмет, айна, рақмет, қазір, — деп сасқалақтап тұрған жігіт келіншекке енді бір қараса талып қалатындай, қалбалақтап алдына түсті.

Шай үстінде мардымды әңгіме болған жоқ. Нүрке кемпір өңі сынық, қабағы қатулы.

— Бір жаққа барып қайттың ба, балам, кешеден бері көрінбең ғой? — деді шырайын бүзбай

— Аңшы Шалдың мекен-жайын көріп қайттым.

— Иә... Жұрт ауыстырмақ ойым бар деші... Оның да жөн шығар...

— Сіздерге, әсіресе, сізге алғысымды айтайын, апа. Егер сіз болмасаңыз, адам болуым...

— Жә-жә, жетер, — деді кемпір қолын көтеріп. — Мен шешең жасаған жақсылықтың мысқалын да қайтарғаным жоқ.

— Жақсылық қарызға жасалмайды ғой.

— Ендеше, осыны ұқсаң болды. Атаңның атына кір келтірмеуден артық не бар бұл жалғанда. Тек саған екі тілек айтам: енді қайтып басыңды кесем десе де арақтан татып алмайтын бол, басыңды құра — әкеңнің түтінін сөндіре көрме. Шалға еремін деп те шал болып қалма. Ерік екеуіңнің жайың жарасатын түрі жоқ, қайтам десең, батамды беремін, жолың болсын. Тек екі-үш күн аялдай тұр.

— Өзім де солай ойлап отырмын. Ерік досым ғой, өкпеге де, өлімге де қия алмаймын, шошқадай батпақтап жатқан жерімнен тауып алып, ертіп келді. Рақметтен басқа не айтайын. Татуласып аттансам деп едім.

Осы кезде вертолеттің дүрілі естіліп, үшеуі бірдей елеңдей қалған.

Қатын суының жағасында басын суға малып, тамыры адырая құлаған самырсынды атша мініп, арғы жағалаудан көзайырмай отырған Ерік те аспанда арқыраған вертолеттің дырылын естіген. Естіген бойы орнынан атып тұрып, үйіне қарай сүріне-қабына жүгіріп еді. Өзеннің арғы бетіне қаншама көз талдырып қараса да, ақ боз атты Қызды көре алмай, қоңыр күздің соңғы күнін аңдығандай, жылдың дәл осы уағында нұр бейнесін жалт еткізіп бір көрсетіп кетер

әдетін бұзғанына налып отыр еді; азапты ойдан әуелеп ұшқан вертолет үні құтқарған. Қызға деген сағынышы келте қайырылды. Ұшқыш досы Прохордың өз уәдесінде тұрар жігіттігіне риза сезім жан адамға сездірмей жүрер жасырын махаббатын лезде ұмыттырған.

Қапалағы зырылдаған алып «инелік» үй алдындағы алаңқайға дау қонды да қалшылдап, дірілдеп, барып үні өшті. Кабина терезесінен әуелі басын қылтитқан ұшқыш ыржия күліп, қолын бұғады. Бұл кезде екі өкпесін қолына ала жүгіріп Ерік те жетіп еді. Айна мен Таған есік көзінде қарап тұр, орындарынан қозғалған жоқ. Вертолеттен қарғып түскен Прохор Александрович пен Ерік бір-бірін аса сағынып қалғанға ұқсайды, адал да айнымас достарша қауыша құшақтасып, арқаларынан қағысып амандасты. Екінші пилот тым жас көрінді. Ол да қол беріп есендескен. Вертолеттің, қапалағы тудырған дауыл қонған тұстағы шалғынды жапырып тастады. Алғашында үрке едірейіскен түлік мал мотор үні сап болған соң... «е, өзіміздің кісі екенсің ғой» дегендей, жайбарақат жайыла бастаған, тек құйын-перен зыта жөнелген құлындар ғана енесінің маңына сақтықпен жақындап, құлағын тіге әлі де тосырқап тұр. Жас жігіт вертолеттен жүктерді түсіре бастады. Екі дос оған қайрылып қарамады да, шүйіркелескен күйі үй жаққа беттеді. Қашада тұздап жайып қойған аюдың терісін көргенде, Прохор есі қалмай қуанды.

— Какой ты молоток, Ерик... Это мне? — деп, таңырқап, тамсанып, қонжықтың терісін сипалап мәз болды.

— Да, тамыр. Это все тебе. Мой подарок.

— Вот это подарок! Не знаю даже, чем отблагодарить! — Ерікті қайта құшақтап бетінен сүйді. Осы көрініске қарап тұрған Айна шұғыл бұрылып үйге кіріп кеткен.

— Ей, Таған, көмектес ана жігітке, — деп дауыстады Ерік — Жүктердің бәрін сарайға кіргізіңдер.

Тағанның таң қалғаны: дүкеннен алған қалпы аузы әлі сөгілмеген қап-қап ұсақ қант болды. Расында да, бір ауылға қыстай жетер мол еді. «Бұл аралардың қысқы азығы болар» деп ойлады. Жас жігіт екеуі қант салған қапты қоймаға, ал қоймадағы бал құйылған флягтарды вертолетке тасып, зілдей ауыр тәттілердің орнын ауыстырам деп, әбден сілелері ката шаршады. Айна әйелдік, қонақ-жайлық әдетінен танған жоқ. Қысқа әрі көңілсіздеу есендіктен соң,

шай қамына кіріскен. Үйге кіріп Нүрке кемпірге сәлем беріп шыққан Прохор:

— Айнаша не в настроений? — деп, жұқалап сұрап еді, Ерік:

— «Болеет», — деп жалғыз сөзбен жауап берді.

Қонақтар көп айналған жоқ. Зырянь қаласына, одан ары Өскеменге баруымыз керек деп, шайды асығыс іпті де, қожайын сыйлаған аюдың терісі мен қол арақты дорбаларына салып, қоштаса бастаған.

— Енді бірер аптадан соң қайта соқ. Биылғы жылдың ақырғы балы шайқалмай тұр ұяда. — деді Ерік ере сөйлеп.

— Мылтықтық жаңа түрін тапсаң... қарастыраарсың.

— Родной мой, если ты прикажешь, автомат доставлю, — деп, тісін ақсита күліп, мойнынан құшақтады. «Да, — деді ішінен Таған, — вот где обитает настоящий интернационализм». Бұл сөз неге орысша есіне түскеніне өзі де түсінбеді.

Вертолеттің қапалағы қайта айнала бастағанда, енді ғана ес-ақылын жинаған құлындар қайта үркіп, тырағайлады.

Айна үйден шыққан жоқ. Ерік қол бұлғап, желден шашы дудырап, үлкен жүректі достықпен шығарып салды.

Моторлы «инелік» тік көтеріле ұшып, омартаның үстінен бір айналып шықты. Бұл да қазақ досына деген құрметтің үлкені еді...

Вертолет ұшып кеткен соң, Таған:

— Ерік-ау, қап-қап қантты жейтін ие табылар-ау, көп мылтықты қайтесің? Өзінде де бес-алтауы бар емес пе, соғысқа дайындалып жүргеннен саумысың? — деп өзімсі әзілдеді. Татулыққа шақырғансымағы.

— Иә, дайындалып жүрмін...

— Кіммен соғысасың?

— Сендермен... анау, қырт Шалмен...

— Ол сенен де өткен мерген деп естідім ғой...

— Көреміз оны.

— Мұны «братоубийственная война» дейді...

— «Братоубийственная войнаның» көкесі «гражданская войнада» болмап па еді... несіне мүләйімсісің, тарихшым. — деп, қойма сарайға кіріп, Прохор әкелген жүктерді түгендей бастады.

— Иә, — деді Таған, — ағайын болып атысу үшін, басбасына мылтық ұстау керек шығар қазаққа...

Ең соңғы шуағын қызықтасын дегендей, күн бүгін өрескел ашық болды. Жарықтық жаз қайта шығатындай тау салқынын лезде түре қуып тастады да, елжіреген жылылық жайлап, маужыратады-ай... Айнаның өңі әлі сынық қалпында, әйелдің тиесілі қаракетін зауықсыз болса да, күйбең-күйбең істеп, қабағы ашылмаған қалпы бір кіріп, бір шығып жүр. Бағана, таңертең, күреңқабақ ішілген шай үстінде Ерік «бүгін күннің ашығын пайдаланып бал шайқаймыз» деп ескерткен. Бұл — биылғы қырманның соңғы жиын-теріні еді. Әншейінде сөзге араласпай отыра алмайтын Нүрке кемпір де, ұлына өкпеледі ме, кім білсін, ләм-мим жақ ашқан жоқ. Осы таңның жалғыз сөзін Еріктің өзі айтты да, типыл болды. Ара ұяларына түтін салып, балы мен балауызы ылжыраған ағаш рамаларды суырып әкеліп Тағанға береді, ол болса бал шайқайтын аппаратқа салып, құлағын бурап, шүмектен сорғалаған таза балды қотарып алып тұр. Келісім бойынша ол ақырғы рет қолғабыс тигізіп, ертең ерте аттанбақ.

Күннің бүгін тым жанға жайлы болып тұрғанын білген Нүрке кемпір, бұлар бал шайқау науқанына кіріспес бұрын, бір өтініш айтқан. Онда да ұнжырғасы түскен ұлына емес, келіні мен Тағанға қаратып айтқан.

— Қарақтарым, бүгін күн ашық екен, келер күзді көрем бе, көрмеймін бе, оны бір Алланың өзі білер, мені тысқа шығарып отырғызыңдар, намаз арасында шуақтайын, — деді үні дірілдеп. Әрқашанда ажарлы да айбынды отыратын қарттың жас баладай жаутандап айтқан сөзі Тағанды толқытып жіберді. Осына қара шаңырақтың бақыт құсына оқ тигендей, суықтау ой ұялап, секем алғандай болды. Кемпірдің екі аяқ, екі қолтығынан көтеріп, далаға шығарып отырғызғанда, күннің шымқай жарығы қарықтырып, көзі қарауытып, басы айналды. Жан-жағына жалтақтап қарап, өңім бе, түсім бе, дегендей, сәл тосырқады да: «Е, күдіреті күшті құдайым, мен осы дүниеден аттанып кетсем де, осылайша масайрап тұра бересің-ау», — деп күрсінді. Бұл жасарын жасаған, асарын асаған қарияның жарық дүниенің жақсылығын өзгелерден — өзінен кейін қалатындардан қызғанғаны емес, бұл дүниенің ешкімге де мәңгіліксіздігін, бейопалығын мойындағаны еді... Күннің шуағы сұрлау тартқан жүзін жуды ма, Нүрке кемпірдің, ажары ашыла түскендей, шүңірек тартқан көк көзі де табиғаттың нұрын сіміріп, шоқ түскен тамыздықтай ұшқындана бастаған.

— Апа-ау, керемет әдеміленіп кеттіңіз, — деп күле әзілдеді Таған да таң қалғанын жасыра алмай.

— Мені айттыратын адам жоқ енді... Қыз кезімнен қалған жұрнақ шығар. Қараңғыда қамалған қаздай қаңқылдап отыр едім, далаға шығып, жаным жарылқанып қалды-ау. Ал енді сендер жұмыстарыңа барыңдар. Ерік іздеп жатқан шығар, — деді серги сөйлеген кемпір.

Міне, енді сол аралар әулетінің арпалысып тірнектеп жинаған шырынын аузынан жырып алу қарекетіне кірісіп кеткен. Бал айырғыш аппараттың құлағын бұрап тұрған Таған анда-санда кемпір отырған жаққа қарап қояды. Анадайдан басында кимешек-шылауышы бар, ақ шатырдай болып көрінген Нюра апасы Қатын суының сарынына құлақ қойғандай, қозғалмастан арғы бетке телмірді-ай. Не ойлап отыр? Кім білсін... Еріктің қолындағы түтіннен үріккен аралар тынымсыз айналсоқтап, тыныштығын бұзған бұзақыны нәлеттегендей гу-гу етеді. Кейбірі ұзап ұшады, кейбірі Тағанды жағаттап, мөлдірленген балға қонып, малтығып қалады. Ондай сәтте еппен қанатынан сүйреп шығарып, былайырақ тастайды. Мұның да басында бетіне перде тұтқан ақ қақпағы бар-ды, абиыр болғанда, ешбіріне шақтыра қойған жоқ, қанша төңіректесе де, пісіп алар саңылау таба алмаған өн бойынан. «Егер баяғыдай тұла бойымнан арақ мұңкіп тұрса, мұқым ара біткен маған шабуыл жасар еді»деп ойлады.

Бал алу кезегі Америкадан келген «қауіпті гибридтерге» жетті. Бұлармен аса сақ әрі сыпайы қарым-қатынасқа көшпесе болмайды. Бағанадан бері тор перденің шалғайын қайырып тастап, жүзін ашық ұстап жүрген Ерік еріксіз маскасын түсіруге, қолына қолғап киюге мәжбүр болды. Ұяның қақпағы ашылғаннан-ақ, атойлаған ноян аралар ал дегеннен-ақ анталаған шабуылға көшіп, Айна мен Еріктің есақылын шығарып жіберген. Амал не, қымтаулы қорғаныста тұрған ерлі-зайыптылар тісіне жұмсақ бола алмады. Сонда да шебін бұзбастан, қара бұлттай қаптап көпке дейін дуылдап тұрып алды. Бірен-сараны ғана төңіректі барлауға кетті. Екеу-үшеуі Тағанды тексеріп қайтты. Жергілікті аралардан едәуір өзгешелігі бар будандарды бұл да бірден байқаған. «Капиталистік тұқым сен боларсың... қандай шапшаң ұшады жауыздар» деп ойлаған да, бұл да қымтана түскен. Бұл жақтан оң жамбасқа келер оңай олжа таппаған соң, самғай зулап Нүрке кемпірге беттеген. Алғашқы келген бірэн-

саранын қолындағы өне бойы тастамайтын бет орамалымен «кіш-кіштеп» жасқап жіберген-ді. Жалғыз-жарымы түк бітіре алмайтынын сезді ме, шырқай ұшып негізгі әскеріне оралып, болған жайды, яғни кемпірдің қару-жарағы жоқ, алаң-ашық, бейқам отырғанын хабарлаған. Содан не керек, бұл табиғаттың құдыретіне дауа бар ма, адамзат түсінбейтін тілмен түсінскен жәндік-жеңдеттер жалғыз-ақ секундта Нюра Фадеевнаға қарай «уралай» қаптап лап берген. Мыңдаған араның әп-сәтте гайып болып кеткенін омарташы ерлі-зайыптылар жұмыс бабында тұрып байқамай қалды. Ал «жауыздар» болса Алтайдың бұршағындай көшіп, түйілген қалпы қапысыз кемпірдің шат-шәлекетін шығарды. Қанша қайрат көрсеткеніне қарамастан, бет-аузын, қолын сау-тамтығын қалдырмай шағып тастады, шинара болған шығынға шшту деген жоқ. «Ой-бу, балалар, әй, Айна, Ерік, айдап әкет мына иттеріңді!» — деп азандады, бірақ жан даусын шығара айқайламаған. Енесінің үніне елеңдей қараған Айна: «Ойбай, апамды аралар опалап жатыр» деп тұра жүгірді, тұра жүгіріп барып кері оралды да, делдиіп тұрған Еріктің қолынан түгіндеткішті жұлып алып, қайта безілдеді. Таған да тарғаяқтай ұмтылған. «Бұлар жынданған шығар», — деп күңк еткен Ерік раманы қаперсіз суыра берген. «Ара шаққаннан өлген кісінің бейітін көргем жоқ бұл жақтан».

...«Қауіпті будандардың» бетін түгін қайтарды. Амал не, көмек тым кеш жетіп, кемпір әлсіреп-ақ қалған екен. Жарықтық сүйегі мықты адам ғой, сонда да сыр білдірмей сұлық отыр, құламады. Ара талаған беті мен қолында ине шанышқандай ноқат қара дақ қалып, айналасы домбыға ісініп бара жатты. Айна мен Таған көтеріп үйге кіргізіп төсекке жатқызғанда, кісі танымайтын болып ісініп кетіп еді... Тіл-аузы байланып қалды ма, әлде ендігі арыздасып, қоштасардың түкке қажеті жоғын сезді ме: «Апатайым-ау, енді не істейміз, қандай дәрі-дәрмек қолданамыз», — деп зар еңіреп басында отырған Айнаның бір де бір сұрағына жауап қатпай, ағаш үйдің бел ағашына телміріп үнсіз жатқан. Өз қолы өзіне артық көрініп, қоярға жер таппай серейіп тұрған Таған да, дегбірсізденіп құр жаны аши қарағаны болмаса, лажсыз еді. Сырттан асықпай, адымын санап басып Ерік кірді. Кірген бойда:

— Кім сендерге пысықсып далаға шығар деген?! — деп айғай салды. — Ала жаздай аман-есен үйде отырғанда, асты-

нан су шыққандай жылы орнынан қозғап... ісім сендермен болсын!

Төбеге телміріп жатқан кемпір айғайды құлағы шалды білем, ұлының ұрысына нәумез болды білем, ендігі сәтте Ерікті көздей бағжия қараған. Сұп-суық жанары өңменінен өтердей қорқынышты еді, адам танымастай ісініп өзгеріп кеткен шешесінің оқтаулы көзінен жасқана шегініп: «Әне, тағы да мені айыптап жатыр», — деп, күңкілдеген күйі үйден шыға жөнелді.

Өзі құлағалы тұрған тауга қой жайғандай, Айна көз жасын көдетумен болды.

— Бұлай тұра берудің реті жоқ, не ем-дом жасаймыз? — деді Таған бәйектеніп.

— Білмеймін, аға, білмеймін... Апамның түбіне ара жетеді деп кім ойлаған. Аламның өзі біледі, айтпай жатыр...

«Жарықтық, өлімге біржола дайындалған шығар, — деп ойлады Таған. — Нюра Фадеевнаның түбіне жеткен әншейін ара емес, будандар екенін, әр тұқымның қосындысынан шыққан «жауыздар» екенін қайдан білсін Айна». Бұдан ары не ары жоқ, не бері жоқ делдіе берудің қисынын көре алмады ма, бұ да тысқа шықты. Арғы бетке қарап ойланып, қашаға сүйеніп тұрған досының қасына барды.

— Не істейміз? Рация жоқ па, вертолет шақыртайық, — деп сұрады Еріктен.

— Сенің не қимаң қышып барады, — деп күңк етті ол.

— Осының бәрі сенің кесірің. Айрандай ұйып, шәй деспей отырған шаңырақтың ойран-ботқасын шығардың... Әттең, әттең, бекер, бекер-ақ ертіп келдім...

— Демек, өзің де кінәлысың... Бір-бірімізді айыптағаннан түк шықпайды. Аламызды ажалдан арашалап қалудың ама-лын іздейік.

— Ол бәрібір адам болмайды, берген дәріңді ішпейді де. Көрмейсің бе сөйлей алады, қырсығып тіліне тиек салып, үнсіз жатыр. Маған деген қысастығы. Жалғыз ұлын осыншалық жек көретін шешені көрсемші... Құдай-ау, менің жазығым не? Үстінен құс ұшырдым ба, тамақтан, киер киімнен тарықты ма? Екі сөзінің бірінде «ел, ауыл» деп, зарлайды да отырады, сол елінде, сол ауылда құшақ жайып қарсы алатын ағайын, туғаны отырғандай; сол көксеген елі емес пе еді, осырған сиырдай мүйіздеп айдап шыққан. Рас, сол өтінішін орындаған жоқпын, басқа жазығым қайсы? Мұндай боларын білгенде, кеше вертолетке салып жіберер

едім ғой... Ішім сезеді, енді беті бері қарамайды, маған өсиет сөзін айтып, қоштаспасын да білемін...

— «Аман жүр, ұлым» деп айтпайтын ана жоқ жер бетінде, — деді Еріктің сөзіне толқыған Таған. Неге екенін кім білсін, досы үшін өзі жылау керегін сезді. Жанарында жас бар еді. Ал Еріктің беті бұлк етпестен, асқан төзімділікпен сөйлеп тұр.

— Менің сорым шығар, арылмай жүрген қырсығым шығар осының бәрі де. Бостандыққа шығайыншы, азат ғұмыр кешейінші, жаманаттан қашайыншы деп, құлақ естіп, көз көрмеген жаққа саяқтанасың, бәрібір сені қуып жетеді, іздеп тауып алады... Қыл аяғы туған анаң өз қағынан жеріп, әр басқан қадам, еткен еңбегіңнен қарамдық іздейді. Кімнің егініне түстім, кімнің бермесін тартып алдым, табан ет, мандай теріммен тапқан дүниемді есеп-шотқа салып, көзге түрткі қылатындай күпірлігім болды ма? Әне, беттің арын белбеуге түйіп, мемлекеттің байлығына белшесінен батып жүргендер не ұсталмайды, не сотталмайды, оларға бәрі кешірімді, бәрі жарасымды... түсінбеймін.

— Шынында да, сен түсінбейтін бір сыр бар шығар...

— Ей, кетші ары өзің сәуегейсімей, — деп, қолын бірақ сермеді. — Апам бізге жоқ енді, жыла-сықта, фактінінің аты — факті. Ал, сендер, Айна екеуің, өп-өтірік өкіре беріңдер. Па, шіркін-ай, қандай үлкен жүректі, кең пейілді гуманиссіңдер-ей. Ана сендерге емес, мына маған керек, ендеше, монтаны да жалған жоқтауларыңның керегі жоқ маған. Жақсы көрген болып, сыйлаған болып, сып-сыпайы мінезбен өлтірген де екеуің, мен емес. Ал-аман, таспигын санап құдайына құлшылық жасап отырған адамды сүйрелеп далаға шығарғаны несі-ай.. Құныкерім — сендерсіңдер!

— Ол кісі әлі тірі ғой, өтпей жатып өлдіге жорығаның не?

— Өлмесе — өледі. Тағы да мүләйімсіп тұрсың. — Көзі қанталаған Ерік: — Сенімен тәжікелесіп несіне тұрмын осы, одан да анам мәңгілік мекен етер жайлы жер іздеймін.

— Астапыралла, — деді тыпыршыған Таған жағасын ұстап. — Жынданған шығарсың.

— Кімнің жынданғанын ертең таңертең білерсің, — деді де анасын қоятын жер іздеуге жөнеді.

Тағанның көңілі ойран-асыр. Досының мінезін тағы бір қырынан таныды, алайда кім екенін, қай ұлттың ұлына жатқызарын білмеді, Білуі мүмкін де емес еді... Оның білетіні

— осындай дүбәра жандардың жиырмасыншы ғасырдың соңғы ширегінде жер бетінде тым көбейіп бара жатқаны ғана... Амал не, ауырмай есінен жаңылып, шатасып шаң жұтып жүрген өзі секілділер де аз емес еді бұл дүниеде.

Біраздан бері берекесі қашқан үйдің түтіні дәл осы күні ұшқан жоқ; от жағылмады, самаурын қойылмады, қазан көтерілмеді — онсыз да жұқарған жүйкенді мезі қылар ауыр тыныштық орнаған. Бір кіріп, бір шығып, тағат таппаған — тек Таған ғана. Досының кінә артқан айыптау сөзінен кейін, расында да, Нюра Фадеевнаның оқыс әлсірегеніне өзі себепші болғандай, осы үйдің артық адамы екенін сезінді. Айнаның жанары жастан тыйылған жоқ. Сусын әкелсе де, шипалы шөп нәрін ұсынса да, енесі бас шайқаумен болды. Анасының арғы дүниеге ықтиярлы екенін білген, білсе де ақтық парызын өтеуден танбай, аялаумен құрақ ұшқан. Енесінің көңілінде тас болып байланған қара қазандай өкпе бар... Неге? Кімге? Осының сырын ұға алмаған келіні кездейсоқ келген кеселдің бір ұшығын өзінен іздеген, тілін алып далаға шығарғанына өкінген де... Адам өмірінің бақилық емес екенін білсе де, жер жаһандағы пенде шіркіндердің ғұмыры бір-біріне байлаулы, ауру меңдеп, ажал алды дегеннің өзінде бірінің өліміне бірі себепшілігін саналаған. Бәлкім, Айнаның таусыла, егіле еңіреуі де осыдан шығар... өз анасы қайтқанда да, дәл осылай жыламаған.

Нюра Фадеевнаның әлі де болса сушкілігі таусыла қоймағанмен, кірпігі ғана қимылдап жатыр. Маңдайында, тысқарыда болып жатқан оқиғадан хабардар секілді, андасанда сол былайғы құбылыстың әсеріне елегізгендей... ежелгі сезімталдықпен түйсінгендей... андасанда көзі бұлдырап, бір заттың өзі екеу, кейде үшеу, одан да көп болып кетерді. Өне бойының мың-миллион құмырсқа талағандай дуылдағаны болмаса, жаны қиналып, ауырғанда, ес-ақылдан айрылып әлсіреген де жоқ еді... Санасын делсалдық жайлаған; мәңгілік бір терең ұйқы шақырғандай... Тынысы, тамыр соғысы баяу, андасанда ғана тіршіліктің ішегін шертіп қалғандай. Нүрке кемпір «Алланың ақ өлімін» іштей мінажат айтып тіледі-ай. Сөйлеуге, тіл қатуға қуаты жетерін біліп-ақ жатыр, бірақ мынау пәни жалғанмен бақылдасар сәтте аһылап-үһілеп, арыз-арман уағыздап, балаларының үрейін алғанды жөн көрмеді. Естір құлақ, ұтар зерде болса, ақыл-кеңесін баяғыдай айтып келеді, енді мына жан тәсілімін берер шақта, әлдекімдердей.

шаңырақтың шаттығын бұзбау жайлы сөз бастаудың өзі күзетіп отырғандарды күйзелткеннен басқа, өсиет болып жарытпайтынын сезген еді. Бәр-бәрін де жаратқан иесіне аманаттайды да... Ол тіпті қазіргі өлі мен тірінің арасындағы мүшкіл халінде иманын ғана ойша қайталағаны болмаса, тірілер қамын қаперіне алмады да. Оқта-текте көзін жұмып, көзін жұмса болды, көз алдына көлеңдеп шыға келетін аруақтармен ғана тілге келеді, сол арғы әлемнің адамдарына бар ынта-ықыласы ауып, сол үйір — сол топқа кешіге бермей қосылуды көксеген-ді. Әсіресе, жарықтық ақ сақалды Атасы мен Шешесінің жайлана жараса сырласып отырғанын байқады... Адам о дүниеге көшкен соң дініңе, тіліңе, діліңе, нәсілге бөлінбей, бар-барлығы жамырасып, ұрыс-керіс, бақталассыз, жалғыз-ақ ізгілікпен «өмір сүреді» екен-ау... Ақиретке оралған соң ғана, ақыл кіріп, әділетті «ғұмыр» кешеді екен-ау; иә-иә, арғы дүниенің, ұлты мен түзігі мен қисығы, тектісі мен әулеттісі болмайды екен-ау; иә-иә, өлімнің осыншалық рақатын, қызық-қуанышын, жаның жай табатын інжілдігін кім білген, кім сезген? Әттең, сол жұмақта жүрген жұртқа жете алмай қор болып жатырмын-ау, жатырсың-ау...

«НЕГЕ БІЗ ОСЫ?...»

Ерік үйге қас қарая кіріп, анасының тамырын ұстады, алақанын маңдайына басты. Нүрке кемпір ұлының қолын сезді.

— Апа, не айтасың маған?.. — Шешесі басын шайқады.

— Артық-кемім болса кеш, анашым. — Қанша қатыгез десек те, үні дірілдеп шықты. Шешесі басын изеді.

Шамның сәулесі кемпірдің ашып, жұмып жатқан жарымжан жанарын тіміскілей берген соң, Таған газетпен көлегейлеп қойды.

Бұл күні ешкімнің де мардымды ұйқысы болған жоқ, тек таң алагеуім тартқанда, әбден қалжыраған екі жігіт тысқа шығып, үйдің екі бұрышында жүрелей отырған. Талай уақыттан бері мүлдем ұмытып кеткен ескі әдеті — темекі мен арақты аңқасы кебе қайта іздеген Таған шыдамай тықыршып, қалтасынан тастамай жүретін қарағайдың шайырын аузына салып шайнап, әпігін басты.

Айнаның жөні бір басқа... Дүниедегі ең қимас затын байқамай сындырып, енді қайтіп құрай алмай діңкесі құрыған шарасыздық бар; немесе ең аяулы адамы көзден бұлдырай алыстап, қалың тұманның арасына сіңіп бара

жатқандай; немесе Маралкөлді кешіп біртін-біртін суға батқан адамның ел-жұртына енді қайрылмас қаттылығын ұққандай. Жанарындағы жасты жылап тауысты ма, енесінің қасында жылжымастан сазарып отыр. Бір нәрсесін ұмытқандай, айналсоқтап жүрген Тағанға да, әлгінде ғана кіріп, шешесімен қоштасып шыққан күйеуіне де мойын бұрмады, ләм демеді. Нүрке кемпірдің қазіргі неге болсын белін буа бекінген сазарыңқы халі бұған да жұққандай. Таң сыз бергенше, көз ілген жоқ. Қара көлеңке бөлменің мұңды да жым-жырт тыныштығы — өлім тыныштығын еске салып, салқын сабырға шақырады. Ол — Айна, шеше орнына шеше болған енесінің ақтық түнін күзете отырып, бұған дейінгі жүріп өткен бүкіл өміріне шолу жасап еді. Есінде қалып, есіне алғанда, езу тарттырар аяулы сәттері аз болған екен. Осындайда — көңіліңді қырау басып, жаның жаураған мезетте, анасының омырауын іздеген перзенттей қарманғанында, ойша таусап еміп, ашыққан рухыңа медет болар жақсы да, жайсаң күндердің мол болғанына не жетсін, шіркін! Амал не, тағдырының тарантасы өңкей тастақты жолмен жүріп, селкілдеп өткенін неге байқамаған... Құдай-ау, осындай селкілдек ғұмыр кешкенше, неге ғана сол арбадан секіріп түсіп қалмаған.

«НЕГЕ БІЗ ОСЫ?...»

...итжандымыз, басқа қаңқ еткізіп теуіп жіберсе де, қыңсылаған күйі «иеміздің» етегіне оралып, аяғын жалаймыз.

«НЕГЕ БІЗ ОСЫ...»

...көр соқырдай қалай жетелесе, солай ере береміз... Кім үшін, не үшін өмір сүрерімізді ақыл таразысына салмай сандаламыз. Адамның қателігі — кемшілік жіберуінде емес, сол кемшілікті кешіктірмей түземеуінде. «Мүмкін, осының барлығы жастай жетім қалып, жасық та жалтақ болып өскенімнен шығар-ау, — деп күрсінді келіншек. — Бәлкім, басымнан сипап, бауырына тартар ананың ыстық ықыласын сағынған, көксеген сәтте, Нюра Фадеевнаның ақ босағасына тап болуымнан шығар. Баласынан қалған көңілді анасы иітіп, бір-бірін толықтырған соң, алданып жүре бердім бе? Мен Ерікті адал сұйдым, табындым. Дүниедегі ең қиын нәрсе — шын сүйген адамыңнан қалған көңіл; ол — шыққан жан, кешірімі мен кеңдігі болмайды екен. Сүю дегеніміз — сол сүйген адамыңның ғұмырын кешу, деп бір данышпан сәуегейсіпті... Ал, кештім... Ақыры не болды?

Осылай аяқталмақ. Жо-жоқ. Сүю дегеніміз — әсте де сүйген кісіңнің құлы болу емес... емес... емес... Менің Ерікпен өткізген он жылым күң болумен өтіпті...» Көз еті ашып, жанары әлсін-әлі жұмыла берді. Жанары жұмылса болды: жылқылы ауыл, бие сауып отырған анасы, жайлаудың жайқалған қып-қызыл қырмызы гүлі елестейді...

— Айнаш! Ау, Айнаш! — деген үннен селк етіп оянды. Бірер минут көзі ілініп кетсе керек. Әлгі өзін шақырған үн қайдан шыққанын білмей, жан-жағына қарады. Ешкім жоқ. Енесі көзі ашық, тіпті сау кезіндегідей ажарлы.

— Айнамау! — дегенде, зәре-құты қалмады. — Қорықпа, келінжан, мен гой. Су жылытпалап әкелші, дәрет алайын, — деді қимылдап.

— Қазір, апатай, қазір. — Қатты қуанды. Сауыға бастады деген иланым биледі бойын.

Бұл — Нүрке кемпірдің бой жасағаны еді.

Асықпай дәреттеніп, ақтық дәм — атау-кере суын ішіп болған соң, Алла Тағалаға мінажат білдіріп, рахымына көнетінін, төтеден жіберген дертіне мың да бір алғысын айтып, ұзақ күбірледі. Бұдан соң «бисмилла рахманрахим» деп, екі қолын кеудесіне қойып, шалқалай жатып көзін жұмды. Енесінің әрбір қимылын қалт жібермей аңдып отырған келіні тынысы үзілгендей үнсіз сұлаған апасынан шынымен-ақ айрылып қалдым ба, деген қорқынышпен үңіле түсіп еді, қарияның жүрек соғысы әлі де әлсіз білініп жатқанын сезген.

Нюра Фадеевнаның тұла бойы, саусақтарынан бастап, суына бастағаны рас-ты. Бірақ шыбын жаны ұшып кете қоймаған... Оның дәл осына өлім арбасына мінер тұсында, қандай құдіреттің күші екенін кім білсін, құлағына шіркеу қоқырауының үні естіліп, тау-тасты жағырықтырақ үмбірлеп ала жөнелген. Балигатқа толмаған баланы шешесі жетелеп, шіркеуге апарады екен дейді. Ескі діншілдер шіркеуге бармаушы еді гой... Анасының мынау кержақтар сенімнанымына мүлдем қайшы оқыс қылығына кішкентай Нюра таң-тамаша қалды. Түкке түсінбей, өне бойын діріл биледі. Бірақ мінәжатханадан қара сақалды поптың «во имя отца и сына и святого духа» деп басталатын қоңыр да құдіретті даусы жап-жас қызды шошытқан жоқ... анасының қапталына тығылған күйі, шіркеу табалдырығынан аттаған. Көзінің астымен жан-жағына қарап еді, мұнда кілең кержақтар ғана

емес, қаптаған қазақтарды да көрді. Таң қалды... Мұқым иін тірескен ел шоқынып тұр. Шешесі қызықтағандай аңтарыла тұрып қалған қызын бүйірден түртіп: «Крестись, отпуская свой грех», — деп күбір етті. Нюра екі саусағын біріктіріп алды да шоқына бастады... Ананың сүтімен рухына сіңген сенім түптің-түбінде бәрібір жеңіп шыққан еді.

...Енесінен көз алмай отырған Айна бір уақта... жаңа ғана қыбырсыз жатқан: бұл түсінбейтін орысша әлденені айтып күбірлеп, бұл түсінетін «о, господи, прости своего грешного...» деген сықылды сөздерді араластыра сөйлеп, шоқына бастағанын көргенде... иә-иә, көргенде... екі көзі шарасынан шыға шошынғаны соншама, «апа-тайым-ау, мұның не?!» деп айқайлап барып құлады. Талып қалды. Бұл — Айнаның өз өмірінде екінші рет оңбай қорыққаны, талғаны еді.

...Әне, Нюра Фадеевнаның алдынан ескі діндарлар (староверы) жұмағының есігі айқара ашылған... Ол — мәңгілікке сапар шекті.

Үйдің бұрышында шөкелей отырып, сәл көз шырымын алған Таған, әлдекім түртіп жібергендей, селк етіп оянып еді. Күн бұлыңғыр, аспанда тұтасқан бұлт бар. Сондығынан ба, таң атса да, маңай қара көлеңке. Кемпірдің жағдайын білмекке үйге кіріп еді, өліп жатқан кемпір мен талып жатқан Айнаның үстінен түсті. Жан ұшыра Ерікті шақырды.

Келесі күні түске таман Нюра Фадеевнаның сүйегін Қатын өзенінің жағасына жерлейтін болды. Өзі өмір бойы көксеп өткен туған ауылынан бір уыс топырақ бұйырмады. Жер мойны қашық, мәйіт шыдас бермейтін болған соң, анасының арманын орындай алмады Ерік. «Ақсақалды үлкен адам ғой, аңшы Шалды шақырайық» деген Тағанның өтініші аяқсыз қалды. Сонымен, жас қабірдің басында үшеуі ғана тұрды. Дегенмен, осынау үш адамның иығында үш жүз адамның қасірет-мұңы бар еді. Амал не, қайғырудан қайтып оралған пенде жоқ. Неге екені белгісіз, өлікті үйден екі жігіт көтеріп шығарғанда, Айна анасына арнап жоқтау айтты, бірақ көзінен жас шықпаған. Зор да зарлы ұнпаздықпен қабір басына жеткенше тоқтамаған.

*Ел жайлауға қайқайды-ай,
Шаппай да жорға тайпалды-ай,
Апатайымнан айрылып,
Маңдайдан бақыт шайқалды-ай...*

*Арғымақ келер ағылып,
Жібектен шылбыр тағынып,
Асыл да туган апам-ай,
Келінің жүрер сағынып.*

*Қатынның суы тасыды-ай,
Кемерінен асады-ай,
Апатайдан айрылып,
Сүйегім менің жасыды-ай...*

*Жылай-жылай күн кешкен
Ешкі маңырап су кешкен...*

— Жә, зарлай берме, сай-сүйегімді сырқыратып. Үндемей жыла! — деп, Ерік зекіп тастады.

*Қара су болды лайлы,
Көзінің жасын бұлайды.
Бір бұл емес, апатай,
Келінің талай жылайды-ай...*

«Соңғы жоқтауды өз жанынан шығарды, — деп ойлады Таған. — Апыр-ай, артында аңырап жоқтаушың қалса, қандай бақыт. Нюра Фадеевна армансыз, әрі иманды адам».

Түнде бас алмай жауған биылғы күздің алғашқы жаңбыры осы әзірде ғана толастаған. Арты қалың тұманға айналды. Таудың боз туманы маңайдағы барлық затты тұмшалап тастаған. Қабірдің топырағы нөсер суымен малшынып, аяққа, күрекке жабысып, сарсаңға салады. Жол бойы қыңсылап, аяққа оралып, мазаны алған Аламойнақ шоқиып отыра қалып ұлыды-ай... Ерік «өзіңе көрінсін» деп, қолындағы күрегін ала ұмтылып еді, тұманның арасына сіңіп кеткен. Әлдеқайдан, бозғылт дүниенің әйтеуір, бір тұсынан, ұлыған үні бәрібір естіліп тұрды. Нюра Фадеевнаны жерлеу рәсімі аяқталған соң, екі еркек, жалғыз әйел томпайған топырақ үйіндісіне салбыраңқы қабақпен қарап, үнсіз ұзақ тұрды. Әрқайсысы өзінше қайғырды, өзінше бақылдасты. Алтайдың жамбасқа жүп-жұмсақ қойнауы қойнына алған Нүрке кемпір қанша діндәр болса да, не мұсылманша, не христианша жерленбей, өз иманын өзі айтып, өз жаназа-

сын өзі шығарып, жарық дүниенің бар азабынан осылайша бақилыққа аттанып еді...

Жер беттеніп, кімге екені белгісіз, кекті сыңаймен түйілген Ерік шұғыл бұрылып кете берді. Енді Таған мен Айна ғана қалған қабір басында. Басына ораған қара шәлісінен бет пішіні сәл ғана көрінген келіншек көз жасының суалып, ағыл-тегіл жылар шағында кеуіп қалғанына қайран... Таған болса не істерін білмеген. Жасқаншақтана жақындап, Айнаның қолтығынан ұстады: — Апамыз келмеске кетті, өткенше өкін, өткен соң бекін деген, жүр, қайтайық, — деп икемдеп еді, келіншек міз баққан жоқ. Ендігі тұрыстың лажын таппаған соң, ол да үй жаққа аяндады. Жас қабірдің басында тұманға тұмшаланып Айна жападан-жалғыз қалды.

Түн аса суық болды.

Ертеңінде шөп басын сілбі басып, кешегі жаңбыр мұздақтап тастап еді. Айлақта отырған жалқы омартаның түтіні бұл күні шыққан жоқ, тіршіліктің барлығын кемпір өзімен ала кеткендей, өгейсіген өмір басталды. Ежелден аз ұйқтап, көп жортатын Ерік, таң қылаң бере, атын ерттеп, мылтығын өңгеріп аң қарап кетті. Түні бойы дөңбекшіп, ұйқысы қашып, көрер таңды көзімен атқызған Таған тауық шақырарда ғана тыншыған. Ал Айна мүлдем көз ілмеді. Енесінің киімдерін жинастырды, төсек-орнын сілкіп, бөлмені аршалады. Енесінің оны-мұны салынған сары ала сандығын алғаш рет ашқан. Қақпағын ашарда неге екенін өзі де байқамай, «бисмилла» деген сөз аузына түсті. Сандықтың ішінде өзінен жасырған мол «байлық» жоқ екен, тек ең түбінде шетін кестелеген ақ орамалдың орауын жазғанда, өз көзіне өзі сенбеді, адамзатқа бақырая қараған көнетоз иконды қолы қалтырай алып, бұрышқа апарып сүйеп қойды.

Ерінің ертелетіп аттанғанын көрген. Тәуекелге бел байлап үйден шыққан. Омартаға барды. Оқыс түскен суық аралардың да зәресін алғандай... Америкадан келген будандардың ұясын іздеп тауып, ара кіріп-шығар танадай тесігін шүберекпен мықтап бекітті. Құшақтай ыргап орнынан көтеріп алған күйі, өзен жағасына апарды. Екіншісін де жеткізді. Үйден шелекке құйып керосин әкеліп, аямай лақылдатып төкті ағаш жәшіктерге. Бұдан соң шырпы тұтатып от қойды. Лап еткен жалыннан жасқана шегініп, «жауыз араның» жанғанына рақаттана қарады-ай... Сөйтіп, енесінің қазасына себепкер болған капиталистік шыбынды

шырқырата күртқан еді... Амал не, Алтайдың ана аралары ОЛАРМЕН әлдеқашан шағылысып, «жауыздардың» ұрпағы анау қаптаған ұяның әрқайсысында қыбырлап жатқанын сезген жоқ еді... Амал не... білген жоқ еді...

Осы кезде Таған да оқыс оянып, далаға шыққан. Ең әуелі көргені — өзен жағасында жанып таусылуга айналған отқа қақтанып тұрған Айна. Алғашында істің мән-жайын түсінген жоқ. Қасына барып білейінші деп беттей бергенінде, теріс қарап сұлық тұрған келіншек жалт бұрылып, Тағанды көрген соң «бұл қайдан шыға келді» дегендей, Қатын суына қарай тұра жүгірді. Жүгірген бойы екпінін бәсеңдетпестен, жарқабақтан суға секірді... «Айна! Тоқта!...» — деп, айқайлай ұмтылған жігіт ағын ала қашқан әйелдің денесін қуа, жар жағалай безектеп, алдынан шыға ол да секірген. Мұздай суға қақалып-шашала малтып, Айнаның киіміне қолы іліккен соң сыңар қолдай жүзіп жағаға сүйреледі. Құтқарды. Өлі-тірісін білмейді. Сілкілеп жұтқан, қойны-қоншына толған суды ағызды. Аяқ-қолын кергілеп, жаттығу жасатып дем берді...

Әйел есін жиганда, қуанышында шек қалмаған. Көтерген күйі апарып, киімін ауыстырды. Пешке от жағып, бөлмені жылытты.

Енесінің ағаш төсегінде безгегі ұстағандай дірілдеп жатқан Айна өз-өзіне келген соң, көзін ашып айтқаны:

— Бекер құтқардыңыз, аға... Бәрібір бұл дүниелік емеспін.

— Не басыңа күн туды, айнам Битке өкпелеп, тоныңды отқа салғаның не?

— Бит емес-ау, итке өкпелеп... Қарызыңыздан құтылдыңыз...

— Рас, мені де ажалдан ағытып алып едің... Ыстық шай ішесің бе?

— Әуре болмаңыз... Сіз маған мынаны айтыңыз: өлімге қимадыңыз, ендеше, өлімнен де бетер қорқынышты осы қарғыс атқан үйге тастап кетесіз бе... бәрібір бұл жерде тірі жүруім екіталай...

— Не істеуім керек, айнам... Еріктің асын ішіп, аяғына түкіргендей боламын ғой... — деп күмілжиді. Ұяң да ұятты келіншектің неге бекініп, қандай іске бастағанын аңдаған соң, жаз бойғы арманының берекесі қашып, солқылдай бастаған.

— Олай болса сізге өкпем жоқ. Жолыңыз болсын. — Сәл үнсіз жатты да: — Мен сізге сөз салып, маған үйлен деп, қолқа артып жатқаным жоқ, мынау қасіреттен құтқарар адам баласы бар ма деп, қорланып жатырмын... Әйтеуір, сүйемелдеп тау асырып тастасаңыз болды... өзіме өзімнің шамам жетер емес... Араға таланып өлгенше, Алтайдың аюы жегені иманды шығар...

— Олай болса; мен дайынмын! — деді ұлы тәуекелге бел бугандай ширыққан Таған. — Құдай да, адам да кешер бұл ісімізді.

— Бұл жалғанда сенерің, сүйенерің, құтқарарың, қол ұшын берерің болғанға не жетсін, — деді басын көтеріп, орнынан тұрған Айна сергек үнмен.

Таған келіншектің су-су шашынан сипап, алғаш рет маңдайынан иіскеді.

— Сен болмасаң, менің де сау-саламат жүруім екіталай, айнам, ішіп-ішіп өліп қалар едім.

— Қызық екен, аға, — деп әнтек жымыды. — Бұрын сізден ішімдіктің иісі шығатын, қазір сәбидің бе, сәби жөргегінің бе, әйтеуір, жаныңды жарылқайтын өзгеше бір таныс та бейтаныс иіс сезіледі...

Тихой өзеншесінен Айнаны көтерген күйі, белуардан кешіп өткен Таған Шалдың «мемлекетіне» жетелейтін білте жолмен Алтайдың қара орманына сіңіп бара жатты...

Оң сапар тілейік, ағайын...

«НЕГЕ БІЗ ОСЫ...»

Аңнан кештетіп оралған Ерік келіншегі мен маскүнем досының жым-жылыс жоғалып кеткенін білді, сезді, іздеген жоқ. Салқын қандылықпен: «Жетісер!» — деді, тісін сақұрсұқыр, қайрап. Содан соң «Жетісерсіңдер, жетісерсіңдер! — деп, жын ұрғандай, тауды басына көшіре сақылдап күлген. — Прохор келсін, вертолетпен Бекзатты алдырамын. Маған бәрібір, қатын болса — болды».

Ертеңінде әлемді аппақ кебінге орап қар жауды. Биылғы жылдың алғашқы сонары...

«Аңға шығу керек, — деп ойлады ширыққан омарташы. — Дүниеде одан қызық та қымбат не бар? Қалғанының барлығы қараң қалсын!»

Келер жылдың көктемі шығып, жабағыланған сіреу қар еріп таусылып, арқырап өзен тасып, ағаш бүрлеп, гүл бас жарғанда, Ерік жылдағы әдетінше Қатын суын құлдап, тарихи мекеніне барған. Арғы беттегі шынарға жанарынан су аққанша қарады. Әне, көрінді! Сол! Өзі! Ақбоз ат мінген сұлу! Омарташының ғашығы! Аттан түсіп жетелеген күйі, өзен жағасына келді — тым жақыннан көрінді. Қолын бұлғады. Ерікте ес қалмады. Суға түсердей болып, жағалауға мінбелей ынттыққан. «А, құдай, араға айналсам екен, ара болып арғы бетке ұшсам екен» деп, тізерлей отырып, қолын аспанға соза, бар болмысымен тіледі-ай, тұңғыш рет зар еңіреп жылады-ай...

Құдайдың құдіретімен омарташы араға айналды... бірақ бал арасына емес, малға тыныштық бермейтін көкбас сонаға айналды. Айналуы сол екен, арғы жиектегі Қызға зымырай ұшқан. Ұшқан қалпы ғашығына жетіп, иығына қонды. Не болғанын білмей сасып қалған Қыз қолындағы екі бүктелген қамшымен сескене салып қалғанда, енді ғана арманына жеткен «Ерік-Сона» қанатын серпуге шамасы жетпей, тырапай асып домалап түскен... мәңгілікке...

Қатын суының айлағындағы керемет үй, көл-көсір байлық, қора толған мал, бал аралары иен қалды. Қалса — қалсын, көп ұзамай Қатынға тоған орнатылып, су көтерілгенде, бәрібір шіріп астында қалады...

Су астында Нюра Фадеевнаның жетімсіреген зираты да қалады...

«НЕГЕ БІЗ ОСЫ...».

Мұзтау

(Соңғы ертект)

Аршалы ауылымен қазақтың жері түйықталады. Одан ары бөтен ел, бөтен жұрт. Маған десе марғау асып келсең де, ат басын Аршалыға тірейсің. Қазақтың жері кең-байтақ, бірнеше ұсақ мемлекет сиып кетеді деп көп естиді, бірақ Аршалыдан басқа ауыл көрмеген жігіт үшін бәрі тұманды, бәрі жұмбақ. Мұның бала кезінде Асан деген шал: «Е, біз бармаған жер, баспаған тау қалды ма, бір шеті Қарашоқы ассақ, қылаяғы Шұбарағашқа да ат арытып барып қайтқанбыз. Дәм тартса болмайды екен, болмайды екен түге, — дейтін сол шал. — Құдай-ау Катонқарағайға жол түскенін айтсаңшы». — Асанның айтып отырғаны Аршалыдан небәрі 7-8 шақырымдық жол екенін ол шақта кім білген. Әркімнің өз тауы өзіне қандай биік болса, соншалықты аласа да екен-ау.

Аршалыда алпыс шақты үй бар. Егер елең-алаңнан тұрып қарасаңыз, тек арғы шеттегі аласа үйден ғана сиырдың сілекейіндей сыздықтап түтін шығарын сезер едіңіз. Қалған елу тоғыз шаңырақтың түңлігі жабулы қаңырап, қаңсып тұр. Алыстан қараған адам осынау ауыл мәңгі ұйқыға кетіп, ал анау жалқы түтін сол алып ұйқының сақшысы шығар деп сезінер. Ол рас та, өтірігі — ауыл ұйқыда емес, көшіп кеткен орталықта; түтін шыққан мұржа Аршалының ғана емес, мұқым орман-тоғайдың күзетшісіне қалған.

Аршалыдан ары қазақтың жері жоқ дерлік. Бірақ қазақтар бар деп еститін. Ана жылдары ел басына күн туғанда та-

лай ер-азаматтың бірсыпырасы бас сауғалап, тау аса босқан, малдысы атпен шапқанда, жалшысы босқа шапқан, — зияны жоқ тақыр кедейлер де қиқу таянғанда жаяу-жалпылы быт-быт боп пышырап кетсе керек. Осы жұртынан айрылып жұтаған ауылдың жарым-жартысы Алтайдың арғы бетінде-ау деген сықылды күпті ой Ақтанның басынан әсте шықпайтын. Кімнің қайда қаңғып жүргенін және кімнің сойылын соғып жүргенінде шаруасы не; тіпті туған әкесінің өлі-тірісін білмей сандалғанына сандаған жылдар өтті емес пе. Ес біліп, етек жапқалы — әкесінің ұлым деген сөзін бір рет естіп көрген жоқ, мүмкін, естімегені де жақсы ма еді... даңдайсып кетер; мүмкін, естігені де жақсы еді-ау... өмір қадірін түсінер ме еді.

Аршалыға барар машина жолы жоқ. Ақбұлқақ деп аталатын өзенді қуалай тау ішіне қуыстап кетер жалғыз аяқ сүрлеуге түссеңіз, адастырмай сол жетім ауылға жетелеп өзі-ақ алып барады. Қысты күні қалың қар басып, тірі жан қатынай алмайтын кезі де болады. Таудың қатыгез табиғатына шыдай алмады ма, ойбай, ұсақ ауыл бірігіп орталық болатын болыпты деген сыбыс естілісі мұң екен, тайлы-таяғы қалмай екі-ақ күнде көшіп кетті ғой. Жел айдаған қаңбақтай көшіп-қонып үйренген жәмиғаттан егер тағы бір сыбыр шықса, тура Өскеменді тапап алар сыңай аңғарылған. Не деген ұшып-қонған пәтуасыз ел десеңізші.

Ақтан көшпеді. Күзетші керек деген соң бастықтан сұранды да шешесімен Аршалыға қорықшылыққа қалды. Өрелге көшіп барғанда текті тірлігі пәлендей өзгере қоймайтындығын, тіпті өзгергеннің өзінде — ұшар биігі Алтай аспаны, ішер суым Ақбұлқақ қонар тұғырым мынау шағыр қасқа ат деп білген. Сосын шешесі де басын шайқап кетпеймін дегендей кейістік білдірді. Қысқасы, бүтінге дейін туған ауылдың дәмі Ақтанды қарға адым ұзатып көрген жоқ-ты.

Ол бүгін де ерте тұрды. Тауды қалың тұман басып жатыр екен. Қаумалап үңірейіп-саңырайып тұрар жақпар тастар мен тілсіз телміретін орманды жым-жылас жұтып қойған. Күз тұманының қоюлығы сонша, созған қолың көрінбейді. Ауа тынысқа өте ауыр, сызды да салқын. Аспаннан, ағаштан ба, әйтеуір ұсақ тамшылар себездеп тұр. Ішкімшен

шыққан Ақтанның денесін әлгі шіркей тамшы алғашында қытықтағандай еді, артынша бойын суық ұстап, қатты тітіренді де ізінше үйге қайта кірді. Шешесінің ыңқылдаған даусы естіледі. Ірге жағынан керіліп-созылып үлкен қарала мысық тұрды. Темір пешке от жағып еді, ыс басқан ағаш үйге сәуле тарап, тіршіліктің нышанын аңғартты. Күн сайын осы мезетте қайталана-қайталана мезілеген жәйттер. Бұл үйдің мұржасынан шыққан түтінді бүгін болжай алмайсыз. Тұман буып тұр... Ақтан елік ішікке бүркеніп қайта қисайды. Ұйықтай алған жоқ. Сырт-сырт жанып жатқан отқа телміріп, тағы да, тағы да ойға батты. Кешегі, одан арғы күнгі, тіпті ана жылдардағы ой — бір-ақ ой. Күнде елең-алаңнан тұрады. Далаға шығып күннің райын болжайды. Темір пешке от тамызады. Үстіне қара шөгенкеге су құйып қояды. Сосын елік ішігіне тас бүркеніп, қоздай жанған отқа қадалады. Ақтанның көзіне алауын қоса жаққан әлгі от ұшы-қиыры таусылмас қиялға жетелейтін; қоздай жанған оттан кейде қып-қызыл шоқ атылып, ішкіті күйдіретін. Кейде қарала мысық темір пештің нарттай боп қызған бүйіріне қыздырынамын деп үйтіліп калар еді. Күйген ішік пен мысық жүнінің қоңырсыған иісі қолқасын қапқанша сезбейтін; жата беретін, қиялдай беретін. Адам жалғызсыраған сайын қиялшыл, әлде нені сарыла сағынған сайын ойшыл болып кетер де. Анда-санда шешесінің қырылдаған, не пысылдаған үні шығар, Егер ондай дыбыс білінбей қалса, еппен тұрып барып кәрі жүрегінің соғысын тыңдар. Өзі туғалы шешесінің ләм дегенін естіген жоқ. Дүниедегі ең қиын нәрсе сөйлесіп, шер тарқатар адамның жоқтығы екен..

Ақтан тағы да әкесін ойлады. «Қайда екен, өлі ме, тірі ме?»

Мүмкін әлде қашан жер қойнына кірген шығар. Кірмесе қайда жүр. Бір хабары болар еді-ау. Егер өлмесе, маңдайы жарқырап шыға келмес пе. Туған жеріне ит екеш ит те бір соғып қайтпай ма? Егер ол тірі болса, «артында жесір әйел, жетім баласы қалды ғой, кәріп-кәсірлерімді асырар адам жоқ, жүдеп-жадап қалады-ау», — деп әлде қашан салып ұрып жетіп келер еді. Өз ошағының отын өзі сөндіретін әке болушы ма еді.

Мүмкін тірі, басқа ел, бөтен жұртты паналап жүрген шығар. Аргы бетке өтіп кеткендердің ішінде сенің әкең де бар деп естіген. Аласапыран жылдарда кімге кім пана

боп, кімнің жаны кімге ашып еді. Бірақ Ақтанның әкесі Ұлы Отан соғысы аяқталған соң жоғалды ғой. Олай болуы мүмкін емес. Онда барғандардың оңғаны қайсы, мың-мың жылқысымен өтіп кеткендер ер-тоқымын арқалап қайта шұбырды емес пе. Солардың ішінде менің де әкем бар-ау деген үмітпен зарыға көп тосып, көп алаңдаған. Жоқ болды. Жер басып жүрсе... Әй, қайдам, қатын алып қаңғырып кеткендер көп қой.

Ақтанның әкесі жайлы білетіні аз. Ауыл адамдары мандытып еш нәрсе айтпады. Шешесі мылқау. Анық білетіні үш белгі ғана: еңгезердей биік, аяғында ашамайын түгел жауып тұратын саптама етігі болған, шықшытында алақандай қара қалысы бар. Ал енді іздеу салып көр. Қолы жеткендер қара қағаз келгенін де іздеп барып тым болмағанда моласын тауып жатыр. Аршалыдан ұзамаған адам жоқ табушы ма еді. Кейде оған әкесі осы жалғыз бөлмелі ағаш үйдің бір жеріне жасырынып қалғандай сезіліп, өз-өзінен елегізіп, қуыс-қуысқа үрейлене қарайтын. Кейде қора-қопсысын түгелдей шарлап, сезіктеніп қарап шығар еді. Шешесі күйеуіне қатты ренжігенге ұқсайды. Ол туралы айта бастаса болды, басын шайқаған күйі теріс қарап кететін.

Отты үстеп қойды, Бағанағыдай емес, сығырайған терезеден болар-болмас жарық сыздықтап, әр заттың нобайы көріне бастады. Шешесі шұр-шұр етеді, ұйқылы-ояуы белгісіз. Тысқа шығып еді, тұман сейілейін депті. Қара шоқы айқындалып, бәрінен бұрын кеуделей көзге ұрып тұр. Себезгілеген нөсер тамшылары да сап болған. Бірақ ауа салқын. Тынысқа тар. Таңертең шық түспей бұта-қарағанды суға малшынттып тұратын. Үсті-басын әп-сәтте дым тартып, азанғы салқын леп бетінді жуар. Өкпең демігіп, өз-өзіңді бойкүйез ауыр сезінесің де қашып үйге қайта кіріп кеткің келеді. Тас бүркеніп жата бергің келеді, Ақтан олай да істеп көрген. Бірақ көгермейтінін білді. Күн тимей көлеңкеде өскен шөптей сарғайып қаларын білді. Тауда дүниеге келіп, сол таудың жұпар ауасымен тыныстаған, сол таудың көгіне аунап, көзін тырнап аша көргені тәкаппар тас, ойшыл орман болған ұланды — туған өлкесінің бірде қатал, бірде жайсаң мінезі мезі етіп көрген жоқ. Рас, ол жалығатын, ал жалқы сәт көрмей қалса құлазып сағынатын. Міне, тағы да анау барған сайын сом бітімі тұмшалаған тұманнан аршылып, аршын төсін айқара ашып келе жатқан Ақшоқыға қарады. Ақшоқының түстігінен Қара шоқы қылтияды. Тұманның

іргесі сөгілейін деген. Өне ірген сүттей ірімтіктеліп, шудалана шұбатылып, ағаш-ағаштың арасына сіңіп барады. Күн әлі шыққан жоқ екен. Әйтсе де тау іші жап-жарық. Әлгі тұман өзімен бірге түн-түнекті қоса арқалап кеткендей. Ақшоқы тұстан жел есті, тұманды айдап салған сол да. Жел өті суық, қарашаның нағыз күшіне енген, Алтайдың жабырқау да салқын күзі еді. Ақтан суси жөнелген тұманды көзімен ұзатып салды да атқораға беттеді. Атқора үй іргесіне жапсарлай салынған. Әншейінде есігін ашсаң ойбайлап, құлақ жаратын тоспа дым шалды білем, бұл ретте сыңсып қана еріншектеу үн шығарды. Шағырқасқа мес жануар-тын, алдындағы пішенді жеп бітіп, жер тарпып тұр екен, иесін көрген соң оқыранып қоя берді. Жүгендеп қорадан алып шығып, қарғып жайдақ мінді де түү етекте жатқан өзенге құлады. Шағырқасқаның үсті далиған кең, өзі шоқтықты биік болса да Ақтанның екі аяғы салаңдап жерге қарыс бойы тимей келеді. Ол өз тұстасының әйдігі еді.

Ақбұлқаққа аздап желік пайда болыпты.

Ұдайы үш күн жауған нөсердің шапағаты тисе керек. Езуі көпіршіп тұлан тұта есіріп жатыр. Кеше ғана орта беліне дейін судан шығып дөңкиген дүмбілез қара тас жоқ, тек үстінен ақжал толқындар ғана ар-ұр секіріп, билей өтеді. Ашамайланып кеткен терең шатты азан-қазан күй жайлаған. Телі тентек өзеннің долы сарынын тындап сілтдей тынып мең-зең тұр. Өзінен басқа бұрсанып шам шақырар тіршілік иесі жоқтығын сезген өзен бұлдана бұрсанып шаптығады. «Арынымды азайтсам мылқаусың, кереңсің кең өзек» дегендей болады. Ақбұлқақ ақбаса, бұл өңірдің тіл-жақтан айрылатыны рас та. Сондықтан еркелігін мойнымен көтеріп, әрбір қылығына басын иер. Ақбұлқақ өр Алтайдың жалғыз ұлы секілді. Жалғыздарға тентектік қандай жарасады дейсің.

Шағырқасқа таң атқанша шөп жеп әбден шөлдеп қалса керек, суды сыңғытып көп ішті. Өзенге бас қойған аттың мойнына лықсып кетпес үшін сауырына таман шегіне отырды Ақтан. Ұйқысы қанбаған білем, есінеп-құсынап мазасы кетіп, мамыражай отыр. Қазір ешнәрсе ойлағысы жоқ, әншейін бүктүсіп, бүрісіп тұлыпқа оранып жата бергісі келеді. Жата берейін десе одан да жалықты. Ойға түсіп қайтсам деп бір ойлады. Шешесі жалғыз. Ыстық су қайнатып берер пенде жоқ, шырғалап, арқандалып қалғандай үйден ұзамағанына айдан асты. Шағырқасқа су ішіп болып басқа

ұрғандай селт етпестен мүлгіп түр екен, иесі тебінгенде барып өрге қарай еріне аяңдады.

Түгін тек бір-ақ үйден шығады. Ол да қою, қаракөк көңілді түгін емес, қайбір жетіскенінен шыққан, жетім де бозаң, амалсыз түгін.

Шөгенкедегі су қайнап қалған екен. Мыжырайып бүйірі ішіне кірген жез самаурынга құйды да шоқ салды. Дастархан жасады. Кешеден қалған еліктің еті мен қатып-семген қарманы әкелді. Дастархан басына бәрінен бұрын үсті-басы сарыала-сарыала күйік шалған мысық келді мияулап. Шешесін шайға шақырды, Шешесі дәретін алып, беті-қолын шайды. Еңкейіп жүріп ағаш сандығын ашты да, тәсбиығын алып құбылаға қарап, күбірлеп ұзақ отырды. Бұл оның намазы еді. Ал ол намазды жұрт құсап қаза қылмай бес уақ оқыған емес. Жатарда және ертеңгілік оразасын ашарда ғана ырымын жасайды. Басын әбден тозығы жеткен жайнамазға бір-ақ рет тигізетін де тәсбиығын он қайтара санап күбірлей беретін. Ақтан шешесінің үнсіз жыбырлаған ерніне қарап, телміреді-ай кеп; екеуі өстіп отырғанда шай әлдеқашан суып қалады. Шешесі тағы да көп оқыды намазын. Жыл өткен сайын бүкірейіп бара жатқан белін ие алмай, өн бойымен жайнамазға етбетімен құлады да қайтып тұра алмай үйелеп қалды. Ақтан барып сүйеп тұрғызып еді, ұлының бетіне бағжия қарады да, дастарханды ымдап, шайды өзің іше бер деген ілтипат аңғартты. Сосын өзі әдепкі ұзақсонар намазына қайта кірісті. Шешесі құлшылық етуін аяқтағанда баласы самаурынды қайта бір үстеп шоқ салып қайнатып қойып еді.

Шайдан қалған жылы суға шешесі мен өзінің кір киімдерін жуып жайды. Бағанағыдай емес, дала ағараң тартып, күн көзі жасқана сығалағандай болған. Сілікпесі шыққан тау-тас моншаға түскендей бусанып жатыр. Орман әлі де ақыл-есін жия алмай сорғып тұр. Желдің беті ептеп қайтқандай ма? Үй-үйдің шатырынан да жеңіл бу көтеріліп, Аршалы бүгін өзгеше, қайтқан көңілдің шым-шым жібігеніндей тіршілікті күйге енген. Тіпті йен үйдің иелері қайта көшіп келген секілді. Бұрында көз тоқтатып қарауға жүрексінетін Ақтан дәл қазір үй-үйге сауын айтып адақтап, есік-терезесін қағып, сүйінші сұрай аралап шыққысы келді. Өз көңілі де қунақ, құдды ежелден көксеген арман-тілегіне жетіп, аутан ауылды бір-ақ күнде қайта көшіріп алғандай болды. Саяқ өмірінде медет тұтып,

мекіреніп келген қос ауыз мылтығын алып, Шағырқасқаны ерттеп мінді де сейілге шықты. Ауылдан жырақтаған сайын ішқұса Аршалының өткен тарих, өткелең өмірі бірсін-бірсін есіне түсіп, күні ертеңгі бимәлім болашағы алыс та болса жақыннан бұлың-бұлың бұлдырай бастаған. Есік-терезесін тақтаймен айқыш-ұйқыш крестеп тастаған ағаш үйлердің тағдыр тарихына ол әбден қанық. Ақыр аяғы су-айт Асанның лашығына дейін өз шежіресі өзінде, текті там. Ол үйде торқалы той, топырақты өлім болған; ол үйде де жас сәби дүниеге келіп, азан шақырылып ат қойылған; ол үйде де ошақта маздап от жанған, будақ-будақ түтін шыққан. «Дүниедегі ең жаман зауал нәрсе, — деп ойлады ол, — өз отынды ерте сөндіру екен; өз ошағыңа өзің су күйе екен. Біреу-екеу болса кешірімді-ау, елу тоғыз түтіннің бір-ақ түнде сөнгенін кайтерсің». Оқтын-оқтын желе-жортып, ұрымтал соғып тұратын Аршалының ұры желі анау шеткі үйден сыздықтай шыққан түтін иісін іліп әкеп тұр... «Туған үйдің түтіні-ай шіркін, өтірсің-ау» деді Ақтан даусын шығара. Шағырқасқаға қамшыны басып-басып жіберіп, желе жөнелді. Бірақ Аршалы тағдыры жүрегіне кашалып жазылып қалған, кетер емес есінен.

...Бұл ауылда ылғи бір тілмар, шешен адам тұратын. Кеш болса ауыл сыртындағы көгалға жиналып алып, іңір қаранғысына дейін әңгіме-дүкен кұрысатын. Сонда олардың ортасында жалғыз-ақ шал болушы еді. Ол — өтірікші Асан. Жігіттердің «күлсең кәріге күл» дегендей, ермек қылатыны сол кісі, ескіден қалған жалғыз көз.

«Жаман адам құзғынша көп жасайды білем» — деп мойындайтын Асан. — Осы Аршалыдағы ең мәжүні мен едім, кешегі туған жас баламен жағаласып әлі тірі жүрмін. Е, нелер боздақ өтпеді дейсің бұл дүниеден. Азуы алты қарыс азаматынан ерте күнде айрылып алды да бір-бірін шапқа түртіп, ендігі калған шал-шәукен, бала-шағаны айналдырды емес пе анау су әкеле жатқан қатындар. Өсекші он әйелден, өтірікші бір шал артық, балалар, тым болмағанда, әкелеріңнің қадір-қасиетін айтып беретін бір ауылға жаман болса да бір шал керек. Ал, мен бастадым өтірігімді». Асан шал ақкөңіл, адал адам еді. Рас, Аршалыда өзінен басқа кәрі шал жоқ. Егер тумақ бар болса, өлмек бар, күні ертең сол кісі бәйтеректей сұлап қалса, ақсақалсыз қалғалы тұр-ау бұл ауыл. Ақтан шалдар неге азайып кетті деген сауалдың төңірегін көп шиырлаған. Анық себебін таппаса да, аза-

мат соғысы мен Ұлы Отан соғысында шейіт болғандардың жалпы санын, жасын есептей келе сол сор соғысқа саятын; ал, одан бергі туғандар қартай қойған жоқ. Өңшең қақсал көктұқылдар. Сонда Асан өлсе, бұл ауылдан сақалы бар бір еркек табылмайды екен, сақалды еркекті қойып, ербең етер елсіз қалған сықпыты мынау талақ Аршалының. Бәрі-бәрі де өзгермелі өмір, аумалы замананың заңы да.

Сонау бір жылдары осы Аршалыны «Қатынды қала» деп атайтын. Алпыс үйдің азаматы тайлы-таяғы қалмай соғысқа аттанғанда осы Ақтанның әкесі мен Асан шал ғана бармай қалса керек. Кейін Ақтанның әкесін де алып кетті. Сол сайдың тасындай кіл боздақтардың тек бірі ғана есен-сау оралды. Ол тағы да Ақтанның әкесі еді. Қалғанынан қаралы қағаз келген. Сонымен алпыс үйлі ауылдан елу тоғыз әйел жесір қалды. Бәрінің басы бірігіп, ерлерін азалай қалғанда мынау монданақтай жер шарын азан-қазан шуга бөлеп, озандаған дауыстары құдайға жетерліктей еді. Көбісі тұлыпқа боздаған боз інгендей қара қағаз ұстап, албатыға лағып та кетіп жүрді. Бір кереметі, осы ерлерінен ерте айрылған әйелдердің қай-қайсысынан да өз күйеулерін «алпамсадай арысым ең» деп сұңқылдай жоқтағанын естір едіңіз. Ақтан әсіресе Зибаш деген әйелге таңқалушы еді. Жұрттың айтысына қарағанда оның күйеуі күйкентайдай ғана тәпене адам болса керек. Зибаш бір қолтығына қысып алып жүре беруші еді, деседі. Әркім өз тайлағын үкілемей ме, әсіресе осы Зибаш «алпамсадай арысым, арманда кеттің-ау» деп көп зарлады — шын жоқтады. Пайымдап келгенде былайғы жұрттың Аршалыны «қатынды қала» дейтін жөні де бар. Үйден де, түзден де көретінің бірөңкей ақ жаулықты әйелдер. Қай соғыстың да елге әкелер кесірі осы ғой. Нелер жігіттің бозтайлақтары Ақтанның түсіне де кірмеген, адамды қынадай қырған соғыстың құрбаны болғанын ойлағанда екі жастың біріне жетпей қартайып, өз-өзінен жасып бара жатқандай, өзінен-өзі пәстеніп, шөгіп бара жатқандай күйде қалушы еді. Ол мұқым еркек атаулыны аяйтын, әрі өзінің де сол ұлы қауымның мүшесі екенін мақтан тұтар. Қисапсыз мол үміттің жетегінде кетіп, ертеңгі атар таң, батар күннен өз қажыр-қайратымен жасар, саңдақ бір ғажап ерлік күтетін. Соған тағатсыз талпынатын да, қиял-арманын өрбітер өріс тілейтін; жон арқасы құрыстап, жұдырықтай жүрегі өрекшгенде тау қопарып тастағысы келетін. Бірақ осыншалық мол қауқарын сарқып

берер игілікті іс таба алмай шарық ұратын жас. Сосын ұрынарға қара іздеп зәулім қарағайлардың ұшар басына дейін мысықтай тырмысып шыға беруші еді. Қарағайдың қыл ұшына шығып ап, төрткүл дүниені тегіс шолатын, көз сата батысқа, қауіптен шығысқа қарайтын; ол әмсе әкесін іздейтін, майданға кеткен елу тоғыз әйелдің күйеуін іздейтін. Таппайтын. Баяғы жартас, баяғы қара жамылған орман, баяғы ауыл — сол ауыл жым-жырт, құлаққа ұрған танадай. Керең болып қалған секілдісің. Осынау шыққан биігі, шолған аймағына қанағаттанбаған Ақтан тағы да — тағы да көкке самғай бергісі келер-ақ, өттең шыққан ағашы аласа ғой, ендеше Қарашоқыдан әрі еш нәрсені болжай алмайсың. Түкке қанағаттанбаған ол салы суға кетіп, жерге қайта түсер еді. Қара жердің қопсып жатқан топырағын уыстап отырып, жүрегін өзі де біліп-сезе бермейтін белгісіз бір сезім шабақтап ағыл-тегіл жылайтын.

«Әке, қайдасың сен. Саптама етігің бар ма екен аяғыңда. Оң жақ шықшығыңдағы алақандай қалың ше. Бойың өте биік. Мен саған тартыппын».

Әбден қартайып, лақса болған Шағырқасқа орман арасындағы жалғыз аяқ сүрлеумен сал бөксе аяндап келеді. Осы суыртпақ соқпақты салған да өзі, таптаған да өзі. Бұл сүрлеумен неше рет жүргенін бір құдайдың өзі ғана білер. Бірақ осы жолды Шағырқасқа салды деп ешкім ойламайтын. Есіл еңбегінің бәр-бәрі адамдар еншісіне айналып жатқанын әсте де сезінген емес. Жазған жануар кімдердің тар тақымына түсіп, кімдерді арқаламады дейсің. Жүріп өткен жолында көрмегені бар ма, әлі көретіні қаншама. Бір түнгі оттаған шөбін көп көріп, «мес, боққарын» деп, басы-көзге сабалал, ішке тепкілегені қаншама. Ана жылы бір борбайына зәрін жіберер күйтелек қу, көзін де шұқып алды. Онымен қоймай, шағырланып қалған көзін жазамыз деп, көмір шайнап түкіріп әлекке салды. Содан бері Шағырқасқа деп ат қойып, айдар тақты. Өз ажалымен өлсе ғой. Итше ырылдасқан екі аяқтылар пышақ тығып алмаса жарады да. Бір жолмен ілгерінді-кейін қайта-қайта жүре бергеннің мән-сәні жоқ.

Шағырқасқа жануар болса да соны соқпақты аңсайтын. Сол құрғыр соны соқпақты өзі түгіл иесі де аңсайтынын қайдан білсін хайуан. Басқа барар жер, асар тауы қайсы?

Ақтанның алдынан бір топ марал дүркірей жөнелді. Шаңырақ мүйізді бұтылар басын қайқайтып алып, ағаштан-

ағашқа секіріп жосып бара жатты. «Апыр-ай, қаншама жыл қолынан жемшөп беріп бірге жасасса да үйір болмай-ақ қойды. Не деген тағылық десеңші. Бір ойдан сонысы да жақсы ғой. Адамғатым-тым ерте көндіккен жылқы малының көрген күні мынау» деп ойлады Ақтан. Шағырқасқаның сауырынан қамшысымен сипап қойды. Орман іші ылжыраңқы. Жалғызаяқ сүрлеуді қалың сары жапырақтар жауып қалған. Сары жапырақтар аттың тұяғымені жерге кіріп, көміліп қалып жатыр. Самырсынның мәңгі жасыл қылқандарына мөп-мөддір тамшы іркіліпті. Қамшысымен ұмтылып барып қағып қалып еді, гауһар моншақтай сау етіп төгілді. Әлде қайдан, Ақшоқы жақтан сыңсыған дауыс естіледі. Сол дауыс іле-шала Қарашоқы тұстан қайталанды. Ендігі сәтте дәл іргеден уілдеді. Бұл кернейін тартып жүргендер, үйірге түсетін марал-бұғылар еді.

«Күйек аяқталып қалған екен».

Ақтанның есіне бала кезінде тұңғыш рет осы хайуандардың күйекке түскенін көргені оралды. Содан бері аттай зулап он жыл уақыт өтіпті.. Балалар марал өте қызық шағылысады деген соң азық-түлігін алып тауға аттанған. Күздің ызғары бар, орман іші адам шошырлық қорқынышты болса да ауылға қайтып бармады. Қарашоқының бауырында қалың марал жайылып жүр екен. Бір жағына шығып алды да бай самырсынның түбіне арқалап келген бөстегін жайып жантая кетті. Бұл күні ешнәрсе көре алмады. Тек оқта-текте сырнайлатып тұс-тұстан дыбыс білдірді. Сол үн түні бойы семген жоқ. Түні бойы Ақтан да көз шырымын алмаған. Тоңды. Елегізіп, тиін қаққан бұтақ сылдырын естісе болды, атып тұрып, әуреленді де жатты. Көзі енді ғана іліне берсе байғыз шақырады, не болмаса дүр етіп ұлар ұшады. Таң қылаңдағанда ғана аздап мызғыған еді. Күздің күні Ақшоқыдан қылтия берген кезде ғана майдан басталды. Бұғы маралдардан жыра бөлініп шықты да, сап түзеп қатар-қатар тұрды. Бір-біріне қарама-қарсы тұрған соң жаппай кернейлеп гуілге басты. Жаппай шегіншектеп, сосын әуірімдеп текетіресті. Сарт-сұрт соғылып жатқан бастың үнінен бүкіл орман жаңғырықты. Бұғылар тұс ауғанша сүзісті. Көбісі әбден болдырып саптан шығып қалды. Ең үздік жеңімпаздары тағы да жарым сағаттай соғысқан соң, тек бірі ғана барлығын жайратып, тырқырата қуып оқшауланды. Бұдан соң көкке қарап қатты бір уілдеді де, керіліп-созылып сонандай жерде ошарылып тұрған

ұрғашы маралға беттеді. Үйірлей иіріп алдына салып алды да: Қарашоқының шағылына қаптадай өріп кетті. Ақтан бұл күні үйіне қайтып, тек бір аптадан соң ғана Қарашоқыға қайта оралған-ды, Баяғы жерде құр сұлдері ғана қалған аруақ кейіпті жеңімпаз жануар жатыр екен. Келіп мүйізінен ұстаса да тырп етпеді. Тегі тыртандай-тыртандай әбден шаршаса керек. Ол еститін: бұғы тек оншақты маралға ғана шыдайды. Сосын оны екінші жеңімпаз келіп бүйірден бір сүзіп бұраң еткізеді де табынды өзі иемденеді, бұдан кейін үшіншісі, төртіншісі... Ақыр аяғында қайсы бірі де үйір науқанынан құр қалмайды. Сол рас екен. Ал Ақтан күні бүгінге дейін маралдың лақтағанын көрген жоқ. Олар өне бойы тірі пенденің көзіне шалынбай бұта-қарағанның ортасына жасырын лақтайды.

Бұғылардың үілдеген кернейі үздік-создық тағы естілді. Алдан Тәңірқоймасының алып қара жақпары көрінді. Үлкендігі үйдей қара тас найзадай үшкіл шыңға шаншылын тұр. Үрлеп қалсаң құлап кетердей оқыста әрең тұрған тастың ғасырлар бойы табиғаттың небір опатына бел алдырып миземеуі таң қалдырар еді. Анау үшкіртастың басына циркші таяғының ұшындағы табақтай шаншылып тұруында қандай ғана сиқыр, нендей гажап жұмбақ бар. Бәрі тылсым, сосын, осы бітімі сойқан тастың дәл түбінде көз жеткісіз терең құз бар. Ең қызығы жалғыз аяқ сүрлеу осы Тәңірқоймасының дәл түбінен қасақана өтетін. Мұның өзі табиғат жаратқанның өз пендесін қияметтің қия жолына салып, сынағаны сықылды еді.

Жалғыз аяқ жолмен Тәңірқоймасының іргесінен өткенде Ақтанның жүрегін қандауырмен шабақтағандай өз-өзінен қысылып, демі шықпай қалатын. Ондай сәтте атына қамшыны басып-басып жіберіп, тұра шаба жөнелетін. Кейін осы қылығына өзі де таңғалып жүрді. Тастың не сиқыры бар, әлде елден естіген алып-қашты әңгіменің әсері ме, әлде Тәңірқоймасының шынымен-ақ зәреңді алып, тәубанды есіңе түсірер қасиеті бар ма?

Ел айтатын, еңіреп айтатын: ел дегені — Асан шал. Аршалының жалғыз шежірешісі ауылдың қаражалақ бар баласын осы Тәңірқоймасының түбіне жинап алып, ымырт үйіріліп, қас қарайғанша әңгіме шертетін. Ақтанның есінде қалғаны Асан шалдың екі өтірігі еді. Оның бірі мынау:

« — Баяғыда, ерте-ерте ертеде, ешкі жүні бөртеде осы жерді тайпалы ел, тайпалған жорға мінген ері бар алты

мың қазақ мекен етіпті-мыс. Бейбіт өмір, берекелі тірлікке көшкен көшпенді жұрт маңғыстатып малын бағып, асыр салыпаңын қуып, бақытты ғұмыр кешсе керек. Күндердің күні болғанда, Алтай жазғанның сай-саласы төрт түлікке лықа толғанда Жоңғар деген жау шығып, ордасын ойран, жерін сайран еткен екен. Кейін анталап келген албасты жауды тырқырата қуып тастағанда бұл жердің жұрты не ары, не бері кетпей орнығып қалған екен. Кейін орыс көпестерімен арадағы жер дауы үшін болған жанжал, ақ пен қызылдың соғысы кезінде де еркегін берсе де елін, белін бермеген қайран Алтай қазақтары Ұлы Отан соғысы тұсында оңбай бір күйзеліп еді. Іргесін үш жұртпен түйістіріп жатқан осына пұшпақтағы ұмытылған ұлысқа кім қамшы үйіргісі келмеді дейсің. Әйтеуір құдай сақтап, өкіметтің қанатына кіргеннен бермен көсегеміз көгерді ғой. Сол шатқалаң шақтарда ауа босып, Қазақстанның мол құмына көшіп кетсек көлік жағы табылар еді, бірақ артын өрт, алдын оқ шарпыса да тырп етпей, тыртысып отырған қайран халқымның қайсарлығын айтсаңшы. Осы жердің әр тау, әр тасы жазылмаған шежіре, айтылмаған әңгіме, бар сырын, бар шынын ішке бүтіп, іштей тынып жатуы-ай жарықтықтың. Мына отырған көген көз — кейінгі ұрпақ сендердің орталарыңнан алқұлымдап дарын шыққандай болса, даңдайсып кетпей, асқар тауың мен арқар ұранды азаматыңның өткен-кеткенін паш етіңдер».

(Ақтанның әлі есінде, Асан шал насыбайын атып біраз үндемей отырған. Сонан соң алып таудың қан биігіне сіңіп бара жатқан қып-қызыл күнге жүз беріп ауыр ойға батты. Ал, әлгі күннің алауы барған сайын сай-сала, ұра-жырадағы алтын арайын жинап-теріп биіктей берді, өрмелей берді... Аршалының балалары өтірікшінің әжім басқан түкті бет-аузына қараған күйі көздері тесірейіп қатып қалған. Бірақ ол асығар емес, булығып ұзақ жөтеліп, ырғалып-жырғалып нық отырды қара жерге. Сонда іргедегі орман арасын сыналап келіп ескен майда қоңыр самал әйтеуір бір жұпар иісті жеткізіп тұрған. Ол ненің иісі? Ақтан күні бүгінге дейін айыра алмаған. Енді ойласа, жел жақта малдас құрып отырған Асан шалдың аталық, қариялық табан ет, маңдай терінің кәрі иісі екен-ау.)

«...Ол да бір мазасы жоқ, мазағы көп дәурен еді. Ұмытпасам жиырмасыншы жылдардың осы уағы болар. Ақ пен қызылдың шайқасы бітіп, бүтіл Ресейден босқан қашқындар осы Аршалы арқылы арғы бетке саулай өтіп,

бітуте тақалған. Ал осы Алтайда болған қырғын соғысты айтып беру үшін үш ай уақыт керек. Ақгвардейстердің қарасы батқанымен Балтабай банданың ұры қимылы енді-енді етігін шешіп, белін жаза берген елдің еңсесін көтертпей тұрған. Аудан орталығында құрылған қызыл жасақшыларға ұстатпай бейбіт ауылдың мал-жанын қынадай қырып шыдатпады. Алтайдың қойнауы мен аңғары, ұры сайы мен ұларлы орманы арасынан елу шақты банданы қойып, елу мың әскерді тауып алу қиямет қайым-ау. Балтабайлар Аршалыны екі рет шапты. Ол кезде мен қылшылдаған жас жігітпін. Аршалыдағы бас көтерер еркек ақ пен қызылдың жағына кезек шығамыз деп жүріп-ақ оталып қалған. Мен ешқайсысына бүйрек бұрмай аңымды қуып, албаты жүрдім. Бірақ Балтабайдың қорлығы әбден өткен соң бүйрегімді амалсыз бір жағына бұруға тура келді. Көп қашқынның бірін басқа бір періп, тартып алған бес атарым бар-тын. Күндіз тауға сіңіп кетемін де, әбден ел орынға отырған апақ-сапақта салаң етіп үйге келемін. Бір күні боз торғай жаңа шырылдаған бозала таңды атырып, тағы да таута беттеп бара жатсам, осы Тәңірқоймасының түбінде екі ат байлаулы тұрғанын көрдім. Тышқан аңдыған мысықтай басылап жақындап едім. Анау бір бай самырсынның түбінде (ол кезде мен секілді жас балапан еді) мылтығын құшақтап шалқасынан түсіп бір сары сақал ұйықтап жатыр. Ал, самырсынға таңулы жап-жас қазақтың қызы отыр. Апырай, екі көзі мөлдіреп еліктің лағындай жаудыраған қарағым екен. Шамасы он бес, он алтыларда болу керек, тым уыздай. Тегі әбден қалжырады білем, талықсып ол да ұйықтап кетіпті. Жүзінде көлеңкелі мұң бар, бір тамшы жас домалап түсуге үлгермей, кірпігінің ұшында қатып қалған секілді. Дегенмен өзі аса сақ құс ұйқы білем, менін, бір басып, екі басып білдірмей жақындаған сыбдырыма селк етіп оянып кетті де қазақ екеніме көзі жеткен соң, өзінің аузын өзі баса қойды. Сосын өте бір аяулы, өте бір жарасымды жалбарынышпен маған қарады. Ең ақырғы үміті де, құтқарушы ақтық пірі де мен екенімді сезді білем жазған. Ол қыз сендерге өтірік маған шын, анау ала сиырдың бауырына таскенедей жабысып төрт емшегін созғылап отырған қара кемпірім еді. Иә, сонымен қыздың аққудай аршын төсін, аш бел, ақ білегін қиған қыл арқанды кездігіммен бір-бір тартып турап жібергенімде аузына шыбын қонып серейіп жатқан жирен сақал атып тұрды. Атып тұрып,

мылтығын іздеді, қаруы менің қолымда тұрғанын көрді де, анау Тәңірқоймасының үңгіріне сып беріп кіріп-ақ кеткені. Тоңқаңдап кіріп бара жатқанында бөксесін ала атып-ақ тастауға болар еді, бірақ өйтпедім, қайта бөксесін ала теуіп-теуіп тезірек нығарлап жібердім. Қызды ауылға апарып тастап, үш күн аңдыдым. Шықсашы, шіркін. Тіпті бір ай бойы көз жазбадым. Содан күзге айнала тірі адам жүрегі дауалап ішіне түсе алмаған Тәңірқоймасының үңгіріне өзім кірдім. Ей, Алла-ау десеңші, сондағы көрген қорлығым мен қорқынышымды еш ұрпақтың басына бермесін.

Ымырт жабылып қараңғы түсе Тәңірқоймасы да қарауытып, омпырайған зор бітімі түн қойнына жылыстап бара жатқан. Ол да мынау ызың-шу, айқай-сүреннен мезі болғандай, түн тыныштығын күні бойы аңсап, зорға жеткендей кейіпте еді. Қаралы тас, жаралы күйде қойнын паналаған пендеге бар сырын ашып бере алмаған секілді. Ашып берсе де оны ұтар, зердеге түйер жан табылар ма? Шыбын жаным шырқырап, ақырғы демім таусылғанда ғана сусып түсіп едім үңгірге. Апыр-ай осыншалық суық үңгірді көрсем көзім шықсын. Жылжып, түпсіз бір шыңырауға шым батып бара жатқандай, әрі сол тұңғиық тұнжыр дүниеге жақындаған сайын жаным жай табатындай сезіндім өзімді. Япырмай, көрдей қараңғы үңгір осыншалық рахат, абат-самалға толы болады деп кім ойлаған. Бұған дейін киесі бар деп тірі пенде басын сұқпаған Тәңірқоймасы менің жылдар бойы сағына күткен кең сарайыма айналды. Тіршілік деп аталатын беймаза дүниеден өлім атты әрі жат, әрі жайлы мекенге сапар шеккенімде еліме, жеріме айтар сәлемімді жеткізе алар сенім де бойымнан тарқай қоймаған. Өлім мен өмірдің екі ортасында тайталасып тұрып мынау Тәңірқоймасында бұдан жүздеген, мыңдаған жыл бұрын өзім іспетті, түпкілікті қатып-семіп қалған аруақтармен сырласқанымды айтсаңызшы. Енді мен, балалар, сендерге сол аруақпен қалай айтысқанымды айтып берейін. Ол өзі бір өте ұзақ әңгіме.

«Уа, әулие-әмбиелер мен сүйегін қына басқан аруақтар! Мен сендерге есендесе келгенім жоқ, селбесе келіп тұрмын. «Атаң да қара жер, анаң да қара жер» деген сөздің растығы — тұмақ болса, өлмек те хақ екендігіне кепілдеме болса керек. Ерте ме, кеш пе сендермен сырласатынымды біліп едім. Жазған-ай десеңізші, өз ажалымнан бұрын шейіт болдым-ау. Бірақ о дүниеге аттанатындардың тең жартысын

тірлердің өзі ертерек қолына «документін» беріп жөнелтіп жіберетініне енді көзім жетті. Аз ба, көп пе әйтеуір жұрт қатарлы өмір кештік. Оған өкінерім жоқ. Өкінерім кеше ғана қыл бұраудан босатып алған жан жарымның жанына бір түней алмағаным. Өкінерім — кейінгі қалған жас бала балиғатқа толмай, қаралы өлім, қанды уақиғаны көрді, түбі тасбауыр болып өсе ме деп қорқамын; алдыңғы ағалардың қателігінің салқыны тие ме деп шошынам. Армансыз адам болмақ емес, жер жаһанды дүрліктірер жаутерлікті аңсаған күндерім — ғұмырымның алдамшы болса да, алданышы екен. Уақыт қанжар, заман оның қылпылдаған жүзі; бүгін бетін берсе, ертең артын береді. Өткеніме шорқақпын, ал ертеңімді әсте де ойлап көрген емеспін. Тарих атты дастанда мен қалмай, еңіреген елім қалса одан артық мәртебе не... Кейде ойлаушы едім, япыр-ау, мынау Тәңірқоймасының ішінде не бар деп. Жұрт айтатын: қырық түйеге жүк болар қазына бар деп.

Тіріде дауаламаған жүрек өлерде көп сая тапқаны мынау. Ендігі байлықтың пайдасын қайтемін. Өлі арыстаннан тірі тышқан артық! «Ей, аргы дүние суық та, ыстық қойныңды аш — тағы бір мәжүнін келіп тұр» — Тәңірқоймасының тастай қараңғы түбінен күңіренген зор дауыс шыққандай болды.

- Кімсің?
- Адаммын.
- Тегің?
- Қазақ!
- Ха-ха! Қазақ!

Әлгі үн қарқылдап шайқымазақ күлкіге ұласып, жаңғырығып барып тынды. Менің тынысым тарылайын деді. Үңгірдің әр тұсынан қып-қызыл боп от жылтырағандай болды да заматта жоғалды. Мұндай тірі қорлық көргенше біржола өліп тынайын деп тағы да о дүниеге баруға сұрандым. «Аш есігіңді, аруақтар!» Манағы күркіреген дауыс қайта шықты.

— Сен секілді күнәһар адамды о дүние қабылдамайды. Бұл үңгір қасиетті аруақ, Ұлы атаның түнеген жері.

- Қасиетті аруақ, Ұлы атаң кім?

— О, малғұн, соны да білмейтін бе едің. Мынау тау-тасынды ойрандай басып өткен Ұлы Қаһаннан хабарың жоқ екен ғой. Өз тарихтарыңды өздерің білмей, ұстағанның қолында, тістегеннің аузында кеткен бейшара

ел көздерінің еті өсіп кеткен-ау. Уа баба, сенің қайқы қылышыңнан кәр, сөзіңнен нәр кеткені осы да. Тыңда, малың арының садағасына санаған қаңбақ жұрттың өкілі. Бұл ғаламға әділдік орнатқан ұлы жиһангер Шыңғысхан ғана. Мына Тәңірқоймасында баба түнеген тас, баба жеген еттің сүйегі бар. Бізді әулиелі мекенді күзетуге қалдырған. И басыңды, тағзым ет! Ұста мына қыл арқаннан. — Менің төбемнен от боп өрілген жап-жарық арқан салбырады. Сол арқанның ұшынан ұстауым мұң екен, аяғымның астындағы тіреп тұрған тас солқ етіп түсті де салбырап қалдым. Қолымды қоя берсем болды, түпсіз терең зынданға даңғыр-дұңғыр зуламақпын. Бірақ, әлі де болса тіршіліктің дәм-тұзын қиғым келмеді. Отты арқаннан ұстап салбыраған қалпы тұра бердім.

(Асаншаласықпайнасыбайынатып, алдындағы балаларға күлімсірей қарады да әңгімесін ары қарай жалғады.)

— Ал, тыңда, — деді әлгі өктем үн. — Мен аруақпын. Ұлы баба — Шыңғысханның Тәңірқоймасына қалдырған баһадүрімін. Сен біздің босағаға келіп жығылғанда бір сөз айттың. Қателескеніңді айттың. Ей, бейшара қазақ, қателеспеуің керек еді.

Біздің қасиетті бабамыз Шыңғысхан жер жаһанды жаулап алса да еш қателескен емес. Дүниені дүр сілкіндірген бабамыз хақында не айтылмады, не жазылмады, алды-арты осы ма еді, жер құрымай оның шапағатты есімі мәңгі-бақи тарих парағынан өшпек емес. Өйткені ол Ұлы қаһанның өзі өсиет етіп қалдырған құдіретті сөзі бар: «Мыңқол — дүние жүзіндегі ең батыр, ең күшті, ең ақылды халық, оларға ешкім пара-пар келе алмайды». Мен шыдай алмадым. Тәңірқоймасының тәртібін бұзып аузым қышып дау айттым.

— Уа, ардақты атасын күзеткен аруақ, дат деңіз, рас Мыңқолдар күшті болған. Бірақ Шыңғысхан біржақты айтқан сияқты, «мәселенки, әр халық өзін әрі ұлы, әрі күшті, әрі ақылды деп бағалап жар салғанда ғана, ел-жұрт екенін танытпай ма жер-жаһанға. Ендеше ел мен елді соғыстыратын әлгі «мен кереметпін» деген менмендік, басқа жұртты менсінбеушілік-ау деймін.

— Сөзге ділмар, іске олақ елдің өзі-ай, осы сөзді неге ұстанбадыңдар, жоқтарыңды асырып, барларыңды жасырғанша... Сөзді бөлме, бейбақ... Сенің һәм сенің жұртыңда, Ұлы жиһангердің немересі батыр Бату айтқан

мына бір қағида жетпейді. Избасар өз баһадүрларына мынаны өсиет еткен: «Ұлы қолбасшы таңғажайып бір жұмбақты адам болуға тиіс; өзі көп сөйлемейтін, тірі жанға сыр бермейтін болуы керек; күшті болу үшін істеген ісің, жүріс-тұрысың, мінез-құлқың — бәрі де шешілмейтін жұмбақ, ашылмайтын құпия сыр болып тұруы керек; дүние өртеніп бара жатса да бір ұстанған бетіңнен таймауың керек; өмірі қателеспеуің керек және дұшпаныңды мейірімсіз құртып отыруың керек». Байқайсың ба, не деген ғажап ұлағат десеңші. Бұл немересіне Шыңғысханнан дарыған қасиет еді. Жиһангер алтын шынжырға байлаған тайшасын Батуға білмей, болашағын болжамай берді дейсің бе. Ал, ол тайша Батудың мойнынан өлгенше түскен емес.

Ұлы Қаһан! Сендер ол туралы не білесіңдер. Жазу, сызуларың жоқ. Болған. Құртып жібердіңдер. Оны бабамнан көресіңдер. Жоқ, бұл кісі таңғажайып жұмбақты адам. Сондықтан да ол туралы 700 жыл өтірік айтылды, енді жеті жүз жыл өтірік айтылады. Нағыз шындықты мен айтайын, сен тыңда: менің саған айтатын себебім, енді қайтып Тәңірқоймасы үңгірінен шықпақ емессің. Өйткені бір тәуліктен соң бақилық дүниеге сапар шегесің.

...Шыңғысхан ғұмырында көңілі босап, көзін шылаған адам емес. Әйтсе де қабағы жадырап, мәз-мәйрам болып жарқырап күлген де жоқ. Көп сөйлеп, көпірмей, үндемей жүріп көп тындырғанды мақсұт тұтқан Ұлы Баба, Жорықта жүріп, тумысында жұмсақ, былпылдаған құс төсекке жатқан емес; ол үнемі қатты да қия, суықтау да сызды жерге, тоқымын төсеніп, ерін жастық етіп жатар еді. Ұлы Бабам құс ұйқы болатын және жер тыңдап, күншілік жердегі дүбірді сезіп қоятын; ол қалың тобыр, біріккен қауымды суқаны сүймей, өнебойы құртып, өне-бойы талқандап, бытыратып отыратын. Қалың халық мекендеген шаһарды тас-талқан етпейінше жаны жай таппайтын. Оның жаса — өсиетнамаларында: «бас біріксе бас кесіледі, топ біріксе торғайдай тоздырады, халық біріксе ханға шабады. Шаһар салынса елдіктен айрыласың, шығыс жұрты қойдай өріп, жылқыдай жусаған ғұмыр кешсе ғана байтақ жерге ие болып тұра алады», — деген сөздер бар. Ұлы Бабам өзіне қарсы келмеген аламандарды бейнахақ қырған жоқ, әсіресе найман, керей, құмандарға көп-көп кешірім жасайтын.

(Менің есіме Алтай-қырат жоталарындағы сансыз обалар мен молалар түсті. Қырып-жоймаса бұл кімнің

мүрдеханалары деп сауал қояйын деп едім, жанымнан қапа болдым).

...Шыңғысхан Бабамның арғы атасы Балуан деген қият. Хорезм Шахтың іргесінде мекен еткен түрік нәсілді Қият-Қыпшақ тайпалары заманында қыз алысып, қыз беріскен жекжатты қоңсы елдер еді. Мұхамедтің зауалы бұлдірді ғой. Сол екі тайпа Қият-Қыпшақ бірнеше жылдар бойы Хорезм Шахтың үмбетінде болып, ауыр азап шекті, шектен асқан қорлық-зорлықта болды. Осы тел өскен екі елден екі бірдей батыр шығып, кейінгі ұрпақтарына ұлы жорық, өшпес ерліктің нұсқасын тәлімдеп кеткен еді. Қият батыры Сайым ұлы Қараман мен Қарақыпшақ Қобыланды үзеңгілескенде Газанаухандағы Қызылбастардың тас-талқанын шығарып, жер жастандырғанын бүкіл түрік ұлты ұранқайлап еске алады. Қият жеріндегі Шабаз қаласынан шыққан Әбу — Райхан Бируни деген ғұлама болған. Әр қайсысының жылнамаға қосқаны Ұлы Бабамен салыстырғанда жұлығынан да келмек емес. Қазіргі кезде Арқа жерінде Қият-Қыпшақ деген қатар өзен ағып жатса ол да осы екі елдің ежелгі достығын паш етпей ме. Ұлы Бабамның арғы атасы өте сері, саяттықпен шұғылданған аңқос, әрі сал болса керек. Оның сол қолынан өмірбақи қаршығасы түспейді екен. Балуан бабамның қаршығасын Ұлы Қаһан өз туына алтынмен оқалатып салды да, жойқын жорықтарының піріндей минәжат тұтты. Қаһан Бабаларының ісін әсте қайталамай, тың жол, соны соқпақпен жүрсе де тәңірлі рухына сиынып, аруақтарынан аттаған емес еді. Атасы Балуанның ордасын Қараханиттер шауып жатқанда қаршыға салып, құс іліп жүргенін айтып бас шайқап қайран қалып отыратын. Балуан жаутерлік, жиһангерлікпен ісі жоқ, момын, әрі ақкөңіл адам болса керек. Ғұмырында еш пенденің бетіне ажырая қарамаған, момын Балуан тышқан мұрнын қанатпаған, кең пейіл дархан еді дейтін. Дархандығы сонша — әр жыл наурыз айында мұқым Қият-Қыпшақты жиып, елдің тыныштығы жолында тасаттық жасап, ас береді екен. Бұл күн қияттықтар үшін таңғажайып бір ұлан асыр той, ақ түйенің қарыны жарылған ақсарбасты ұлыстың ұлы күні болыпты. Балуан дүние өртеніп бара жатса да парық қылмайтын қоймырет адам болумен қатар, елдің мамырстан тыныштығын бұзған оспадарлар шықса табанда жазалап отыратын қатал да. Ол әрбір ұры-қары, алаяқ саудагерлерді түп-түқиянымен құртып, олардан тартып алған дүниесінің бәрін кәріп-

кәсерлерге үлестіріп отырған. Сыңайы Балуан әмірлік еткен жылдарда Қият елінде бірде бір жетім-жесір болмаған әділ мамырстан заман орнаған деседі. Шабаз қаласындағы дүкендер, тіпті әр үйдің есігі құлып ілінбестен иен-тегін бейбіт, көл-көсір болып кемерінен асып, шалқып тасып жатқан деседі. Балуан қаршығаға әуес болумен қатар, бағына көгершін асыраған және өзі ертеңді-кеш сол бейкүна құстарға жем шашып күбірлей сөйлесіп жүретін деседі. Балуанның Есім деген ұлы болыпты. Әкесі өлген соң Қиятты билеп қалған сол — Есекең. Есім әкесінен гөрі пысық, ұрымтал ұл болып өседі. Қият елінің тыныштығы да осы Есім өскен кезде бұзылса керек. Ол Хорезм Шахқа бағынғысы келмей, Үргеніштің іргесінен өз елін бөліп алып, өзін хан деп жариялайды. Бірақ үй ішінен үйшік тігіп, хандықтың іргесінен жаңа хан жырылып шығуы Хорезм Шахтың шымбайына батпайды дейсің бе. Кеше ғана өз hareketі өзімен, жылқыдай жусап, жайрап жатқан момақан елдің бүйректен сирақ шығарып бүлінуі — Хорезм Шахты қатты ашуландырады да Есімге қарсы қарулы жасақтарын аттандырады. Есімхан батырды қияттықтар «Есеке» деп атаушы еді. Әмбе өзіне құдайдай құлшылық жасап, иіліп төсек, жатып жастық болып сыйлапты да. Оның алғашқы алған әйелі араб (кейбіреулер Найман қызы деп те жүр). Одан Темірші деген ұл туған. Хорезм Шахпен арада өткен ұлы шайқаста дардай бала екен. Кейін әкесі Есімхан екеуі бірдей арабтардың қолына түседі де әкесімен бірге зынданда отырып азап шеккен. Хорезм Шахтың түрмесінен бір түнде қашып шығып, сол кездегі атақты шахарлар Тараз, Отырар, Баласағұн, Шам, Сығанақ халықтарынан сауға-көмек сұрап, түтелдей адақтап, жүздеген шақырым жолды керуенге ілесіп дәруіш боп жаяу шарласа керек. Бірақ шахарлардың қай-қайсысында да Мұхаммед пайгамбардың үмбетіндегі арабтар билеп-төстеп отырғандықтан, Хорезм хандығынан қашып шыққан әкелі-баланың тезірек көзін жою аяласына көшеді. Есімхан өз ел, өз жерінен аласталады. Аластала-аластала Алаш атанады. Бұл жақтың мекен болмайтынын сезген соң үш жүз қолмен Көк теңіздің түстігіндегі иен де бейбіт жер — Ұлытауға тартады. Ұлытау сол кездегі көркем де қағаберіс жер төресі екен.

Ұлытау! Бабаларымыздың аруақты мекені, қазақ сахарасының кіндігі еді ғой. Ұлы Бабамның әкесі Есімхан айтады дейді: тегінде менің сүйегімді туған жер Қият дала-

сына емес, осы қасиетіңнен айналдым Ұлытауға қойыңдар. Сол Ұлытаудағы Алашахан мұрдеханасын Ұлы Бабам әкесіне әдейі соқтырып, алпыс күн ас беріп арулап қойғаны әлі есімде. Есімхан арабтардан Алаш деген ат алып, осы тауға аттанғанда «бет-бетімен босып жүрген түрік нәсілді жәмиғаттың басын біріктіру, тек менің ұрпақтарымның еншісіне тисе керек» деп бастап келген қолдың — Кіші жүзін Көк теңізден ары — Жем, Жайық, Еділ өзені жаққа аттандырады да, Ұлы жүздігін — Сайхүн дариясының бастау алар тұсынан, Шу өзенін бойлата Балқаш көлінен әрмен асырып, сонау Жоңғарға дейін баруды сабақ етіп қоя береді. Өзі «Мен алып қаршыға болсам, сапарға аттанған Ұлы жүздігім мен Кіші жүздігім қос қанатым. Мен тең ортада — Орта жүздігіммен қаламын. Мынау байтақ даланың орталығы — Ұлытау болады», — деп өсиет қалдырған Қазақтар «Есім салған ескі жолдан» көпке дейін айнымай келді де, кейін шілдің қиындай пышырады-ай.

{ — Оттапсың! — дедім ішімнен. Асан шал осы сөзді айтты да қарқылдап, өз сөзіне өзі мәз болып күлді).

...Ұлытау! Ұлы жорықтың ақ туы осы жерде тігілген. Осы жерде Арғын, Найман, Керей, Қият, Қыпшақ, Үйсін, Уақ, Қоңырат, Дулат руларының игі жақсылары жиналып, айнымас достық, ажырамас бірліктің белгісі ретінде әркім өз белгісін салды. Сол күннен бастап, әлгі қаратас Таңбалы тас атанған. Есімхан жар дегендегі жалғыз ұлы Теміршіні жанындай жақсы көреді екен. Әрі оның болашағына үлкен үмітпен қараған. Жарық дүниемен қоштасып, көз жұмар сәтінде Теміршіні шақырып, өсиет айтқан екен: « — Ұлым, — депті, — мен бұл дүниемен қоштасайын деп жатырмын. Атаң Балұанның тұнығын шайқап, тыныш өмірін бұзған мен едім. Мен қай бір жетіскеннен өзімді-өзім хан сайлады дейсің. Адуын келген арабқа көрсеткен қырым еді. Туган жер, өскен жерден аластап Алашахан атандырды; тағдыр тәлкегі мен қуғын-сүргінін менімен бірге өзің көрдің. «Атадан бала не озып туады, не азып туады» дейді екен. Сен азбай, озып туғаныңды ішім сезеді. Саған тапсырар аманат — мынау тоз-тоз боп жүрген түрік нәсілін арабтың азабынан босат. Алдымызға ор қазып, ордамызға шаппақ болған ордалы жыланның бәр-бәрінен кегінді ал. Егер әке кегін бала ала алмаса несі бала! Өмір азанда жауған ақша қар болса, оның бетіне қос із түседі: бірі — жақсылық, бірі — жамандық. Осы жарысқан қос із айқасып бірігуі

мүмкін емес, ол із мәңгі-бақи жағаласа жарысып отырады. Бір-бірін ала алмайды. Біз мұның бірін ғана көрдік. Ол — жамандық. Ал жамандықтың бетін тек жамандық қана қайтара алады. Байқаймын, сен өте тұйықсың, тегі көп ойланатын, асықпай алысқа баратын секілдісің. Саған Балуан атаңның салқынқандығы, менің даңққұмарлығым дарыған. Бірақ бұл жалғанда даңқтың жетегінде кетпегейсің. Жарға жығады. Қарапайым халыққа қару көтерме, көріне ұшырайсың. Сен бәрімізден озық тудың, ақылың көп. Түбі асқанға бір тосқан болып, басыңа бір қаралы күн туса онда осы ақылымды рәсуаламай жұмсағайсың. Жауда ақыл жоқ дейтіндер ақымақ. Ақыл біреу — ол ұлы іске де, ұрлық іске де бағыштала бермек. Сен өз ақыл-ойыңды қандай іске сарп етеріңді өзің шеш. Жиһангерлікпен жер танабын қуырып, адам қанына көп ортақ болсаң, айтқаным айтқан, қара жерге сүйегіңді қалдырма, бәрі бір күндердің күні болғанда аруағыңды мазалайды. Ендігі үміт саған, хайыр!».

Ұлы Бабам Темірші әкесін арулап қойды. Оның ішінде мен де болдым. Рас, ол шақта мен әлі балаң, елеусіз, сан аргынның бірі ғана едім. Сонда мен Ұлы Бабам Теміршінің көзінен жас көргем жоқ, әрі сол күннен бастап өзім де көңілім босап, көзімді шылаған емеспін. Менің түсінгенім, өзекті жанға өлім хақ — қорыққанмен жан қалмайды деп нартәуекелмен гүмыр кештік. Сол күннен бастап Ұлы Бабамның ақ тлекші, сенімді сақшысы болуды армандыым. Ол арманым Шыңғыстауда орындалды.

Ұлы Бабамның құдіретті жасасы мынадай сөзден басталушы еді: «атың шықпаса жер өрте». Неге екенін қайдам, әйтеуір осы сөздің мән-мағынасын өте терең бағалады ғой.

(— Бірақ ол жер емес, ел өртеді ғой. — Бұл сөзді аузым қышып айтып қалып едім).

— Айтып тұрған сөзіңді-ай, — деді Тәңірқоймасының күзетші аруағы. — Ұлы Бабамның қандай елді өртегенін білмейтінің бар былжырап қайтесің; былжырап жүргендер сен ғана емес, нағыз шындықты бұрмалап, кара күйе жағып, тарихты тартысқа салғандар; ондайлар жылдар жылжыған сайын молая бермек. Өйткені жылдар жылжыған сайын сол тарихи оқиғалар сілемі көнеріп, көмескілене бермек. Жылдар жылжыған сайын жаңа заман, жаңа ұрпақ пайда болып, әр кезең, әр адам сол талақ қалған тарих жазғанды өз керегіңе, өз дегеніңе лайықтап қолдан жасап алмақ. Ал, өткен күндер мен сол

бағзыда ғұмыр кешкен пенденің жақсысын да, жаманын да, бұлгалақтатпай, бұлтартпай адамдардың сана сарабына салған ләзім. Ал, басы жұмыр пенде, егер жұмыр басында шінамдай мый болса, керегін теріп алады, керексізін тастайды. Жазғырсын, айыптасын! Бірақ шындығын айтсын!

(— Айыптамай отыр ма! — Әйтеуір өлетінімді білдім де өз ойымды ашық айттым. Өйткені мен ұстап салақтап тұрған отты арқан жіңішкеріп үзілуге айналғанын сезіп едім. Асан шал көзін сығырайта тауға қарады. Сосын сөзін әрмен қарай сабақтаған).

— Рас Бірақ сыңарезу кетіп жүр. Оған кейін оралармын. Мен енді саған Ұлы Бабамның әкесі Есімхан: — Алашахан өлуінен кейінгі өмірін баян етейін... Темірші бесіктен белі шықпай жатып, көрген зорлық-қорлық сұмдықты әсте ұмытпапты. Жатса-тұрса аузынан тастамай, қайтсе де арабтардан қанды кек алуды көксейтін де отыратын. Содан әр рудан ең зиялы, жөн біледі деген ақ сақал, қара сақал батыр жігіттерді жинап Ұлытаудан Шыңғыстауға тартты. Ол айтатын: Ұлытау — әке мекені, аруағы жатыр, топырлап, улап-шулап мазасын алғым келмейді. Басына жаһандағы ең таңдаулы шеберлерді шақырттырып әсем мүрдехана тұрғызамын. — Тұрғызды да. Содан Теміршінің қалың көшіне ілесіп мен де кеттім Шыңғыстауға. Апырай, сол шақта жер күйісі қандай еді десеңші. Осы кілемдей құлпырып жататын. Біз Рәбиган ақыр айының (июльде) басында Шыңғыстауға келіп жеттік. Жер жәннаты екен. Аса биік, яки тым-тым аласа емес, шоқат төбелер, бөртек жоталар алыстан адырланып мұнартады. Жақындаған сайын әлгі мұңлы мұнар бірсін-бірсін сөгіліп, алдыңа қызылды-жасылды гүлзардан кілем төсей береді. Аяқ астынан пыр етіп ұлар ұшып, дүркіреп құлан-еліктер қашатын. Ұлы Баба — Темірші осынау ғажап көрініске сүйсіне қарап кеп тұрды. «Ұшқан құс, жүтірген аңға оқ атушы болмандар. Олар маған атам Балуанның өзіндей елестеп, еске салады», — деп әмір берді. Сосын Шыңғыстауды түтел сүзіп шолғындап шықты да ең биік шыңын таңдап алып, баурына көшті доғарып, үй тіктірді. Неге екенін білмеймін Ұлы Баба Темірші бір шоқының басына шығып алды да, әуелі күн шығысқа, сосын құбылаға қарап ұзақ тұрды да қойды. Кейін сол биік шың Хан биігі аталды да, құзар басына қарағайдан сегіз бақан орнатылып, үлкен үйшік салдырды. Өзі кей ретте бір апта бойы сол сегіз бақанның басындағы үйшікке кіріп алып,

жан адамға көрінбей батысқа жүз беріп күбірлеп отыратын. Бабам Хан биігіне шықты дегенше таңғажайып ойлар туып, құлақ естіп, көз көрмеген қиырға жорыққа аттандым дей бер. Сонымен Теміршіні осы Шыңғыстауда ақ киізге салып, тоғыз рулы ел өзіне хан көтерді. Мені таң қалдырған сол, Ұлы Бабамды хан көтергенде сөйлеген Үйсіннен шыққан Майқыдейтінбидің жақ жоқ шешендігі болды. Ол Бабамның ең сенімді кеңесшісі-тін. «Түпкі сөздің түбі бір — түп атасы Майқыби» деген содан қалса керек. Шыңғыстауда тоғыз рулы ел — арғын, найман, керей, үйсін, қыпшақ, қият, уақ, қоңырат және дулат Теміршіні ақ киізге салып хан көтерді де Шыңғысхан атады. Өздері бұл хандықтан шетінемеуге, не көрсе де бірге көруте ант берісті.

Ұлы Бабамның ақылы терең, алдағыны күнілгері болжап қоятын көрегендігі бар еді-ау. Сол хан сайлаған күннен бастап бір қара ту жасатты да оған құзғынды тістеп бара жатқан қаршығаның бейнесін оюлатты. Тудың ұшы тоғыз рудың белгісін танытатын тоғыз тарам еді. Әрі әсем шашағы болатын. Қаршыға атасының жақсы көретін сүйікті құсы, құзғын әкесі Есімхан — Алашаның жауы, ақ пен қара түс — дүниедегі жақсылық пен жамандық. Ұлы Қақан ақ түсті кие санады да ақбайрақтың жанына, әлемдегі зұлымдық дегеннің барын ұмытпауға қарабайрақ алып жүретін. Мен Ұлы Атаның көп нөкерінің бірі ғана болсам да, не киіп, не ішетінін жақсы білуші едім. Ол кісінің белінде хан сайланғанға дейін салпыншақ қыны бар күміс белдік, қолында күміс ораған дойыр қамшысы, аяғында басы қайқы, қоншы ұзын саптамасы, ал үстінде сеңсең ішік. Ол Ұлы жорық қанды шайқаста да осы қарапайым киімін тастаған жоқ. Жиһангердің отау үйі — ордасы дәу болды. Керегесі үш жүз алпыстан отыз қанатты алтын орда, оны тоқтының ақ жүнінен басып, сүйек күйдіріп, соның күлімен бояған; керегенің ішкі жағын қынамен бояп, бас-аяғын күміспен күптеген; есіктің маңдайшасы мен табалдырығын алтынмен жалатқан бұл ордаға кірген адам табалдырықты баспай, есікті не садағының, не қамшысының үшімен ашып кіру керек. Ең ғажабы, жиһангер күй талғамайтын, бейбіт күндері ақ ордасында жуынып-шайынып аппақ сазандай боп кіршіксіз жатса, жорыққа шыққанда кішкентай қоста тамақ ішіп, ер тоқымын жастап кез келген жерге қисая кететін. Рас, Ұлы жиһангердің қаталдығы болды, бірақ ол қаталдық — тіпті де қателік емес, өз құзыр, намысын сақтап,

ұлы жорығының сәттілігі үшін жасалған құрмалдықтар. Айталық ол әр түнеген жеріне не нөкер, не торғауытының бірін көміп кетіп отыратын. Ол адам өз ықтиярымен өзін-өзі өлтіруі тиісті. Ол жиһангерге адал берілгендіктің белгісі еді. Менің еншіме осы Тәңірқоймасы тиді.

(— Жетіскен екенсіңдер, — дедім, ішімнен әрине).

Ұлы жиһангер Шыңғыстауды уақытша қалдырып, қалың түрік нәсілді тайпалықтар мекен ететін, наймандардың ескі мемлекеті орналасқан күн шығысқа жол тартты. Ол онда барып ұлы жорық қамына кірісті. Біз осы Алтайды асып, Архан, Керіөлең, Онан өзендері бойына келіп жеттік. Мұнда Ойғыр деп аталатын түрік нәсілінің бұрынғы үлкен шаһары Қарақорымды Ұлы Атамыз өз қол астына көшірді. Сән-салтанатты, гұламалары көп озық шаһар екен. Онда бұрын Ойғыр мемлекетін Енисей қырғыздары құлатып, жүз жыл билесе, ал Енисей қырғыздарын наймандар құлатып өз мемлекетін орнатқан-ды. Ал наймандар болса құдіреті күшті ханның құзырына өз еркімен келіп қосылған. Иланш Білгенің екі ұлы Бұйрықхан мен Таянхан ғана аздаған қарсылық көрсетті. Бірақ оларды керей ханы Ван-хан сатып кетті де, ойранын шығардық. Осыдан былай қырғыз, ойрат, төбеліктер мен жақұттықтар (сахалар) Ұлы Қаһанның негізгі сарбаздарына айналды һәм торғауыттар мен Енисей жұрты да талай жорықтарда асқан қаһармандық көрсетті. Міне, осыдан былай осы тайпалықтардың қай-қайсысы да бір-бірімен туыстасып кетті. Ұлы жорықшы ғұмырында өз қанына, өз туыстарына сенбейтін, сондықтан да қатал да суық, әрі әділ тайпа — торғауыттарды өз басының күзетіне баһадүрлікке алады. Сонымен бірге татарлар Шыңғыс бабамның ең бір жаугешті барлаушылары еді. Барлық құрылтай кеңесіне Жебе, Сүбітай, Буыршын, Майқы секілді адамдарды қатыстырып, түмен басына да тоғыз рудың батырлары сайланатын. Ал ұсақ тайпалар үнемі жұртшылықта жүретін.

— Қарақорым! Ұлы Қаһанның ең бір шанағынан асып нығаюына себепкер болған, ұлы жорықтың бар қамын жасауға аса қолайлы, ғылым-білімі мол тамаша шаһар болды. Мұнда Хансу іспетті өнерлі елдің өкілдері ұлы жиһангерге жұмыс істеп, қару-жарақ соқты, соқталы шайқастың жоспарын жасасты, Қарақорымға келгенде мың қол жасағы болған Шыңғысхан жер қайыстыратын әскер жинап алды. Міне, осыдан былай тоғыз рулы елдің тобырлары өздерін

«мыңқолдықтармыз» деп атады. Сол кезден бастап бұрынғы әскери жүздік енді мыңдық боп топ құрды. Одан Түменге ауысты. Бір түменде он мың жасақ бар еді.

Ұлы Қаһан аса көреген адам. Қарақорымға келу мақсаты — мұндағы ұсақ тайпалықтарды басып алу арқылы солардан үлкен қол құрау, сонан кейін Цзин, Сун патшалықтарына шабуыл жасап, соғыс жарақтары аса күшті Хансу елінің өнер-білім, айла-тәсілін игеру, игеріп нығайып алған соң ата жауы, күншығыс қалаларына қожалық жасап, билеп-төстеп отырған арабтардан кек алу, сөйтіп туған ел, өскен жерін түп-тұқиянымен арабтардан және басқа боданшылардан азат етіп, басын біріктіру. Міне, сөйтіп, екі аяқты пенденің қолынан келмейтін ерлік жасау, дүниені қайта өзгерту. Керейден Қара теңізге дейін жиһангердің ат тұяғының тимеген жері жоқ болуы керек еді.

— Дәт, аруақ. Атаң болса да айыбын бетіне айт деген ғой. Ұлы Бабаңның ұлы жорығы жайлы қарттардан мен де еміс-еміс естігенмін. Әртөбе-ойраттарға қойылған ескерткіштер, өлік жерлеген обалардан аяқ алып жүргісіз. Арсылан деген өзеннің бойында айналасы ат шаптырым оба бар, онда адам жерленген дейді. Ол адамдар хан Шыңғыстың қайқы қылышынан қаза тапқандар деседі. Байқаймын. Ұлы Бабаң әкесі Есімхан — Алашаның өсиетін орындамаған секілді. Ол кісі айтты дедің: — қарапайым халыққа қару көтерме кәрі тиер деп. Ол қынадай қыра берген-ау.

— Ажалы жақын адам алжи бастайды дейді екен бұрынғылар. Ілігің ілініп тұрған арқанды үзіп жіберсем — қыршының қиылар еді. Не керек ол, әуелі бабам туралы шындықты шалажансар болса да бойында жаны бар жалғыз саған айтып едім, әліңе қарамай тегіңе тартып, одыраңдап барасың. Тірілердің бәрі де дарақы келмей ме. Тірілердің бәрі де ашқарақ, өзі тойса да көзі тоймайтын қомағай келеді. Тірілердің бәрі де ойлайтыны жаулық, өзі шыққан тауының биіктігі үшін жаным деген жан досын оққа байлап беретін қасқыр келеді. Олар қара жерге кіргенше бір-бірімен итше ырылдасып, қадыр-қасиеттерін бағаламай өтеді; қара жерге кіргенше жарық дүниенің жақсылығын түсінбейді. Олар тірі кезінде әсте бір-біріне шын сырын айтпай, бір бармағын бүгіп өтеді, іші мұздап, жүрегі сыздап тұра жорта күліп өтеді. Алысқа бармайын, сенің күнің не болды-ей, құн-бодаусыз кеттің емес пе. Не тындырдың анау айдай әлемге келіп-кеткендеріңді кім біледі? Ұлы Қаһан сондықтан да

қатал болған, жауын аямады, аяса жаралы қалар еді. Есінде болсын, Ұлы Қаһан өз қолымен тірі тышқанды өлтірмеген адам.

— Өзгенің қолымен от көседі десеңші!

— Көсесе өртейтін отты көсеген де. Қарсы алдында құдай тұрса да именбеген жиһангерге әр шаһардың қақпасын қарапайым халықтар ашқан. Ал сол шаһардың қожалары өліспей беріспейді. Сондықтан әлгі қойдан жуас жұртты оққа айдап салды. Екі түйе үйкелсе, арасындағы шыбын өлмек, қашанғы соғыста да қырылатын халықтар, қыратын және халықтар, айтақшысы көсемдер. Ол халық бірдің намысы, бірдің табысы үшін от пен суға түсіп, қан кешкені рас. Қан кеше де береді. Атакегін алуға аттанған Ұлы Қаһанның қаһарына тек қарсы тұрғандар ғана ілінген, бейбіт елге тиіспеген. Айтақшың күшті болса, бірін-бірі қасқырша шайнамаған елің бар ма еді? Осыншалық, сұмдықты басынан өткермеген жерің бар ма еді? Айт, қане! Қазір қырқыспай отырмысың? Құдай жан алған емес, қайта адамның бойына жан салған, ал жанды алатын адамдардың өзі. Төрткүл дүниенің тарихын ақтаршы әкеліп алдыма, мақсат-мақсұтсыз қылыш көтеріп, садақ атқан бар ма екен? Жұртты қырған Ұлы Бабам ғана ма? Іскендір ше, ақсақ Темір ше?

Иә, дүниеден нелер, не бір боздақтар өткен. Боздатып өткен. Сол үшін де тарихта қалған. Оларды тудырған сол халықтың тағы өзі, айыптайтын да тағы өзі. Бұл адамдардың емес, жақсылық пен жамандық арасындағы бітіспейтін тартыс, Ұлы іс жасау үшін де — ұлы жорық керек, ал қандай да болмасын жорықта жауынгер өлетіні хақ. Өлімсіз дүние өзгермейді. Ұлы жиһангер осыны әбден бағамдаған, сондықтан да өз мұраты жолына көлденең тұрғанның тайлы-таяғын қалдырмай қырған. Өйткені өзі өлер еді. Жан бермек оңай ма. Жан бермек оңай болса мынау ұстап тұрған сүйшілік жібіңді қиып жіберейін бе?

— Жо-жоқ, тұра тұр. Бабаң туралы әңгіменді аяқта. Мен сауатсыз тау-тасты кезіп өткен тағы адаммын. Бағзы заманның қатпар-қатпарында не бүгулі жатқанын қайдан білейін. Менің билетнім, ол кісі өз қара басының даңқы үшін ғана әлемді ойрандаған. Әйтпесе қазақ халқына тиісіп несі бар еді?

— Жиһангер ойдағы-қырдағыны қосып еді, бірақ кейін торғайдай тозып кеттіндер. Ол кісі өз жұртына ғұмыры

сенбеуші еді ғой. Ең сүйікті ұлдары — Жошы, Шағатай, Төле, Тұлқандардың көзі жұмылса болды, тоз-тоз болып, ұлы қаһандыққа таласып, қырқысатынын сезген. Сондықтан да бұлжымас ережесі — жарғы жазып қалдырды... Құмандар мен Былғары еліне жетіп, Қиян даладан өткенде Ұлы Қаһан бар үмітін — немересі Сайынға (Батуға) артатынын, күн батысты бағындыру тек соның ғана қолынан келетінін айтқан еді. Қандай көрегендік десеңізші, айтқаны айнымай келді ғой. Әрине, ол жорықтың дәмі маған бұйырған жоқ... Ей, тірілердің жұртшысы, екі ел, екі ердің қырқысқанын қойғанда, ұлы істің жолында өз баласын құрбандыққа шалғанды естіп пе едің?

— Бұл қандай сұмдығың еді тағы да? Жоқ, естімедім. — Мен шынында да шошып кеттім.

— Тыңда ендеше, бәрібір тірілерге айтып бара алмайсың... Ұлы Бабамның алғашқы әйелі Бөрте Қоңырат қызы еді. Өзі де ибалы, инабатты, әрі асқан сұлу жан еді. Жалпы Қаһан әйел жыныстылардың еркектерден оқшауландырып тұратын мінез — нәзік қылықтары болуды қатты қадағалайтын. Олар ақылды, үлкендердің алдынан көлденең кесіп өтпейтін ізгілікті, көреген жан болуы керек дейтін: Кейін бұл қасиеттері бүкіл шығыс қыздарының қадетіне қалыптасты. Бабамның бәйбіше-тоқалдарының қай-қайсысы да сол өзі талап еткендей иман жүзді, ибалы еді. Бір күні сол Бөртені найман ханы Таян-ханның үйсін жеріне қашып кеткен баласы Күшлік жасақтары ұрлап әкетіп, бір айдан соң жиһангердің өзі бір түмен әскерді бастап барып қайтадан тартып алған. Осы уақиғадан тоғыз ай, тоғыз күн өткен соң Жошы дүниеге келеді. Жиһангер бұл кездейсоқтыққа күмәндана қараса да онша мән берген жоқ. Бірақ жылдар өткен сайын күдікті қарамысық ой мазалап, жанын кинай беретін. Дегенмен еш аламанға сездірген емес. Жошыны өте жақсы көрді. Күндердің күні әлгі күдік әбден асқынды да аң аулай кеткен Жошының артынан жансызын жібереді өлтіріп келуге. Қимады білем, мәуірттен соң екінші торғауытты аттандырып өлтірмесін деген жарлықты және жолдайды. Амал не, ол жеткенше бірінші жансыз Жошыны о дүниеге аттандырып алдынан шығады. Ұлы Бабама осы қателік қатты батып, күрт жүдеп, шөгіп кеткен-ді.

Ұлы Қаһан айтатын: «өлімім де, өмірім де, өткір найза ұшында» — сол найза ұшында өткен өмірі ішінде әлемді

дүр сілкіндірген таңғажайып жосылған жорықтар жасады. Оны жебеуші де, ұлы жеңістерге жеткізуші де қандай күдіретті күш? Рас, ол ата-бабасының аруағына көп сиына-тын. Шамандарға сеніп қалатын жәйті де болушы еді. Бірақ соқталы шайқастардың піріне қай-қайсысын да балаған емес. Жиһангер — өз халқының қадір тұтары, айтқанын екі етпей құрметтеп сыйлар ардақты азаматы болған кезінде. Ал жасақтар мен түмен нояндары жусаннан аласа, бетегеден биік болып жүретін. Ол ғұмырында екі рет жарлық беріп көрген жан емес. Сондықтан да жаһанда жоқ жасақпен батысқа беттеді. Бұл ескі қытай шежірелерінде өте дұрыс айтылған. Найланның берген бағасы да шындықтан тысқары емес.

Ұлы Бадам өлгендерді қатты құрметтейтін. Әкесі Есімхан — Алашаның мазары қасына сүйікті ұлы Жошының да мүрдеханасын тұрғызып, басына зәулім ескерткіш орнатты. Ал майданда шейт тапқан жасақтарды түгелдей жерлеп, тасаттық жасап, алға жылжитын. Қазіргі шығыстан батысқа созылған обалар сол жорықтан қалған белгі. Түп атамыз Сақтарда «жесір оты» деген ырым болушы еді. Егер ері қайғылы қазаға ұшыраса, әйелі күйеуіне деген сүйіспеншілігін өзін құрбандыққа шалып, әлемге айдай ету керек. Ол үшін ерінің қабірінің үстіне жағылған отқа өртеніп өлуі сауап. Жиһангер бұлай істеткен жоқ, әйелдер ерлерін тірі кезінде аса құрметтеп, өзгеше ізеттілікпен сыйлауды сабақ етті. Ол айтушы еді: қандай да болмасын қырғын соғыста еркек өліп, әйел қалмақ. Әлеми жалғанда әйелдер саны еркек жазғандардан әлдеқайда мол болмақ. О дүниеде еркек көп. Жері мен жесірі үшін жанын пида етуге әрқашан сақадай-сай тұрар азаматтар аруағын қорлаған қатыннан без. Оны сақтарша өртеу керек.

— Ей, сенің де жас жарың қалды артыңда, қаншалық аза тұтар шыдамы барын тәңірім білер. Менің білетінім тірі қатынға сенуге болмайды. Бәрібір тірлігін істейді. Ұлы Қаһанның әкесі Алашахан айтатындай «дүние екі нәрседен — жамандық пен жақсылықтан тұрмақ». Осы екеуі біздің Ақ және Қара туымыздан қатар желбіреп, тайталасып келеді. Атақты Вавилондағы азаматтарды ешбір ымыраға келтірмейтін ұлы талас басталғанына мың жарым жыл өткен екен. Митра деген әулиелі храмға бірі даусыз оң аяқпен кіру керек десе, екіншісі — жоқ, сол аяқпен кіру керек десіп жақ-жақ айтысады білем. Жаңа сайланған жас патша Задик

қай қауымға келіп қосылатынын күнде тағатсыз күткен шаһар халқы қатты абыржысады. Ал Задик патша екі аяғын бір-біріне қосқан күйі табалдырықтан секіріп кірсе керек. Ол сөйтіп, Вавилондағы сыңаржақтық пен бір беткейлікті жойған екен һәм екі жақтың да көңілін қалдырмаған. Ұлы Қаһан болса не жақсылыққа, не жамандыққа қосылған емес. Өйткені ол айтып отыратын: жамандық жасай отыра жақсылық жасадым, ал жақсылықтан әрқашан да жамандық туады; нұрдан жаратылған ақ періште пенде болуы бұл жалғанда мүмкін емес. Халықты билеп тұру үшін асқан мейірімділік қажет, асқан мейірімділіктен асқынып кетпеуі үшін асқан қаталдық керек. Кісі өлтірген бір адамды ақтасаң он адамның обалына қаласың. Өтірікті жақтасаң шындықты даттағаның. Құлық істегің келген екен — сездірме. Халық та сәби іспетті. Шымшысаң жылайды, тербетсең уанады. Жылатқанын да, уатқанын да білмейді. Жұртқа жағу үшін тез өлу ләзім. Атақты болсаң көрінді көрсетпе.

Ұлы жиһангер шейіт боларда мынандай өсиет қалдырған екен: халқымда «жақсы ит өлімтігін көрсетпейді» деген қарапайым даналық бар. Аты аңызға айналған адамның ғұмыры жұмақты болса, өлімі де сондай жұмбақты болуға тиіс. Менің сүйегімді қара жерге қалдырмаңдар. Кейінгі ұрпақта ес бар ма, қайта қазып аруағымды мазалар. Сен енді бірер мәуріттен соң менің іргемде мәңгі қаласың. Ендеше саған ұлы жиһангердің қалай жерленгенін айтайын. Тірілер оны мың жылда да таба алар емес. Теңдесі жоқ жиһангердің сүйегін алтын сандыққа салып ұшы-қиыры жоқ салқар теңізге апарады. Оны апарған Сүбітай бастаған торғауыттар. Сүбітай мен торғауыттар жағада қалады да Қаһанның ең жақсы көретін әйелі сандықты қайыққа салып дарияның ортасына есе жөнеледі. Бұл көл әлемдегі ең терең — Байкөл болса керек. Бірнеше мәуріттен соң қайық көзден тасаланады. Тайдай толқып көк жойқын дария ғана жатады. Сүбітайлар екі апта бойы дауылдың соққанын күтіп, ақыр-аяғы толқын айдап жағаға шығарған қайықты тауып, отқа жағады да Ұлы Бабаның сүйікті мекені Шыңғыстауға ас беруге жиналса керек. Жиһангердің жұбайы ардақты күйеуінің аруағы сақталған алтын сандықты мойнына байлап, түпсіз тереңге секірген білем. Ал ол теңіздің қай тұсы. Оны табу үшін теңіз суалуы керек. Теңіз суалғанша жер басып қыбырлап, Бабамның моласын іздеп сандалып жүргендер де қуарар. Көп қолбасшы ақымақтық жа-

сап ардақталып қойылады да, жылдар жылжып, заман өзгергенде аруағын аунатады. Бабам мың жыл бұрынғыны, мың жыл кейінгіні болжайтын әулие еді.

— Бабаңның әулиелігінде дауым жоқ, — дедім, от лаулаған арқанды ұстап салбыраған күйі. — Сен айтқандай ол Қият руынан шықса — арғы атасы түрік нәсілі қазақ болғаны ғой. Қазақ болғанына болайын, шаһарын ойрандап, халқын қынадай қырған ұлдың садағасы кетсін де. Халық айтса, қалт айтқанын көрдің бе, бала кезімізде ақсақалдардан естуші едік: Алтайды асып Шыңғысхан деген аждаһа өтіпті, ал оның немересі Сайын деген бүкіл күн батыс жұртын қан қақсатып екі аяғын бір етікке тыққан екен. Сол Сайын жайлы «Ер Сайын» деген дастан барын және айтатын. Менің атам бір күн, бір түн жырлаушы еді. Сонда атамның көз жасы қолындағы домбыраға сырт-сырт тамып отыратын. Сонда сол жырды тыңдаған жәмиғат адам баласынан осындай да жауыздық іс күтуге болады екен-ау деп күрсінісетін. Сонда сенің Ұлы Бабаң өзінен кейінгі ұрпағына тек қасқой, жаутершіліктің ғана ұрығын сеуіп кеткен бе деп бас шайқасатын. Сонда сенің ұлы жиһангеріңнің аузынан от шашқан қатал, әрі кекшілдігін бермегей деп жатсақ-тұрсақ бір Алладан тілейтінбіз. Құдай тілекті берді. Шүкір, өз күнімізді өзіміз көрдік, бөтен жұрттың жағасына жармасқанымыз жоқ.

— Ей, сорлы-ай, туған жерінде өлсең де көмусіз қалғаның есіңе келмейді. Сен ғанамысың, көрерсің әлі, талай боздағың кебінсіз келер біздің қасымызға. Қайта сен Тәңірқоймасында қалдың. Кейінгілер ашық аспан астында ит пен құсқа жем болар. Біз сенімен басқа жердей емес, осы Алтайдан ғана талай қан төгіс сұмдықтың куәсі боламыз. Сенің басыңнан бүтін өткен оқиға сол зауалдың басы ғана.

— Мен өліміме әсте өкінбеймін, — дедім. — Өйткені өкінетін жөнім де жоқ. Халық қаһарының құрығынан мен түгіл, ұлы бабаң Шыңғысхан да қашып құтылмаған. Өлігінің жер бетінде болмағаны қандай мәртебе. Әйтпесе бабаңның қабіріне кейінгі ұрпақ бір-бір түкіріп өтсе, ендігі жалпақ дала көлге айналар еді. Бабаң содан қорыққан білем. «Иттің тойы боқпен болады» — дейтін ғой, бабаңның жер дүниені қан сасытқанын мақтан тұттың, мен болсам жарыл қара жер, жарыл деп қарғыс айтар едім, ұяттың отына өртенер едім. Өзің айтқан Бабаңның ұлы жорығы қазақ мәдениетін бес жүз жылға кенжелеткенін білемісің.

Алып та халықтан, жауыз да халықтан тумaq. Шыңғысхан еліме келген зауалдың алды болмаса, арты да емес. Кешегі ақтабан шұбырынды, алқакөл сұламаны неге ұмытайық. Ол да сендердің құйыршықтарың ғой.

— Бірақ ендігі жауың шығыстан емес, батыстан, сосын тағы да күн шығыстан. Аз күнгі тоқтыққа мәз дарақы жұртың тәубасын әлі-ақ ұмытар, — деді аруақ күжілдеп. — Күншығыс мәңгі-бақи жұмбақты күйінде қалмақ.

— Мейлі, жау қай тұстан келсе де — жау. Не көрмеген қу бас. Жылап та, шыдап та үйренген қайран ел жазымыштан қашып құтыла ала ма. Несіне қоқанлоққы жасайсың, мақшар кезеңде тұрғаным жоқ қой. Дозақ отына өртеп жібер маған десе, — қазағымның да маңдайы жарқырап, қой үстіне боз торғай жұмыртқалаған мамырстан күн келері хақ. Ерте ме, кеш пе ұлыстың ұлы күні туар! Бар тілегім — жылап тұрып тілерім, кейінгі ұрпақ біздер құсап қателесе көрмесе екен, кейінгі ұрпақтың сорына сенің Бабаң іспетті қан ішерлер тумаса екен. Кейінгі ұрпақ тағдырына, өз жеріне өзі қожа болса екен. Кейінгі ұрпақ ұстағанның қолында, тістегеннің аузында кетпесе екен. Кейінгі ұрпақ қараспанның астында қалып Шыңғысхан секілді жолбикенің намысын жыртып, азаматынан айрылып қалмаса екен; кейінгі ұрпақ, ей, Алла, бірін-бірі бауыздамаса екен, аумин! Ал Қаһанның қалдығы, алар жаныңды ал. Жалғызсырап жатқан шығарсың, сүйегім саудырап қасыңда қалайын. Енді тіріліп барсам тірлікте не қасиет қалғаны.

Иманымды айтып, қу-қуалламды үш қайырдым да көзімді жұмдым. Әбден шаршаған секілдімін, Бірте-бірте тас үңгірдің төріне жылжып, тісі ақсиып саудыраған адам қаңқаларын барып күштым, Бойым мұздаған жоқ, қайта көптен аңсап тосып жүрген ауылдастарыма ұшырасқандай мәре-сәре болдым. Әлгі бір сәттегі күркіреген үн тағы да: Ұлы Жиһангер, саған тағы бір жасақ қосылды! — деді. Деді де шыңғысхандық қайқы қылышпен оттан өрілген арқанды қиып-ақ жіберді. Мен мәңгі бейбақ, мәңгі тылсым, әрі тұңғыық дүниеге сүңгідім... Иә, мен өзімді мәңгі жоғалттым, тіршілік жібі үзілді, тіршілік тынысы бітті, құрыдым! Өлгендердің бәрі әсіресе, өз ажалынан бұрын өлгендер, о дүниеге қиналмай жетіп, Шыңғысханның жасағына қосыла береді екен. Өйткені олар шыңғысхандық тәсілмен қазаға ұшырағандар. Күркіреген аруақ үні қайта-қайта жаңғырығып; тірілердің қалай қырқысқанын о дүниеде ты-

ныш та, жайлы жербесікте жатып бақылау қандай қызық, қандай рахат, — деген сықылды әжуаға ұласып кеткендей болады. Біресе жылаған, біресе сақ-сақ күлген үн естіледі. Ол үн аспан үңгірдің ішін азан-қазан етіп: екі аяқтылар әманда ессіз ғұмыр кешеді! Бүкірді көр ғана түзейді! Жасасын жарамсақ өмірі! — деп сайқымазақтайды-ай.

Иә, аруақ сақылдап күлді: — тірілер, сендердің өткеніңе өкініп күлді.

Иә, аруақ еңіреп жылады: — тірілер, сендердің ертеңгі күніңді ойлап жылады.

Ал мен болсам, түпсіз тұңғиыққа сіңіп өліп барамын, өліп барамын... Осы кезде ақбоз атқа мініп келген қара кемпірім құтқарып қалды. «Бір ауылдағы бір шалсың, сен өлсең балаларға өткен туралы өтірікті кім айтып береді, жүр үйге қайтайық, шәй суып қалды» дейді. Көзімді ашсам, — түсім екен. Қара кемпірім шынында да шәйінді іш, неғып қара басып ұйықтадың деп оятып отыр.

— Құдай-ай, түс болғаны қандай жақсы! — Асан шал әңгімесін аяқтады да аузына телміре қараған тамам баланың ортасынан суырыла көтеріліп суат жаққа беттеді. Сонда сонау сай табанында бүрқанған асау ағысты — асығыс ағысты тау өзеніне құлап бара жатқан Асан шал енді қайтып қайта алмайтындай, енді қайтып мұндай түсініксіз де қорқынышты әңгіме айтып бере алмайтындай елестеген балаларға. Бірақ олар әңгіме атаулының бәрі өтірік екенін, үлкендердің балаларды ылғи алдауға, ылғи арбауға әуес екенін ұға бермеуші еді. Орталарында қарқарадай қарайып отырған шал кеткен соң, дәл жандарында іңір жамылып үңірейіп тұрған Тәңірқоймасынан аруақ шыға келетіндей тұра қашқан. Ауылға балалардың алды боп Ақтан жеткен. Ал Тәңірқоймасының жұмбағы қайтып ашылған жоқ. Түбінде бір қолыма шырақ алып, жастарды ертіп түсемін деп жүрген Асан шал дүниеден қайтты. Асан шал дүниеден қайтқан соң бұл ауылдың әңгімесі де, ертегі-жыры да, өтірігі мен тарихы — бар шежіресі, бар қарттығы келмеске — мәңгі келмеске кеткендей еді; мәңгі сөніп, мәңгі өшіп аңырап, йен үйдей жел кеулеп, боздап қалғандай еді. Бұл ауылдың баласы бұдан соң ертек тыңдап, ермек қылатын шал таба алмай, бал дәурен — базарлы шағымен ерте қоштасып, бір өңкей әскер ойынына әуестеніп, жасына жетпей сақа тартып сандалған еді. Ақтан ойлайтын: адам балалық шағында аларын алып қалмаса, ұлғайған соң күнделікті тіршіліктің қамымен кетіп,

маңайындағы болмыстың сырын ұғуға әуестік қабілетіңнен айрылып қалады екенсің. Баяғыдағы балалық қорқыныштан туар әдемі қиялдар, тым алысқа шақырар арман-мақсаттар енді міне, көгендегі қозыдай жусай күйсеп жатқан. Ендеше адам тек балалық шағында ғана шындап бақытты бола алады екен. Тек, сол бал дәуірінде ғана әлемдегі жақсы мен жаманның, ақ пен қараның нарқын айырмай, дүниенің бәрі-бәріне жалғыз-ақ жанармен — сәбилік таза да аңқау көзбен қарайды білем. Сондықтан да жас кезде бір өңкей жасыл кілем елестейді көз алдыңа. Сондықтан да басыңа қиын іс түсіп, табаның мен маңдайыңнан ызғар өткен сайын, баяғы балалығыңды сағынасың, іздейсің. Бірақ, ол мәңгі-бақида табыла ма, мәңгі-бақида оралар ма... Балалық шақтан келер жол бар, оған кетер жол жоқ.

Балалық шағы Ақтан санасынан бір елі қалған емес. Көлеңкедей көлбеңдейтін де жүретін. Санаңнан қусаң кетіре алмайтын бал дәуіреннің елестері, кейде үміт киігіндей секеңдеп оқ бойы алдыға түсіп, елпең-елпең қашатын да отыратын. Осы бір алдамшы үміт соңында тентірегелі қашан... не мылтықпен атып ала алмайсың, не қуып жете алмайсың, тек өлмеуін, көңілден ғайып болмауын тілейсің. Таза сезім, мөлдір ойыңды арқалаған балалықтың әлгі үміт елесі зәуде опат болса, онда сенің де жер басып жүруің екі талай. Ақтан сол бала сағымды қумайтын, бірақ одан калып та қоймайтын. Оның таңқалатыны кей күндері сары уайымдап, көп іздейтін бала шағыңның мұңсыз-қамсыздығы, бала кездегі қорқыныш үрей. Баяғыда мына Тәңірқоймасының түбінен өте алмайтын, қазір балталауға батылы барады. Тәңірқоймасының үстіне шығып тура иегіңнің астына үнілсең, жүрегің лоблып, басың айналатын терең, тым терең құз бар. Көксүңгі мұзы мәңгілікке ерімей жататын осындай шатқалдың табанына жеткен бар, жетіп алып қайтып оралғаны жоқ. Егер Тәңірқоймасының құрымдана мүк басқан кілемдей жұмсақ үстіне отырсаң, шілденің мый қайнатар ыстығында дірілдеп тоңар едің. Төменнен ескен сүп-суық леп, айдаһардың деміндей ызғарлы. Арқаның самал желіндей жанға жәннат. Алтайдың Мұзтауына барып түйісер тұсындағы әлгі құздың қымбаттылығы да сол — табиғаттың ілуде бір жаратылар тоңазытқышы сықылданатын. Ақтан сиқырлы шатқалға беліне арқан байлап сан рет түспекке оқталған. Бірақ жүрек құрғыр дауаламайтын. Дауаламайтыны, тіпті де шошып, үріккендік емес,

есейген шағында батылы мен дәті жетпейтін бір қиын да қорқынышты дүниеңнен айрылып қалам ба деп запыланатын. Рас, ешнәрседен, еш пендеден қорықпай қойса қайтер еді? Кісі өлтіріп, жер өртеу ғана қалмай ма. Ал мұз құрсаулы түпсіз өзекке түсу, тіпті де қол жетпес арман емес, жо-жоқ өз көңілінің ермек қылар алаңы, өз көңілінің сусап шығар медеті... Жалыққанда, жалғызсырағанда ойлайтын да, қиялдайтын да түті қалмай, санасы қаңсығанда: «әттең, сол құзға түсіп шығар ма едім» деп ырықтан тыс бас қатырғансымақ болатын. Зәуіде осы шатқалға түсіп есен-сау шықса — өз ғұмыры жеткенше баяны жоқ сұм дүниені айқап та, шайқап та өтерін, өйткені бұл әлемде Ақтаннан басқа бай ешкім жоқ боларын тағы сезетін. Тек алғұлымдап аман-есен ортамызға косылса дейміз ғой... Әзірше ол жақтан (мұз зынданның түбінен) қайтқан ешкім жоқ. Тәңірқоймасының түбінен өткенде еріксіз ат басын тежеп, пенделік ойға итермелейтін әлгі бір сумаңдаған ұятсыз үміттер еді. Совет өкіметі орнап, айдалып-байланған бүкіл байдың асыл қазынасы осы құздың ішіне құлатылғанын, сол бір асыл жиһаздардың қылшығы қисаймай, шоғыр-шоғыр көк мұздың — көп мұздың үстінде қатып-семіп жатқанын бұл елдің бесіктегі баласы біледі.

Күн тым салқын болғандықтан Ақтан Тәңірқоймасының үстіне шықпады. Бүгін таңертең өзге күндегідей емес, бейжай манаурап әрең тұрған, ештеңеге де зауқы жоқ, әлдекім сатуға жетелеп келе жатқандай үнжұрғасы түсіңкі. Әлгінде көз алдына елестеген қисапсыз байлық, мұзаңғардағы асыл зат, кымбат бұйымдар — бәрі-бәрі албастыдай басып жатқан дымқыл тұманға сіңіп ғайып болды. Осы бір қарашаның ортасындағы Алтайдың күні де бәтуасыз, адамды өз-өзінен жиркендіріп, есін шығаратын лайсаңға айналатын. Бағана серпілгендей болған тұман әп-сәтте қайта басып, орман ішін жалғыз өзі ойраңдап алған. Бетке ұратын салқын демі, ақпанның ақырған аязынан әлдеқайда зәрлі. Ал Алтай жазғанның аппақ көрпені айқара жамылып, тымтырыс ұйықтайтын кезі алыс емес. Сондай күн туғанда Ақтан табанын құлынның терісімен қаптаған шаңғысын киіп, аң аулауға шығады. Жылдағыдай емес, биыл тиін мен түлкі көп, кесекөлденең деп аяқтыға жол бермей, сабылысып жүр. Бұл өңірден кеше ғана азан-қазан болып, қойы маңырап, ешкісі жамырап жататын ауыл көшіп кеткеннен бермен, аң-құстың өрісі кеңейіп, басынып алғаны рас. Бір

ғажабы күдір деген киелі тышқанның зым-зия жоқ болуы еді. Екі жылдың жүзі, Ақтан Аршалының әр түп ағаш, жыратасын қаққылап шықты, күдірдің өзін қойып, ізін көрсе көзі шықсын. Күдірдің құрып кетуіне себеп болған не? Әлде ана жылғы май айының ортасында тізеден жауып қалған қалың қарда қырылып қалды ма, мүмкін бұл өңірге таянған жұт тықырын сезіп басқа жаққа ауып кетті ме?

Шағырқасқа иесінен емеурін байқамаған соң, үйді бетке ала бұра тартып еді, Ақтан селк етіп есін жиды да Көккөлге қарай сыңарезулей шаужайлады. Қайта басқан қалың тұманның ішінде бозамықтана жүзіп жүрген Күн ол да секіріп кеткендей оң жамбасқа ауысты. Таңертең тұман тұмшасы сейілген бір шақта жағаласа ошырайысқан Ақшоқы да, Қарашоқы да әлдекім ұрлап әкеткендей жым-жылас. Енді тау өзенінің ар-ұр үні құмығып, алыстан ғана қылғына шаршап жетеді. Ақбұлқақты сай жақта әлгі қою тұман түншықтырып жатқандай. Ақтан Көккөлде қайын жұрты сарғая күтіп, сағына тосып отырғандай желе-жортып келеді.

Көккөлде бұдан отыз жыл бұрын қайнаған өмір бар-тын. Кен қазып, кіре тартып жатқан жұрттан аяқ алып жүре алмайтынсың. Арғы беттен Сібір орыстары, бергі беттен қазақтар қосылып, ешбір техникасыз күрек қайламен-ақ жүздеген тонна вольфрам қазып орталыққа — Отанға түйеге теңдеп жөнелтетін. Ақтан осының бірін де көрген жоқ. Әкесінің осы Алтайдың Манголиямен түйіскен қойнауында ашылған кен заводында жұмысшы болып істегенін де білмейді. Аз-ақ жыл жасап, жараның орнындай үңірейіп-үңірейіп жауырланып қалған Көккөлдiң қуанышы да, қайғысы да қайранға айналып, ұмытылғалы қашан. Енді міне, бойынан жаңа ғана жан кетіп, бой суыта, өлім сапарына аттанған бозбаладай бейкүнә серейіп жатқаны. Енді міне, қалың тұман астында қаққа бөгіп, қына мен мүктің астында уайым уыстап тұяқ серіппей жатқаны. Ақтан тым сезімтал болып өсті де, ұмытылған, ескіріп, елеусіз қалған өмірдің бәр-бәрін жүрегі сыздап аяйтын. Әсіресе өткен күндері есіне түссе көзіне еріксіз жас іркіліп, колқасына түйенің тобығындай өксік кептелетін. Сондығы ма, базары тарқап бағзыланған Көккөлге айына бір рет соғып қайтпаса көңілі көншіп көрген жоқ. Ол осына Қазақстанның қиыр шеті, одан ары жат ел басталатын Көккөлден өз тағдыры екеуі арасынан ұқсастық тапқандай; өз өмірінің де

ұмытылған, ұрланған тым саяқ тірлікке құрылғанын сезген сайын, бақыт, қуаныш деген ұтымнан бір-жола күдер үзер еді. Күдер үзіп қана қоймайтын, ондай пышақ кесті ұғым жоқ деп әсте сенбейтін. Оның түйсігінде өмір атты бір-ақ сезім бар; қалғаны адамдардың өзін-өзі жұбату үшін, бірін-бірі алдау үшін ойлап тапқан тәсіл-айлалары ғана. Пенде деген күлмей де, жыламай да ғұмыр кешуі мүмкін ғой деп ойлайтын. Өйткені ол баяғының садағасына айналған баянсыз балалықтың күлкісін, көз жасын мүлдем ұмытып еді — мәңгілікке ұмытып еді... Қаймана халық Ақтанды да, Көккөлді де білмей, мәре-сәре өмір сүріп жатыр емес пе, әне. Ал соларды Ақтан біле ме — жоқ! Ендеше әлемдегі данышпандық, жаңалық, жақсылық дегендердің жеке адамның тірлік кешуі үшін түкке де қажетсіз, сағымдай бұлдырап сандалта берер бекершілік екен-ау. «Өйткені, — деп ойлайтын Ақтан, — данышпанды даңғой, даңғойды данышпан менсінбей бұл дүниеден аттанады. Өйткені бұл әлемде ұрылар да өз заң-ережелерімен ғұмыр кешеді емес пе; қайта олар жазылмаған заңын бәлкім дәл бізше бұза бермес те; өйткені мына мен ұлы жіңгір уақыттан қаға беріс не газет, не кітап оқып, радио тыңдап, кино көрмей-ақ тіршілік құрып жатырмын ғой жападан-жалғыз».

...Осы тұста Ақтанның есіне совхоз орталығы — Өрелдегі дүкен түсті. Кірпішке ұқсаған транзистор радиоқабылдағышты дүкенге кірген сайын сатып алмаққа оқталған, бірақ «итке темір не керек» деген ойын аттап өте алмай-ақ жүр. Сол радиосы құрғырды тыңдамай-ақ отыздан асты. Енді қалған отыз жылды алаңсыз көңілмен керең күйде өткермекке бекінген. Жарық дүниеде не болып жатқанын жетпіс жыл бойы білмей, сезбей келген шешесін қане құдай алып кеткені? «Менен Әзімбайдың Алматыда қаңғып-қаңғып қайтып келген ұлының ешбір артықшылығы жоқ, — деп тағы бір ой түйген аңшы жігіт. — Институт бітірді, аспирантураны тамамдады» «бір-деме» ғылымының кандидаты атаныпты, «бірдеме» деген институтта ғылыми қызметкер... тағы-тағылар... сосын ішуге салынған, қатыны мен баласынан бөлінген, астанада аласталған. Қазір Өрелде мұғалім болып жүр. Талай рет менен «басым сынып тұр» деп ақша сұрады. Тапқан-таянғаны балаларының алиментінен аспайды. Әнеки, жүр көзге түрткі, иттен қадірсіз болып. Зәулім үй мен көп машинаның арасында адастың не, зәулім қарағайлар мен сұр тұман арасында адастың не?. Әне,

оқыған, ел көріп, жер-жаһанды аралаған жігіттің сықыпты. Ал енді оның өмірі менен әлдеқайда... әлдеқайда аянышты. Өйткені ол мен секілді тіпті де өлім атты жанға жат, тәнге салқын сапарға сақадай сай дайын емес. Шіркін-ай, өлім аузында не ары, не бері жоқ жанталасып жатқанда қалай қиналып шыңғырғанын көрсе... Дегенмен, сол қаңғыбас сілімтік неме Айгүлге қырындайды білем. Енеңді ұрайын, қолқасын жұлып, қолына ұстатамын ғой бір күні».

Ондай ерлік Ақтанның қолынан келуші еді.

Айгүл!

Ақтанның Алтайдың қалың да ақшулан тұманы арасынан тауып алған ақмаралы едің ғой. Түбі түскен шелектей үңірейіп жатқан көңіл, сен жақтан жақсылықтың жылы лебі ескендей болғанда, сен жақтан сабырға толы сағыныштың мұңы ескендей болғанда — өз-өзінен самарқау, өз-өзінен жабырқау тартар. Дүлей орман, тағы таудың арасында өлейін десе жан тәтті, өлмейін десе бас қатты болып тентіреп жүргенде, құстай ұшып, сен жолдаған кітаптарың жететін. Ақтан сол кірпіштей-кірпіштей кітаптарды тауысып оқуға дәті жетпесе де, өзіңнің қолыңнан шыққан дүние болған соң ба, басына жастанып, ұйқылы-ояу жұбанышты сезімге шомып жатар еді. Есінде болар, сонау бір күздің сарала әсем шағында саған соңғы рет барғаны. Сен кітапханада отырғансың. Таласып батқан күннің алтын сәулесі терезеде ойнап, енді ғана иектей бастаған ымырттың делсал масаң халы бойыңды билеп булығып отырған сәтінде Ақтан кіріп келген. Сен оған назар аудармадың, сәлемін де алған жоқсың. Ал ол болса, сол состиып тұрған қалпы, саған ұзақ телміріп қарап еді. Енді шыға беремін дегенде: — Ақтан! Ақтан! — деп оқыс дауыстадың. Ол, алғашында сенбеді, сенің үнің екеніне сенбеді. Сенейін десе жаңа ғана жақтырмай, оңаза отырған аяулысы тұңғыш рет өзінің атын атап, шақырғаны қандай қорқынышты әлі жат естілген. Кел дегеннен гөрі кет деуіне ұқсас осы бір қатқыл үн Ақтанның құлағында әлі жаңғырып жүр. Ал сен осы тоңмойын жігіттің жан-дүниесіне түсіне алмай қор болдың. Өзіңді-өзің каншама түндер азаптадың. Ақтанның жайын жүз, суық қайрат томырық мінез-құлқын айыптадың, ылғи да оны жазғырдың, бірақ одан өзге бір жігітті осынша тәтті оймен — аянышты оймен аялай алдың ба? Ол сен шақырғанда басқа ұрғандай селк етіп тұрып қалды да, кері бұрылған жоқ, еркектік намыспен есікті тарс жауып шыға

жөнелді. Мүмкін сен соңымнан жүтіре шығар деген зор дәмеде кеткен болар. Бірақ, бұл салқындыққа екеуің де кінәлі емес едің. Содан бері екі айдың жүзі болды. Ақтанды қайтып көрген жоқсың. Жылтындап күнде келіп, есігіңді тоздырып, есіңді алып жүрген Қанға деген көңілің жіпсіні деген Рас, ырқынды беріп, оң іргенді алдырмағансың, дегенмен осы бір аузы арақ сасып жүретін «оқымысты» дәл осы бетінен таймай шабуылдай берсе, қорғаныңның қақпасы шыдар түрі жоқ. Сен шошынар қауіп бұл емес, Ақтанды шынымен жоғалтып алам ба деген үркек ой. Есіңде болар, сен оны кітап оқымайсың деп жазғырдың. Ол тағы да бір нүктеге қарап ойланып, мөлдіреді де отырды. Сосын қысықтау көзін барынша кең ашып: Айгүл, егер мен осы кітапханадағы барлық кітапты оқып шықсам, қазіргі қалпымнан әлде қайда қу, айлалы, әрі қатыгез болып шығар едім. Менімше кітап, адамның көкірек көзін ашып қана қоймай, адамды шектен тыс айла-тәсілге де үйретеді. Сондықтан кітапша сөйлеп, кітапша күліп, кітапша жылап, кітаптағыдай сүйгім келмейді. Мен өзімше, өз білгенімше өмір сүргім келеді. Менің осынау еркіндігіме ешкімнің қол сұғуға қақысы жоқ. Өйткені бұл да өзінше жеке кітап. — Сен аң-таңсың. Біріншіден, Ақтаннан осыншалық терең ой күтпеген едің; екіншіден, Ақтаннан қорықтың, шын шошындың: — Құдай-ау, адам тек өзі үшін ғана өмір сүрмейді ғой, — деуге ғана батылың барды. Ол тағы да сенің бетіңе баспаламай, ақылды жүзбен барлай қарады, зерттей қарады. Шыдай алмаған шығарсың, жанып тұрған жүзіңді тайдырып әкеттің. Ол есіктен шығып бара жатып:

— Ендеше кім, кім үшін өмір сүріп жүр? Айтшы маған! — деп айғай салған. Сен осы сәтте оның көзінен лапылдап тұрған от көріп едің.

...Сол бір кітапхананың есігін аяғымен жауып шыға жөнелген кеште Ақтан Жесірдің дүкеніне соққан жолай. Жесір күйеуін трактор мыжып өлтірген келіншек еді. Ақтан кеше ғана қырыққа келмей қыршынынан қиылған жарының досы болған соң ба, іш тартып, өзімсініп еркелейтін. Өзіне орынды-орынсыз қадала беретін тасырайған қос жанар, әлі баяғы қалпы, Ақтан есіктен екі бүктетіліп кіргенде үшқын ата күлімсіреді-ай. Бірақ жігіт оған мән берген жоқ. Сөреге бір шынтақтай тұрып, үй ішінің амандығын сұрады. Сосын Жесір ұсынған қырлы стақанды түбіне дейін сарқып ішті де жеңін иіскеді.

— Сен албасты бұлайдай берме, — деді Жесірдің өкі білегінен қапсыра ұстап, жоғары көтеріп тұрып. — Кеше ғана іргеңнен аунаған ДТ-ның аруағынан, анау шиеттей балалардың жәудіреген көзінен ұял. — Жесір міз бақпады, қайта білегімді қыса түссін, ауырта түссін дегендей бал-бұл жайнап:

— Байсырап бара жатсам, өзгеге қор болғанша, өзіңе жем болармын. Досың кешірер... көзі тірі болса да кешірер еді. Ол сені менен гөрі жақсы көретін, — деді деміге. Бұл сөзден тосылған Ақтан келіншекті қоя берді. Ішін салдыр-сұлдыр аралап шыққан салқын арақ әп-сәтте өн-бойын маздатты-ай... Енді сөреге қарғып шығып, ұзын аяғын салақтата отырды да тағы екі жүз грамм сұрады.

— Есінде ме, Ақтан, ДТ екеуіміз сені «Аң» деп атаушы едік. Содан бүкіл балалар, қала берді бүкіл совхоз «Аң» деп мазақтап кетті. Шынында сен адам емес, аң секілдісің; жүріс-тұрысың, қылығың, тіпті қазіргі қаңғыбас тірлігің де. Ойланатын, оттүтетіп, орталыққа көшіп келетін уақыт жетті емес пе? — Жесір бұл сөзді мұңдана, бар ділімен жақын тарта айтты. Аш қарынға ашумен ішіп жіберген ащы арақ бірден басына шығып, масая бастаған Аң — Ақтан Жесір айтқан сөздің парқына баратын халден кеткен еді. Ауызын қисандатып отырып, әр нәрсенің басын шала сөйлеген болды.

— Сенде, Айгүлде, бәрің-бәрің — бүкіл совхоз түсінбейді мені. Шетіңнен жатсың, жаусың маған. Бір айда бір рет таудан етекке түсіп арақ ішкенімді көре алмайсыңдар. Аң аулап бағалы тері... көре алмай қызғанасыңдар... Әкем болса жоқ, шешем болса анау... Менің мына қарулы қолым екі дүниеде де жағаларыңда кетеді, білдіңдер ме?..

Ақтан быдықтаған қалпы сұлық түсіп ұйықтап кетті. Жесір қатты састы. Біреу-міреу көріп қойса, өсек өртіне шалынатынын да білген. Әйтсе де аңсағай бойлы Анды сүйреп шығарып тастауға әлі жетпейді, тіпті ондай көнтері бетсіздікке бармас та еді. Күбірлеп, тісін шақыр-шұқыр қайраған жігіттің үстіне өзінің пальтосын әкеліп жапты. Сосын есікті ішінен ілгектеп келді де Аңның (Ақтанның) алаңсыз ұйқысын күзетіп ұзақ отырды. Түннің қою қараңғылығын бүркеніп, өзін түні бойы аймалағанын араққа тойып алған Ақтан сезген жоқ. Тек таң боз бере қарғып тұрды. Қадыр түнін күзетіп, жаңа ғана көзі ілінген Жесірге аяй қарады. Қызылшырайлы беті бозалаң сәуледе

сұрғылт тартып, тым жүдеу, шаршаған реуіште екен. Ағаш үйдің сығырайған терезесінен түскен жасық сәулеге жүз беріп, жас балаша бой жаза пысылдап жатқан Жесір өксіп ішін тартып, әлде нені айтып, күбірлей сөйледі. Жастай жарынан айрылған келіншектің түсіне не кірді екен, мүмкін ДТ шығар, мүмкін Аң шығар...

...Ақтанның ауыр ойын дәл алдынан кесекөлденендей қашқан бұғы бөлді. Қоршаудан екі бұғы қашып шықты деп естіген, соның бірі болар. Иен тауды емін-еркін жалғыз жайлап, жардай болып семіріп алған екен. Орғып ойнап, секіріп билеп өте берді көз алдынан. «Ешкімге білдірмей атып алып, соғым жасасам» деген ой келді Ақтанға. Бірақ өз еркіндігі өзіне жаңа тиген жануарды аяп еді. Қоршаудан қашып шыққан бұғы ауылдан лағып шыққан Ақтанның өз өміріне тым ұқсаған.

Орман іші бықсып өртеніп жатқан секілді, будақ-будақ туманнан әлі де айықпай тұр. Күн тұтқында. Өрге қарай еріне аяңдаған Шағырқасқа иі шығып, лайсаңдалып жатқан жалғызаяқ соқпақпен тарғаяқтай тайып әрең келеді. Нөсер жаумаса да дымқыл ауа аттың да, Ақтанның да үсті-басын малмандай сулаған.

Алдындағы белеске шыққанда сыпыра орманнан арылып, қалың бұта-қарағанды жазаң басталған еді. Жүп-жұмсақ мүкке тұяғы тигенде Шағырқасқа аяғына байпақ кигендей едірендей аяңдап, тіпті құйрығын шошайтып желгісі келді жазған жануар. Текшенің үстіндегі тұманды жел айдап арылтқан. Әр нәрсенің нобайын болжап алуға болады. Қамшылар тұста Көккөл көрініс берді. Көккөл дегенде көлдің өзі емес, ол мінер жақ ойпаңда қалған, кен қазған үлкен бұталы жота тұман пердесі арасынан дүңкие сүлделенеді. Осы қалпында сұр перденің ар жағында теріс қарап, тоңқайып ұйықтап жатқан алып аюға ұқсаушы еді. Аспаны да, көкжиегі де жоқ сұрқай да сұсты тылсым дүние бүкіл әлемді жым-жылас қылғып қойғандай. Кен қазған төбеге жақындаған сайын үңгірдің аузы үңірейіп, енді жалғыз көзді дәуте ұқсаған, Ақтан сол алып баспен алысқалы келе жатқан Рүстем іспетті, қаймықпай тура тартты. Сонау белі кетіп, үп-ұзын болып қарайған — жұмысшылар жатқан барақ. Ол да жылдан-жылға өркеші жапырылған түйедей шөгіп, қара жерге кіріп барады. Сонау бір шақта жүздеген кенші ұлар шу боп, осына жер жастанған ағаш барақты базарға айналдырганына сенгің келмейді. Бәрі

де уақыт тұяғының астында қалып, ұмытылады екен-ау. Ақтан кен қазып алған жерасты үңгірге атымен кірейін деп тепеңдеп еді, Шағырқасқа осқырынып жоламады, сосын, үңгір аузындағы бұтағы сирек сидиған самырсынға байлады да, қамшысын білемдей ұстап жаяу аяңдады. Алғашында жүрегі дауаламай, сескеніп еді, тарам-тарам болып, жан-жаққа тараған жолдың қайсысына түсерін білмей аңтарылды. Ағаш құртындай кеулеп кете берген тас қараңғы үңгір бар қорқынышын, бар сырын ішкіне бүгіп мерздене тым-тырыс мелшиеді. Жүрек жұтқан батылдықпен қуыс-қуысты қуалай берудің жөні жоқ, төбеге көлденең ұстаған ағаштың бәрі шіріпті, түртіп қалсаң жалп етіп құлап түседі. Аяқ астында жентек-жентек болып бобырап жатқан вольфрамға сүрініп, етпеттей құлауың және кәдік. Ақтан бойын суық ұстап тоңазығандай болған соң, отырып от жағута кірісті. Сіріңкесін тұтатып жүріп үңгірдің әр жерінде шашылып жатқан қу бұтақ, майсінді жаңқа теріп әкелді. Саспай қимылдап, ыс басқан жалпақ тастың үстіне үйді де от қойды. Өлімсірей жанған от бірте-бірте шалқып, сырт-сырт жанып лаулай өршіді. Кеншілер қазған апан жап-жарық сәулеге бөленіп еді, жаңағы қою қараңғылық жықпыл-жықпылды сағалап үрке қашып кетіскен. Сырттан әлде ненің тақыры естілгендей, бірақ Ақтан оған мән берген жоқ, ашығып тықыршып тұрған Шағырқасқа шығар деп жорамалдады. Сосын өзі үңгірдің ішінде лапылдап жанған отқа қақталып ауыр ойға шомды. Мұндайда ой дегеннің өзі анау тау баурайында шөгіп алған тұман секілді, еңсеңді езіп, шаршатып тастайды. Әсіресе, адыра қалған балалық шақ: алаңсыз күлкі, жалықпас ойын, қайта айналып келмекке кеткен асыл күндер — зу-зу, гу-гу өте шықты әне. Қош-қошын айтып алысқа жолаушылап кеткен арман, қысыр қалған қиял, есігін керзі етігімен тарс жауып кеткен махаббаты, жалғанбай қалған оқу, хабар-ошарсыз жоғалған әке, «ұлым» деп тіл ката алмай қор болған ана — міне осының бәрі дәл осындайда алма-кезек санаңды тұйықтап, тістелеп теуіп миыңның мазасын алады. Ақтанның ертең-аңыз естімегеніне қаншама уақыт өткен, тұу-тұу мың жыл өткен екен-ау... Міне, екі айдан бермен тірі жанмен сөйлеспей жалғыз жортуылдап жүр. Иә, жалғыз: күнде де, түнде де. Кейде ол өзімен-өзі: Ақтан мен Аңшы болып ұрсысатын. Бірақ адам өзін-өзі жеңе ала ма? «Тәңірім-ай, Асан шал қайтқаннан бермен неше жыл өткен, оған да бір ғасыр

толғандай. Тым ерте, есте жоқ, ертеректе... Кеше ғана жайнап тұрған дүниенің бәрі тоз-тоз тозып кеткені қалай. Ақтан тіпті өзін де отызда емес, жүзге келгендей қаусаған кәрі сезінді. Неғып жасыма жетпей алжып барамын осы. Не жетпейді?».

Сырттан тағы да дүбір естілгендей болды. Терең ойдың ауына шырмалып қалған жігіт оның бірде-бірін сезіп те, ескеріп те отырған жоқ.

«Маған не жетпейді осы. Көзімді жұмсам, тек қана қызыл сызықтар елестейтіні қалай? Көк сызық қайда, ақ сызық ше... Асан шалдың аруағы ұмытты білем, түсіме кіріп аян бермеуі қалай?»

Ақтан қоздап жанған оттың шаласын ысырып қойды. Бағанағыдан гөрі тоңазыған денесі жылынып, киімінен жеңіл бу көтеріліп кебуге айналған. Оттан тысқары жаурынының екі ортасы ғана әлі де мұздап құрысы жазылған жоқ. Үңгірдің аузынан сыртқа үңіліп қарап еді, қылаулап қар жауайын деген соң ба, тұман ыдырағансымақ болыпты. Қарақұрықтанған таудың әйтеуір бір түкпірінен шың-шыңдап үн естілгендей болады: әлде адам, әлде аң-құс. Бекерден бекер лаулап жанған отқа телмірген Ақтан ішегі шұрылдап қарны ашқанын білді. Шіркін-ай, осындайда төстік қақтап жер ме еді, отқа сырт-сырт тамған майдың иісі... Бағанағы бұғыны атып алсам, ешкім көріп тұрған жоқ еді. Бұл тауда менен өзге тірі пенде бар ма, тәйірі, өзім би, өзім қожа. Бірақ ол да мен секілді ұлы таудың басын көксеген Алтай тағысы емес пе... Маған не жетпейді осы? Өзім де біліп, сезбейтін әлде нені іздеймін, сағынамын. Ол не? Мүмкін Асан шал болар? Сол кісі өлгеннен бері қаншама уақыт өтті... Жүз жыл-ау деймін... Алла-ай, уақыт қандай тез өтеді. Өзімді соншалықты лақса кәрі сезінетінім неліктен? Қажыған шығармын, жалғызсыраған шығармын... Егер өтірікші Асан тіріліп келіп, тағы бір ертек айтып берсе, жүз жылға қайта жасарар едім... Қызық... Тіріліп келсе... Мұның бәрі сандырақ... Өлген адам қайтып тіріліп келуші ме еді... Соғысқа кеткен Өлмесек тіріліп келді ғой... Ал әкем қайтып оралса ше?..»

Аршалы ауылының кешкі келбеті өзгеше әдемі болушы еді. Өрістен мал, жұмыстан жұрт қайтып, тірліктің, бұл өмірде барлықтың отын маздатып ала жөнелер еді. Осы бір қызыліңір шақта Асан шал ауылдың тамам балаларын жинап алып, әңгіме шертетін. Қария айтқан әңгіменің кебі

өтірік, ертек-аңыз екенін балалар кейін ақыл тісі шығып есейгенде білді. Соның өтірік екенін білмей-ақ қойса жақсы еді. Бірақ қай-қайсысы да сол томаршадай әңгімешіл шалды көпке дейін сағынып, ол кісі өлген соң балалығынан да, тазалығынан да мүлдемге айырылып қалғандай-тын. Ақтан болса күні бүтін сол Асан шалдың әңгімесін рухани азық қылып, таусап келеді. Осындай жалғызсырап, өз-өзінен жүдеп, өз-өзінен тұңылгендей болғанда, бұзауы өлген сиырдай мәңіреген ойына тұлып болып мекірентер де, — сол Асан шалдың гөй-гөйі.

Асан шалдың екінші өтірігі:

— Ол да бір қызық заман екен, — деп бастайтын насыбайын асықпай атып, жан-жағына қораздана көз салып. — Ол да бір қырық пышақ болып қырылысқан мезгіл екен. Басқа бермесін ондай байлықты да, ондай түн қатып, түсі қашқан жортуыл жылдарды да. Біздің арғы атамыз Мәметек би көзі тірі кезінде сонау Күршімнің құйғанынан бері қарай қазақтан өзге бірде-бір ұлтты аттаппаған екен. Он сегіз жасқа толғанда Омбы түсіп ақ патшаның атына арыз жазып жиырма бес жылдық договормен мөр басқан қағазын алыпты. Бірақ сол тентек қылығына кейін ол қатты өкініпті. Мәметек өр наймандағы ең бай, азулы шешен кісі болса керек. Жылқысы қара суға бас қойып бір рет ішкенде тауысып кетеді деуші еді. Сол жер қайысқан жылқысы бір жылы жүтқа ұшырап, тақымы толар ат таба алмай жаяу қалғанда Текеш деген бақталас байдан аяқ артар көлік сұрайды. Сонда Мәметектің көңілін жыққысы келмеген Текеш алдынан ең таңдаулы деген жылқысын жабулап-жабулап айдап өткізіп, осының ішінен таңдағаныңды ал деп мәртсінеді. Бақталасының бұл қулығын білмеген Мәметек: Текеш босқа мақтанады екен, он қос жылқысының ішінде мен мінер оңған біреуі жоқ, деп кейіп қайтқан. Бірақ Текештің келісті аттың бәрін көтерем деп жабулап тастағанын соңынан естіп: — Апыр-ай, мен тас санаған тақуа едім, Текеш құм санаған қу екен, — деп қайран қалса керек. Мәметек бабам Мәккә — Мәдинеге барып қажы атағын алған соң бүкіл алты алашқа атағы тарап, аяқтыға жол, ауыздыға сөз бермейтін төбе би болды. Жарықтық ол кісінің атын естіген қазақ-орыс, ішкен асын жерге қоятын, жылаған баласы уанатын, күндегендер де, құрмет тұтқандар да айбарынан ығушы еді. Кейін заман алай-дүлей болып іргесі ірі бастағанда Мәметек бабам қатты күйзеліп ойға батты.

Әсіресе Ақ патшаның атына жазған жер дауы туралы арызы құлақтардың пайдасына шешілген соң, бұл Алтайдың мекен бола алмайтындығын, патшаның боданы болып бұдан әрі бұл жерде қала алмайтынын айтты. Сонымен, не керек, қысы да, жазы да болмайтын жерұйық іздеуге бел буады. Халқының қамын ойлаған қайран бабам жанына елушақты нөкерін ертіп алыс сапарға аттанды. Ол шақта жағырапияны кім біліп жатқан. Әйтеуір күннің батуы мен шығуын бағдарға алып, беті ауған жаққа лаға бермей ме. Дегенмен, Мәметек би асқан ақылды адам ғана емес, асқан жершіл, ізшіл, жағырапияны жатқа білетін ғұлама екен. Осы Аршалыдан шығып, сонау ит арқасы қиян Дайланд деген жерге баруы, ешкім сенбейтін, таңғажайып ертек секілді дүние емес не. Үйден атпен шығып кеткен қазақты қойып, қазір самолетпен сол Дайланың бара аласың ба? Не деген төзімділік, не деген жанкешті батылдық десеңізші! Сонда баспаған тау, бармаған жері жоқ бабам Қаратайлар үшін жерұйық іздеп Дайланға барғанда өмірі қыс болмайтын, егіні екпей-ақ бидайық секілді жыл сайын қаулап өне беретін табиғи азық табады. Содан үш жыл дегенде есен-сау еліне оралады. Келесі жазда бүкіл Қаратайлықтарды түтелдей Дайланға көшіріп әкетем деп отырғанда Асыл бабам (Асан шал шынымен жылап, көзінің жасын кепешімен сүртті), Мәметек бабам дүние салыпты. Егер ол кісі тірі болғанда қазақтың бір руы Дайлан деген жерді жайлайтын еді...”

Асан шалдың осы әңгімесі Ақтанның күні бүтін жадында. Кей күндері кәдімгідей бас қатырып ойлайтын: Дайланға барғаны рас па? Шынымен-ақ сол қар жаумамайтын жаққа көшіп кетсек, мен не істеп жүрер едім? Аршалы жұрты Дайланға көшпегенмен, іргеде отырған Өрелге тайлы-таяғы қалмай қоныс аударып кеткеніне бес жыл болды. Асан шал көшпеймін деп көп тыртысып еді, мұғалім баласы «өзіңді оқытпасам, маған бұл жерде жұмыс жоқ, иен ауылды күзетем бе» деп сүйрелеген соң амалсыз көнген. Бірақ жыл уағына жетпей қайтыс болды. Өлерде айтқан өтініші бойынша осы Аршалының қыр желкесіне әкеліп жерлеген. Ақтан содан бері ешкімнен ертек те, аңыз да естіген емес. «Осы күннің балалары, — деп ойлар еді ішінен: — осы күннің балалары ондай әлде өтірік, әлде шын әңгіме айтып, бей уақытта жас қиялын тербейтін өтірікші шалдар азайған сайын қатыбастанып, хатқа жүйрік болғанымен жаны күйрек

болып барады-ау. Қазір біз балаларды білімге үйретеміз, бірақ табиғатты сезінуге үйретпейміз. Сондықтан ой-өрісі өсіп, сезім-түйсігі бықсып бара жатыр; сондықтан да қатал, аяушылық сезімінен жұрдай».

От басында өзін-өзі қақтап талтайып отырған Ақтан енді жалынға арқасын төсеп теріс қарады. Шығарда бағанағы қылаулай ұшқындап тұрған қар бірте-бірте жапалаққа айналып, аспанда қара-құрым сансыз сайтан көбелек ұшып жүргенге ұқсайды. Ал, тұман әлдеқашан артын қысқан секілді... Күннің қай уағы екені белгісіз, Шағырқасқа пысқырынып ішін тарта ма, деп құлақ түріп еді, жым-жырт, тіпті ашығып, тықыршыған дыбысы білінбеді. Үңгірден шығып болжайын деп бір оқталды, жаңа ғана бойы жылына бастағанда суыққа қайта ұрынудан қорғанды. Оттың қарауыта бастаған шаласын ысыра түсіп, өзімен-өзі айтысуга кірісті.

Ақтан айтты: — «Ей аңшы, бұл отырысыңның мәнісі не? Екі жастың біріне келмей жүнжіп кеттің. Бұл өмірден алғаның қане, бұл өмірге бергенің қане?»

Аңшы: — «Бұл отырысымның мәнісі жоғын өзім де білемін. Десем де мың-миллион адамның топ ортасында жүріп те жалғызсырауға болады ғой. Құдай адастырамын десе, тал түсте қолыңа шырақ ұстап жүрсең де адастырады. Әзірге өмірге бергенімнің жоғы секілді, алғаным да шамалы. Қазір өзімді-өзім жоғалтып жүргенім рас, бірақ менің ойымда Асан шал айтқан таңғажайып аңыз-ертегілердің ізі әлі сайрап жатыр. Ол ертек-аңызды менен өзге бұл елде ешкім де білмейді, баяғыда... баяғыда ұмытып қалған. Тәңірім, бойымнан адамдығым да, адалдығым да жоғалмағанына қуанамын».

Ақтан: «Немене сонда, ел іші — алтын бесікте ғұмыр кешкеннің бәр-бәрі сеніңше бүлінген бе? Ертектің етегіне қаншама жармасқаныңмен, қазір сол қиялдың жүзеге аспағаны бар ма? Шырағым, қазір түнде керемет түс көрсең, соны күндіз өмірден, кешке телевизордан көресің. Шырағым, қазіргі ұрпаққа ертектің беш тиындық құны жоқ, өйткені заманымыздың өзі ертекке бергісіз тамаша».

Аңшы: «Рас. Бұл жайды білмейді дейсің бе, біл... е...ем... Ертектің ақыры Асан шал екеуміз екенін де ішім сезеді. Менімше, көкбеттеніп қанша даулассаң да, дүниедегі қулық-сұмдықты, ақыл мен білімді, қала берді жақсылық пен жамандықты тек оқыған адамдар үйрететініне кәмілмін.

Сондықтан да ақылдың өзі әменде ақымақтық жасауға арналған секілді. Есінде болар, Асан шал айтқан алғашқы ертегі: жалғанның жартысын жаулап алған Шыңғысхан ақыл-естен жүрдай дейсің бе? Не болмаса қаратайлықтарды қысы болмайтын, егін салмайтын жерге көшіріп әкетем деп алпыстан асқан шағында үш жыл қаңғырған Мәметек ақымақ екен-ау...»

Ақтан: «Әрине, ақымақтық, әйтпесе ондай жұмаққа қазақ жерсінбейтінін, артық бақыт қаратайлықтарға жақпайтынын бағамдар еді. Біле білсең, алты ай қысы бар Алтайдан көшіп кетсек, түгел қырылып қалар едік. Сенің қателігің сол — халық ғасырлар бойы ойлап тапқан өмір сүру тәсілінен шығандап шығып, өз бетіңше лағып кеткің келеді. Бойыңда барлық күш-қуат бола тұра, өзің де байы-бына бара алмаған жалған пәлсапаның шылауында тентіреп жүрсің. Баяғыда-ақ орталыққа көшіп барып, адамдарға бұдан әлде қайда пайдалы іспен шұғылдансақ...».

Аңшы: «Бұдан әлде қайда пайдалы іс дедің-ау. Пайдалы іс деген не? Түсіндірші маған. Менімше, дүниедегі ең пайдалы іс сол, дүниеге жалғыз-ақ рет келіп жан тапсыратын адамдарға қиянат жасамау. Егер орталыққа көшіп барсақ, сөз жоқ өзімізге дұшпан табар едік. Қаймана халықтың ортасында жүрсең бірі жақсы көрсе, бірі жек көреді. Ал қазір ешқандай да...да...да... жауым жоқ. Егер жұрттың ең көп жиналған жерінде тіршілік құрсам сөз жоқ, талайдың бақытына таласып, қызғаныш сезімін тудырар едім. Айталық жаңа өзің мойындағандай, менде күш-қуат жетеді, көркім де жаман емес. Егер осы мүмкіндікті пайдалансам, жалғанды жалпағынан басуға болар еді. Ондайлар аз ба. Табиғаттың әділетсіздігі сонда, бір кісінің басына бар жақсылығын, талантын, сұлулығын да аямай үйіп-төгіп бере салады. Сосын әлгі төрт құбыласы тең еркелер қаншама еркек-ұрғашының обалына қалады десеңші. Біле-білсек сен екеуіміз ауылдағы достарымыздың қосылған жар, сүйген қызы қызыға берген соң, дос көңіліне қылау түсіргенше аңшы болып, тауда тентіреп өлуте бел бумап па едік. Қазір біз қаншама жалғызсырағанмен, ар-ұятымыз таза, ұялмай өмір сүрудеміз. Адам қаншама сұлу, қаншалықты талантты болса, басқаларға тигізер қиянаты да соншалықты перен, Мен қазір білімді емес, сезімді тәрбиелеу сапарындамын».

Ақтан: «Оны уақыт көрсетер. Балалық шақтың көп-көп аңқаулығы менен кетіп, саған көшкен екен. Адамға әсері жоқ. қоғамнан тыс періштелік кімге керек; міне, сенің соңыңнан аң боп адасып жүргеніме бес жыл болды. Қазіргі біздің тіршілігіміз бүкіл ауыл, қала берді аудан адамдарына аңыз секілді естіледі. Сенің қолыңдағы бағалы терілерге қызыққанмен, сенің өміріңе тамсанған біреуін көрсем көзім шықсын. Бәрінің айтатыны: Ақтан аң болып кетіпті, байгүс шешесі құсаланбай қалай отырады екен. Өзі еркекшора болмасын, отыздан асты, үйленген жоқ. Өзі кей күні жер жұтқандай жоғалып кетеді екен, сиқыры бар ма, — осы тақылетті сыпсың өсектен аяқ алып жүргісіз. Жиырмасыншы ғасырдың екінші жартысындағы кісікиік болмай, есіміз барда елімізді табайық, енді біз аулайтын аң да қалмай барады. Қазір сезімталдылықтың түкке қажеті жоқ, қазір білім-ғылымның заманы, оқи бер, оқи бер».

Аңшы: «Мен аңды ауламаймын, күзетемін. Сосын кісімәшін болғаннан кісікиікке айналған әлде қайда рахатау деймін. Асан шал тірі болғанда сөз жоқ, Аршалыға қайта көшіп келер еді. Асылы жат жұрттық біреу келе қалса, мұнда да қазақтар тұрады-ау деп ойласын, әйтпесе жер менікі деуге дәлеліміз қайсы? Елу тоғыз үйдің түндігін бір түнде жауып, мұқым орашалақтар жау қутандай шұбырғанда туган ауылда қанжылап қалған мен едім... Сонда мен Асан шалдың аруағы үшін осы жолды, осы жалғыздықты тандап алғанмын. Білем, орталықта ертеке айтатын бір адам қалмады. Кейінгі ұрпақ, жас балаларға аңыз ретінде бәлкім мені айтар. Мені кісікиікке балап: әне, аң келе жатыр, әне аю келе жатыр, жылама, тәртіпті бол, — деп қорқытып үрейін алар. Қазіргі балаларды қорқытатын ешбір тылсым күштің қалмағаны, қазіргі балалардың сәби жүрегін тербер ешбір жырдың, ешбір ертектің жоқтығы қинайды. Қазіргі адамдар ертеке айтпайды, тек өтірік айтады».

Ақтан: «Оныншы кластан кейін оқымай қойғаның қандай жақсы болған. Әлемді лас қылып улайтын адамның кемігені де. Сана-сезімі ересек тартқан бүтінгі жұртты ертекепен емізем деу қандай ақылға сиымсыз әбестік. Адам бойындағы қорқыныштың жоғалғаны несі айып, демек ұлы жойқын прогреске, қолымыздың жеткені де».

Аңшы: «Ей, Ақтан, сен мынаны түсін: адам бойынан қорқыныш сезімі жоғалса — адамдық қасиетін де біржола жоғалтқаны».

Ақтан: «Ендеше өзің неге жүрек жұтып жүрсің».

Аңшы: «Менің жауым жоқ, сосын қорықпаймын».

Ақтан: «Керісінше, досың да жоқ қой».

Осылайша өзімен өзі, яғни өзінің екі «менімен» айттысып отырған Ақтан-Аңшының мойнына қараңғы бір түкпірден айдаһардай ысқырып келген қыл арқан сарт ете түсті. Су тиіп әбден шираған темірдей арқан алқымынан сығымдағанда, тұяқ серпіп, тырп етуге шамасын келтірмеді. Қапелімде не болғанын Ақтанның өзі де білмеген, тек қылша мойнындағы жыландай оратылған пәлені қос қолымен тартып тұрып, ауырлай дем алғаннан кейін барып, құдайдың зорымен жан-жағына қарады. Алғашқыдай емес, тыпырлап босқа әуре болудың түкке қажеті жоғын сезді. Қимылдаған сайын қинай түскен соң басқа салғанын көрейін дегендей шалқалай отырды. Кеңірдегі сырылдап, өкпесі өшіп бара жатады да, қыл арқан сәл босағандай болғанда қайта қалпына келеді. Ендігі сәтте Ақтан артында абажадай адам тұрғанын білді, тіпті құлағына пыс-пыс демалғаны естілген. Бұрылып қарауға шамасын келтірмеді, шалқалай берген Ақтанның арқасына жап-жалпақ табанын тіреді де қыл арқанды шпрене тартты. Бұл өзі тірі қорлық, өлім мен өмірдің бір-біріне адам жанын доп қылып тебу еді. Анадан шыр етіп жерге түскелі мұндай қазабынан мазағы қатты ауыр халді тұңғыш рет басынан өткерген Ақтан намыс отына шындап өртенді, шыңғыра кектенді. Не ләм деп сөйлемей, не мүрдемге өлтірмей мақтамен бауыздап тұрған атаңа нәлет, әттең Ақтанның қолына түссең асық жілігің аспанға атылар еді. Амал не, амал не... Ақтан есін жигандай болып, әлгінде өзі жаққан отқа қарап еді, қоламтасы сөнуге айналған. Былай қылғындыра берсе өзінің де өмірі осылайша өшіп, ит-құсқа жем болып Көккөлде қаларын, алдында аға, артында іні, кіндігін жалғар баласыз мәңгілікке қаларын, күн сұраусыз көмілмей қаларын ...иә, иә, қала...а...рын бағамдады. Ей, алла-ау десеңші, мынау жарық әлем, тіпті тіршіліктің бәрі бес тиындық құны жоқ түкке керексіз жаман тайтері емес пе еді. Қызығы сол, Ақтан өлі мен тірінің екеуі арасында қор болып отырмын деген жоқ, тұңғыш рет таңертеңнен оразасын ашпағаны, қарнының қарбап асар ауқат іздеп шұрылдағанын сезді. Көз алдынан бағанағы бұғы тағы да ойнап, секіріп-билеп өте берген, «соны бекер атып алмаған екенмін, сонда атып алсам, мынау кербәкқан Көккөлге келмей кері үйге оралар едім, үйге қайтып кеткен-

де мынандай дұзаққа түспес едім... Айтпақшы мылтығым қайда, Шағырқасқа ше...» Ақтан бар пәрменімен бұлқынды-ай, тулады-ай.. Амал не жаурынынан тіреген зілдей аяқ пен қыл мойнындағы қыл бұрау алты басты айдаһардан бетер бүре түсті. Бәрі бекер. Бағанағыдан бері екі жақ та жұмған аузын ашпай, үнсіз ерегісте, бетпақтанған арбаста еді. Ақтанның шыдамы жетпеді білем: «бұл арқан иттің мойнымды буындырғанынан, қышытқаны жанға батты-ау», — деп айғай салды. Үңгір жаңғырып барып, «жанға батты-ау, жанға батты-ау... батты-ау» деп талайға дейін қайталады, сосын құмығып барып өшті. Бұл сөзден кейін арқасындағы адам қимылдап, бойында жаны бар екі аяқты, жұмыр басты пенде екенін танытты. Мұны аңғарған Ақтан тілге келмекке оқталды да тағы намысқа жеңдірді.

Ақтан жағы қарысқандай үн-түнсіз мерездене отырып алған соң, жалынар-жалбарынар деген үмітпен тістей қатып тұрған белгісіз адам бұл да ерегісіп тағы да қылқындыра бастады. Жаңағы бір сәтте от жылуынан қашаңдап, әмбе оқыс келген пәледен шошынып қалған дене тітірене мұздағандай еді. Енді міне, сүмек болып терледі. Көз алдында секеңдеп, билеп жүрген бағанағы бұғы жоғалды да мың сан қызыл-жасыл ұшқындар толды: сөнеді, жанады... бірақ, жанғанынан сөнгені көп. Бірақ Ақтан тіпті де өлім жайлы ойлаған жоқ. Адамдықтың асқақ туын тек өз жағына қалдыруды, егер осы қалпында арғы дүниеге аттанып-ақ кетсе, жер бетінде қыбырлап жүрген жан-жануар, адамзаттың қылшығы да қисаймай баз қалпында — мәз қалпында ғұмыр кешерін есіне алды. Өзін аяған жоқ, өзгені аяды. Ол өлім сапарына сақадай сай еді. «Сен шыдасаң, мен шыдадым» дегендей, қимыл-қыбырсыз көзін жұмып еді, қоламтада жылтырап жатқан шоқ та, үңгірдің аузынан қарағанда баяу қапалақтап жауып тұрған алғашқы қар да — мұқымы жым-жылас жоғалып, өңкей қызыл-жасыл ұшқындар үймелеген. Басы зеңіп жата қалғысы келді. Осы отырысқа, арқадағы ауыр аяқ пен мойнындағы қыл арқанға да көндіккен бей-жай күй қайта биледі. Көзін ашып еді, ұшқындар азайды, қар жауып тұр. Қарауытып сөне бастаған шоқ машинаның жарығы түскен қойдың көзіндей жылтырап жатыр. «Құдай-ау бәрі өз орнында, баяғы калпы екен-ау. Егер мен өліп кетсем де осы — еш нәрсе өзгермейді».

Екі жақ сүт пісірім арбасты... Ақтан арқасындағы азап-адамнан дәл осылай қарсылықсыз, әрекетсіз отыра берсе

құтылмасын білді. Оның жүйкесі өзгенікінен гөрі әлде қайда тарамыстай берік екеніне әбден көзі жеткен «дұшпан» жас жігітті қалай азаптаудың жолын издестірді. Ақтан ауыл-аймаққа жоламай, иен тау, дүлей орманды паналағанда көк желкеңе мініп алып, өне бойы өкпеңнен тепкілеп отыратын тәуекелді тірліктен қашқаны еді. Ол ойлайтын: «адамдар бір-бірінің арқасына көзге көрінбей жабысып өмір сүреді. Зәуде сүрінсе, құласа тағдыр тәлкегінен көреді, арқасындағы адамнан көрмейді». Ал өзі сол халықтың ортасына кірсе, бірінің емес, әлденешеуін ерттеп мініп алуға күші барын білуші еді. Бірақ дұшпан жоқ дегені қайда, жоқ болса қыр арқасындағы қандай албасты?

Сонымен не істеу керек?

Аңшы айтты: «Күрес, жағалас, жұлқыс — сонда ғана жеңесің».

Ақтан айтты: «Тілге кел, сөйле. Ағатайлап жалбарынып шыбын жанымды қиде».

Сонымен не істеу керек?

Аңшы айтты: «Айлалы-тәсілге сал. Табиғат сыйға тартқан жойқын қуатың, арыстан айбатың қайда? Аюмен алысқан адам едің, арқадағы екі қоржын басы шикі етке шамаң жетпей отырғаның мынау, омпиып».

Ақтан айтты: «Қара күштің мезгілі емес, мықтасаң бірді жығарсың, мыңнан жығыларсың. Айға шапқан арыстанды да білеміз — мерт болғанын. Аяғына жығылып, айып анжынды ал деп мүләйімси салсаң тағыңнан айрылып қалмайсың. Жылы-жылы сөйлесең жылан да інінен шығады. Айналайын деші, сен жеңдің, мен жеңілдім деші, өтірік болса да жыламсырашы...».

Аңшы айтты: «Өйткенше өлген артық».

Ақтан айтты: «Мұндай шақта күшіңе сенбе, айлалы да аяр сөзіңе сен. Сенің өмір бақида өңің түгіл түсінде көрмеген жұмбақ біреумен алысып өлген ерлігіңді бағалап, алтыннан ескерткіш орнатар дейсің бе? Өлесің де қаласың ит жемі болып. Еңбектеп жүрсең де ертеңіңе ұмтыл. Қазір күресетін күш керек жоқ, тістелейтін тіс керек. Жалбарын, жылап-еңіре, калағаныңды ал де».

Аңшы айтты: «Өйткенше өлген артық».

Сонымен не істеу керек? Ақтан-Аңшы өзімен өзі осылайша едәуір іштей айтысты. Сосын бүркіттің саусағындай әлуетті бармағын мойындағы белдеулене кіріп тұрған қыл арқанның астына күштей тығып еді, темір шығыршық

сырғып босағандай болды. Осы бір болымсыз сәтті пайдаланып, кеудесін керіктей керіп, терең демалды. Сосын қолын қайта суырып алмақ еді, шығара алмады, дұшпан одан әрі шірене тартып тұрған секілді, арқасындағы табанның салмағы да бата түскен. Ақтан ендігі сәтте ұрымтал әрекетке көшпекке ниет қылды. Қыл арқанды алқымы тұсынан сығымдап ұстаған қалпы, барынша жиырылып, шиыршық ата бар қуатымен әуелі алға еңсеріле еңкейіп қалып, оқыс шалқая құлады. Шалқая құлап бара жатып, екі аяғын қас қағымда артына серпе лақтырды. Ғаламат шапшандықпен артқа тебілген қырық төртінші размерлі қос етік, тіреп тұрған аяғын Ақтан шалқалаған сәтте тайдырып алып, еңкейіп қалған дұшпанының бет-аузына былш етті. Бұдан соң сүт пісірім уақыт жаналқымнан алған бұғалық та босап сала берген. Бақса «дұшпан» тәлтіректеп барып есін жиып үлгерген екен. Ырғып тұрған Ақтанға атылып еді ол жойқын денесін жалт еткізіп, жалтарып әкетті де теріс қарап қалған дұшпанның ту сыртын ала шыр айналып оң аяғынын өкшесімен ұрды. Мұндайда оңай-оспақ бел омыртқа омырылып-ақ кететін, бірақ «дұшпан» өзінің осал жау еместігін танытты. Ақтан есін жиып, қайта ұмтылар минутта бықсып қана жанып жатқан отты шаланы жұлып алып, оқтана ұстай қойды. Тағы бір тықыр таянды жігітке. Алакөлеңке үңгірде қорбайып, бір басып, екі басып жақындаған дұшпан енді-енді Ақтанның көзіне отты шаланы тығып алатындай.

Сонымен не істеу керек?

Ақтан айтты: «Тілге кел, жалын, аяғына жығыл, сенің өтірік кішірейгеніңнен түтің кетпейді. Егер кек алам деп күшің тасып бара жатса, жайғасып отырып алған соң байқатпай қапелімде бас сал».

Аңшы айтты: «Арам ниетіңмен емес, адал күшіңмен жеңіске жет. Мұндай жекпе-жектер енді өз өміріңде қайтып қайталанбайтынын білемісің. Енді сен бұдан былай тек қана іштей күресетініңді есіңе ал. Бұл жігіттікті сынар ақырғы айқас».

Сонымен не істеу керек? Ақтан-Аңшы әуелі өзімен-өзі осылайша айтысып, сосын ақ тер, қара терге шомылып терледі. Самайынан сырғып, тура жайтаң аузына құйылған тер дәмі — ап-ащы екен. «Дұшпан» тым жақын қалды. Ақтанға тіпті оның сап-сасық демі білінгендей болған соң, жылыстай шегінді, тағы да шегінді, қолы сүп-

суық тас қабырғаға тиді; содан барып есін жиды. Дәл осы бір қысылтаяң «не өлім, не өмір» сәтінде жануар-ай, Шағырқасқа арқырай кісінеп қоя берген. Артына селк етіп қараған «дұшпанның» ішіне найза сұғып алғандай сойқан соққы тигенде, ыңқ етіп бүтілген. Ендігі соққы батпандай салмақпен тура көк желкеден тиген-ді. Жұлыны үзіліп кеткендей болған «дұшпан» одан әрі не болғанын өзі де білмейтін шығар... жым-жырт тыныштық ұйыды. Өлім тыныштығындай тәнге салқын, жанға жат тыныштықты үңгірдің қараңғы түкпірінен шыққан екі дауыс қана ептеп бұзған-ды: «Атаңа нәлет... атаңа нәлет... атаңа нәлет...»

Үлкен қауіптен құтылып, тысқа шыққан Ақтан қапалақ-қапалақ қардың арасында жер тарпып осқырынып тұрған Шағырқасқаның амандығына көзі жетті. Және танауынан иіскеп сүйсінгенін, алғысын білдіріп: «ажалдан арашалап қалған құтпаным», — деді. Тұңғыш рет көзіне жас алды. Ол өмірдің, жарық әлемнің тәттілігін, құмырсқа теріп жеп жүрсең де, жер басып өмір сүруге еш нәрсе жетпейтінін алғаш рет сезінген. Тау да, орман да, мынау жыбыр-жыбыр жауып тұрған биылғы қыстың хабаршы қары да мүлде басқа... басқа сипатқа енгендей-тін. Ақтан тағы да қарны ашқанын сезді; көз алдындағы өлім ұшқындары жоғалып, тағы да қоршаудан қашып шыққан кербұғы елестеді: «Атпағаным қандай ақыл болған».

Осы кезде барып темекісін үйде ұмытып қалдырғанына өкінді. Ертеден қара кешке дейін жер қазғандай соншалық шаршаңқы денесін зорға икемге келтіріп, тура аяғының астында теңкиіп жатқан қына басқан қара тасқа отыра кетті. Қалтасын қарманып жүріп, шетінен бір-екі рет кетіп жеген құрт тауып алып соны малталады. Әлгінде сыртқа шыққанда қар тым мол жауып тұрғанға ұқсаған. Енді саябырлап, жауынға араласа жентектеліп түсе бастады. Таудың зәрезеп қылатын быламық лайсаңы басталған сәті де. Бүкіл табиғаттың сілікпесі шығып, қандай да теперішке, көңдімге көшкен. Аузындағы малтасын екі ұртына кезек қуалап, сілекейі аға жалмаңдап отырған Ақтанның есіне енді ғана мылтығы түсті. Атып тұрып адағайлап, әр тұсқа көз жүгіртіп еді, үңгірдің тура шетіндегі балапан самырсынға сүйеп қойған қос ауыз мылтықты көрді. Сонда ғана жүрегі орнына келіп, екеуін бірдей алып келіп тақымына басып отырды. Шағырқасқа бір аяғынан бір аяғына ауысып тұрды да ішін тартты. Сауырынынан, әсіресе екі жаядағы қылыш кескен-

дей сойылып тұрар екі сайлауыттан сорғып, жерге асыгыс ағып жатқан қар суы тырс-тырс тамады. Күн жарықтықтың осынау орынсыз ылжыраңқы райына ат екеш ат та наразы сыңайда. Қыбыр етпей салпиган қос құлағын бір нәрсені сезгендей тіге қалды. Ат қараған жаққа Ақтан да бұрылды. Кен іздеп қазған үңгірдің ішінен аса аянышты дәрменмен еңбектей жылжып келе жатқан танымайтын танысын көрді. Әйтеуір бойында жаны бар дегенің болмаса, кірпігі ғана қимылдап, діңкесі құрыған білем. Дегенмен өзі ит-жанды екен, — деп ойлады Ақтан. Сосын қасына барды да қолтығынан сүйеп тұрғызды. Бет-аузын түк басып әбден кетеуі кете жүдеген, қан-сөлден айрылып, қаңқаға айналған тірі аруақпен алысқанына енді ғана көзі жеткен Ақтан жер боп ұялды. Тарамысына ғана ілінп отырған «дұшпаны» мұның жүзіне бұрылып қараған жоқ, аяғы қарлы жан-бырлатып, бірсін-бірсін саябырсып, бірте-бірте ақыл-есін жия бастаған анау сүп-сүр дүниеге мәлиіп телміреді-ай. Тіл-жақтан әлдеқашан жүрдай боп жұмған аузын ашпауға ант бергендей-ау. Ақтан «дұшпанның» бетінен тіршіліктің ешқандай сәулесін таба алмады. Кіртиген қос жанарының нұры жоқ, көз емес, сыздауықтың орны секілденген. Бірақ осына аш аруақтың бойына Ақтаңдай жігітпен бір сағат арбастырып, алыстырып қойған қуат қайдан келді: бұл періште ме? Жоқ, бұл екі аяқты адам еді. Қалың тұман жамылып, арғы беттен өтіп келген қашқын еді.

Аңшының жүрегін аянышты сезім биледі. Тісі-тісіне тимей сақылдап жаураған «дұшпанның» мына мүсәпір кескіні, бағанағы кесапатты кегін ұмыттырған.

«Дұшпанын» қолтықтап әкеліп, отырғызды да алғаш рет тілге келді.

— Сіз кімсіз? Қайдан жүрсіз?

— Қазақпын. Арғы беттен өтіп келдім.

Ақтанның екі көзі тас төбесінен шықты. «Арғы беттен...» Ал ол болса сол бедірейіп бір нүктеге қадалған қалпы «сиыр қарап жүрмін» деген ауыл үйдің шалындай немқұрайды айта салды. Тіпті бұл сөзді ол емес, мүлдем басқа біреу сыбырлағандай жүзіндегі өлім көлеңкесі бәрібір жоғалмаған. Ендігі сәтте екеуі бірдей, оқты көздерін ата қарасты да не ойлағандарын түсіністі. Ақтан дұшпанның әлгінде ғана безеуленіп сөніп жатқан көзінен ғаламат бір жарқыл көріп, осы жарқыл тұтанып кетпей тұрып, мылтығын ала қоюға ұмтылған. Бірақ бұл кезде қойнынан көзді ашып-жұмғанша

жұлып алған қанжарын кезеп қарсыласы да дайын отыр еді.

Арбасу тағы басталды. Егер қос ауыз мылтығының шүріппесін басып қалса алты адымдай алдында тұрған анау түкті неменің қарғадай қалбаң етерін білген, ал анау қанжардың суық жүзі өз жүрегіне қадалмасына сенімді ме? Жо-жоқ, еш адамның бетіне «әй, сені ме» деп қарап көрмеген Ақтан ондай күнәға бата алмайды. Мейлі, жүзі шыдаса өлтірсін, жаңа менің шыбын жанын қинамай, қиып тастап кеткенімді ұмытса, қара жүрек қанышер болса — өлтірсін...

Сонымен не істеу керек өзі? Аңшы айтты: «— Мәмлеге келейік. Енді егестің пайдасы жоқ, құр көкперілік болып шығады».

Ақтан айтты: «Ол болмайды, баяғы батылдығың қайда, атып сал. Өзі біздің адам емес, шекараны бұзып қашып келіп отыр. Әрі-беріден соң қара басымызға пәле болып жабысады».

Осы кезде жігіттің ойын оқығандай дұшпанның өзі тіл қатты.

— Қанша қасарысқанмен бір-бірімізді ала алмаспыз. Сен жас ит болсаң, мен кәрі төбетпін. Сен әліңе сенесің, мен әдісіме сенемін. Әгәрәкім, осы Көккөлдегі йен үңгірде екеуміз де өліп кетсек, менің түгім де кетпес, он екіде бір гүлі ашылмаған саған қиын. Әгәрәкім мен сенің көзіңді жоғалтуды ниет қылсам, бағана мойныңа қыл арқан салған мезетте-ақ қылғындыра салар едім. Айтып-айтпай не керек, сен де қарымтаңды қайтардың. Ұрып жыққаның болмаса қаныма ортақ болмадың. Байқаймын, қайсарлығыңа қарағанда біздің тұқымның тұяғы секілдісің. Аты-жөніңді айтшы?

— Сайрап тұрып, жайлап тастап жүрмейсіз бе? — деді Ақтан мылтық аузын тайдырыңқырап. Анау да қанжарын қоншына тыға батылсыздау жақындаған. Әншейін сүйекке қарысып тұрғаны болмаса, қаттырақ жел соқса құлап қалатындай мүшкіл күйде еді. Әлгінде ғана кектене жылтылдаған сілеусін көз тағы да кіртііп, өз-өзінен жұмыла берді. Көзі қарауытып басы айнала құлап бара жатыр еді, Ақтан сүйеп қалды. Сосын сол сүйемелдеген қалпы үңгірге кіргізіп, тас қабырғаға сүйей жайғастырды. Өшіп қалған отты қайта жақты.

От лапылдай шалқып қайта жанған шақта Ақтан өлі ме, тірі ме дегендей «дұшпанның» бетіне үңіліп еді, қансыздана

бозарып, ыстық күннен оңған матадай шүберектеніп жатыр екен. Бұған дейін істеген қаттылығы, бұған дейінгі істеген қателігі жарық дүниемен қоштасар сәтінде жан терін, ар терін шығарып қинағандай ма. «Біздің тұқымның тұяғы секілдісің» деді-ау. Неге, не үшін айтты екен?».

Қарлы жаңбыр толастайын депті. Тау аңғарынан тары да будақ-будақ тұман айдаһардай бас көтере бастаған. Ағаш-ағаштың арасын сағалай, жасырына жер бауырлап өрлеп келеді. Қол созымдай ғана тұрған аспан мен тауды тұтастыра өңездеген бұлт ептеп жұқарып, тозығы жетіп, жыртылута айналған. ал сол аспанның Баянөлгей жақ шеті түріліп, көгеріп көк көрінген де, Қытай жақ тұсы әл де сіресіп бұлтқа тұншығып жатыр; сүйретіліп таумен астасып кеткені сонша, бұлт екені, тұман екені белгісіз. Ақтан «дүшпанның» аузына қар суын тамызайын деп сыртқа шығып еді, осы көріністі қызықтағандай біраз тұрып қалған. Бағамдаса төрт жағында төрт ел екен. Ортасында өзі. «Мына тұста — Монғолия, желке тұста — Қытай, анау жақта — Таулы Алтай өлкесі, тура алдында — Қазақстан. Осы табан тіреп тұрған жерімнен Шағырқасқаға мініп, аяңдап кетсем қайсы біріне де сүт пісірім уақытта барар едім». Ақтан деміккендей ауыр демалды. «Апыр-ай, қолтығымызды жаза шапқылап-шапқылап алатын жер жоқ екен-ау? Өңкей бір дүмбілездене бүктүсіп жатқан таутас, найзадай шаншылған шың, жыныс орман. Ала бағана, тікенек сым: бәр-бәрі маңдайыңнан соғып кері қайтарады. Рұқсат қағазың жоқ болса, туған жер, өскен еліңді де аралай алмайсың. Иә, рұқсат қағаз керек... қағаз...».

— Біздің арғы атамыз, қырғыз, — деді бойына жанын шақырып, әл жинаған белгісіз қазақ. — Бабаларымыз Енесайдың жоғарғы ағысын мекендеген Алтыр деген ру болады. Енесайдың басы тарам-тарам қолдың тамыры іспетті сандаған өзеншелерден бастау алса, Енесайға оңтүстік батыс бүйірінен құятын Абақан өзенінің өн бойы біздің елдің қыс қыстап, жаз жайлаған мекені екен. Дәл сол Енесайға құяр айлағында Абақан атты ұл өскен шаһар болған. Өне соның бәрі біздің түпкі бабамыз Абақханның құрметіне аталған, тек кейін келе Абақанға айналып кетіпті.

Енесай қырғыздары қазақтың үш жүзі секілді үлкен-үлкен ұлысқа бөлінген: яғни, Алтысар, Есер және Алтыр болып. Біз сол ең кішісі — Алтырдан тараған екенбіз. Алтыр кінәздігін Абырай деп атаған. Одан Толой, Толойдан Абақ өрбіген. Мысалы, Алтысарға Номша, одан Ишей, одан Ахан туса, сенің есімің Ақтан емес, о баста сол Аханнан бұрмаланып кеткені ғой деймін...

— Сен менен қорықпа да, үрікпе, — деді сөзін онан әрі жалғап. — Мен сен ойлағандай қаңғыбас та, дәруіш те, қашқын да, шпион да емеспін. Тағдыр талайынан таяқ жеген, өлейін десе жан тәтті, өлмейін десе бас қатты болып жүрген сорлымын, менің сорлы болатыным, туған жер, өскен елден қаңғып жат елге кеткендігім; бақ іздеймін деп жүріп, бақытымнан, жұмақ іздеймін деп жүріп жұртымнан айрылғанмын.

Ол терең күрсінді. Манағыдай емес, отқа тесіле қараған көзіне сәуле тарап, тіршіліктің белгісін аңғартқан. Бірақ ол сәулені қаншама тіршілік сәулесі деп танығанмен, осына бет-пішіні қарашаның аңызғағы жарған сортаң секілді көнетоз, күйі тайған кеспірсіз, әлде қашан өлген жансыз еді. Адамзаттың әжетінен тысқары қалып, көзі аршылмай жынығып кеткен көне құдық іспетті екі көз әлгі иесіз даладан үңірейгендей еді. Ақтан осы уақыт, мазасыз тірлік пен күн жеген сілікпе бетке қарай отырып, өзін алғаш рет аяды, әрі жалғыздығын, құнсыз, бодаусыз кетер іздері жок, ізсіз саяқтығын тұңғыш рет сезді. Өне бойы қалтырап, алты күн мүз төсеніп, қар жамылып жатса тоңбайтын денесін суық шалғандай болды. Енді ештеп қорқыныш та иектей бастаған.

— Сен менен қорықпа, — деді тағы да әлгі аңызақ жүзді бейбақ. — Өзіңнен, өзіңнің жалғыздығыңнан қорық. Егер дәл осылай кісікиік болып мәңгі мылқау таудың ортасында орғып жүре берсең, менің тағдыр кепешімді сен киерінді біл. Бірақ мен саған ақыл да, нақыл да айтпаймын, қазір кім-кімді тыңдап, кімді-кім оқытқандай. Қазір жұрт іштен-ақ біліп, іштен-ақ үріп туады. Сондықтан бұл ағайынның есін алдырып болмаса, бір нәрсеге нандырып, азғыра алмассың. Мен саған шыққан тегімің кім екенін ғана қысқаша баяндап бергім келеді. Қайда барарын білген елдің ұлы қайдан шыққанын білсе, шекесін жарып кетпес.

Осының бәрі де Ақтанға түкке де керегі жоқ, бос мылжың болып көрінді. Асан шалдың осы тақылетті

әңгімесін жалықпай тыңдай беруші еді; ал қазір қанын соруға жағаттаған көк бас сонаның ызыңдай кісінің жынына тиеді. Екеуміз де өз жөнімізді табайық, сен тимесең, мен тимен бадырақ көз дегісі келді. Ойын жинақтай, тас жұтқандай болып отырған кеңірдегін кенеп, тіл қатам дегенше бейтаныс бұрынырақ сөйлеп қалды.

— Енесай қырғыздарының көрген қорлығын итке бермесін. XVII ғасырдың басында жер жаннаты атанған Минусин ойпатын мекендеген сорлы елге бір жағынан Рус қызықса, бір тұстан Алтынхан иемденуге тырысты. Ал бұл екеуінен де тізесі көбірек батқан жоңғарлықтар еді. Үш жақтан келген қыспақ алым-салық алумен ғана шектелді ме, жо-жоқ. Өзара таласып, көкпарға айналдырды. Ақыр аяғы Рус пен Алтынханнан қызғанған Жоңғар қырғыздарды атамекенінен аударып, ішкері жаққа — Алтайды асырып, Алатауға айдады. Бірақ, оған жеткенше қаншама ел еңіреп, тоз-тозы шықты десеңші. Оның бір тобы жоғарыда мен айтқан Алтынсардың ұрпағы — Ахан. Алтырдың ұрпағы мен — Абақ. Қазір Алатаудың ішіне мүлдем сіңісіп болдық. Өмірбақи қақастан екенімізді тірі пенде айыра алмайды. Иә, ел елге сіңе береді екен. Ал ер бөтен елге сіңбейді екен. Сонда мен туган жерден жерігенде өзге жердің өгей тиетінін сезді дейсің бе? Ал енді соғысқым келмеді, қаңғырған оқтың өтіне қара басымды қарауылға бере алмадым делік, басқаның бақыты үшін жанпидаға барғым келмеді делік — осыған мен айыптымын ба. Отыз үш жылдан бері қашып келемін. Анау көк түтінін көлбей ұшырған ауылыма баруға батылым жетпейді емес, арым жетпейді. Тентіреп-ақ өлейін, бірақ өз ажалымнан; қайда жүрсем де сүйегім осы төрт елдің шекарасы Көккөлде қуарсын. Сенен өтінерім, егер зәуде көмілмей қалсам, ит-құсқа жем қылмай денемді далдалай саларсың. Сенен өтінерім, мені көрдім деп еш аламанға аузыңнан шығара көрме. Сенен өтінерім, мына төрт қабырғалы тау түрменің қамаусыз тұтқыны болмай, есің барда еліңді тап, шырағым.

Бейбақтың әлпетіне енді ғана тіктеп қарауға болушы еді. Қабарған жүзіне қан тарағандай, жанары да бұлттың арасынан сығалаған жұлдыздай болымсыздау жылтылдады. Осы бір өшіп-жанып, жанып-өшіп тұрған дидарды Ақтан баяғыда өңінде, әлде түсінде көргендей-ау. Мүмкін Асан шал айтқан ертегінің кейіпкері ме, үлкендер әманда

орманға бара бермендер, онда қашқын бар, екі көздеріңді ойып, арғы бетке алып кетеді, — деуші еді. Балкім осы кісі болмасын... Ие, осы кісі.. Қашқын... Ақтан өзін өне бойы қорқыныштың қорасына қамап келген кейуанамен бетпе-бет кездескеніне қайран қалды. Құдай-ау, баяғыдағы қорқыныш қайда, кім ұрлап алды екен?

— Мен аттанамын, — деді орнынан тұра берген бейбақ. — Тұман сейілмей тұрғанда арғы жаққа өтіп алуым керек. Ондағы өмірді дұшманым да тілемеймін. Дүниеде адам жанынан сірне, көмпіс не бар. Әйтеуір бар айтарым қазіргі тоқтыққа масайрап кетпей сақ болсаңдаршы! Тек осыны ескерту үшін ғана келдім. Ал, сені қыл арқанмен қылқындырғаным, әншейін бүгінгі қазақтың күш-қуатын сынау айласы еді...

Ол, әне, мақта-мақта аспақ тұманның арасына сіңіп ұзап барады. Енді бірер минуттан кейін мәңгіге ғайып болады. Ақтан орнынан атып тұрып, мылтығына ұмтылды. Анау қаран-құран ақ тұманның арасында адасып бара жатқан қашқынды көздеп көп тұрды. Көздеген сайын қолы қалтырап, тіпті қарауылға ала алмай-ақ қойды. Сосын мылтығын жерге бір ұрды да жүрелеп отыра кетті. «Адам емес, сайтан, не періште шығар. Неге қоя бердім екен, неге... неге?».

Бірақ ол Ақтан атпаса да баяғыда, бұдан отыз үш жыл бұрын рухани өліп қалған адам екенін қайдан білсі...е...н...

«Әйтеуір сақ болсаңдаршы!»

Бұл шақта бейбақ әлдеқашан көзден тасаланып, ақ-сұр тұман оның ізін жасырғандай етегін сүйрете соңынан еріп кеткен.

Ақтан өзін төрт қабырғалы тау түрмеде отырғандай сезінді. Енді ғана есіне түсті, әлгі бейбақты атуға қақысы жоқ екен. Тіпті бұл жерде қалай қарай қаратып та мылтық кезеуге болмайтын еді. «Сонда, не аспанға, не жерге, не өзімді-өзім ғана атуым керек пе?»

Күн бағанағыдай емес, ашылайын деген. Тұлан тұтқан табиғат құрдылықтан түсер пайданың аздығын шамалады ма, әне... ха-ха.. бейшара ақыл-есін жиды. Ақтан салмағын екі аяғына кезек ауыстырып, әбден мезіленген атының шап айылын тартты да белін солқ еткізіп мініп алды. Үйге қайтатынын иесінің икемінсіз-ақ сезген жануар бүлкетей жөнелді.

Ақтан ауылды сағынды. Бұрын мұндай бөтен мінез танытқан емес еді, не көрінді? Білмейді. Әйтеуір бір белгісіз қысыр құштарлық аңсарын аударып иектеп болмаған соң Шағырқасқасына еріксіз ер салып тұр. Түні бойы ұйықтай алмады. Түсіне тағы да таң атқанша Көккөлде көрген бейбақ кірген. Жан жоқ иесіз қаңырап қалған бет-жүзі, түбі түскен шелектей үңірейген екі көз, қарлығыңқырап тым әріден күңгірлеп шығатын үрейлі дауыс — бәр-бәрі қосылып ер-тектен ғана еститін албасты адамды еске салғандай болған. Ақтанның көзі ілінсе аса бір аянышты өксікпен: «сақ болсаңдаршы», — деп үн қатады да ақбоз тұманға сіңіп жоғалады. Ақбоз тұманға қалықтай ұшып сіңіп кеткен бейбақты Ақтан үш түн түсінде көздеп ата алмай қор болды. Қозы көген қашықтықтағы ұстараның жүзін жалғыз көздеп дың еткізіп ұшырып түсіретін мергендігі, садағасы кетсін, түкке жарамай қалған. Күнделікті күйкі тірлік, бұлкек жүріспен өтіп жатқан өміріне осылайша шым-шым өзгеріс енгендей болған соң, шешесінен ұлықсат сұрап ойға түсіп қайтуға қам жасап тұр міне.

Бүгін де күн бұлтты. Аспан да, көк те, алыс-жақыннан арбаятын алып тау, қапсағай қарағай да жым-жылас, тек сұрғылт тұман ғана жер-көкті жалмауыздай жалмап алып, қыдиып іргеде жатыр. Анда-санда тұтқынға түскен Күн жазғанның көз жасындай аспаннан қаңғылестеп жетім-жесір тамшылар ағады. Ақтанның қос бөлмелі ағаш үйі, анау төбесін шыммен бастырған қораның дөңбегі мен кашаның сырғауылына дейін түсі қарабеттеніп, шылқыған сусінді халде қалғып-мүлгіп қарауытады-ай. Жер екеш — жерді басып қалған сайын, шып етіп таңдайын қағып, табаныңның екі ұртынан батпақ түкіреді. Қарғаларда ес бар ма, жылдың қайсыбір мезгілінде де тамағы тойса болды мәзі шығып, қарқ-қарқ ұшады-ай; ал, бұта-бұта, бұрыш-бұрышты сағалаған жұдырықтай торғайлар ғана ауа райының осыншама ылжыраңқы мінезіне нәумез.. болғандай күңкілдеп өкпелеп отыр.

Әлгі қарлы жаңбыр толас тапқаннан бермен көңілде ұялаған қаяу, өзінің өмірге керексіздігін тұңғыш рет ой таразысына салған жалқы жігіт, енді ғана жалғыздығы есіне түсіп, енді ғана «адам деген боқ көтерген боқтың қабына» ию-қио ортаның керектігін, ойлай бастаған. Баяғыда бұған бәрі бір

еді, қар жаумақ түгіл қан жауса да өзін ала қояр құдайдың жоқтығын білетін. Өлім меп өмірдің, бар мен жоқтың, тіпті жақсы мен жаманның екі арасына шекара қойып көрмеген ұлан адам мен аңның айырмасы барын алғаш рет есіне алды. Бақса адам әрқашан да алға қарауы, ертеңін ойлауы керек екен. Адам әрқашан да артына, жарымес болса да ұрпақ қалдыруы, бұл жарық әлемге ұрық себуі үшін жаратылған екен-ау. Ол Шағырқасқаны ерттеп тұрып өзіне еркелейтін жарды, сол жан жардың күміс күлкі, аяулы алақан, ыстық та қытықшыл демін, сайқалдау қылығын сағынды. Бір қызығы көз алдына тіпті де аяулы Айгүл емес, досының Жесірі елестеді. Неге?

Ауыл өзгермепті. Үйінен тысқа шығуға қорынып отырған жұрт миы шығып жатқан тар көшеден өтер бірлі-жарым аттыға тек терезесінен телміргені болмаса жау шауып кеткендей жым-жырт. Үсті саталақ-саталақ ауылдың құйрығы қайқы иттері ғана күресін торып сандалып жүр. Уақытсыз уақта жұт шақыра меңіреген сиырлар ғана ауыл тірлігінің азаншысындай азынайды. Резіңке етігінің қонышы қорқылдай тілерсегін сабалаған жалғыз-жарым әйел шелегін шиқылдатып құдайдың зорына суга беттеп барады әне. Ал, шошаң еткен еркек кіндікті көрінбейді, тегі мынау лайсаңның арқасында атау-кересін ішіп, тырайып үйінде жатса керек. Бағаналарда тартылған сымдардың өнбойын қуалай мөп-мөлдір су моншақ тізілген. Кейде қаңғылестеп айдаладан ұшып қонған торғай әлгі моншақты сау еткізіп жерге маржандай төгеді. Ұзыннан-ұзақ жалғыз көшелердің бойына орналасқан үйлердің мұржасынан будақтаған түтін бір-біріне ес бола шалқып, бұлтты аспанның бұты секілді бұтар-бұтар. Кешелі-бүгін ешкім де жұмысқа шықпағандай. Әншейінде быт-быттап құлаққашты қылар «ДТ» мен «Беларусь» та әр үйдің ауласында қаңтарулы тұр. Ақтан бөлімше кеңсесіне бұрылам ба деп еді, қазір онда да көзілдірігінің астынан сүзе қарап, сыздана сөйлейтін мәстек бухгалтерден басқа жан жоғын білді. Әйтсе де ат басын осында тіреуді мақұл көрді, екі кештің арасында бара қоятын үйі қайсы. Сыртын жұлым-жұлым киізбен қаптаған ағаш есік баяғыша ойбайлап ашылды. Қысы-жазы арқасынан түспейтін жыртық жабуын ауыр-

сына ма кім білсін; бірақ дым шалған соң, бұрынғыдай емес, бәсең шиқылдады. Бухгалтерия упрдың кабинетіне өтетін ауыз үйде. Қашан да түгін сасып тұрар аядай бөлмеге осы ауылдың тамам жұмысшысы лықа толып алып най тарта-тын. Әбден түтінсінді болған қабырға мен төбе тақтай ағаш моншаның ысы секілді сартап әрі полканы қабар қапырық. Терезесі жалғыз, оның өзінде екі әйнегі сынып трактордың майы сасыған ескі куфайке тығып қойған. Егер сол куфайкені алып сығып қалсаңыз, тура жарты шелек жанармай ағызып алар едіңіз. Темекі тұтатқан шырпыны шертіп қалып, сан рет өртесе де бухтың сол бүйірін шаншудан сақтап келе жатқаны және рас.

Бух басын көтермеген қалпы:

— Иә, сен неғып жүрсің? — деп мұрнының астынан күңк ете қалды. — Қатынсырап келдің-ау дәу де болса.

Ақтан үндеген жоқ. Сығырайған жалқы терезеден талықсып берекеден айрылған мыж-мыж далаға көз салды. Дала ұзақ көксаудан жаңа бас көтергендей тым жүдеу екен. Әлі шам жанған жоқ. Қоңырқай бөлме қанша сасық болғанымен, үйқыңды келтіретін ұядай жылы.

— Неге үндемейсің? Аузыңдағы маржаның төгіліп қала ма? — Бух тағы да қыршаңқыланып тиісе сөйледі. Сосын қолындағы қаламынан жиіркенгендей сілке лақтырып тастады да артындағы ағаш сөреге құрысын жаза керілді, сосын аузын араңдай ашып есінеді.

— Найың бар ма? Әкесінің аузын, бірдемесін өткізіп қойғандай, осы совхоздың бүкіл жұмысшысы менен тартады темекісін. — Ақтан ұсынған «Приманы» бір жақ езулей қыстырып, енді сіріңке сұрады. — Тіпті сіріңкеден сіріңке қоймайды, қипақтап тұрып қалталарына салып алады. — Сосын Ақтан берген шақпақпен темекісін тұтатты да сылдырлатып-сылдырлатып өз суырмасына сала салды.

— Иә, батыр, тауыңда не жаңалық бар. Биыл аң көп пе? Неше суыр аттың? Маған бір тымақтық тері берсей. Жақсылық жерде қалмайды. Он жылдан бері тиын-сиыныңды мен есептеп, көз майымды тауысып отырмын ғой, еңбегім бар шығар... Айтпақшы, сен мумья дей ме, бір дәрі тауып алды деген не сөз... Аршалының аузында аңыз болып жүрген әлгі сенің мумьяң, батыр...

Ақтан не дерін білмеді.

— Тапқаным рас. Дегенмен, дәл сол дәрі екеніне күмәнім бар.

– Маған бер, ақ-қарасын айырып, сорттап берейін.
– Жаңа білмейтін сыңай таныттыңыз ғой.
– Ой, әкесінің аузын, не қиындығы бар дейсің. Былай, нетіп, ауыма салып, талмап көрем де... Әй, осы сен қаңғыбаста адамның жанынан басқаның бәрі бар. Әлгі бұғының кептірген шыбығы бары рас па. Жеңгеңнің ағаңа деген ептеген жалыбысы бар еді (жалғыз өзі қарқылдап кеп күлді).

– Ол жағы жетеді. Бірақ дәметпеңіз, бермеймін. Даладағы бұғыны атып алды деп көрсетіп, соттатып жіберерсіз. Немесе көп жеп қойып, ісіп өлгендер бар.

– Кет-ай, әкенді мен өлтірдім бе, садағам. Өзің-ақ жеп, осы ауылдың қатындарын қашырып шық. О несі-ей. Мықты болсаң, ана дүзге шығып келе алмай отырған ауру шешеңе келін түсіріп бермеймісің.

– Шаптықпаңызшы, аға. Өзі де жыртылғалы тұрған жаныма тиісе бермеңізші, аға.

Ақтан бұл сөзді шын шаршап, қажы айтты. Алыстан сөйлесетін, кісінесетін кісі іздеп келгенде, арсылдап қарсы алса, шаршамағанда несі қалады.

Екеуі де біразға дейін жақ ашпай тым-тырыс оңаша отырды. Бөлме ішіндегі қараңғылық қоюланып, жылтыраған темекінің оты болмаса, жүздері көрінбей көмескілене бастаған. Далада бұдан көрі жарықтау, бозамық сәуле әлі де жан тапсыра қоймай, қасарысқан сыңайда. Алдымен быт-быттаған үні естілді де жарқ етіп жанып, жалп етіп сөнген электр жарығын Бух мықтап тұрып сыбап алды. Ақтан осы бір түнерері бар, жауары жоқ, өз ісіне адал адамды іштей жақсы да көретін. Қыршаңқы екені рас, бірақ онысының артында ешқандай зіл болмайтын. Көрші бөлімшелердің осы секілді бухгалтер, кассирлері жылда сотталып, ішіп-жеп қойып айдалып-байланып жатады. Ал бұл болса, міне, жиырма жылдан бері табанын тайдырмай істеп келеді. Мүмкін шиеттей он баласының көз жасы шығар сақтап жүрген; мүмкін ала жіпті аттамайтын нағыз адалға бәле-жала жолачайтыны рас па. Бар болғаны бес-ақ класс білімі бар Бух Ақтан ұнатып жүрген Айгүлдің ағасы-тын. Ол жігіт ойының үстінен түскендей:

– Ал, батыр, үндемес ойнап болсақ қайтайық. Сені бұл ауылда қай екі туып бір қалғаның қойын сойып, қолын қусырып қарсы алғалы отыр дейсің. Шетінен удай мас, біздікіне жүр. Жеңгеңнің күр шайы болса да ішіп ат-

тан. Мумьяң мен шыбығыңның әкесінің аузын, не қылам оны мен, әншейін әзілдеп едім. Онысыз-ақ балаларым өріп жүр.

Ақтанның көңілі айран-асыр: «не деген ғажап кісі, не деген қызық кісі».

Екеуі тысқа шыққанда қарашаның қараңғылығы төңіректі қымтап-ақ алған еді. Электр жарығы әлі жанған жоқ, анда-санда тірлік білдіргендей дыр етіп өшіп тұр. Тегі бұзылып қалған-ау. Әр үйдің терезесінен болар-болмас сәуле шашырап, әйтеуір көшедегі шалшық судан сақтандырғандай. Уақыт әлі ерте, іңір болғанымен сараңның ұятсыз қонағындай ертебастан келіп сұлап жатып алған тау қойнауының қараңғылығы, жердің лайсаңына қосылып, әбден зықңды шығарады. Ақшоқы бұрынғыдан әлде қайда жақындап кеткендей, дәл іргеге келіп, салақ үйдің ашқарақ сиырынша үңірейіп тұр. Таудың етегі жоқ, тек басы ғана аспан деген қарақұрым дүниеден ағараңдайды. Ойпаңға жауған жаңбыр тау басына қар боп түсетіні бесенеден белгілі десек те, осы қалпында осына кішкентай ауылдың аппақ шеңбер қоршап жатуы алғаш көрген адамға таңсық-ақ. Алғаш көрген адам оның тау басына жауған қар екенін де білмес еді. Сол ақшеңбердің тура қара сызықпен ұласар тұсында Ақтанның үйі бар. Онда Ақтанның ғана үйі емес, мынау оңдық шамның білтесімен алысып, мотористің бас терісін аузына қаптап қарғанып отырған жұрттың баянсыз тірлік құрған баяғы қонысы бар. Шатырын жауып, мұржасын жел қажаған йен үй, ұмыт қалған өмір бар.

— Сенің келе қалғаның мұндай көрім болар ма, — деді Бух Ақтанның артына мінгесіп келе жатып. — Мына көзге түртсе көргісіз тас қараңғылықта батпаққа батып өлерім шәксіз еді. Әй, әкесінің аузын ұрайын моторис-ай, сексен сомды тек алып отыр... Дәл осы кезде дар етіп мотор от алды да, бүкіл ауылдың көшеге қарап сығырайған терезесі жарқ ете қалды. Әр тұстан балаларға қосылып «ура» деп қалған үлкендердің де дауысы естілгендей болды. Анау кейкенде жалғыз шам жеке жарқырады. Бұл қалпында түн жалмауыздың жалғыз көзіне ұқсаған.

— Анау жотаның басындағы жалғыз лампыны көрдің бе? — деді Бух қолын шошайта әлгі жарықты нұсқап. — Жүрген жеріне шөп шықпағыр мотористің үйі. Қолы жетіп тұрған соң өз үйінің есік алдын ғана жарықпен жарылқап қойғанын

Шағырқасқа табиғатында жоқ мінез көрсетіп жалт ете қалып еді, самбырлай сөйлеп бейғам отырған Бух жалп етіп аттан ауып түсіп қалды. Ақтан үріккен атын сабалап жүріп әлгі жерге қайтып келгенде Бухтың әлде-кіммен кеңірдек жырта балағаттасып тұрғанын көрді.

— Уай, әкеңнің аузын, атты үркітіп жын қағып кетті ме?!

— Өзі үркейін деп тұрған мес неменің шабынан түртіп үркітті дейсің бе?

— Қараңғыда қалбалақтамай жатпаймысың. Құдай біледі дүкенші Жесірдің үйіне тартып барасың. Осыным өтірік деші.

— Шын болса, шымшып алайын деп пе едің. Арағын шіп, алмасын тіліп дегендей...

— Балаларынан ұялмайсың, ә...

— Шешесі ұялмаса, менің нем кетіп барады.

Ақтан оның Қан екенін таныды. Айғырсыған немені аттың бауырына алып сабағысы келіп бір тұрды да мінезіне жат тәйтік қылыққа барғысы келмеді және жел жақта тұрған мұғалімнің аузынан ашқылтым арақ иісі желе-жортып аңқыған.

— Ал жорытқанда жолың болсын, — деді Бух Ақтанның артына қайта міңгесе беріп. — Үсті-басымнан ластанбаған жер қалмады, жеңгеңе жұмыс тауып бердік. Ат-шапан айыбын сұрамай-ақ қояйын, өзге жерден келген өзекті бір жансың ғой. Тапсыарым, анау өзіңнен дәріс алып жүрген шиеттей бауырларыңа көз қырыңды сала сал. — Сосын ұзай бере артына қарап айғай салды:

— Көз қырыңды салмасаң, тап әкеңнің аузын... бес класс білімі бар әкесі де аштан өліп, көштен қалған жоқ.

Ақтанның жүрегін қара мысық тырнап өтті. Досының әйелін ондай жамандыққа қигысы жоқ Қанның көптен бері қыдындап жүретінін білетін. Қанның сөз айтқан қыз-келіншегін қылға тізе берсек тура осы ауылдың жартысы. Бұралқы ит секілді әркімді бір иіскелемесе ішкен асы батпайтын келімсекке осы ауылдың бүкіл баласының болашағын сеніп тапсыру — міне Ақтанның ыза болатыны осы көрсоқырлық еді.

— Не ойлап келе жатқаныңды білем, — деді Бух бәсең де сараң жан тартқан қоңыр үнмен. — Дүниедегі атысып-шабысқан сорақылықты ойлап басыңды қатыра берсең есуас атанасың. Пенде деген екі аяқты жануар, түнде ғана емес, тапа-тал түсте адасып, батпақ кешіп жүрмей ме.

Уайымдама. ДТ-ның Жесірі Қанның тұзағына түсе қоятын саңырау құр емес. Жақындап көрсінші, тура ашамайын көздей бір-ақ тепсін. Ой ол — қасқыр ғой, қасқыр. Маған сенбесең өзін барып болжашы, әлгі сүмелек күрк-күрк жөтеліп табалдырығында отыр.

Айгүл үйде жоқ екен. Көбінің бұтында лыпасы жоқ бес-алты еркек бала «папалап» тұра ұмтылды. Әкесінің жанында абажадай қонақ барын жаңа байқап, кішіректері көзі бақырайып тұра қашса, ересектері «Аң», «Аңды қара» деп Ақтанды нұсқады. Мамырлап басатын саржағал бәйбіше ернінің ұшынан ғана есендесті де етегіне оралып жүрген толайым баланы жапыра ыдыс-аяқ жаққа беттеді. Бухтың үйі екі бөлмелі еді. Темір пештің көмейін қызыл қарағайдың бұтағымен нығап-ақ тастаған екен — екі бүйірі қып-қызыл боп, бетінен оты шыға қалшылдап кеткен. Осы темір пештің іргесіне тау қылып жаңқа үйіп қойған, қайтып өртеніп кетпей тұрғанына таң қаласың. Ал осы пешке міне отырған ересек ұлдың екі беті нарттай боп, ол да жанып кетудің аз-ақ алдында. Жалмаң қағып қарағайдың шайырын есі шыға шайнап, ұртына жиналған түкірікті пештің қып-қызыл қаңылтырына түкіріп қалады. Түкіріп қалған сайын баж еткен наразы дауыс естіледі. Ақтан қай жерге отырарын білмей дағдарып біраз тұрды. Қапырық үйдің тынысқа тар ыстық ауасы быршытып терлетіп те жіберді. Төргі үйден киімін ауыстырып, аспай-саспай шыққан Бух табалдырық көзінде не ары, не бері жоқ делдиіп әлі тұрған қонағын енді байқағандай: — Өй, сен неғып тұрсың, төрге шықпай, — деді. — Киіміңді шеш те, ана босағадағы қазыққа іле сал. Шәй ішіп алған соң қайтасың ғой. Сен жататын орын бұл үйден бәрібір табылмайды.

Саржағал бәйбіше аса етжеңді адам. Ана үйректей екі жағына кезек ыргатылып басатын жайбасар, және дүние өртеніп бара жатса парық қылмайтын саппазың. Қимылы тым баяу, аз сөйлейді, баласын тауып, шаруасын жайғап, маңқайып отыра берер маңғазың. Аяғын санап басып, шәй жасағанша Ақтан мен Бух он рет дойбы ойнап шықты. Бұлар дойбы ойнағанда босаған әр тасты қағып алып, он «судья» жаттытырайып. Кейде дойбыға таласып, төбелесіп те алады. Бірақ, не әкесі, не шешесі қой, ырылдаспаңдар деп ескерткен жоқ. Есік әндетіп ашылып, үйге Айгүл кірді. Ақтанды жаңа көргендей тосырқай қарап біраз тұрды да майда ғана есендесті. Енді әлгі он «судья» Айгүлге лап берді.

— Айгүл әпке, кәмпит әкелдің бе? — Сөмкесін ит талаған елтірідей ғып жұлмалап әкетті. Төргі үйден жылаған-сықтаған үн естіліп жатты. Тағы да ешкім қой деген жоқ. Әйтеуір өздері туып, өздері өсіп жатқан қазақы қойлар секілді. Десек те күні ертең «е десең — ме дейтін» зіңгіттей-зіңгіттей азамат болып шыға келерін ойлайсың. Қазекемнің жаны малына араласып осылай өсіп-өне берген-ау. Ақтанның есіне тағы да жалғыздығы түсті. Дүниеде күйрық-жалың жоқ кубастықтан сорлы не бар. Түптеп келгенде әнеу күнгі Көккөлде көрген бейбақтан еш айырмасы да, сынық сүйем артықтығы да жоқ екен.

Айгүлге қарады. Үлкен ұялы көзі боталап, бұлардың ойынына үңіліп тұр. Демі тіпті жақыннан білінеді — жып-жылы екен, жып-жылы... дем Ақтанның сезімін алғаш рет шабақтап өтті. Бұрын дәл осындай әдемі хал, дәл осындай әрі-сәрі күй билеп көрген жоқ еді. Буын-буыны босап, басы айналғандай болды. Аяқ астынан қызуы көтерілгендей, өн бойы ысып қоя берді. Жігіттің осы күйін аңғарған қыз алыстап, төргі бөлмеге кіріп кетті. Оның да қазіргі жан-жықпылы өзінікінен бір де кем емес екенін Ақтан сезген жоқ-ты.

— Әй, жүрсеңші, қалғып отырсың ба? — деген Бухтың сөзі әлгіндегі ертек сынды дүниенің быт-шытын шығарды. Қанша әурелегенімен сескене үркіп кеткен сезім үйрегін енді қайтып жинап ала алмайтын еді.

— Жеңілдім аға, жеңілдім.

— Е, маған әшко керек, мойындасаң болды.

Саржағал бәйбіше ақ самауырынның қасына ойып тұрып, мықтап отырғызып қойған тасқұдай секілді және осы қалпында дәу қарағайдың кеспелтек шөркесі іспеттенген. Әркім өз ыдысын ұмтылып барып, тура қолына ұстатпаса, шәй құймай ұмытып кетеді білем, Ақтан кесесін үндемей стол шетіне қоя салып еді, байқамай маужырап отыра берді. Сосын жігіт бұдан ары шәй дәмепіп мәлюді ұят санады да, дастарханнан кейін шегінді. Айгүл бағанағыдан бері төргі үйден шыққан жоқ. Бух бір-екі рет дабыстап шақырып еді «артынан, балалармен ішермін» деген майда жауап алды. Бағанағыдан гөрі балалардың жағы семейін деген, тегі алды тырайып ұйықтай бастаған-ау. Темір пештің екі бүйіріндегі қызу жоғалып, әпігі басылған соң үйдің жылуы сынып, қарадай түншықтырып жіберер қапырық азайған. Әншейінде ауыздығын шайнап, дамыл таппайтын

Бух шәйді үнсіз ішіп мінезінде жоқ қадетпен томаға-тұйық отыр. Сабасаң тілін шығара алмайтын саржағал бәйбіше енді ептеп қалғұға көшкен. Ал Ақтан жаңа ғана құлағының түбінен ескен Айгүлдің лебін сағынды.

— Жеті қараңғы түнде қайда барасың, осы үйдің бір бұрышына қисая кет, — деді Бух.

— Рахмет, мен күндізден гөрі түнде жақсы жортамын.

— Оны білем, — деді Бух, — ол қасиетінді бұл өңірде білмейтін адам жоқ. Бірақ қашанғы осылай қараңғылықты жамылып жападан-жалғыз жорта бересің. Ойланатын, үй болатын уақыт жетті емес пе. Ақылым тасып бара жатқан соң, айтып отырғаным емес, шырақ осы ауылға бас болатын қабілетің бар зерделі жігітсің; шіркін-ай, шіркін қолынан іс келетіндер мен орашолақтардың орны әрқашан да айыр-басталып жүретініне таңым бар. Немене, сенің Аршалы көшіп кетті деп тортандағаныңнан жұрттың шаптырған зәрі түзелді деп жүрсің бе. Жоқ, бауырым, наоборот, жел жағынды сасытып отырмыз.

— Ойланайын, аға.

— Осы сендердікі не деген таусылмайтын, жалықтырмайтын ой. Айгүлге бірдеме айтсаң да «ойланайын, аға» деп шыға келеді. Ойланбай-ақ елу жыл жер басып жүрміз ғой. Қой, бұл қасқыр тірлігіңді. Таста!

Ақтан күлді.

Есіктен шығып бара жатып төргі бөлмеден жасқана қарап тұрған Айгүлдің жанарын жолықтырды.

Дала тастай қараңғы, өлік шығарғандай жанға жат еді. Көзге түртіп алса көрінбейтін қап-қара дүниенің әр жер; әр тұсын тесіп, жалғыз-жарым шам жылтырайды. Ақтан Шағырқасқасын әрең тауып мінді. Тауға тура тартып кетсем деп бір ойлады да, екі кештің арасында сүмендеп кетіп бара жатқан Қанды есіне алды. Жүрегін қара мысық тағы да тырнап өтті. «Шынымен-ақ ДТ-ның үйінде қонып жатпасын». Енді мұның санасындағы Айгүлдің жұмбақ та жуас бейнесі жоғалып, асау да асқақ келіншектің ерке қылық, еркін жүрсіі ұйытқыды. «Шынымен-ақ Қанның қолжаулығы болғаны ма? Шынымен-ақ іргесінен кеше аунаған жарының ақ төсегін былғағаны ма». Атының басын оқыс бұрды да тар әрі лайсаң көшенің бойыменен құйын-перен шаба жөнелді.

«Шынымен-ақ, жел соқса құлап қалғалы жүрген талтақ немені тайраңдатып қойғаным ба?» — деген ой

Шағырқасқаның тұяғынан лақтырған батпақтай шашырады...

— Кет дегенде ит те кетеді, — деген дауыс естіді Ақтан.

Алқын-жұлқын кіріп баруға жүрегі дауаламады. Сосын мына сөз үйдегі әлде кімге емес, өзіне айтылғандай ыңғайсыз жағдайда қалды. Үйге жапсарлай салған сеңкеде не ары, не бері жоқ ошарылап тұрып қалған. Әдейі аңдығандай есіктің сыртынан сығалап өзгенің сөзін тыңдау азамат басына тағы ұят. Кетіп қалмаққа қанша оқталса да досының жарын жалғызсыратып Қанның мазағына тастап кетуді намыс санады. Не істеу керек?

— Ендеше ақшаны қайтар, — деп шәңкілдеген Қанның даусы еріксіз құлақ салдырған. — Магазиніңнен мың сом жетпей қалғанда жылап-еңіреп менің артыма кіріп кете жаздап ең, берешегіңнен құтылған соң есірген екенсің. Құрғақ қасық ауыз жыртады. Жоқ дегенде анда-санда құмарымды қандырсаң, бірдемең кетер ме еді, өзеннен су алғанмен бірдей емес пе? Өзіңнің де жетісіп жүргенің шамалы шығар. Сенгенің тау-таста қаңғырып жүрген кісікиік Аңшы ма? Ол немең қайнағасын артына мінгестіріп Айгүлдің үйіне кетіп бара жатқан. Тіпті соның еркек екеніне күмәнім бар (шиқылдап күлді-ай).

Ақтан есікті жұлқа ашқаны сонша, тұтқасы қолында қалды. Үйдегілерде ес жоқ, аспаннан түскендей болған ашулы жігітке бақырая қарады. Көздерінде үрей. Бір сәт үнсіздік көздің жекпе-жегіне ауысты да адамдықтың айтып жеткізгісіз арбасуы басталды. Ақтан Аңдық мінезбен, таза да тәкаппар жеккөрінішпен, Қан қорқақтығын сайқалдықпен бүркемелей, ал келіншек кімнен болсын пана тілей жаутаңдай қараған. Оның кім жеңсе соның ығында кететіні анық еді. Тілге алғаш келген мұғалім болды.

— Менде саған қарсы келер күш жоқ, — деді ол көзінен шапшыған улы баспақ болып. Бітімге шақырмақ ниет те байқалады. — Қазір төбелесе кетсек сен жеңесің, мен жеңілем. Бірақ бұл өмірде түбі кім жеңіске жетіп, кімнің асығы алшысынан түсерін болашақ көрсетеді. Бұрынғыдай емес, сен де бөтен мінез таныта бастапсың. Арбасудан арбауға, ашық күресуден аңдута ауысыпсың... Есігін теуіп ашып, алшаңдай кіретін бұл үй саған да, маған да атқора, немесе ауылдың клубы емес. Мына Жесір келіншекті міне шабатын мініс бие көрмейік. Судың да сұрауы бар. Көкейінде құрт жоқ болса сен неге келдің түн ортасында...

Ақтан не дерін білмеді. Расында неге келді? Мұғалімді сөзбен жыға алмайтынын білді. Бар айтқаны: — Сенің неге келгеніңді сұрағалы келдім.

— Менің жөнім бір басқа, — деді қалтасынан саспай шылым алып тұтатқан Қан. — Мен берген қарызымды алғалы келдім. Демек саған қарағанда екі елідей болса да правом бар-ау деймін.

— Оны мынаның өзі айтсын. — Келіншекке қарады.

— Менің екеуіңде де әуелі айтарым: байдың асын байгүс қызғанғанның кебі болмаңдар. Еркегі жоқ үйді — ермегі жоқ үй демей, аулақ жүрсеңдер деп едім. Көзім қарайып, байсырап бара жатқан жоқпын. Әйтсе де жанымда түнеп жатып, түк бітірмей кеткен Аңшыдан қысылғанда қол ұшын берген мұғалім артық. Ендеше, мұғалімнің жөні бөлек... Қазір сулы жерде асып, сусыз жерде қуырып жесе де қолындамын. Жаңа есік сыртында тұрып сен естіген сөз әйелдің бұлданудан бастайтын еркелігі де... (кесіріленіп, көзінен от шаша әдейі айтты).

Қанның екі езуі екі құлағына жете мәз болды. Орнынан көтеріліп барып Жесірдің арқасынан қақты.

— Ақылды тентегім менің, — деді, — садағаң кетіп, саянда жүрейін. Дұшпанымды аяғыма мықтап тұрып жығып бердің-ау. Еркекте бұдан артық қадір бар ма, тәйірі, рахмет... Рахмет, жаным...

Жесір оның тым жақын тақалып айтқан демінен жиіркенгендей теріс қарады. Онысын білдірмеуге тырысты. Ақтанның іші алай-дүлей. Тұңғыш рет өзіне «жау» тауып, өзін-өзі жек көрді; тұңғыш рет тауы шағылды; тұңғыш рет тұралай жеңіліске ұшырап және тұңғыш рет адамдық ар, намыс дегеннің бағасын ұқты. Қысылғанда аузына түскен сөз: — Әйел жазғанда бәтуа бар ма, кімнің тарысы піссе соның тауығы болады да...

— Тарың піспей-ақ қойсын, тауығың болар едім, әттең не керек, әтештігіңе күмәнім бар, — деді Жесір сыңғырлай күліп. Қан ол күлкіні жолдан тізгін ұшымен іліп алып біразға апарды. Ақтанның өн бойындағы бар қаны шапшып басына шықты. Көзінің алды тұманытты да басы айналды. Енді оның Аңдық қасиеті қозып, алды-артына қаратпай өнбойын ашудың ақ көбігіне тұншықтыра бастаған. Оның құлағынан «шиқ-шиқ», «тырқ-тырқ» күлкі кетпей қойды. Осы кезде есіне бағана жұлып алған есіктің тұтқасы әлі қолында екені

түсті де бар пәрменімен төсекте қатар отырған екеуіне жіберіп қалды. Бірақ олар бұғып үлгіріп еді.

— Ендеше, — деді қалш-қалш етіп, — ендеше мен сендерге көрсетейін кімнің еркек, кімнің ұрғашы екенін.

Қанды тарпа бас салып алып ұрды да, қайыс белбеуін ағытып жіберіп, қолын артына қайырып байлады. Картоп сақтайтын подвалдың аузын ашып топ еткізіп тастап жіберді. Еденнің астынан бажылдаған Канның даусы құдайға жете естілгенде барып:

— Ой, мақұлық-ау, ол байғұстың не жазығы бар еді! — деді Жесір дір-дір етіп. Ақтан іргедегі төсекті дырылда-та сүйреп әкеліп, подвалдың қақпағын бастырды. Сосын өзі сырт киімдерін лақтырып-лақтырып тастап, екі езуі көпіршіп, Жесірге айғай салды.

— Күш жұмсамасын десең, шешін жаныңның барында. Бәрібір ит пен құсқа жем болайын деп жүр екенсің. ДТ-ның аруағын жаманға қорлатқанша өзім қалайын обалына.

Жесір үнсіз шешіне бастады. Ақтан орғып барып шамды сөндірді.

Тақтайдың астынан «өлдім ғой тұншығып, жарыққа шығарып істеші не істесең де» деген булықты үн естіді.

— Өлтірдің ғой, жаным, осыншалық қуат қалай ғана шыдатып жүр сені, — деп шыңғырған Жесірдің дауысы естіді.

Адам мен «Аң» айқасы таңға таяу аяқталды.

Күн бұлтты. Терістіктен жел шақырып тұр. Аршалы мен ауылдың екі ортасында үлкен қара төбе бар. Сол төбенің кейкеңінде екі ауылға да ортақ мола тұр. Сол моланың басында сыртын сырғауылмен қоршаған қабырды құшақтап арыстай азамат жатыр. Үсті-басының былғанғаны, күннің суықтығы, жердің сызын елейтін емес. Қабырды құшқан қалпыеңіреп, жылап жатыр. Оның тірі екенін, жаурынының бүлк-бүлк еткені, кеудесінен бұлқынып шыққан өзек өртер өксік сездіреді. Ес біліп, етек жапқалы шын қуаныштың, шын қайғының арасына қол жүгіртіп көрмеген, табиғаттан биік асқақ ұғымды ұғып білмейтін жігіт күнәға батып, кінәлі атану үшін тіпті де ғұмырдың ұзын-қысқалығы, адамның ақ-қаралығы, жақсы-жаманның қажеті жоғын білді. Адам атадан қандықол ұры, немесе халық сүйер қадірлі болып

тумайды екен. Қиянат жасау үшін қиналып қажеттігі жоқ. Пәле-жала жабысарда көзсіз көбелектей отқа үйірсек келесің өзің-ақ. Ақтан түнде үш ұйықтаса түсіне кірмейтін арсыздыққа барды. Кім кінәлі? Ол ең әуелі таудан ауылға бекер түстім деп — бір, Жесірдің үйіне бекер бардым деп — екі, Қанмен сөз таластырмай шығып кетуім керек еді деп — үш кінәласа өзін, «оқыс болам десе быламыққа да тіс сынады» деген қарапайым қағидамен өзін алдаусыратқысы келмегені шығар. Ол ешкімнің егніне түскен жоқ, ешкімнің алдында кінәлі емес, ешкімге берешегі де жоқ. Өздері тиісті ғой, өздері... Әттең, ДТ-ның аруағы.

« — Сен мені кеш досым, — деді қабырды құшақтап жатқан Ақтан. — Кеш ақымақ досыңды. Мен сенің адал төсегінді ластадым. Адал төсегінді басқаның мазағынан қорғаған түрім осы еді. Білем, сен енді мәңгі қайтып келмек те, жер бетіндегі тірілердің бірінің кебісін бірі ауыстырып, ұрпап киіп мәңгі адасып жүргенін де көрмек емессің. Қайта сенің жаныңа біз қисаямыз әлі. Менің қиналатыным сол — қайтіп қана сенің жаныңа жүзіміз жанбай бара аламыз... Егер сен қайтып оралсаң мүмкін, қайтып оралғаныңа өкінер ме едің; мүмкін аз жасаған өміріңді мүлдем басқаша, жаңаша бастар ма едің. Қыстың күніндей қысқа да келте ғұмырынды үйленбей-ақ, үй болмай-ақ, сол семья құрудың күйігіне қалмай-ақ өткізер ме едің. Жо-жоқ, менен гөрі сен бақыттысың, достым, артыңа ат ұстайтын ұрпақ қалдырдың. Егер сен ғайыптан қайтып келсең: көп тірілердің ұтыған, қалғып-шұлғыған өміріне от тастар едің; беріш болып қатқан сезімін түртіп оятар едің; қазаға себепкер болғанның басын алып, өз орнына жіберер ме едің. Бірақ ондай әділдік табиғатта жоқ әлі. Саған соншама көп ақшаның неге керек болғанын енді ғана ұқтым. Сен Жесірдің мойнына мінген мың сомнан құтылмақ екенсің-ау. Сондықтан да түн ішінде әркімнің шөбін тасып, көлденең қаржы таптың. Сондықтан да тормызы істемейтін ескі ДТ-мен Аршалыны асып жұртқа отын әкелдің. Ақыр аяғы сол ДТ-ға мінген күйі Ақшоқыдан Ақбұлаққа құладың: ...а-а-а-а! Сенің сүйегінді бір ай іздеп тапқан мен едім... айтып-айтпай не керек, бәрі көрген түстей екен. Сенен гөрі өмірімді басқаша бастағым келіп еді, ақыр аяғы сен салған ұяға түстім. Неге? Айтышы достым, неге мен сенің тағдырыңды қайталауым керек? Неге менің жазықсыз жандарды жәбірлеу арқылы өз бақытым үшін күресуім керек. Тіпті бақыт деген не өзі? Сен сезіндің бе? Неге біз

тек қана бақытты болуымыз, жақсылыққа ұмтылуымыз керек. Жақсылық атаулы жамандықтың жемісі емес пе. Жо-жоқ, енді мен адам бар жерге жоламаймын. Аңнан артық адал дос жоқ екен. Енді мен тау басынан қайтып түспеймін, бір рет келген сапарым осылайша аяқталды. Егер осы жұрттың ортасында жүрсем не болар еді. Кеш мені достым, бәрі есімде: алаңсыз балалық шақ, қымыздық пен саумалдықты бірігіп терген күндер, ақшам жамыраған алау шақ, өрістен қайтқан мал, Асан шалдың ертегісі. Қазір ертегі таусылған. Оны айтатын кісі де жоқ. Аршалының алпыс үйі қаңырап бос тұр. Оған екеуміз де, екеуміздің балалық шағымыз да кінәлі емес. Менің таңқалатыным есінде болар, Тәңірқоймасының үстінде отырып таусылмайтын ұшы-қиыры жоқ арман теңізінде ақ қайыққа мініп жүзер едік. Сонда біздің ақ қайығымыздың желкенін, арман желі айдап, тым-тым алысқа... алыстағы жағалауларға алып кетер еді. Сен айтатынсың: «ер жеткенде ұшқыш боламын, Ақшоқыдан ары, тым әріге Америкаға дейін ұшып барамын» деп; мен айтатынмын: «Мен сол самолетті атып түсіретін мерген болар едім» деп. Сен айтатынсың: «Давай, жігіт болған соң бір қызға үйленейік, қандай қызық болар еді; біз достығымызды жұрт алдында осылайша ғана дәлелдейміз». Мен үндемей төмен қарағанмын... Әлде жас жүрек бір пәлені күнібұрын сезген шығар. Әне, достық жолдың табысатын кезі балалық, айырлысатын кезі үлкендік екенін сезбеппіз».

Желбағанағыдангөрі күшейетүскен. Қабырды қоршаған қашаға байлаулы Шағырқасқаның құйрық-жалы таралып, желмен жегісіп тұр. Ат сүт пісірім сұлық жатқан иесіне кіртіе қарады да ішін тартты: тағы да жаңбыр жауады. Енді тіпті де нөсер емес, қар жауатынын қарға жазғандардың биіктеп ұшуынан-ақ аңғарар болар, Ақтан созалаңдай барып, жатқан жерінен тұрды. Үстінің батпағын қаққан жоқ. Жел ылжырап жатқан топырақты кеберсітіп, дегдіте бастаған. Ең соңғы жауынның ең соңғы лайсаңы ең соңғы қош-қошын айтып, қатып-семе бастап еді.

Бұл тұстан ауыл алақандағыдай көрінеді. Ашамайы ауқымды ұзын сайды бойлап аққан бұлақтың екі жағына қаз-қатар қоныс тепкен ағаш үй осы қалпында жіпке тізген моншақтай көзге сұлу. «Монтансып жатуын-ай, — деп күбірледі Ақтан. — Сырттан қарасаң не нәрсе де осындай-

ау. Дәл қазір менің түндегі қылығым жайлы қаншама қап-қап өсек айтылып жатыр екен. Бәрінен де Айгүлден ұят болды. Ал, Жесірден ше?...»

Ол Ақтанды өз қолымен аттандырып тұрып: — Қолыңмен істедің, мойныңмен көтер. Досқа күлкі, дұшпанға таба қылмайын десең, қайтып ораларсың. Келмей, мәңгіге қараңды батырсаң, маған бәрі бір, өз досың — ДТ-ны екінші рет өлтіргенің, — демеді ме.

Ақтан желге жүзін беріп, тым-тырыс жатқан ауылға ұзақ қарады. Сол желмен бірге түтін иісі қоса келіп, мұрынды қытықтағандай болған. Қап-қара бұйра шашқа жабысқан топырақты қағып түсіріп, сусылдай соққан желдің өтінде қышқылтым адам иісі де сезілген. Адам иісі! Бірақ қандай адамның иісі екені белгісіз еді.

Шағырқасқа иесіне «қайтайық» деген белгі беріп оқыранды. Ақтан тізгінді шешіп, басына түрді де атты бос жіберді. Адастырмай үйді табатын осы бір лақса жануардың соңынан жаяу ерді. Аршалыға дейін әлі біраз жер бар. Осы шақта биылғы қыстың алғашқы хабаршы қары жапалақтай бастаған. Кісікііктің көкейіндегі ой ұшқыны мынау алғашқы қардан бетер борағаны-ай.

«Сен менен қорықпа, өзіңнен өзің қорық» — Бейбақтың сөзі.

«Пенде деген адасқысы келсе, тал түсте қолына шырақ ұстап жүріп адасады» — Бухтың сөзі.

«Қазір төбелесе кетсек, сен жеңесің, бірақ түбі мен жеңемін. Мен жердің үстімен емес, астымен күресемін» — Қанның сөзі.

«Келмей мәңгіге қараңды батырсаң — маған бәрібір. Өз досың ДТ-ны екінші рет өлтіргенің». — Жесірдің сөзі.

«Бізосылайшабір-біріміздімәңгігесағынып,мәңгігеіздеп өтерміз. Бірақ таба алмаспыз» — Айгүлдің көзқарасы.

Әне, боран басталды...

Бәрібір ұйықтай алмады. Көзіне күрек тіреп қойғандай. Санада бытысып жатқан сансыз ой, таусылмайтын ұзақ жолға шақырады. Алды-артын орағытып, қамалап алған мың-миллион сұрақ, өзін-өзі қажап, қажытып барып, толас табады. Дүниеде кісінің өзінен-өзі жеңілгенінен қорқынышты не бар екен. Ақтан жамбасы төсекке ти-

геннен бастап, Here? Here? деген сауалдың ауласын аттай алмай-ақ қойды. Өкініштің отына қақталған, әбден қабарған жүрек алғы күндерден де біржола үмітін үзгендей сыздаған-ды. Досының қабыры басында бұдан гөрі жеңіл, ойсыздау сезініп еді өзін. Енді міне, көзі ілінсе болды, ДТ келіп, бас салып тұншықтыратындай, алып трактормен тапалап өтердей үрей билеген бойын. Осындайда сырласатын, елегізген көңілге ес болатын адамның бары қандай жақсы. Бүйтіп жалғыздықтың тұтқынына түсе берсем, жынданатын шығармын, — деп ойлады. Терезеден бозамық сәуле құлап тұр, таңның өсекшісі ме, яки кеше жауған қардың сәулесі ме, тым-тырыс өлі тыныштықты сыналай ағараңдайды. Уайым ұйыған бөлменің әр бұрышынан бір-бір әзірейіл шыға келетіндей. Енді Ақтанның есіне Қар адамы жайлы естіген әңгімесі түсті. Бұл қанша қорқыныш әкелгенімен, ДТ-ның мұңая қараған жүзін далдалағандай еді. Әлгінде қабырғаның жалғыз жанары іспетті бозамық терезеден дәл өзі: Сол... сол... досының қаяулы беті көрінгендей болған... Енді жоқ... Қар адамы... Ол қандай екен?.. Көзінің еті суырып ауыра бастаған соң уқалап-уқалап жіберіп еді, қып-қызыл ұшқын шықты да қараңғылықта қалықтап ұшып бірінен соң бірі жоғалып жатты. Пеш жақ іргеден шешесі мен сарыала мысықтың қалыпты тынысы естіледі. Бәрі баяғыдай, тек Ақтан ғана өзгергендей еді. Тағы да терезеден жасқана сығалаған сарғылт жарыққа қарады, бағанағыдан гөрі, айранкөздене бастапты. Тұрып барып әлгі айранкөзден тысқа қараған: аппақ екен. Ақтан осына із тимеген қансонар аппақ дүниені көрген сайын Айгүлді есіне алады: Іштей егіледі, білдірмей жүдейді, сездірмей аялайды. Жақындаған сайын суық, алыстаған сайын ыстық тартатын сағымдай нұрлы әлем-ай. Белгісіз сапар, жұмбақты жолға шақырасың-ау; осындай сиқырлы сұлулықтың алғашқы әсеріне қызығып, талай жыл табиғатты медеттеп келген Аңшы енді сол көзін жетелеп, сезімін иемденіп келген әдеміліктің бекер, алдамыш екеніне кешелі — бүгін иланғандай-ды. Алғашқы қардың тазалығынан жерініп, әдеміліктің бекер алдамыш екеніне, кешелі-бүгін бар, ертең жоқ екеніне... Неғұрлым таза нәсте солғұрлым тез былғанады... Аппақ қар ДТ-ны да, Қар адамын да — Ақтан бойындағы бар қорқынышты айдап шығып, есірік-ерлік, мұңсыз-қамсыз тірлікке шақырған.

Таң ата көзі зорға ілінген Ақтан ғажап түс көрді: «айдала аппақ қар екен дейді. Сол аппақ қардың үстінде ДТ екеуі қол ұстасып, жалаң аяқ, жалаң бас, мәңгі шексіз, мәңгі шетсіз сапарға шыққан. Аппақ қардың үстінде бұлардың соңынан калмай өкшелей қуған қос іздің бірі қызыл, бірі қара. Екеуі де жүдеу, өңдері боп-боз. Тіпті шаштары да ақселеуленіп кеткен. Тек ақ дүние, ақшаңқан әлем. ДТ Ақтаннан сұрайды:

« — Сен бір нәрсе көріп келесің бе досым? »

« — Тек ақбоз дүниеден басқа.. Ал сен ше? »

« — Тек ақбоз дүниеден басқа... ».

« — Біз қайда барамыз достым? Тоңған жоқсың ба? ».

« — Білмеймін, алға жүрген сайын кері шегініп бара жатқандаймыз. Мен ыстықтап келемін. Не деген ыстық қар ».

« — Не деген ыстық қар? »

« — Маған мынау аяғымыздың астындағы аппақ қар емес, Айгүлдің аппақ орамалы секілді. Сені жақсы көреді ғой ол... ».

« — Сен оны жақсы көресің ғой. Ерте үйлендің, — ерте ».

« — Мүмкін ерте өлетін болған соң... Өн бойым күйіп барады, тоңдым, жылытшы мені достым! Жалықтым мынау жөн-жосықсыз сапардан, шаршадым. Не деген суық дүние, терлемеген жерім жоқ. Жылыт мені, ыстықтадым ғой. Не деген ақбоз дүние, не деген қатыгез дүние... Қар жауып жатыр... ».

Аң әлгінде ғана қолынан қыса ұстап қатар аяңдап келе жатқан досынан айрылып қалды. Көзді ашып-жұмғанша еріп кеткен екен дейді. Орнында аппақ қарды жалқындап қып-қызыл қан ұйып қалған. Осы кезде жер-көкті күңіrentіп айқайлаған ДТ-ның даусы естіледі: «Мен енді Қар адамымын».

Оянғанда шешесінің әбден шандырға айналған алақаны маңдайын басып отырғанын білді. Бұл алақанның маңдайын сипағанына қаншама жылдар өтті: бәлкім он жыл, бәлкім он мың жыл... Ақтан шешесінің омырауына басын тығып, солқылдап жылады-ай... балаша өксіп еңіреді-ай...

— Қорқамын, ана! Бәрінен, адамынан да, аңынан да қорқатын болдым бұл жердің.

— ..?

Күн ашылған. Тау мен тас, орман-тоғай ақ көрпенің астында жатыр. Қарасаң көз қарықтыратын кіршіксіз аппақ қар күн сәулесіне шағылысып, шынының ұнтағындай жарды жейді. Көкпеңбек аспан, дәл төбедең төңкеріліп, тым жақын қол созымнан көк шатырланып тұр. Аппақ қардың бетінде ақ тышқанның ізі болмаса, тың беті бұлк етпей жайдары жатыр. Үп еткен жел жоқ, тымық ауадан қарағай шайырының иісі сезіледі. Кейде бұтақтан-бұтаққа секірген тиін, самырсын басында сүңгілесіп тұрған ұлпа қарды сау-сау төгеді жерге. Ондай сәтте жаңа ғана теп-тегіс әдемі жатқан қар беті шұрқ-шұрқ тесіліп, қорасанданып шыға келеді. Кеудесін кере жұтқан ауадан шайырға қоса жаңа жауған жұмсақ қардың жанға жайлы иісі сарайыңды ашар. Ақтан кеше ғана қаңырап, талағы тарс айрылған тауға күн сала ұзақ қарап тұрып осындай өңірді ешбір кіналауға болмайды-ау деп түйді. Ол ең әуелі өз сезімінің, өз пікірінің табиғаттан еш айырмасы жоқ, қазір жауын, қазір дауыл — тұрақсыздығына ызасы келді. Кеше ғана осы жер — азынаған азап көріне ұқсап еді; кеше ғана көрместей, көз сатып қарамастай болған туган жері жадырап, жайнап шыға келгенде — өзін жарық дүниеге жаңа келгендей сезінуі қалай. Мүмкін бұл таңертең маңдайдан сипаған ана алақанының әсері ме екен... Ақтан сол алақанды көптен сағынып еді ғой, аналық айнымас мейірімнің шуағын көп жылдар көксеп еді ғой. Сол мейірім, сол шуақ бәлкім осы болар.

Аяғына құлын терісін қаптаған жалпақ шаңғысын киді. Иығына қосауызды мылтығын асынды. Алғашқы сонармен «бисмилла» деп аңға шықты. Аңға шықпаса аштан өлетінін білген. Бірақ табиғаттың мынау таңғажайып көркін мылтық даусымен бұзғысы келмегені рас. Қаймағы шетінемеген туса қардың бетіне жіңішке қос сызық тастап, сыза тарта жөнелді. «Ау-а» — деп айқайлап қалсаң мұқым табиғат үстіндегі ақ жабуын дүр сілкіп, қарақожалақ кейпіне енетіндей жүрегіңдауаламайды. Қыс жарықтықтың, әсіресе тау қысының мінезі қызық-ақ. Мұнда айдаһардай ысқырып тұрар Арқаның қызыл суығы болмайды; мұнда ештеп бетінді, құлағыңды шымшылап ойнайтын, бота мінезді аяз ғана. Қар тіпті қалың жауатын, бір жарым метрге дейін мелдеп қалған қасаттың үстімен тек шаңғы киіп қана жүресің.

Ал ойдан көктем шыққанша көлікті адам қатынай алмайды. Ақтан бар азық-түлігін арқасына таңып алып, шаңғымен таситын. Аңшының бала кезінде бұл Аршалыға осыншалық қалың қар жаумаушы еді. Аттың тізесінен ғана келетін; қазіргіден гөрі қиыршықтау қырбақ түсіп, март айының ортасынан-ақ жылбысқылана ери бастайтын. Сосын сүйек балқытар әдемі бір жылымық мал мен жанға өзгеше жайлы тиюші еді. Осы кезде наурыз айында күндіз-түні боран соғып, аяғы қара суыққа ұласып жүр. Аршалының халқы ауа райының осы күрт өзгергенінен сескенгендей сусып көшіп-ақ кетісті ғой. Дегенмен, әлі де ырқын берген жоқ: ел-жұрттың қытымыр қолы мен трактор табаны алыстағандай болған соң, бой жазып, демалғандай-тын. Аттың шашасынан жоғары түскен қардың әр жерінде Ақтан орманшыдан әкеліп өзі отырғызған шыршалар қылтияды. Ондай қолдан еккен шыршаның саны қазір 350-ге жетті. Аршалы ауыл болып тұрған шақта отынға оталған алаңқай енді он-жиырма жылда баяғы алжасын қалпын қайтарып алып, сыңсыған орманға айналмасына кім кешіл. Егер жұрттың көбі жыныс орманға баруға қорықса. Ақтан сол ит түмсығы өтпейтін орманнан ашық алаңға шығуға сескенетін. Бұл жердің әр қарағай, әр тасы таныс, кішкентайдан бірге өскен сыралғы достары: жауынан, жауыннан қорғайтын баспанасы да еді. Ілгеріректе мұны орман шаруашылығы жұмысқа шақырған. Ағашты кесетін емес, ағаш егетін жұмыс болмаса келіспеймін деп көнбеп еді. Ал бұл шаруашылықта әзірше ағаш кесетін ғана қарекет бар және өзінің жалақысы жоғары. Жоспар орындағандарға, яғни қырқымы молдарға үстеме ақы төлейді екен. Әттең, енді жиырма жылда не кесерін білсе ғой...

ДТ-ның өлімін жұрт бір жағы осы орманнан да көргендей болатын еді. Балапан қарағайларды оңды-солды қырқып, обалсынбаушы еді, бәлемді киесі ұрды дейтін. Бұл елде мұсылмандық құрып біткенімен, одан бұрын қош-қошын айтқан шамандықтың кейбір ырым-жырымы қалмай еріп келе жатыр. Сондықтан болар әр нәрсенің киесі бар деп ұтатын. Осының өзі бір есептен табиғатты қорғауға септігін тигізіп еді, кейін аспанға ұша-ұша дүниеде киесі ұратын еш заттың жоғын білдік; демек, бәрі ай дейтін әже, қой дейтін қожасыз йен тегін дүние екен. Ендеше сол жаһандағы көзге көрінген затты қорықпай-ақ балталай беруіміз керек екен. Ал, ДТ-ның қолдың саласындай балапан самырсын-

ды мұрындығынан балықша тізіп, түн ішінде Ақшоқыдан құлдап келе жатқанда оқыстан опатқа ұшырағаны рас-ты.

Ақтанның діндарлығы жоқ. Дегенмен, әйтеуір бір тылсым күштен іштей сескенетін-ді. Ол қандай күш. Білген де, көрген де емес. Ақ қарға айқара із тастай қиялап келе жатқан ол тағы да осы ойдың жалына жармасып еді. «Жалғанда табиғаттан күшті не бар. Біз табиғаттың түбіне жетеміз деп жүргенде, табиғат біздің інімізге су құймасына кім кепіл. Барған сайын өзгеріп бара жатқан ауа райы, аң-құстың азаюы, Ақшоқыдан ағатын сел, жердің сілкінуі; Ақтаудың теріскейіндегі жүз жылдық ағаштың бір-ақ жылда қурап қалуы; қайта-қайта бықси беретін өрт, күн сайын трактормен сүйрелеп әкетіп жатқан қарағай... Соңғы кезде ала жаздай жаңбыр жаумайтын болды. Соның салдарынан шабындықтың бәрі сарғайып, күйіп кетіп, малазығындық шөп дайындап ала алмай жүр. Ал, бала кезімізде ат омыраулап жүре алмайтын құлын көрінбес шалғын қайда бұл күнде. Қайда: бұл таудың қапияда шабар қасқыры, алдап қашар түлкісі, маңқайған маңғаз аюы, кермарал кербез — бұғысы; қайда бұл елдің: арыстанмен алысар ер-жүрек еркін ұлдары, еркелей күлер қыздары; қайда... қайда?» Осы сұрақ Ақтанды Тәңірқоймасына ендіктірмей еркін алып шығып еді. Сиқырлы үңгірдің құдіреті бұл жолы да аялдатпай жіберген жоқ, аңшы шаңғысын шешіп демалды.

Тағыда Асан шалайтқан аңыз есінетүсті. «Тәңірқоймасы! Анау көз жеткізгісіз мұз үңгірде жатқан байлық. Қалайша жалған осының бәрі. Көзбен көрмегеннің бәрін өтірікке жорып, етіміз өліп кеткен. Табиғаттан қорықпауға үйренген адамдар сол табиғаттың құпиясын ашуға неге сескенеді. Ендеше мынау Тәңірқоймасына бұған дейін екі аяқты, жұмыр басты пенденің ешқайсысы шынымен-ақ түспеген бе? Әй, дегенмен, адам жанынан аяулы не бар бұл пәниде. Батылдары жетпеген ғой. Демек, кісі аяғы басып, қолы тимеген дүниенің бәрі киелі, бәрінің иесі бар».

Аңшы: «Олай болса сен де тимей-ақ қой бұл үңгірге, мәңгі жұмбақтығын сақтасын».

Ақтан: «Бәрі бір басқаға бұйырады ғой».

Аңшы: «Менімше сенің екі қимасың болуға керек. Сен оларға өліп бара жатсаң да бақан жұмсама, өзің үшін бақи жұмбақтығын, өзің үшін бақи қол жетпес армандығын, өзің үшін асқақ та асыл қасиетін жоғалтпа дер едім. Өйткені олардан неғұрлым қашаң жүрсең, неғұрлым жақындаудан

жасқансаң — алғы өміріңе сен сенер, сен пір тұтар тәңіріңнің барлығы үшін іштей жарылқанасың».

Ақтан: «Ол не?».

Аңшы: «Ол — иегіңнің астындағы Тәңірқоймасы мен Айгүл».

Ақтан: «Бәрі бір басқаға жем болады ғой. Адам жақсы көретін нәрсесінен қашар ма екен, қайта соған талпынбай ма».

Аңшы: «Сондықтан да қадірін тез жойып алады. Сондықтан да жалғанның жартысы шарттылыққа айналып кеткен. Меніңше әркім өзі табынар құдайын өзі жасап алуы тиіс».

Ақтан: «Ортақ құдай да керек қой. Айталық жер басып жүргенде, арыма айырбастап алар асылымды қолыма су құюға жарамайтын әлде кім рәсуаласа, оның күйігі, оның өкінішінен ауыр не бар. Одан да өз қолымды өзім кескенім дұрыс».

Аңшы: «Әлемдегі қатыгездік пен қиянат; хаса сұлулыққа шабуыл, тіпті айтар едім, пирсіздік пен имансыздық осындай шалағай пікірден, тек өзімнің ғана шыққан тауым биік болсын деген менмендіктен туады»...

Ақтан: «Мен Жесірге жақсылық жасағым келеді. Оның мойнына қыруар ақша мінген. Соның өтеуін бере қоятын не онда, не менде көк тиын жоқ. Не істеуіміз керек? Анау мұз үңгірде босқа шіріп жатқан байлықты асқан ептілікпен түсіп алып шықсам, алғы — бүкіл өмірімді қамтамасыз етпеймін бе. Ал үңгірге түсу тек менің ғана қолымнан келеді».

Аңшы: «Бекер. Ақшаны адал еңбегіңмен таппайсың ба? Егер мұз үңгірде сайтан да жоқ болса, сол қапастан қайтып шыға алмай қалсаң қайтер едің?»

Ақтан: Адал еңбек, адал еңбек. Кім табан ет, маңдай терімен байып жүр? Ол байлыққа өкіметті тонау, әлде кімді өлтіру арқылы емес, азаматтық айла-тәсіл, жойқын күшімнің арқасында қолым жетсе ше, адал еңбек емес пе?»

Аңшы: «Ол батпан құйрыққа басқаның да тері мен қаны сіңген ғой».

Ақтан: «Басқа да басқаларды сору, тонау арқылы жиған шығар солалтын-күмісті. Сен маған ылғи адамның күні адаммен деп ақыл айтасың, олай болса қандай да байлық біреуді біреудің қанауымен; нендей де бір жақсылық, біреуді-біреудің алдап-арбауымен; қандай да тоқтық басқаның

аштығы арқылы жасалмай ма. Мәселен, ауылда тері-терсек жигыш пен лесхоздың бастығынан артық тұрмыс ешкімде жоқ. Екеуінің тақымдарында да машина, алты бөлмелі үй, алты сиыр, алпыс қойы бар. Ал, алатындары айына сексен-ақ сом. Сонда әлгі байлықтың көзі қайда?.. Халықтың мойнында емес пе. Алтай қыстан ағарған ақ, көгерген көк көрмей, тарамыс болып шығатындар бар; алтай қыста алты жылқы сойып алып, кекіріп шығатындар бар. Екі адамның алты бөлмелі сарайда тұратыны бар; алты адамның жеркепеде өмірбақи гүмыр кешетіндері бар. Айта берсе мысал көп. Соңғы үш күнде менің пиғылыма ұлы өзгерістер енді. Отыз жыл өмірімді сенің шаужайыңда тепең қағып, не шаппай, не желмей босқа өткізіп келген екем. Болмысымдағы екінің бірінде бола бермейтін сирек қабілет қаңғырыптентіреумен, әлемнен әділдік іздеумен бекер өтіпті. Көресің әлі, айналдырған аз жылда бұл өлкеде менен беделді, менен асқан бай адам болмайды. Қысқасы, былжырама, бүгіннен бастап сен жеңілдің, мен жеңдім. Енді тек қана Ақтан — біріншінің айдағанына жүріп, байлағанына көнесің».

Аңшы: «Амал не, ауылға тағы бір ақымақ қосылды десеңші».

Ақтан ішкі айтысын тәмәмдады да шаңғысын тез аяғына іліп, қыстаққа асығыстарта жөнелді. Осы шақта күнде едәуір көтеріліп, қар басқан жота-қыратты аппақ жұмыртқадай аршып тұр еді. Алғашқы ұшпа қар болған соң, күн сәулесіне шыдай алмай, ептеп еріген сыңай танытқан. Келген ізімен кейін қайтқан Ақтан маңайында тұнып тұрған сұлулықтың бәрін ұмытып, сезімі мен сенімін екі аяғына таңып алып, әне, зулап барады. Табиғаттың онымен әуресі жоқ, тым тәкаппар, тым кірпияз, — шындап кетсем көтеріп тұрған аспанды тастап жіберем дегендей кербез керіледі.

Асан шалдан алған жиырма бес құлаш қайыс арқанға өзінің жиырма құлаш қыл арқанын мықтап жалғады да Тәңірқоймасының үстіндегі шынарға шешілместей етіп қазықбаушалып байлады. Шыңыраудың түбіне жете ме, жетпей ме, оны әсте бағамдап тұрған жоқ. Үңгірдің табанына табаным тимесе арқанмен қайта шығып кетермін деп жұбатты өзін. Қанша жүрекжұтты болғаныммен еме-жемге

келгенде, тайсақтайын деді. Оқыс деген аяқ астынан, мұз шыңыраудың түбінде көмусіз қалса аттан салып, іздеп тауып алар қайсы екі туып бір қалғаны бар. Тіпті мына ғасырға жуық мезгіл тірі пенде түсіп көрмеген үңгірде жатыр деген ой кімнің көперіне кіреді. Тым болмағанда бағана шешесіне де ескертіп кетпеді. Бірақ, шешесі жалғыз ұлының бұрынғыдай емес, көз алдында өзгеріп бара жатқанын ұққандай тым мазалаң еді. Үйдегі бар арқанды аш ішектей шұбалтып, жиып-теріп жүргенде сұрақты жүзбен тесіле қараған да, басын шайқай ауыр күрсінген. Егер Ақтан Тәңірқоймасында мәңгілікке қалса сол сорлы шешесінің ертеңгі күні не болар, қай үй есігінен сығалатар... «Дәл осылай жоқтан өзгені уайымдай берсең, тіршілікте есене-несібеңнен айрылып Тәңірқоймасынан бетер қауіпті орға қамаларың және рас. Көлеңкеңнен қорқып, қоян жүрек күй кешкеннен, айға шауып мерт болған арыстан ажал озық-ау... Тәуекел түбі жел қайық, не болса да көзді жұмып, көлге секірдім».

Ақтан арқаннан ұстап, сырғып түсе бастады. Алғашында оған оп-оңай көрінді. Қолы да талған жоқ, тынымсыз үйкелістен екі алақаны да ысымады. Бірақ үңгір түбі жеткізер емес, бұл сусып түскен сайын төмендеп, жеткізбей қашып бара жатқан сияқтанды. Арқанның да осыншалық ұзарып, ұшығын көрсетпей қойғанына таңқалды. Демалып, алды-артын бағамдап алайын деп еді, табанына ешбір бұдыр ілікпеді: сабындай жылпылдап тайғақтайды. Үңгір іші суық, өзгеше салқын да сайқал дем білінеді. Ақтан өз арқанына өзі салақтап біраз тұрды. Сосын қолы қарыса бастаған соң, біртіндеп тағы да төмен сусыды. Екі қолын кезек ауыстырып жылжыған ол кезегі келген саусақтарымен құр ауаны қармады. Арқан ақыр аяғы таусылды. Жеткен жері осы. Етігінің басымен түрткілеп еді, тек қана ауа, не ары, не бері жоқ құдықтың шелегіндей нейбетке салбырап тұрғанын сезді. Не істеу керек? Бұрынғыдай емес, ішінен үріп шыға келер екінші — ақылшы ол да жым-жырт. Бірінші «ойға» біржола өкпелеген-ау. «Не істеу керек?» Ол бұл сөзді дауыстап айтты. Жауап берген ешкім жоқ, мұз үңгір ғана күңірене жаңғырығып, өзімен жарыса қайталап: «Не істеу керек?» деп сұрады.

— Не істеу керек?!

Адамдардың санасында мың-миллион жыл үстемдік құрып, беріш боп қатып шешуі мәңгіге таптырмай келе

жатқан осы сұраққа Ақтан да ілініп жанкешті күйде тұрғанды. Осы сұрақтың төңірегінде бас қатырмаған тірі пенде бар ма? Өзі не істеуі керектігін білмей тұрып, басқаға не істеуі керектігі жайлы ақыл айтатын пысықайлар бар. Ондай пысықай, не жоғары шығуға, не төмен түсуге шамасы жетпей делдал тұрған Аңшыға қандай кеңес берер едің? Өлім мен өмірдің екі ортасында тайғақ тағдырының тіліндей салбыраған жас жігіттің көрер таңы әлі көп емес пе еді. Өлер бала көрге жүгіреді десек те, жалғыз рет қателесті екен деп табалаймыз ба? Ал етегімізді ашып мазақ етіп күлейік, кінәлайық оны... Құдай біледі осы кеп күні ертең бізді күтіп тұрмасына кім бәс тіге алады. Біз байқамай жүрміз, әркім өз үмітінің қыл арқанынан ұстап жүр, — тек қолымен; әлі мойнымызға түсер қылбұрау да сол... сол.

Сонымен не істеуі керек өзі? Ақтанның жаны темір емес, екінің бірі: не жарық дүниеге оралу, не қапасқа құлау. Екінің бірі. Қане, қол ұшын кім берер екен? Кім құтқарып қалар екен. Үнсіздік. Ха...ха... ешқайсысы орнынан тырп етер емес. Сонымен ең ақырғы ертек адамнан, ең ақырғы ер адамнан айрылатын болдық.

Аңшы соңғы рет жүрегі сазып аспанға қарады: көкпеңбек боп мұңсыз-қамсыз төңкеріліп тұр екен. Қас кылғандай Алтай дәл бүгін ұзатылар қыздай жасануын шіркіннің. Дәл бүгін іргедегі, әншейінде бұлт басып жатар, Мұзтауы да айнадай жарқырап, күн нұрына шағылысқан сәукелесі тілмен айтып жеткізгісіз сәуле таратады-ай. Аспаннан жылу: үңгірден салқын білінеді... Ақтанның көз алдына қасы мен досы бір сәт елестеп өтті. Солардың ішінен тек Айгүл ғана аялдап, мұң толған жанарымен жәудірей қараған еді. Бүйтіп қиналғанша қоя бер дегендей құлағына сыбырлап. «Қоя бер ажал арқаныңды».

Қоя берді... Ха...Ха... Күліңдер!

...Құдай-ау, қандай жанға жат, тәнге салқын дүние еді. Баяғыда, тым ертеде, ешкі жүні бөртеде көргендей ме, бақыр басынан кешкендей ме Мынау Асан шал айтып беретін ертек қой. Жалғыз көзді дәуі мен жалмауыз кемпірі қайда? Алтын кебісін тастап кететін тотылар қайда, құйрығынан ұстап шығатын самұрық құс пен қазан аты қайда?... Қайда: тауды-тауға ұратын алып жігіттер; қайда, көл жұтар мен желаяқ, саққұлақ пен көреген; қайда серуенге шығатын сексен қыз, кілемге салып, көтеріп жүретін серілер; алты сан алашты аузына қаратар ақындар мен ше-

шендер? Иә, олардың бәрі де ертекпен бірге еріп кеткен еді. Олардың бәрі де көрінген үңгірде сасып қалған. Ендеше, атом ғасырының Дон-Кихоты, атом ғасырының Керкұла атты Кендебайы — ей, Аңшы-Ақтан саған не жорық. Міне, торға қамалған торғайдай бейшара халде жатқаның. Міне, тас төбенде шарадай төңкерілген көкке қарап өз тізеңді өзің кеміріп ұлып отырғаның. Ешкі қайырып жүрген тазша бала Кейкуат жоқ, саған күнде бір ешкісін тастап кететін. Аузыңа қара су тамызар жанашырың жоқ өлген деген осы да. Отыз жыл өмірің өз отыңның басында өтті. Сенің бұл дүниеге келіп кеткеніңнен не пайда, тым құрығанда Алматыға бір барып қайтпадың. Тым болмағанда Айгүлге, Жесір мен Қанға көкірегінде жидіп-борсып жатқан сырынды ағыл-тегіл ақтара алмадың. Тым болмағанда бір адамның мұрнын қаната алмадың. Шоқ-шоқ, байлық іздеген не теңің, иттің ішіне сары май жағушы ма еді, шоқ-шоқ, өзіңе де сол керек... Ха...ха.... Күліңдер!

Ақтан есін жиды. Көк тайғақ астауға ұқсас мұздың үстінде шалқасынан түсіп жатыр екен. Үңгірдің іші аса суық, қалтырап жаурай бастағанын сезді. Мұз үңгір қазіргі қалпында алып тостаған, немесе қолба секілді еді, түбі шұңғылданып басталып, ыңғырулана тік көтерілген де, ай-наласы сақиналана мұз қабырғаға айналған. Табаныңды тіреп тік тұра алмайсың, қаз тұрсаң болды тайғанап етбеттей құлайсың. Ақтан екі-үш рет талпынып еді, жалп-жалп жығыла берген соң мұрнын оңдырмай қанатты да толас тапты. Мұз тостаған алғашқыдай емес, бірте-бірте жарық тарта бастады. Аспанды сағынған аңшы жоғары қарап еді, құдықтың жібіндеі салбыраған арқанның үшін көрді. Табанын таймайтын берік затқа тіреп тұрып, әнейімен секірсе, жарты метр биіктіктегі арқанның ұшына ілігуге болушы еді... Мұз зынданның іші көз үйрене келе мүлдем жарқырап, жайнап шыға келді. Жып-жылмағай қаланған бұдырсыз көкқасқа мұз тостаған, күміс кесені ай нұрына тосқандай көз сүйсінтер аса әдемі екен. Тоңамын демесең, тіпті осылайша отыра бергің келеді. Аңшының есіне бала кезде қолдан жасап алған ағаш адам түсті. Бүйірінен тесіп жіп өткізіп, екі таяққа байлап қойған қуыршақ, әлгі екі таяқты босатып барып, кере тартып қалғанда жаны қалмай айналып, безек қағып ойнаушы еді... Неге екенін қайдам... өзін дәл қазір сол қуыршақ турникке маталған ағаш-адам сезінді... тағдыр-таяғы тартылған сайын — жанұшырады...

Ақтан расында да ақта-төк йен байлықтың ортасында жатқанын білді. Арқан салақтап тұрған тұстан жарым метрдей қашық мұз бетінде бытырай шашылып жатқан жиһаздарды көрді. Тіпті қол басындай алтын, тай-тұяқ күмісті қалтасына апаш-құпаш салып та үлгерді. Мұның бәрі де алғашқы етқызумен істелген пенделіктің ырықтан тыс ашкөздігі еді.

Бірақ ол осына алданышты байлық қызығында жатып тура өзі құлап түскен тұста, мұзға жартылай кіріп серейіп қатқан адам мәйітін әу дегенде байқамап еді. Өз көзіне өзі сенбей бір сәт сілейіп тұрды да бетін басып өкіріп жата кетті. Мұндай да сұмдық болады екен-ау. Осымен екінші рет өлген кісіні көріп тұр. ДТ-ның сүйегін қабірге көтеріп қойғанда мұны да ұстап алып қалатындай шұңқырдан бір-ақ секіріп шығып кеткен. Сонда ДТ-ның сүп-суық, қатқылтым жансыз денесіне қолы тигенде жыбыр ете түскендей, «ауыртпай көтерші» деп сөйлеп қоя беретіндей шошынып еді. Сонда бүгін болмаса ертең, ертең болмаса бүрсүкүні басқаның да өзінің де осындай кебінге ораған кесек ет болып қалары есіне түсіп есеңгіреп еді; неше күн ақыл-есін жия алмай, түсінен шошып оянып жүрген еді. Мұп-мұздай қатқылтым жансыз денеден ауыр әлемде не бар екен. Сонда Ақтанның ДТ-ның сүйегін құшақтаған екі білегі көпке дейін тарқамай қап-қара боп қаны қашып кеткен-ді. Бәлкім көңіліне алып қорыққандық шығар.

Қазір бетін басқан алақанын ашса, анау серейіп қатып қалған адам бас салып қылқындыратындай мүшкіл күй өнебойын күйдіріп, көк мұздың үстінде отырса да ақ тер, қара терге түсірді. Апыр-ай, жалғанда адам баласынан сорлы, адам баласынан бақытсыз не бар екен. Ес кіргеннен бастап көрмейтін сұмдығың, төзбейтін азабың, естімейтін сөзің бар ма. Ес білгеннен бастап әр минут, әр сағат сайын өзіңе төнген қауіпті ойлап, миыңнан мый, жүйкеңнен жүйке қалмайды. Ажал деген, аждаһа алды-артындағы жаңа ғана мұңсыз-қамсыз жүрген үлкен-кішіні жалмап жатқанын көріп, иманыңды үйіресің. Ал, минут сайын өзіңнің бүгін болмаса ертең жарық дүниемен мәңгілікке қоштасарыңды сезінуден тозақ не бар екен ойбай! Шіркін, күндердің күні болғанда ғажайыптың күдіреті қолдап, жер бетіне қайтып оралсаң ғой. Одан басқа бақыттың бәр-бәрі түкке керегі жоқ бекершілдік екен; осылайша өз-өзіңді алдап, арбай соқыр үміттің соңынан мұрнын тескен тайлақтай елпектейсің-ау сорлы адам. Шынтуайтқа келгенде жер бетіндегі жұмыр ба-

сты пенденің: данышпан болсын, дәруіш болсын, дені сау немесе жарымжан болсын; сен қызықты көп көр, ол аз көрсін — бәрі бірдей, еш айырмасы жоқ нақұрыспыз. Өйткені арғы дүниеден арманына жеткендердің де, жетпегендердің де оралғаны жоқ. Тас ескерткішке гүл қойған сайын жан бітетіндей далақтаймыз-ау .. Ха...Ха. .

Ақтан мұқым адам баласын аяп зар еңіреп жылады...

Төзбейтін қиындық бар ма тәйірі, өксігін зорға басып бетін жапқан алақанын жасқана ашты да өлікке қарады. Мұз құрсауға оранып шалқасынан жатыр. Киімі де, денесі де бүлінбеген секілді. Өзі еңгезердей тым тұрықты екен, кісі өлгенде ұзарып кетеді деуші еді, мүмкін содан да болар. Егер бір үңгірде қатар жата берсең, адам түгел айуанға да етің үйреніп, әрі-беріден соң шұқыласып ойнай бастауың хақ. Аңшы енді адамдық әуестікпен өлікке қарай жүрексіне еңбектеді. Әлгінде бұшпақ-бұшпағынан сорғалаған тер енді өн бойына қабыршықтана қатып, тағы да тоңдыра бастаған. Елтеп қимылдамаса, анау аруақтың аяғын құшып, мұз болып, мәңгілікке сіресіп қаларын сезді. Мұз үңгірдің оймақтай төбесінен түскен әлсіз сәуле, дененің алғашқы суымай тұрғандағы болымсыз жылуы көк сүңгіні еріте-еріте өзіне мәңгілікке мұз табыт жасап алған секілді. Сондықтан да пәлендей бүлінбеген. Жұмыр бастың ауырлығы мұнда да әсерін тигізген көрінеді. Мына кісінің бас сүйегі мұзға, басқа дене мүшелерінен гөрі көп сіңіп кеткен. Қалай дегенмен бет-пішін тірі кезгі бейнесін жоғалтқан. Көкбозданып, қатты ашу шақырып, шектен шыға долданған әйелдің бетіндей сұрлана түтігіп жатыр. Тіпті өзіне де, өзгеге де пышақкесті өкпелі сыңайлы. Бетінің еті қашыңқырап кеткен бұл өліктің, ең әуелі аяғындағы шірімей сол қалпында сақталған өкшесінде күміс нәлісі бар етігі Ақтанның көзіне әуелі түсті. «Япырау, мынау күміс нәліні қайдан көріп еді. Өңінде ме, түсінде ме; жоқ ешқайда, ешқашан көрген жоқ. Естіген, баяғыда Асан шалдың аузынан естіген... Сенің әкеңнің бойы екі метрдей ұзын, адамның алыбы еді. Аяғында бұғының терісінен тіккен саптама етігі бар болатын. Әсіресе, сап күмістен қақтап жасаған нәлісі қызықтыратын. Оң жақ бетінде баланың алақанындай қалы бар еді...»

«Жасаған-ай, мынау сол... Менің әкем!»

Бас салып құшақтап жылағысы келді-ақ, бірақ дәті шыдамады. Көңілден әлі де күмәннің бұлты тарқамаған-ды. Не істеу керек? Тағы да осы сұрақ санасына барып сарт ете қалды. Өзі өлгелі отырып, өлген әкесінің қамын ойлаған

бала туган жоқ. Ақтан шынымен осы менің әкем бе дегендей батылданып барып, жүзіне үңіліп еді. Еті қашқан бетінің оң жақ иегінде расында да қап-қара боп қатып қалған бір жапырақ ет бар екен. «Сол! Нақ соның өзі!» Жылдар бойғы сағынышы, жерден де, көктен де іздеген сананың сандал көгі болдырып, байыз тапқан тұсы осы да. Бала қиялының батырына теңеп, өзін көрмесе де, атын ардақ тұтып келген әкенің міне, қашқындар жасырған байлықты алам деп мерт болған жері... Ха...ха... Күліңдер!

«Жасаған-ай, шынымен-ақ әке жолын қайталап алғаным ба?»

Әке жолының бәрін қайталай беруге болмайтынын ол қайдан білсін. Оны қойып, тарихтан орын сайлап, данышпандықтан дәмеленіп жүрген, ой тобыр, біз білдік пе. Әке жолының керегі бар, керегі жоғы бар, жұмыр басты пенде болған соң олар да қателеседі, олар да күнәға батады. Ендеше кейінгі ұрпағы да сол қателікті айнытпай қайталап, белшесінен күнәға батуы керек пе. Асылы қателік арқалап ешкім тұмайды екен, асылы әлгі қателікті бұрын кателескендер, яғни үлкендер үйретеді екен. Әке балаға сыншы ғана емес, бала да әкеге сын көзімен қарауы қасиет-ау.

«Жасаған-ай, мұндай халге қалай ғана тап болдың екенсің, әке!»

Ей, бейбақ бала, мұндай күйге сен қалай тап болдың соны айтшы? Аттан арбаның озғанын көріп пе едің? Донғалақты доңғалақ қутан уақыт қой. Дүние деген боқ емес пе. Боққа қызықпайтын адам жоқ емес пе. Әкең де сен секілді аяқ астынан баюды көздеген шығар. Еңіреген ердің көбі осындай дәмі жоқ дәулет қуып, қайырымы жоқ қазынаның қара қазанын итше аңдып қаңсылап қалмай ма. Батыр аңқау, ер күдік, алтынды көргенде жолдан тайған періштенің бірісің де. Байтал түтіл бас қайғы, маңайыңда бытырап, көзінің құртын жыбырлата шашылып жатқан байлықтың әуелі саған, сонан анау мұз боп қатып жатқан әкеңе бес тиындық құны қане? Бақыттың, байлықтың, дүние мүліктің жалғандығы, өткінші баянсыздығы осы, — сар даладағы сағымдай қылтқып кеп тұрғаны.

«Жасаған-ай, қайғысыз қара суға семірген қойторы тірлігіме зар болдым ғой».

Мұнысы өлі арыстаннан тірі тышқан артықтың кебі еді. Тасбақа ғұмырды таңдап, сынық сүйем өмірін есінеп-құсынап өткізуге үйреніп алған жұртыңнан асамын деп

жұлқынба жарығым. Адам тым-тым тойып кетсе ішкен-жегені буынына түсіп маужырай бастамақ. «Семіздікті қой ғана көтереді» дейді қазақ. Жоқтықтың атасын ұрып, аз жылда тоқтыққа мелдеген елдің кекірелеп, ұйықтап, ұсақтап барары рас та. Несін жасырайық, кешегі ерні кеберсіген азапты шақ артта қалғаннан бермен, тәубемізді таспен бастырдық; түбі осы жарықтықтың киесі ұрмаса неғылсын. Әкеңнің кезіндегі құмырсқа қуырып жеген ашаршылық емес, нанды орындық қып отырып футбол көріп жүрген тоқ заманда, жылтырауық тас іздеп зынданға түсуін кім кешірер. Бірақ сенің жазығың не, жазығың — жақсылық жасайын дегенің бе?

Сонымен не істеу керек?

Ақтан әлгіндегі қойны-қоншыңа толтырып алған алтын-күмісін түгелдей лақтырып тастады да, нақ төбесінде оймақтай боп ойлана мөлдіреп тұрған аспанға тұңғыш рет өлердей ғашықтықпен жалбарына қарады. Өне сол аспаннан мұны ұлы жіңгір өмірге алып шығар арқан салақтайды. Сол арқанның аңшыға тигізер зиянынан пайдасы әсте де кем емес. Әрең дегенде табанын тайдырмай буын-буынын дірілдете тәй-тәй тұрып, бар пәрменімен жоғары секіріп еді, аяғы сабындап қойғандай жылп етіп етбетінен құлатты. Тағы да мұрнының далы шығып қанады. Мұзға тамған қыпқызыл шиідей қан әп-сәтте теңгедей боп қатып жатты. Ең қауіптісі мұздан таяқ жегені де емес, ең қауіптісі — тұла бойын суық жайлап, тіс-тісіне тимей тоңа бастауы-тын.

«Әттең-ай, бүрі жоқ табанға тіреу болар табалдырық табылар ма еді. онда сөз жоқ, ана жіптің ұшына қолым тиердей секіре алар едім».

Мектепте биіктікке секіруден алдына жан салмайтын оқушы осылайша мұз үңгірде жарты кез қарғи алмай қор болды. Демек, бұл дене шынықтыру сабағы емес, бұл тағдырдың өзіндей тайғақ қия мұз.

Ақтан тағы секірді, тағы құлады. Сосын көксіреу мұз қабырғаны ұрғылап қарқылдап тұрып күлді. Үңгір азан-қазан жаңғырығып мазақтай ол да күлді... ха...ха...

«Құдай-ай, осыншалық азапқа салатын не күнәм бар еді. Бұдан да соғыста жауыммен бетпе-бет келіп атысып өлгенім иманды еді-ау. Алдымда қасқайып тұрған дұшпаным жоқ, іштей соғысып, іштей арбасқан өгіз өмірдің әкесін...»

Ақтан әкесінің өкшесіндегі күміс нәліге қызғана қарады. Дәл осындай алып нәлісі бар әкесінің де мынау сойқан мұздан тайып шыға алмағандығына қайран қалды.

Кемпір ұлын өлдіге жорыды. Таңертең томаға-тұйық аттанғанда екі бетінің қаны қашып қуқыл тартып тұр еді. Көзінің нұры сөнген, алай-дүлей үркек сезімнің — сенімсіз сезімнің шоқтығына жармасып кеткен. Қайда баратынын бұдан бұрын пысықтап айтар еді. Иен таудың басында екеуден-екеу ғана болған соң бір-бірінен көз жазып қалған сәтте, тіпті де тағат тауып көрген жоқ. Жалғыз ұл, жалғыз жүрек тәрізді. Одан айрылсаң өміріңнен айрылғаның. Ақтанның ашық-жарқындығы жоқ, бұйығы да саяқ өсуін, бір жағы өзінің қысастығынан да көретін. Кәмелетке толғаннан бермен балам деп еміренген, немесе бетінен сүйіп еркелеткен емес. Ақыл айтута тіл жоқ десек, сөзден бетер аялы көзбен аймалай алды ма. Аналық алақан маңдайға аз тиген соң мінезі қатты, салқын жүрек болып өскен шығар. Кемпір әр уақыт намазын құдайдан ұлының тілеуін тілеумен оқыры және хақ еді. Іштен шыққан шұбар жылан ретінде емес, бар ділімен, шешелік ақ жүрегімен тілейтін. Ақтан қандай да бір қиын-қыстау тар кезең, қияпат сапардан есен-сау оралса, бәлкім, сол ана пейілінің арқасы болар. Шамасы келген шаруасын тыныш таппай тындырып, шайын қойып, екі көзі төрт бола ертеден қара кешке дейін күтетін жалғыз-ақ адамы бар Ақтанның, десек, ол — жарымжан шешесі. Бүгін де сүйретіліп, тысқа шығып он-жиырма рет жол қарап келді.

Егер кемпірдің бұл жалғанда көрген қорлығын артсаңыз қырық нарға жүк болар еді. Асан шал мен Аршалыда қаусап жүрген бес-алты шал-кемпірден өзге кім білер еді ол сырды. Әлгілерден естіген алты-жеті қатын білер, басқа кім. Бұрын кәрі қыз атанса, осы ұлы тугалы бүкір қатын, ал кейінгі жылдары мылқау кемпір десіп жүр. Мылқау атануы да ойда жоқта еді. Ақтанды дүниеге әкелерде ақыл-естен айрыла қатты толғатқан. Сол күні тіл-ауыздан айрылыпты деседі жұрт. Ия, жар дегендегі жалғыз ұлы туған күннен бастап, мылқау күй кешуде. Кейін Ақтан ер жеткенде «әкем кім, ол қайда?» деп өмір тарихын қазғылап сұрай бермесін деп жасаған қияңқылығы ма...

Кәрі қыз кезінде Аршалыда бұған қараған еркек кіндікті болмаған. «Мені ал, құмарымды қандыр» деп қай еркектің етегіне жабыссын. Іштей бауыздалатын. Көрер таңды көзімен атқызатын. Бет әлпеті кеспірсіз болмағанымен, арқадағы шодырайған жастық, қызылға қызыққыш жұртқа

оғаш көрінуші еді. Кәрі қыз екі бетінің қаны тамған, осы ауылдың көркі — Сымбат екеуі бір-бірінен сыр жасырмайтын құрбы-тын. Көбінесе, жалғыздық болған соң Сымбат Кәрі қыздың үйіне қонып қалып, бір оттың басынан тамақ ішіп жүрді. Кәрі қыздың үйі Қамбар мен Сымбаттың махаббат ордасы іспетті, ыстық сезім жүрек отын осында келіп басатын, шерте алмай жүрген шерін тарқататын. Осынау екі иығына екі кісі мінгендей атан жігітті заты әйел болған соң Кәрі қыз да білдірмей жасқана ұнатар еді. Сымбат екеуіне қызыға да қызғана қарап талай күндерін әлде нені аңсаумен, әлде неден үміттенумен өткеретін. Аяқ астынан соғыс басталып, елге топалаң тиіп жатқанда ер-азаматтан қалмай Қамбар да майданға аттанған. Бес жылғы қырғыннан денесіне сызат түсірмей аман оралғандардың бірі тағы да Қамбар еді. Қырық жылғы қырғында тек ажалды ғана өледі деген осы-ау... Қамбар майданнан келген күнгі түн Сымбаттың ғана емес Кәріқыздың да есінде мәңгі қалған. Осы жігіттің тілеуін Сымбаттан гөрі бұл көбірек тілегені рас еді. Сол күнгі түн... неткен қасіретті, неткен ұзақ та қысқа еді десеңші. Сол бір күні Қамбар мен Сымбат түн ортасы ауғанша сыбырласқан, сүйіскен, бес жылғы ақкөбік құмардан шыққан. Сол бір күнгі түн, түн ортасы ауғанша дар үйдің ірге жағында ғашықтармен қатар жатқан Кәріқыз өз ернін өзі далын шығарып шайнаған, өз сезіміне өзі ие бола алмай булығып... сыңсып, зар еңіреп жылаған... ха...ха... Күліңдер. Жасы келіп, табиғи тәбеті қозғанда, ер адамдар сезе бермейтін ақпа дүлей күш қояр да қоймай, ағыл-тегіл сарқыраған, тау бұзып, тас тілердей ұлы-шулы қуатпен қақпақылдаған, нәпсінің асау мінезді көк теңізі тереңіне батырып тұншықтырған, көкжал сайқалдықпен итше тепкілеген. Тотынаманың тоғыз тарауына түскен қос ғашықтың онымен ісі жоқ, тәтті әсердің ләззатына беріліп, бүкіл әлемді ұмытып таскерең күй кешкен еді. Сонда Кәріқыз бұл жалғанның қызығы — тек, тек қана осынау еркек пен әйелдің ғашықтығы деп ұтып, Сымбаттың қол жеткізгісіз бақытын әйелдік менмендікпен өлердей қызғанған. Әрі «салдақы, дүниеге екеуміздің біріміз ғана келуіміз керек екен» деп тұңғыш әм ақырғы рет қарғаған... га...а...н... Жалғыз терезеден қиғаштай саулаған ай сәулесі қызыққа батқан екеуінің апаш-құпаш қылығына дейін ұялмай көрсетіп береді. Сымбат қатты сүйсініп кетті білем:

— Арысым-ай, арпалысып шаршап қаларсың, — деп

монтанысыды. Дәл осы шақта Кәріқыздың да шықпа жаным-шықпа халі сыр берді. Өз-өзін ұстай алмай, жанар таудай атылып, дауыс салып жылап жіберді; өксіп-өксіп бар қызғаныш-өкінішін, ашу-ызасын екі көзінен алды, шыңғырып жылады... ха...ха... Күліндер.

— Өлді ғой байғұс, өлді ғой құсаланып! Баршы құдай үшін!.. Өлді ғой! — деді де Сымбат төсектен қарғып тұрып, шапшаң киінді де есіктен ата жөнелді. Қап-қара шашы қобырап, аппақ арқасын жауып, ай астына сіңіп бара жатты.

Сол бір күнгі түн... Кәріқыздың еншісіне таң алды тиіп еді...

Бірақ бұл бақыт та байлаулы болған жоқ. Екеуін де талақ тастаған Қамбар бір-ақ күнде қарасын батырды. Ел-жұрты бір ай іздеді, бір жыл іздеді, таба алмады. Қайсы бірі өлдіге, кейбірі қытай асып кеттіге жорысты. Сымбат: «— Өлсе өліміне... Дүкенші қатынға қырындауы жаман еді», — деп лагнет айтса, Кәріқыздың көңіліне тас ескерткіш болып мәңгіге қатып қалған.

Кәріқыз бен Сымбаттың баласы іште қалды. Ол бала — Ақтан мен «ДТ». Сымбат көп ұзамай бас ауруынан қайтыс болды. Жетімдіктің зарын көп тартқан ДТ тым ерте үйленді. Кемпірі ұлының Жесір мен арадағы аз-мүз әңгімеге онша араласпай, үнсіз қарсылық білдіретін жөні жоғарыдағыдай. Шешесі өзге болғанымен, әкелері бір — қаны бір ғой екі ұлдың.

Кемпір ұлын өлдіге жорыды. Міне, түн ортасы ауып барады. Жалғыз терезеден кигаштай ай нұры құйылып тұр. Сол бір түннен бөтендігі жоқ, бәрі баяғы қалпында, тек Кәріқыз ғана қаусап қалған. Бәрі сол қалпында, тек Кәріқыз ғана жалғыз, тым жалғыз... Терезеден Қамбар қарап тұрғандай болды. Елес, бәрі елес... мұнарлы дүние... мұңды адамдар...

Таң қылаңдана Ақтан ұлы ерлікке тас түйін дайындық жасады. Түні бойғы арқадан өткен ызғар, жастығының бар жылуын сорып, екі тізесі қоқайып қата бастағандай болған. Жылдар бойы миземей көкбеттеніп жатқан мүз үңгірдің ішінде өмір мен өлім арасындағы ақтық айқас енді ғана шыңдап басталғандай еді. Жігіттің ойындағы мың сан арман, тілек, үміттің жалғызы ғана қалған. Ол әке тағдырын

қайталап алмас үшін, әйтеуір осы зынданнан шығып қара жердің бетінде өлу, өз ажалымен алжып өлу мақсаты. Түн баласында, тіпті денесін мұз қарып болмаған соң уақыт құрты жеп, шіріңкіреген қалы кілем, қалың байлықтың үстіне түнеп шықты. Ұйқыда ұят бар ма, шолпан туа еп-теп көзі ілініп кетіп еді, түсіне Айгүл кірді. Көкқұрсау мұз боп, қатып қалған Ақтанды кіп-кішкентай алақанымен жылытпақ болады. Өңі аппақ құдай, көзінде мөлдіреген жас бар. Осы шақта әлдеқайдан Кан келеді де қолындағы балтамен мұз — Ақтанды ұрғылап, быт-шытын шығарып үгіп, талқандай бастайды. Сосын ұсақ-ұсақ мұздаққа айналған соң, үлкен тай қазанға салып қайнатып ертеді екен дейді... Шошынып оянды. Дәл осылайша ұйқыға беріліп жата берсем, мұзға айналып қалармын деп ойлады да құрыс-құрысын жазып, жаттығу жасағансымақ болды. Күннің шыққаны білінеді. Үңгірдің іші біртіндеп ағарып, сонау алақандай көктен салбыраған арқанның ұшы тағы да сайқалдана мен мұңдалады. Өттең, қолы соған іліксе, өлгенше айрылмас еді-ау. Қиялдағыны құрықпен түсірмек болған жастықтың таймнез қызығы адыра қалып, жарық дүние үшін күрескен аңшы бір-ақ тәулікте қартайып, көмірдей қара бұйра шашының аппақ болып кеткенін сезген жоқ. Ал былайғы жұрт, бүкіл әлем ию-кию өмір отының шаласын ысыра түсіп қасақана одан әрі маздатады-ай. Ақтан ажал апанынан алып шығар жалғыз-ақ мүмкіндіктің барын сезді. Бұл ақырғы үміт, ақырғы ерлік, ақырғы имансыздық та... Майлап қойғандай, жылпылдап тая берген табанды денесі жартылай мұздан шығып жатқан әкесінің кеудесіне тіреп секірсе, сөз жоқ, арқанға қолы жетер еді. Ол өз ойынан өзі шошыды. Алла сақтасын, әке өлігін басып, тірі қалғанша қапаста қалып жан тапсырған озық. Жо-жоқ, ондай айуандыққа бармайды. Бұл жалғанда одан артық арсыздық болар ма.

Сонда не істеу керек?

Ақтанның соңынан шырақ алып түскен осы сұрақ және миын тепкілей жөнелген. Екі құлағы шыңылдап, басы айналып, көзінің алды сансыз сары ұшқындарға толып кетті. Әлдеқайдан тылсым күш орнынан жұлып алды. Енді болмаса атып жіберетіндей ракеталық шапшаңдықпен үміт арқанына арыстанша атылды...

Қайран азамат-ай, сенің бойыңдағы алапат қуат, өмірге деген іңкәрлік бәрімізге дарыса қандай жақсы...

— Ха, ха.. Күңдер!

Шарадай төңкерілген аспан, жадырай күлген күн. Жарқырай тұнған орман, мынау аппақ қар... ит мініп, ирек қамшылап кетсең де қара жердің үстін басып жүргенге не жетсін. Түп-тұнық көк әлемі, — тұнығы шайқалмаған көңілдей еді. Аппақ қарын айтсаңшы — аппақ қарын. Ақтан сол ақша қардың үстінде шалқасынан жайрай түсіп ұзақ жатты. «Тәңірім-ау, қандай ыстық еді мынау қар, арқаңнан өткен қызуы-ай; тәңірім-ау, не деген мөлдір де түпсіз аспан! Айналайын күнім, сенің нұрың шығар мені мұз-үңгірден алып шыққан! Тәңірім-ай, қарағай мен самырсынның иісінен артық не бар екен жалғанда! Бисмиллә, оразамды тіршіліктің ақша қарымен ашайын. Осындай да тәтті қар барын неге ғана сезбегенмін. Осындай да жазира өмір барын неге ғана байқамағанмын. Көкірегінің көбігі бар, өй пенделер, сендерді мұзүңгірге бір-бір рет қаматып алу керек екен. Сонда ғана тәубеге келер едік. Құдай-ау, тіршіліктің осыншалық гажайыптығын, осыншалық сұлулығын қалай ғана көрмей келгенмін. Аспан! Күн! Орман! Адам!»

Ақтан жатқан орнынан қарғып тұрды да жұп-жұмсақ қардың бетіне: «Жасасын жарық дүние» — деп сұқ саусағымен жазып шықты.

Әне, шешесіне қарай балаша зыр жүгіріп, құйын-перен безектеп барады... Бірақ оны «әттең, екі-үш түйір алтын ала шықпағаным-ай», деген өкініш және қуа кеткен...

— Ха... ха... Күліңдер!

«Құдайым-ай, шашың неге аппақ; Тұу, осыншалық қартайып, азып-тозғаның не? Жиырма бес жыл айдаудан келгендейсің-ау. Жиырма бес жыл отырса басқа, тұрса аяққа ұрып, итке талатқандай тірі өлік тұрың-ай». Шешесі бұл сөзді көзімен жеткізді. Сосын ұлын бауырына қысып, ботадай боздап жылады. «Садағаң болайын, зекетің болайын жалғызым, кім жалғыздады сені? Кімнің шаңырағын шағып, егініне от қойып едің. Кімнің әкесін өлтіріп, әйелін тартып алып едің?» Аппақ шашынан, маңдайынан кезек сүйіп, тоқтай алмай еңіреді.

— Анашым-ай, сен сұрама, мен айтпайын. Шаршадым ғой, шаршадым... Сонау сәби шағында шешесінің тізесіне

басын қойып, тәтті де бейбіт ұйқыға шоматын. Баласы оянғанша қыбырламай отыратын. Сонда Ақтанның құлағына дүниеде ешбір әнші, ешбір күйші айтып та, шертіп те жеткізе алмайтын әдемі үн келуші еді. Ұйқылы-ояу ана мейіріміне мас болып, маужырап жатқан бала оның сырын әсте тақуалаған емес. Қазір сол үн тағы бір қайталанып, шеті мен шегі жоқ қиял әлеміне жетелегендей-тін. Оның сырын мылқау шешесінен сұрауға батпады, тыңдай берді. Бұл не өзі: тағдырына назаланудан туған жүрек наласы ма, жоқ болмаса ертеңгі атар таңға деген айттым сәлем жыры ма? Бұл не өзі: сағыныштың сазы ма, ботасын іздеп боздаған аруананың зары ма, әлде өлгенді жоқтау, өшкенді іздеу мұңы ма. Тәтті үн... аппақ нұрға шомылған сиқырлы дүние, бірі ақ, бірі қара киініп қалықтап ұшып жүрген қанатты адамдар. Солардың ішінде Айгүл де бар екен дейді. Өне, Ақтан қолын созып жақындаған сайын қашақтай береді. Қанша ұшса да жете алмады. Ақ сүт әлем... тәтті әуен... бірі ақ, бірі қара киінген қанатты адамдар...

Кемпір ұлын алдына алып әділеп ұйықтатты. Екі таңауы пысылдап алаңсыз ұйықтап жатқан Ақтанның аппақ шашын салалап отырып, оның жүзінен Қамбарды таныды. Аумаған өзі... әкесі. .

Ертеңінде, ойда жоқта Қан келді. Мойнында мылтығы, аяғында шаңғы, қойнына тығып алған бір-екі шөлмек арағы бар екен, онысын бұлдағандай есіктен сөйлей кірді.

— Әй, Ақтан, бейбітшілік тілей әдейі іздеп келдім. Ит арқасы қияннан менен басқа кімнің іздеп келер дейсің. Анау күні екеуміз де бір жаман қатын үшін қатты кетіппіз. Кел, мынаны ішіп алып, татуласайық.

Ақтан шешесіне қарап еді, өзің біл дегендей ишара жасаған соң дастарқан әзірледі.

— Кесемен ішпесек стақан жоқ бұл үйде.

— Түк етпейді, соның өзі тәуір. Тамыздықтап отырғанша бір-ақ құйып іше саламыз. — Бір кесе арақты шімірікпестен қағып салды да, столдың үстінде жатқан қармадан қарбытып-қарбытып асап жіберді. Ақтан оның шикілі-сары бүлк етпейтін жансыз бетіне қарап отырып, осыншалық мұңсыз-қамсыздығына қайран қалды. Әрі өзінде осындай зердесіздіктің жоқтығына өкінгендей де болған. «Қандай көп жасар екенсің» деді ішінен. Шөлмектің түбінде қалған арақты және құйып қойды.

— Әй, сен неге ішпей отырсың, кепиетсіп, — деді Кан аузындағы қарманы шайнамай зормен жұтып. Сонсоң қарсы алдындағы отырған жігіттің басына бақырая қарады да: — Оу, ағайын, саған не болған, шашыңды боятып алғаннан саумысың, — деді.

— Жоқ. Ағарып кетті. Ойдыкі болу керек.

— Ештеңе етпейді, әкесінің аузын... Менің де шашымның жартысын ақ шалды. Қазір бес жастағы баланың шашы ағарып жатыр емес пе. Әй, бойдақтық-ай, Айгүлдің күйігі шығар... Кел мынаны, сол ит қыз-келіншектің денсаулығы үшін алып қоялық. — Тартып жіберді.

— Мен саған өкпеледім, онымды кештім. Тек сен маған аздап анау, әлгі мумьяң мен... шешейдің көзінше ұят та... «әлгіден» бір шымшым берсең. Көп қаламаймын, тек бір шымшым. Сосын екеуіміз аздап аң қарап келейік. Балалар әбден жүнжітіп жіберді. Мұғалім емес, сақманшы секілдісің, жан-жақтан маңыраған балалар миыңды құрт қылады. Бүгін демалыс болған соң сол шуылдақтардан қашып, бас жазып сейілдеп, сосын саған есеңдесіп қайтайын деп...

Ақтан мұғалімнің көмейін жаңа таныды. Бас терісін аузына қаптап, үйден айдап шығайын деп бір ойлады да, әңгір таяқ ойнатып жатқанын ыңғайсыз көрді, әмбе шешесінен ұялды.

— Мумья деген менде жоқ, жұрттың шығарған өсегі ғой. Ал «әлгіден» бір шымшым берер едім... бірақ басқаның мазасын аласың ба деп қорқамын.

— О не дегенің Ақтан-ау, құдай сақтасын. — Зерезеп болды. Ақтан анасы тысқа шығып кеткен соң:

— Ендеше неге керек? — деп сұрады.

— Просто... Әне күнгі сенің шаршамай шапқаныңды естіп... сондай бір реті келіп қалса, өнер көрсетейін дегенім ғой. — Тырқылдап өз сөзіне өзі күліп алды.

— Онда бір нәрсеге келісіп алайық. Жесір мен Айгүлдің мазасын алғанды қоясың. Енді бұдан былай қыт-қыттай берсең, айтты деген осы — терінді тірідей сыпырамын. — Орнынан тұрып барды да жыланның тіліндей жіңішке де жұқа қаңылтырмен торланған ағаш сандықты ашып, ішінен тері талыс алды. Қан оның әр қимылын қалт жібермей қадағалап отырған.

— Әй, мың жасағыр. Жақсылығыңды жағым түскенше ұмытпаспын. Бұл затың күн жауғанда қойнымда, күн шыққанда мойнымда болар, — деп түймедей затты төс

қалтасына апаш-құпаш тыға салды. Терезеден сыртқа қарап: — Кеш болып қалыпты-ау, осында қонып ертең ерте аттанып кетсем қарсы емессің бе?

— Қонақты қондырмай қуған ырымды қай атаңнан көріп ең.

— Ой, рахмет. Ой, азамат-ай. Тусаң-ту. Ендігі баламның атын құдай біледі Ақтан қоямын.

— Бұдан бұрын біреу болып па еді? Әйелің жоқ, баланы өзің тауып жүрсің бе?

Қан сасып қалды.

— Ой, әкесінің аузын... Қалды ғой Алматыда.

Енді Ақтан не дерін білмей сасып қалды. Қанның жүзінен толқудың, өкініштің кейпін сезем бе деп қарап еді, ақсұр масқара жүдеу беті бұлк етпестен қабарып тұрғанын көрді. Бейне дүзге отырған жеріне белбеуін ұмытып қалдырған жынды-соқтай жылмиыңқы әрі мұңсыз-қамсыз бетпақтық, өмірі өкінбейтін өркөкірек, есірік бітім, — дәл сондай сойқан жаратылыс. Қанның орнына өзі ұялған Ақтан:

— Неше балаң бар? — деген жуас үнмен. Бұл жолы оның бетіне телмірмей, тесіреймей жер шұқи төмен қарады. Ал ол міз баққан жоқ. Оның келбетінен ырық бермес ұятсыздықтың тастай батып, судай сіңіп қалған сілікпесі быршып тұрған.

— Бесеу. (Сосын өзі жырқ етіп күлді.) Сол күшіктердің өзімнің балам екеніне қауіпім бар. Әйел иттерге сенім бар ма? Әсіресе қаланың... (Бұл сөзді ол сәл жүнжи айтты). Мен сенімен ылғи сырласқым-ақ келеді. Бірақ екеуіміздің арамызда «асаулық» деген ағыны қатты өзен бар. Қай-қайсымыз да малтап өтуге қорқамыз. Қорқынышымызды тәкаппарлықпен жасырғымыз келеді. Сен мені менсінбейсің. Мен сені... Көпір үстінде қарама-қарсы жолыққан ешкі сықылдымыз. Әрине, түсінем. Бұл заманда кімге-кім жол берген, әркім өзі шыққан тауының биіктігі үшін жанталасады. Айталық мен қаншама білімді болсам да дәл қазір сенің алдыңда бейшара халдемін, демек осына табиғаттың дүлей ортасында тек сендей азамат қана өмір сүре алады. Ал білімдарлықтың түкке де қажеті жоқ. Рас, мені жұрттың суқаны сүймейді, бірақ мен үшін оның шыбын шаққандай әсері аз. Дүниені мендей айқап-жайқаған, әй, ешкім де жоқ шығар. Егер өнер мен білімді баз кешіп, жеріп кетсем оған мен ғана кінәлімін бе? Тау мен таста қаңғып кісікіік

болып жүрген сені саяқ өмірге итермелеген не? Неге әлемде біреу ойға, біреу қырга қашады. Өне — осылардың объективті себептерін мықтап ашып, түсіндіріп берген ешкім жоқ. Сондықтан қателескен адамның жан сырына үңілмей тұрып, оны әсте жазғыруға да, кіналауға да болмас. — Қан бұл сөзден кейін әлдене есіне түскендей қуана жымып, Ақтанның арқасынан қақты.

— Білесің бе, екеуіміздің орнымыз айырбасталып кеткен. Қала деген жезөкшеге нағыз сен секілді жігіттің марқасқалары керек.

— Ауылға сыймай жүрген адам... Қан оның сөзін лезде бөліп:

— Ауылға сыймай емес, ормандағы еркін өміріңді қимай жүрсің де. — Сосын күрсінгендей ауырырақ демалып, жұқалтаң, қаймақши қатқан терезеден далаға қарады. — Еркіндік деген жақсы, егер оған қолың жетсе. Бір есептен сенің осынау тағы өміріңе қызығамын. Мыңдаған кітап оқыған мен де, мыңдаған тиын атқан сен де бірдей ғұмыр кешіп жүрміз. Қайта сен моральдық жағынан әлде қайда тазасың. Білем, саған өлім де қорқынышты емес; байлық, мансап, атақ-даңқ та қызықтырмайды. Өткеніңе өкінбейсің, ертеңіңнен үміттенбейсің. Адам боп қуанған да, пенде боп шын жылаған да емессің-ау деймін. Иә, сен қола дәуірінің бүткіл психологиясын жигасың. Сондықтан да әлемдегі ешнәрсе таңдандырмай, еліктірмей, бойындағы барлық адамдық қасиеттің қаймағы шетінемей, бүлінбеген таза және табиғаттың өзіндей өміршең. Бірақ ондай тым сезімтал, ақжүрек адамның қазіргі ғасырға керегі жоқ.

Ақтан Қанды бүгін танымай отыр. Күні бүгінге дейін ата жауындай арбасып келгенін де, әнеу күнгі кикілжің ұрыс-керіс те адыра қалып, жанында отырған жұқа өңді, шаршаңқы жүзді қақсал жігітке әрі аяй, әрі кешірім тілей қарады. Алакөлеңке үйдің әр бұрышы Көккөлдегі кен қазған үңгірді еске салғандай қорқыныш шақыра қарауытады. Темір пешке бағана жаққан оттың қызуы қайтып, қоңыр отырысты қоңыр-салқындай бастаған. Ақтан теріс қарап бүктүсіп жатқан шешесінің үстіне ескіріп қалған сеңсең ішпкті жапты да, жан-жағын қымтап қойды. Сосын өзі аппақ шашын саусақтарымен салалай сипап, сығырайған терезеден тысқа қарады. Қар жауа бастағандай. Таудың алты ай сұлап жатып алар қысы күшіне біржола енгендей аса бір ауыр да тұнжыр мінез танытады табиғат. Қан сол отырған

қалпы ләм деп қайтып аузын ашқан жоқ. Өзіне тіпті жараспайтын бөтен момақан күйге көшкен: бір сәт өз-өзінен есеп алып, есі кіргендей, саналы да сабырлы ойға шомып отыр. Оның жуас тыныштығын бұзбауға тырысқан Ақтан май шамды жаққан жоқ, қаракөлеңкені жамылып төсек қамына кіріскен. Осы ойыннан соң қаңырап бос қалған сахнадай уақытша жетімдік, уақытша үнсіздік қай-қайсысын да бұған дейін бастан кешпеген әдемі әсерге жетелегендей еді.

Төсек салып қисайысқан соң да көпке дейін ұйықтай алмады. Дәл жанында, бір көрпенің астында жатқан Кан түңгі үнсіздікті қылғынып ұзақ жөтелуімен бұзды. Сосын Ақтанға қарай оқыс аунап түсіп:

— Өмірбақида есінде болсын, жас досым, — деді өзгеше ақылды үнмен. — Ешкімге сенбе, әрқашанда бірінші болып ұруға ұмтыл. Өйтпесең ажалыңнан бұрын өлесің. Бұл — өмір заңы. — Бұл сөзден кейін қайтадан іргеге қарай аунап, теріс қарап кетті.

Үй ішінде ұйыған түңгі қараңғылықтың қаймағын қайтып ешкім бұзған жоқ.

Біз сұғып алғандай ояна келді. Аппақ боп таң атып қалған екен. Бұрыш-бұрыштағы ұйыған алакөлеңке болмаса, алақандай терезеден саулаған сәуленің өзі көз қарықтырғандай. Осындай кып-кішкене терезеден Мұзтаудың аспанмен астасып тұрар ұшпа басы көрінетін. Ақтан таңертең ояна сала ақшағыл арманындай күміс шоқыға қарайтын. Егер басын түмшалаған бұлт қап-қара болса, ауа райының бұзылғандығы; ал әлгі бұлт мақтадай ұйпаланып жатса, күннің айнадай ашықтығы. Қазір ақ мақта бұлтқа күн нұры түсіп қан көбіктеніп тұрған. Үй іші тым-тырыс. Анасының түннің бір уағына дейін аунақшып тынышы кетіп жатқанын сезген, енді ғана көз шырымын алғандай. Мұғалім жатқан іргеге қарап еді, жан жоқ, бос төсекті көрді. Далаға шығып кеткен шығар деген оймен, етігін қоңылтаяқ киіп бұл да шықты, бірақ маңайда қыбыр еткен жан көрінбеген. Тек кеше іңірде жауған қар ғана таңғажайып тазалықпен жарқырайды. Қораға кіргенде үш-төрт ұсақ малмен бірге тұратын Шағырқасқаның теңкиіп өліп жатқанын көрді. Алғашында өз көзіне өзі сенген жоқ. Іші кеуіп өлді дейтін құдайдың құтты күні жейтіні таудың тотияйындай шөбі. Аузынан бырқырап қан ағыпты... Босағада сүйеулі тұрған отын жаратын балтаны көргенде ғана ойы-

на Қан түсіп, аттың кара құсын ұстай алды. Балтаның өкшесіндей боп ішіне қарай ойылып түскен... Тұра жүтіріп шешесін оятты. Төр алдындағы сандықтың да қақпағы ашылып, ішіндегі заттардың бығырап шашылып қалғанын көрді. Тері талысты іздеп еді, таппады. Енді бәрі түсінікті болды... (Ха... ха... Күліңдер!)

Қан Ақтанның құлын терісімен қаптаған шаңғысын да ортасынан бір-екі опырып сындырып кеткен еді.

— Жоқ, бүйтіп өмір сүруге болмайды екен! Ас асатқан адалдық түбі тас асатты. Не қылдым адамдарға, жазығым не? Жазығым, ешқайсысына қиянат жасамай, топ ортасында жүрмей, топ ортасында жүрсем зияным тиіп кетер ме деп осы таудың күзетшілігін қалағаным ба. Жазығым Аршалыны тастай ауа көшкен жұрттың қалдырып кеткен иті, жағып кеткен оты болып иен таудың ортасында тірлік кешіп, түтінін түтеткенім бе, жазығым — жамандықтан қашқаным ба. Жо-жоқ, жамандық бәрі бір қуып жетеді екен. Ендеше сол итті мен қуып жетейін. Жинал ана, олпұлыңды буып-түй, аттанамыз ауылға! Әкесінің аузын... Мен олармен қақ ортасында жүріп күресейін, көрсін кімнің күшті екенін. Бірақ, шаңғыны қайдан таптым?

Кемпір ұлының бұлан-талан ашуланғанын көргені осы, кемпір ұлының балағаттап сөйлегенін естігені осы... Адамдардан асып қайда барады, үйретеді ғой. Мүмкін осы мінезінің өзі жақсы шығар. Егер итпен таласу үшін ит болу керек-ау. Иә, ұлы енді ғана ел қатарына қосыла бастағанын аңғарды анасы.

— Әкесінің аузын... Керегін алып қана тынбай ма. Шағырқасқа мен шаңғыда не әкесінің құны бар. Қуып жете алмасын дегені ме; әлде ойға түсе алмай, құзар таудың басында қарға қамалып үсіп өлсін дегені шығар. Жо-жоқ, Ақтан аман болса көрсетеді өнерді. Бірақ шаңғыны қайдан таптым! — Бұрқырап сөйлеп жүр. Сосын шешесіне:

— Көп нәрсе алмай-ақ қой, — деді. Кемпір үн-түнсіз баласының колынан жетеледі де, ымдап үйдің астынан қазған шұңқырға түсірді. Қолына май шамды жағып ұстап, алдына түсіп бүкшең қаққан шешесінің оқыс қылығына қанша қайран қалса да соңынан ере берді. Көк шалып, өрмекшінің торы салбыраған үйдің астынан теріге орап, шандып байлап тастаған ескі шаңғы тауып берді. Бұл «Асан шалдан қалған шаңғы» дегенді ымдап сездірді.

Ақтан Аршалыны талақ тастамаққа белді бекем буды.

Оны енді қандай да күш тоқтата алмасы хақ еді. Құлын терісімен мықтап қапталған ертекшінің ескі шаңғысын аяғына киіп, тісін от шығара қайрап, бұлшық еттерін ойнақшытып, бәйге атындай жарап, тықыршып тұрды. Қос ауыз мылтығын алдына асынып, қолында түйіншегі бар шешесіне:

— Кел, арқама, ана! Мені бес жыл сен көтеріп едің, бес сағат көтерер менің шамам бар шығар. — Бүкір шешесін арқасынатаңыпалып, ақшақардың бетін етаңалдындатускен ізді қуалап, құдай жөнелді. Ақтанның артында қос із қалды. Бірі — Қандікі, екіншісі — өзінікі. Сол қос із ақдариә дүниені кешіп, алысқа, мәңгі шексіз, мәңгі жұмбақ, тұңғық та кек мұнар беймағлұм ертеңге аттанған. Қайсысы озады, кімді кім жеңеді ол да тұман. Қансонардың бетінде жарысып барады, жағаласып барады жәміғат, жамандық пен жақсылық — ақ пен қара... Бір-бірінен бұл жалғанда қалыспайтын қос сызық — ақшақардың бетіндегі қос із Аршалыны мәңгілікке жетімсіретіп, адамсыз талақ тастап бара жатты әне. Енді анау алпыс үйдің мұржасынан түтін шыға ма, шықпай ма, оны білмейміз, біздің білетініміз: егер Ақтанның Аңдық-Аңшылық қаны қозса, қайтып оралар, ауылдастарымен сиыспай Аршалыға қашып келер күн де туар. Үйткені тауда ертекші шалдың моласы жатыр...

Ақтанның көз алдына биік жартастан трактормен құлап бара жатқан ДТ елестеді... (Ха...ха... Күлейік!)

Ширек ғасырдан астам жақ ашпай, мылқау аталып келген кемпір:

— Құлыным-ай, сол қуды қуып жете алар ма екенсің, — деп күрсінді...

Не деген түп-тұнық аспан — тұнығы шайқалмаған көңілдей!

Не деген тамылжыған дүние — аппақ дүние!

Не деген алыс та болса жақын жол — тым ұзақ жол. Шаршамашы, Ақтан! Шалдықпашы, Аңшы! Ертеқадамының соңысың ғой... Соңы... Сені сағынар күн туар әлі...

Дублты.
апрель, 1974.

ОРНЫ БӨЛЕК ОРАЛХАН

Оралхан өз ортасын пікір-таласқа шақырып, спектакльге айналдырып жіберетін мінез-құлықтың адамы болатұғын. Әдейі қыңыр-қисық сауал тастап, сосын соның қызуына жылынып, жан рахатын кешер еді. Сол сұрақтың жауабын біле тұра бұра тартып, ой жарыстыру ниетіндегі тәсілі керемет-ақ. Әлгі қыңыр-қисық сауалдың төңірегінде алуан түрлі әңгімелер қозғалып, қызылкеңірдек айтыс басталатыны сахнадағы қым-қиғаш оқиғалы спектакльді елестетер еді. Кәрібай Ахметбеков, Кәдірбек Сегізбаев, Серік Әбдірайымов, Төлен Қаупынбаев, Қуанышбай Құрманғалиев, Ақселеу Сейдімбеков секілді қалам серкелері кез келген ортадан тақырып іздейтін, кейіпкер таңдайтын Оралхан Бөкеевтің осынау мінезіне әбден қанық еді. «Ал, Ораш, енді қандай майданға бастар екенсің» деп олар кәдімгідей ой додасына бел буысатын сәттер бүгіндері сағым, сағыныш...

Жиырманшышы ғасырдың алпысыншы жылдары шамасында ұлы Жамбыл ақын ауылына Оралханның табаны тиді. Сал-серілігі басым Мұратәлі Нұрманбетұлы деген біздің ауылдың бозбаласы бір күні тұлабойы жіптіктей сымбатты жасөрімді қонаққа алып келді. «Өр Алтай жақтың жампозы Оралхан Бөкейұлы деген азамат. Екеуміз де консерваторияға құжат тапсырдық» деді әлгі Мұратәлі бейтаныс жігітті таныстырып. Бір орнында байыз тауып тұрмайтын, жан-жағына жалт-жұлт қарап, жылдам-жылдам сөйлейтін қағілез бозжігітті бірнеше рет көріп, тілдескен де жағдай болды. Тақпақтап, мақалдап, әрлеп сөйлейтін ашық-жарқын абитуриентті сахнаға күнде шығып жүрген актерларға қатты ұқсатқанымыз бар. «Ана тілі» баспасынан 2007 жылы жарық көрген «ІЗБАСАР» атты әуезе жыр кітабымда:

*Мұратәлі сұңғақ бойлы сал жігіт,
Әттең, әттең, орындалмай қалды үміт.
Оралханды ертіп келіп ауылға,
Тамсандырған керемет ән салдырып.*

*Әртіс болу арманы еді алғашқы,
Бөкеевпен тағдыр сонда жалғасты.
Екеуі де актерлыққа түсе алмай,
Басқа өнердің шаужайына жармасты, —*

деп табиғи таланттар тағдыры жайлы аз-кем толғаныс сезімдерді алға тартқан едім. Бір қызығы, дәл сол абитуриентпен тағы да дидагласып, енді «Лениншіл жастың» тілшісі ретінде қатар қалам тербедік.

Баяғы Жамбыл ақын ауылындағы көріністерді есіне түсіргенімде: «Өз орнын таппай адасқан небір бозымдар бар ғой. Солардың бірі сол Мұратәлі шығар. Консерваторияға оқуға түсіп кеткенде көп-көрім өнер иесі болатын еді, әттең, адасқан қаздай ауылдан шыға алмай қалды» деп басын шайқап, өкініш білдірген-ді.

Оралханның өзі де ең алғашқы талпынысына жете алған жоқ. Мықты актер болатыны анықтұғын. Жадысы адам таңғаларлық. Бейімбеттің «Шұғаның белгісі» шығармасын бастан-аяқ жатқа соғатын. «Абай жолының» соқталы-соқталы жерлерін қолын жайып жіберіп ойына оралтқанда құдды көз жүгіртіп оқып тұрғандай әсерге бөлейтін. Жүріс-тұрысы да нақ бір сахнада жүргендей ойқастап, әркімге ой тастап, қиялы көкке самғап ұшып кететіні ғаламат қызық-ақ. Екпіндеп сөйлеп бір кеткенде, тасыған өзендей арынын тоқтата алмайтын...

Қолтаңбасы қыздар тіккен кестедей ақ парақтың бетіне маржандай тізілетін ғой. Оның жазған бір бетінен мәшінкемен үш-төрт бет шығатынына әріптестердің бәрі де куә. Әріп басатын машинист қыздарға диктовка жасағанының өзі бір сурет, пейзаж. Желкесіне құйылған толқынды шашын әлсін-әлсін саусақтарымен тарақтап қойып, басын әнтек сілкіп, бөлме ішінде арлы-берлі дамылсыз жүріп, нақ бір рөлде ойнаған әртістей дауысын мың құбылтып қағазын әндетіп оқиды. Көбіне жазғанының сыртында ойдан қосып, материалын одан ары маңыздандырып жіберетін. Қағазға түскен қай жазбасында болмасын сұлулық, сымбаттылық жарасым тауып жататын Оралханның туып-өскен өлкесіне де Алла-тағаланың

назары көп түскен жер екені ақиқат. Шығыс Қазақстанның Қатонқарағай аумағы, оның Шыңғыстау ауылы табиғат көрмесіндей емес пе. Қойнауы тұнған тарих Алтайын, Мұзтауын, мөлдір бұлағын, таутекесін, бұғы-маралын, қарағай-шыршасын жырдай қылып әңгімелейтін қаламгер солардың бәрін ақ қағазға айна-қатесіз тсіре де білді. Біреулер әлденені тамылжытып айтып тұрса, Оралхан қалайда одан асырып сөйлеуді жаны сүйетін және онысы өзіне жарасып та тұратын Майын тамызып айтуға да шебер, түбін түсіріп жазуға да шебер талантты перзент қалың оқырманды таңқалдырумен өтті.

Ешкімге ұқсамайтын болмысымен қаншама шығармаларын тер тамшылатып отырып жазды. Әсіресе оның «Қара сөзбен жырлаймын» атты дүниелері дүйім жұртты дүр сілкіндірді. Мөлтек-мөлтек мөлдіреген детальдардан тұратын бұл жазбалары талай жастың көңілін қытықтап, жүректерге шоқ салды. Табиғаттың тылсым күші дейсіз бе, адамзаттың құпия сыры дейсіз бе, махаббаттың уыз сезімі дейсіз бе, қойшы, әйтеуір, жарық дүниедегі бар болмыс-құбылыс құпиялары қара сөзбен жырланып, ақ өлеңдей төгілген тұстары оны аспандата түсті. Романтикалық сарындағы новелла-әңгімелері, психологиялық повестері, ел мен жұрт қақындағы эссе-хикаялары оқырмандар ықыласына бөленді, әркім-әркім-ақ іздеп жүріп парақтайтын кітаптар санатын толықтырды. «Қамшыгер», «Үркер», «Қайдасың, қасқа құлыным», «Ән салады шағылдар», «Кісікіік», «Кербұғы» туындылары қолдан-қолға өтіп, автордың беделін аспандатты. Сол сияқты «Ауыл хикаялары», «Құм мінезі», «Өз отынды өшірме», «Үркер ауып барады», «Жесірлер», «Арысын тосып әлі отыр» шығармалары шын таланттың өресі биік екендігін көрсетті.

Бүкілодақтық дәрежедегі жазушы дейтін ұғымға да сиымды еді Оралхан. Сол тұстарда КСРО баспасөзінде көріну үлкен олжа саналған. «Советский писатель», «Молодая гвардия», «Дружба народов», «Прогресс», «Роман-газета» басылымдарында жариялану бақытына ие болғандардың арасында Бөкеев те болды. Жазбалары сан тілдерге аударылып, аузына қаратқан айтулы сыншылардың назарына ілікті. Ол оған лайық та еді. Танымалдық жөнінен атақ-даңқы алысқа тарай бастаған. Шоқтықты шығармалары мемлекет тарапынан жоғары бағасын да алды. «Біздің жақта қыс ұзақ» повестер жинағына

(1986 ж.) Қазақстан Республикасының Мемлекеттік сыйлығы берілді. Сондай-ақ «Құлыным менің» пьесасы үшін (1976) Қазақстан Ленин комсомолы сыйлығына лайық болды. Сонымен бірге ол Н.Островский атындағы Бүкілодақтық әдеби сыйлықтың да белгісін омырауына тақты.

Қаншама асқан талант болса да Оралхан тым қарапайым қалпын сақтайтын. Былай сырт көзге тәкәппар, менмендеу көрінгенмен, сөйлесе келе оның жан-дүниесі шүйіркелесуге жақын, жайдары екенін сезіне түсесің. Түрімен де, тілімен де тез баурап алғыш, адамға үйірсектігі ерекше байқалатын. Бірде түскі астың кезінде біздің жалдап отырған пәтерімізге келді. «Жеті жыл жер астында» деген мақала жазып қойдым, соны жуырда жарияламақпын» дегенімде, «жүрші, үйіңді көрейін» деп ерінбестен маған ілескен еді. Табаны қара топырақ, еденіне қара қағаз төселген 3-ші линиядағы тұрып жатқан жалдамалы пәтерімізді көріп, қолына ұстай келген «Мұзтау» деген кітабына дереу: **«Досым Орысбай! Қазақ: қарапайым адам – қасиетті Адам, – дейді екен, ендеше... Сенен мықты Қазақ жоқ!»** деп қолтаңба жазып, қолыма ұстатты. Төбем көкке жеткендей болып, қуанышым қойныма сыймай кетті. Кісі есігенде жеті жыл пәтер жалдап жүргенім тарс ұмытылып, кітабын кеудеме бастым. Кісінің көңілін көтеруге бір-ақ ауыз жылы сөз керек екен-ау деп қолын қатты-қатты қыса бердім...

Реті келген жерде сол баяғы біздің жұпыны үйден қаранан мен қара шай ішкенін ұмытпай еске алып қоятын. «Баян жеңгейдің кеспе-қуырдағы қандай дәмді, әлі күнге таңдайымда тұрғандай» деп мақтайтынын қайтерсің...

Және бір қызғылықты нәрсе, Оралханның «Жалын» баспасынан шыққан «Атау-кере» кітабының редакторы мен болдым. Үтір, нүктесіне дейін мұқият қадағалап, күн сайын хабарласып тұрды. «Бір әрібі қисайса жаным шығып кете жаздайды» деп шығармасының жал-құйрығын түзеумен көз ілмейтін қайран есіл ер, жанкешті жазушы не бәрі 49 мүшелінде кенеттен бұл өмірден кете барды... Алтын қаламынан туындаған «Атау-кере» мен «Мұзтауын» қолға алған ормандай оқырман қандай ғаламат талант екенін тағы бір рет ой елегінен өткізері даусыз.

Орысбай ӘБІЛДӘУЛЫ,
Оралхан Бөкеевтің
қаламдас-әріптесі.

МАЗМҰНЫ

Н.Оразалин. ҰЛТТЫҢ ҰЛЫ ҚАЗЫНАСЫ. .. 5

Хикаяттар

Атау-кере (Қауіпті будан) 7
Мұзтау (Соңғы ертең) 217

О. Әбділғауым. ОРНЫ БӨЛЕК ОРАЛХАН.....316

ISBN 978-601-7130-85-5

9 786017 130855

**ОРАЛХАН
БӨКЕЕВ**

Хикаяттар

Бас редакторы *Кәдірбек Құныпияұлы*
Бас редактордың орынбасары *Дәулетбек Байтұрсынұлы*
Редакторы *Зария Жұманова*
Көркемдеуші редакторы *Кенжеғазы Айтжұманұлы*
Суретші *Нұран Айымбетов*
Беттеген *Иманғазы Хайсын*
Терген *Айгүл Бердиева*

Қалпы 84x108¹/₁₆. Қағазы офсетті. Қаріп түрі «DS Baltica»
Шартты баспа табағы 20,0 б т. Тарады 2000 дана. Тапсырыс № 1202

«Ан Арыс» ЖШС, 050000, Алматы қаласы, Абылайхан даңғылы, 105
Тел.: +7 (727) 272-51-62, 272-51-87, факс: +7 (727) 261-62-13

 ЖШС РПБК «Дәуір», 050009, Алматы қаласы,
Гагарин даңғылы, 93. Тел.: 394-39-22, 394-39-34, 394-39-42.
E-mail: rpk-dauir81@mail.ru, rpk-dauir2@mail.ru